

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1990 2 letnik 44

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDC 949.712(05)
UDK

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 5. 1990.

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Jožica Pirc (francoščina), Lidija Berden (angleščina), Marta Verginella (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 96 din, za društvene člane 60 din, za društvene člane-upokojece 45 din, za društvene člane-študente 30 din
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 48 din

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Republiški komite za raziskovalno dejavnost in tehnologijo
Republiški komite za kulturo
Republiški komite za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, junij 1990

Naklada: 1850 izvodov

KAZALO — CONTENTS

RAZPRAVE — STUDIES

- Igor Grdina, Gregor Čremošnik in cirilska paleografija 159—169
 Gregor Čremošnik and Cyrillic Paleography
- Marta Verginella, Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju 171—197
 Family in Dolina / San Dorligo della Valle by Triest in the 19th Century
- Janez Cvirn, Jezikovna politika celjske občine na prelomu stoletja . . . 199—214
 Language Policy of the Celje-Commune on the Turning of the Century
- Franc Rozman, Sporočila francoske revolucije v slovenskem delavskem tisku 215—220
 Messages of French Revolution in the Slovene Labour Press
- Anka Vidovič-Miklavčič, Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929—1940 221—233
 French Revolution in the Press of the Liberal Provenience in 1929—1940
- France Filipič, Prispevki k podatkom o delovanju in pomenu Zveze delovnega ljudstva Slovenije 1939—1941 235—264
 Contribution to the Data on the Activity and Significance of the Alliance of Working People of Slovenia in 1939—1941
- Zarko Lazarevič, Usoda predvojnih kmečkih dolgov po letu 1945 . . . 265—270
 Destiny of Prewar Farmers' Debts after 1945

ZAPISI — NOTES

- Avzug Lešnik, Izključitev Trockega iz centralnega komiteja VKP(b) 271—277
 Expulsion of Lev D. Trocki from the Central Committee of Allfederal Communist Party (of Bolsheviks)
- Ignacij Voje, Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav 278—284
 Contribution of Gregor Čremošnik to Researches of Economic History of Medieval Dubrovnik and Balcan Countries

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

- Jože Dular — petinsedemdesetletnik (Stane Granda) 285
 Jože Dular — Seventy-five Years of his Life

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE — CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Srečanje »Srednja Evropa v dvajsetih letih : kultura in družba« (Branko Marušič) 287—289
 Meeting »Middle Europe in the Twenties : Culture and Society«
- Mednarodni simpozij o Trockem (Avzug Lešnik) 290—291
 International Symposium on Trocki

RAZSTAVE — EXHIBITIONS

- Slovenci v letu 1789. Razstava Narodnega muzeja (Jože Podpečnik) . . . 292—296
 Slovenes in the Year 1789. National Museum Exhibition

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

- Ivan Turk, Metka Culiberg, Janez Dirjec, Paleolitsko najdišče Divje babe I v dolini Idrijce — zatočišče neandertalcev (Draško Josipovič) . . . 297—300

Karl A. Wittfogel, Orijentalna despocija. Uporedno istraživanje totalne moči (Ludvik Čarni)	300—305
Osamsto godina bosanskog bana Kulina 1189—1989 (Igor Grdina)	305—309
Minoritski samostan na Ptuju 1239—1989 (France M. Dolinar)	309—311
Miroslav Bertoša, Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u 17. i 18. stoljeću (Vasko Simoniti)	311—312
Anna Millo, L'élite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891—1938 (Marta Verginella)	312—314
Vincent A. Yzermans, The Spirit in Central Minnesota. A Centennial Narrative of the Church of Saint Cloud. 1889—1989 (Bogdan Kolar) . . .	314—315
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 10 (Jože Maček)	315—316
Nekaj pripomb k razpravi Ljudmile Bezlaj-Krevel O zgodovini pošt (Andrej Hozjan)	316—318
Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen (Vinko Demšar) .	318—319
Istra kroz stoljeća. 1—8 (Branko Marušič)	320—321
Beiträge zur historischen Sozialkunde (Oto Luthar)	321—323
Milan Sagadin, Kranj-Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja. — Odmev na oceno (Milan Sagadin)	323—324
Milan Pahor, Slovensko denarništvo v Trstu. Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880—1918 (Boris Gombač)	324—325
Đuro Šmicberger, Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v NOB (Marja Bešter)	326

OBVESTILA — INFORMATION

Obvestila o izdajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	327
Information about the Issuing of Zgodovinski časopis (Historical Review)	

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 2	V—VIII
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 2	

Igor Grdina

GREGOR ČREMOŠNIK IN CIRILSKA PALEOGRAFIJA

Čeprav cirilica nikoli ni bila slovenska pisava, je pritegnila pozornost Slovencev sorazmerno zgodaj; izpričano gre zanimanje naših ljudi zanjo že izza dni protestantske reformacije, ko Primož Trubar ob vsem gigantskem delu za slovensko knjigo kot vodja Ungnadovega uraškega bibličnega zavoda poskrbi tudi za nekaj cirilskih tiskov, Adam Bohorič pa ob preglednici glagolskih črk v svoji slovnici objavi tudi podobe cirilskih. Vdrugo postane cirilica Slovincem zanimiva v dneh Jerneja Kopitarja, pretežno še zmeraj ne čisto na ravni znanstvenega diskurza; v Domoljubnih sanjarijah nekega Slovana moremo med drugimi brati tudi takšne nostalgичne misli: »Tako je bilo torej že v devetem stoletju Cirilovo narečje na najboljši poti, da postane skupni pisni jezik vseh Slovanov, kakor je za dvanajst milijonov Italijanov postalo florentinsko, za osemindvajset milijonov Francozov narečje Île-de-France, za trideset milijonov Nemcev zgornjesaško narečje in tako naprej. Vendar je usoda hotela, da zdaj pišejo vseh šestero poglavitnih narečij in še celo nekaj podnarečij kakor svoj čas grška. Tudi prav: samo naj bi jih tudi pisali kakor grška vsa skupaj z enojnim alfabetom in po enem pisnem sistemu, ne pa po ducatu sistemov, ki so si med seboj v laseh. V tem bi bil zaželen razsoden despotizem, ki bi bedake prisilil, da bi se spametovali.«¹

Kopitarjeva razmišljanja tudi na drugih mestih izražajo navdušenje nad časi, ko se je genij slovanskega jezika izražal v samosvoji in enotni pisavi, v uvodu v Slovnico slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Stajerskem tako hvali načela, po katerih je sv. Konstantin uredil slovanske pismenke: upošteval je duha jezika in iz njega po grški šegi izvajal pravilo, da en glas zaznamuje ena črka, medtem ko se zahodni, očitno miselno zelo neokretni Otffriedi česa takega niso domislili in tako zagrešili, »da popolnoma proti duhu črkopisa skoraj vsaka črka zastopa, zdaj ta, zdaj oni glas, kakor ima pač za sosedo zdaj to, zdaj ono črko.«² Glede na to, da v navajanem spisu šteje glagolico le za zelo nespoznavno vrsto cirilice, ki da jo uporabljajo »katoliški Iliri«,³ in da je Kopitar začel dvomiti o časovnem prvenstvu cirilice nad glagolico (nedvomno ga je v tem vprašanju močno zaznamovalo mnenje tedanje prve slavistične avtoritete, abbéja Dobrovskega) šele ob raziskovanjih okoli Clozovega glagolita, nam je kljub bolj namigujočim kot trdečim besedam jasno, kje so Kopitarjeve simpatije. Še bolj nedvoumno so, celo kot tendenca, ki ji naj sledi slovensko pismenstvo, izražene ob koncu omenjenega uvoda v slovnico, ko opozarja na Janeza Krstnika svojih idej, Žigo Popoviča: »Profesor Vodnik ima nekaj odlomkov iz Popovičevih slovničarskih del, iz njih je videti, da je za naše posebne glasove vzel tudi posebne pismenke /Primerjaj njegove morske raziskave/, in sicer še več in deloma druge kakor Ciril.«⁴ Toda vendarle pretežno znanstveni diskurz obeh velikanov znanosti, Popoviča in Kopitarja, se v manjših duhovih njunih dedičev, skladno s praktično obvezno despotiko naravo slovničarjev, ki je, kot kaže, tipološka lastnost njihovega načina mišljenja in ki jo uvidevamo celo pri Kopitarju, sprevrže v vsiljivo pragmatičnoslovničarskega: Metelko in Dajnko poskušata s križanjem latiničnih in ciriličnih črkovnih znamenj; toda to še ni vse: Matija Majar-Ziljski sredi in Matej Ternovec ob koncu stoletja

¹ Citirano po slovenskem prevodu Kopitarjevih misli, ki so izšle pod naslovom *Kopitar, Cop*, Izbrano delo, Ljubljana 1973, 49.

² Isto, 21.

³ Isto, 18.

⁴ Isto, 33.

predlagata za Slovence celo izključno cirilične pismenke, ki naj se rabijo bodisi za fantomski vseslovanski bodisi za obstoječi slovenski jezik.

Ob racionalističnih premislekih stopa v ospredje slovenskega zanimanja za cirilico vse bolj druga, romantična razsežnost Kopitarjevih cirilofilskih misli, slovanska vzajemnost in vseslovanstvo. Ta tok v dvajsetem stoletju presahne, po zakonu akcije in reakcije se sprevrže v naših dneh celo v izrazito negativen odnos do cirilice, ki živi v slovenski zavesti vse bolj kot nekakšen predpotopni klinopis. Prva znamenja takšnih misli — nedvomno z dnevnopolitičnimi ozadji — srečujemo že pri Antonu Novačanu in njegovem političnem krogu v začetku dvajsetih let, ko očita prvim štirim ministrom Slovenske ljudske stranke, da dobivajo iz Beograda ministrske pokojnine zato, ker so v slovenske šole uvedli to nepraktično pisavo⁵ (vsi namreč niso bili dovolj dolgo ministri, da bi mogli zakonito prejemati pokojnino — primer Gostinčar! —, zato so se prikopali do denarjev iz tega naslova s servilno uslužnostjo velikosrbski kliki). Ob tem pa teče med Slovenci vse do okolice leta 1960 tudi tok čisto znanstvenega zanimanja za cirilico — resda po številu ljudi šibak, toda po svojih dosežkih nadvse pomemben. Gre predvsem za Franca Miklošiča, tega nepreseženega predstavnika klasične, primerjalne slavistike in vse do danes nepreseženega izdajatelja ob drugih tudi srbskih cirilskih dokumentov (*Monumenta serbica*, 1858), in za Gregorja Čremošnika, doslej največjega poznavalca bosenskega, pretežno ciriličnega listinskega gradiva ter srbske diplomatike in sigilografije.

* * *

Znanstveno zanimanje Gregorja Čremošnika za cirilico je bilo med Slovenci izjemno; če govorimo v saussurejevskem slovarju, bi mogli reči, da se je edini med našimi učenjaki posvetil raziskovanju ne le označenega, temveč tudi označujočega, kar pomeni predvsem paleografijo. Dobrih trideset let po njegovi smrti že moremo izreči dokončnejše sodbe o tem področju njegovega dela. Navidezno je razdrobljeno in ga osrednje (ob še nekaj manjših) predstavljajo sledeči spisi:

1. Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjega veka, Glasnik Skopskog Naučnog društva 21, 1940, 1—19;
2. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, I — Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija 2, 1947, 69—73; II — GZM, n. s. 4—5, 1949—1950, 105—199; III — GZM, n. s. 6, 1951, 423—436; GZM, n. s. 7, 1952, 273—336; Dopuna — GZM, n. s. 10, 137—146;
3. Original povelje Kulina bana, GZM, n. s. 12, 1957, 195—213;
4. Die serbische diplomatische Minuskel, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 3, Graz—Köln 1959, 103—115; hrvaško (izvirno) besedilo, deloma obširnejše od nemškega: Slovo 13, Zagreb 1963, 119—136.

Vidimo torej, da je Čremošnikovo zanimanje v glavnem veljalo omejenemu predelu cirilskega pismenstva, listinam, in omejenemu prostoru, Srbiji in Bosni. Toda ko ta razpravljanja natančneje pregledamo, brž opazimo fragmentarnost le v objavah, ne pa tudi v mislih; s poslednje navedeno razpravo dobi Čremošnikovo delo za cirilsko paleografijo zbirno, sumirajočo besedilo, ki tudi prejšnja povezuje v zaključen sistem. Če k temu prištejemo še spise, posmrtno zbrane in izdane pod naslovom Studije za srednjevekovnu diplomatiko i sigilografiju Južnih Slavena,⁶ se nam še jasneje kažejo obrisi Čremošnikovega prizadevanja za celovito obravnavo srbskega in bosenskega listinskega (ne le ciriličnega) gradiva, zbranega večinoma v dubrovniškem arhivu. Glede na to, da so te listine (tudi nekaj pisem je vmes) bile predmet dveh dokaj temeljitih izdaj, Miklošičeve in Stojanovičeve,⁷ je odpadla potreba po Čremošnikovem to-

⁵ Republikanec, letnik II, 9. številka, Celje 25. januar 1923, 1.

⁶ Izdano kot Grada, Knjiga XXII, Odjelenje društvenih nauka, Knjiga 18, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976.

⁷ Ljuba Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, Beograd—Sremski Karlovci 1929 (prvi zvezek, nato še drugi in tretji).

vrstnem trudu, ki se je tako mogel usmeriti predvsem še v neizdano gradivo dubrovniškega notariata. Delo na področju zgodovinskih tako imenovanih pomožnih ved pa ni bilo izolirano od ostalega, temveč je organsko prehajalo od področja do področja: tako že Bogo Grafenauer v dosedaj najtemeljitejšem orisu življenja in dela Gregorja Čremošnika (v Zgodovinskem časopisu XII—XIII) opozarja na ugotovitev katastrofalnega gospodarskega položaja bosenskega kralja ob analizi njegovih pečatov, torej pot iz nekeke pomožne v pravo zgodovino in še naprej v območja literarne vede in jezikoslovja. Do določene mere je potemtakem naše razpravljanje o Čremošnikovem delu za cirilsko paleografijo vsekakor nasilje nad njegovim opusom (tu mislimo na iztrganje dela iz vendarle dovolj zaznavno stkane celote) in predvsem nad znanstvenikovo celovito podobo v vsej njeni širini, toda v opravičilo in upravičilo nam bodi dejstvo, da so časi humanističnega znanstvenega univerzalizma, katerega predstavnik je Čremošnik še mogel biti, vsaj za nekaj časa minili.

* * *

Razprava o srbski diplomatski minuskuli je ključ do razumevanja Čremošnikovega cirilskopaleografskega opusa. Predvsem je razvidna njegova težnja po povzdigu vede o cirilski pisavi na raven vede o latinski, k čemur sili bogato cirilsko gradivo samo: *Gelegentlich der Arbeit an den südslavischen cyrillischen Urkunden bemerkte ich, dass die Lehrbücher der cyrillischen Paläographie — durchweg russische Werke /v počev prihajajo predvsem: P. A. Lavrov, Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pis'ma, Petrograd 1915; V. N. Ščepkin, Učebnik rossijskoj paleografii, Moskva 1918; E. F. Karskij, Slavjanskaja kirillovskaja paleografija, Leningrad 1928; N. Čaev, Russkaja paleografija, Moskva 1946, morebiti tudi še L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija, Moskva 1956/ — nur drei Schriftarten der cyrillischen Schrift, den »ustav« (Majuskel), »polustav« (Halbmajuskel) und die »skoropis« (Schnellschrift), kennen. Der Entwicklung der cyrillischen Schrift in den Urkunden werden diese Lehrbücher nicht gerecht. Sie fassen alle Stadien der überaus interessanten Entwicklung der Urkundenschrift unter der inhaltleeren, teilweise auch falschen Bezeichnung »Schnellschrift« zusammen. Diesen Mangel berichtigte ich in dem kurzen Aufsatz »Studije iz srpske paleografije i diplomatike«, in dem ich eine schematische Einleitung der Schriftarten aufstellte, ohne jedoch damals auf deren historische Entwicklung einzugehen.*⁸ Da je zgled bil v latinski paleografiji, dokazuje Čremošnikova težnja po razšifriranju izoliranih terminov ustavna, polustavna in hitropisna pisava z oznakami, ki so v ustaljeni rabi v latinski paleografiji: majuskula, polmajuskula, kot zavajajočega in netočnega pa čuti termin hitropis, ki bi mu v terminologiji latinske paleografije še najtežje našli vzporednico. Takšno Čremošnikovo hotenje, v katerega ozadju slutimo misel na nekakšno primerjalno ali vsaj vzporedno paleografijo različnih pisav, ki bi skozi enotnejšo terminologijo učinkoviteje mogle biti postavljene tako v geneitično kavzalne kot tipološke primerjalne raziskave, je dandanes žal precej spregledano. Tako piše Slavko Vukomanović v geslu Cirilica v drugi izdaji Enciklopedije Jugoslavije (geslo v prvi je kritiziral že Čremošnik sam!^{8a}) med drugim tole: »... v zvezi s cirilico ni upravičeno uporabljati termina majuskula, minuskula, kurziv ipd., ki veljajo za grško in latinsko paleografijo,«⁹ še prej pa izžene iz že tako malo temeljnih tipov cirilske pisave (ki se tako razlikujejo samo po pisarskih šolah!) polustavo, ki da nima jasnih razločevalnih lastnosti nasproti ustavi in hitropisu. Vendar je temeljno merilo razlikovanja med majuskulo in minuskulo — da je majuskulne črke moč omejiti z dvočrtnim pisnim

⁸ Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, 2. Teil, Graz—Köln 1959, 103.

^{8a} G. Čremošnik, Srpska diplomatska minuskula, Slovo 13, Zagreb 1963, 119.

⁹ Enciklopedija Jugoslavije, II. zvezek, druga izdaja, izdaja v slovenskem jeziku, Zagreb 1985, 693.

prostorom, medtem ko minuskulne s štirivrstičnim — uporabno tudi pri cirilici (glej primer I v priloženi tabeli).

Izhodiščno majuskulno stanje pa seveda izvira pretežno iz grške uncijale (tudi ta se označuje s terminom ustava) ter iz samostojno izvedenih znakov. Ker je uncijala le pretežno majuskulna pisava, ne popolnoma, je jasno, da pravilo o dvočrtnem pisnem prostoru za cirilično majuskulo ne more držati povsem stoodstotno (npr. /glej primer II/ in še nekaj redkih izjem), temveč je zgolj pravilo, ki dopušča to ali ono izjemo, prav kakor zapoved za kvadratni prostor črk latinske kvadratne kapitale, ki velja kljub temu, da jo črka Q krši. Zakaj bi torej morala biti cirilica v paleografiji obsojena na z drugimi pisavami več ali manj docela neprimerljivo in neodvisno (od že ustaljenih pojmov z jasnimi določili) terminologijo, še posebej zato, ker gre za prvotno izključno evropsko pisavo Slovanov, poleg tega pa tudi zato, ker se je druga, to pot zares zmeraj le za zaznamovanje slovanskih jezikov namenjena in uporabljana, torej dosti samoniklejša in v nekem smislu separativna pisava, glagolica (ki se je po vsem videzu prvotno imenovala cirilica)^{9a} in njena paleografija z osvojitvijo oznake kurziv in drugih najrazvitejši paleografiji — latinski — tudi približala! Nikakršnega razumnega razloga ni za nekakšno od vseh drugih paleografij terminološko in pojmovno ločeno cirilsko paleografijo, ki bi operirala samo z oznakami, znanimi v njenem opisu; za kaj takega govori samo samozaverovana nacionalna romantika, a ta kot argument v zadevah znanosti ne more imeti prostora.

Čremošnikovo paleografsko označevanje je v glavnem podprl tudi Vladimir Mošin. Tudi on govori o cirilski minuskuli in še prej o polminuskuli, ki jo povezuje z dubrovniško pisarno na začetku 13. stoletja.¹⁰ Čremošnik je Mošinu sicer zameril nekoliko prelahko prirejanje svoje osnove,¹¹ toda bistveno je njuno strinjanje v terminologiji, ki se kritično navdihuje ob latinski paleografiji. Nedvomno je Čremošnik začetnik te usmeritve: z uvedbo oznake minuskula je potisnil prejšnjo oznako ustava v točno opredeljivo majuskulnost, kar je prejšnja edina opozicija, hitropis, ni: ustava nasproti hitropisu pač pomeni samo slovesnejšo in skrbneje oblikovano pisavo, pri čemer pomeni polustava neko prehodno stopnjo med obema skrajnostma. Vpeljava oznake minuskula je nedvomno vzpostavila povsem nova razmerja v cirilski paleografiji. In ko Mošin govori še o cirilski kurzivi,¹² samo nadaljuje v Čremošnikovi smeri natančnosti, jasnosti, reda in primerljivosti z drugimi evropskimi paleografijami. Zatorej je Čremošnikova uveljavitev oznake srbska diplomatska minuskula, več kot zgolj ugotovitev neke pismenske šole, ki je bila vplivna ne le v srednjeveški Srbiji, temveč tudi po vsem cirilskem Balkanu, vključno z dvorom turškega sultana; pomenila je začetek uvajanja novega koncepta v preučevanje cirilskega pismenstva.

Kot skromen človek Čremošnik nikoli ni nastopal kot Janez Krstnik nove usmeritve, se je pa takega svojega položaja in vloge nedvomno jasno zavedal, saj se je tik pred smrtjo vrnil k tej temi, in to v zaključni, sumirajoči obliki: težko dosegljivi skopski zbornik iz leta 1940 in razdrobljena objava o bosenskih in humskih listinah in pismih neposredno po veliki svetovni moriji nista mogli imeti značaja znanstvenikove duhovne oporoče, zato pa tem bolj objava v velikem evropskem jeziku z bogato paleografsko literaturo, in nato še v jeziku pretežnega dela obravnavanih dokumentov, torej urbi et orbi, še posebej zato, ker se je Čremošnikova usmeritev z obsežnimi študijami Vladimirja Mošina medtem že potrdila. Čremošnikova pot je pomenila začetek konca samo-

^{9a} Glede na zapis Upirja Lihega iz leta 1047, ki je za svoje cirilsko besedilo zatrdil, da je prepisano »is kurilovic«.

¹⁰ Mošinova ocena I. dela Čremošnikove razprave Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, *Historijski zbornik II*, št. 1/2, Zagreb 1949, 319—321.

¹¹ G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13, Zagreb 1963, 119, 120.

¹² Glej npr. Vladimir Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I. dio, *Opis rukopisa*, JAZU 1955.

zaverovanosti v pojmovanju cirilske paleografije; da si le počasi, s težavo in z dolgimi trenutki neupoštevanja utira stezo skozi prostore znanstvene neodprtosti nasproti idejam od drugod, ni seveda nič čudnega. V tem je videti temeljni dosežek Čremošnikovega, nepristranskemu opazovalcu tako zagotovo nepozabnega in neizbrisnega deleža v cirilski paleografiji in v zgodovini razvoja te vede, čeprav je potrebno priznati, da je izven vsakega dvoma mnogo spektakularnejša njegova mojstrska rešitev vprašanja o izvirniku listine bana Kulina, torej prve cirilske listine, ki mora vedno znova ostajati v spominu kot bleščeč primer razvozlanja na prvi pogled nerazvezljivega znanstvenega vozla. Toda ta nepričakovana razrešitev, o kateri bomo govorili v nadaljevanju, bi ne bila mogoča brez poznavanja splošnih stanj in tendenc cirilskega pismenstva in pisarstva v srednjem veku.

Ob vrnitvi v slovensko domovino so Čremošniku študije bosanskega cirilskega in latinskega listinskega in pisemskega gradiva dozorele do objave temeljnega dela o njem, podrobnega opisa slehernega ohranjenega dokumenta tamkajšnje predturške dobe. Znotraj njega premore Kulinova listina ob časovnem prvenstvu še zanimive posebnosti: je dvojezična, dvopisavna in ohranjena kar v treh primerkih. Enega danes hranijo v Leningradu, dva pa v Dubrovniku, kjer so se nam sicer ohranile vse v naših dneh znane listine bosenskih srednjeveških pisarn. Preden je Metternich 1818. leta izposloval prenos določenih arhivalij nedolgo pred tem pridobljenega nekdanjega dubrovniškega ozemlja, prej stoletja dolgo organiziranega v samostojno republiko, v cesarsko prestolnico, je 5./6. maja 1817 v dubrovniškem arhivu izbruhnil požar, kar je zavleklo selitev.¹³ Tudi si je dubrovniška občina izprosila še nekaj dodatnega časa (do maja 1833. leta) za prepis cirilskih dokumentov, ki jih je zahteval Dunaj v letu 1830. Prepisovanje je bilo zaupano popu Đorđu Nikolajeviću, bodočemu mitropolitu dabro-bosenskemu, ki pa se je izkazal za nevrednega tatu: ob še nekaj drugih dokumentih je ukradel tudi enega treh primerkov Kulinove listine in ga prodal ruskemu konzulu v Dubrovniku, sicer rojenemu Srbijancu Jeremiju Gagiću, preko katerega je prišel v Sankt Peterburg, v arhiv akademije znanosti. Za javnost so napletli romantično zgodbico (ki je tipološko enaka oni, približno sočasni o Mendelsohnovem odkritju Bacha!) o tem, kako se je dubrovniški arhiv po požaru leta 1817 deloma raznesel, saj naj bi Gagič listino dobil slučajno pri trgovcih, ki naj bi v arhivalije zavijali svoje blago.

Ravno peterburški primerek je kmalu začel veljati za izvirnik. Latinična pisava se je zdela znana in ujemala se je z datumom, navedenim v listini. Zares je Milan Rešetar (s pomočjo paleografa Ottenthala) pozneje dognal, da gre v tem predelu tega primerka Kulinove listine za roko diakona Marina, šefa dubrovniške pisarne od najkasneje 1186. do 1199. leta. Ostala dva primerka sta bila 1833. leta odposlana na Dunaj, od koder sta bila 1921. leta skupaj s celotnim tamkajšnjim dubrovniškim arhivskim gradivom vrnjena prvotnemu prostoru, ki ga je tedaj predstavljala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, vendar nastanjena v Beograd. Med drugo svetovno vojno so ju — čeprav je treba pripomniti, da od selitve v Beograd do še precej let po Hitlerjevi vojni ni nihče videl tistega primerka, ki ga je nato Čremošnik spoznal za izvirnik — Nemci ponovno prepeljali na Dunaj, nakar sta se leta 1947 končno povrnila v Dubrovnik, kjer ju je Čremošnik dodobra preiskal. Ugotovil je, da pripada en primerek (od Rešetarja poimenovan kot mlajši prepis — na osnovi paleografskih značilnosti) v svojem latinskem delu roki neznanca, ki gospodari v dubrovniškem notariatu med letnicama 1199 in 1206,¹⁴ torej med poimensko zna-

¹³ Zgodovina raziskav Kulinove listine do 1947. leta je skupaj z vsemi podatki povzeta po Čremošnikovem poročilu v 1. delu razprave Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, GZM, Sarajevo 1948, 104 in sledeče.

¹⁴ Naj na tem mestu odpravim napako, ki se mi je prikradla v pisanje ob osemstoti obletnici nastanka Kulinove listine v Delu (31. letnik, Ljubljana 1989, 62. številka, 15), kjer je bil ta prepis listine v latinskem delu povsem napačno pripisan roki klerika Blaža.

nima pisarjema, diakonom Marinom in klerikom Blažem, in ki je spisala tudi privilegij panhipersevasta Dimitrija, sinu Progonovega in zeta Štefana Prvokronanega, gospodarja Kroje (verjetno leta 1205). To ga izključuje iz možnosti, biti izvirnik. Tudi koncept ne more biti. Vrhu vsega ima pergament te listine izrazito nepravilno in nereprezentativno obliko. Med latinskim in cirilskim besedilom je kar 6,2 cm praznega, a liniranega (10 vrstic), torej pisanju namenjenega prostora, kar je pojasnjivo edino s tem, da je najprej bilo zapisano cirilsko besedilo, katerega pisar je pustil prvo mesto uglednim latinskim črkam in jeziku, sam pa se je stisnil, kolikor se je najbolj mogel, v nekaj nepravilen peterokotnik, ki ga oblikuje listina v cirilskem delu. Očitno je tudi, da ta del ni kak izviren zapis izpred desetletja, saj je pisar praktično do konca izkoristil spodnji del pergamenta — torej je vnaprej vedel, koliko prostora bo porabil in je potemtakem prepisoval od drugod. Ker pa cirilski pisar ni vedel, koliko prostora bo zasedel pozneje zapisovani latinski del, ki je zaradi vernosti izvirniku vsekakor moral biti na prvem mestu, je svoje besedilo pisal tako, da je pustil pred njim kar največ praznega prostora. Spričo kratkosti besedila v latinščini ta nato ni bil zapolnjen v celoti, temveč le približno do polovice.

Prvi je sum v to, da bi bil peterburški primerek izvirnik Kulinove listine, izrazil vehementni Josip Vrana, ki je v letu 1955 objavil razpravo Da li je sačuvan original isprave Kulina bana¹⁵ ter v nji prišel do sklepa, da je izvirnik izgubljen, da je peterburški primerek koncept, v Dubrovniku pa da sta shranjena prepisa. Leto 1957 je prineslo presenetljiv preobrat: razprava Gregorja Čremošnika Original povelje Kulina bana je skozi kritiko Vranove rešitve in temeljito poznavanje celotnega toka bosenskega cirilskega pismenstva prišla do ugotovitve, da je izvirnik v Dubrovniku, in sicer je to tisti primerek, ki ga je Rešetar poimenoval starejši prepis, še prej pa ga je Miklošič vzel za temelj svoje objave cirilskih besedil pod naslovom Monumenta serbica. Nedvomno je Miklošiču pot ob filoloških razmislekih kazala tudi intuicija: čeprav je iz objave že poznal tudi besedilo peterburškega primerka, je za svojo danes po vsej pravici znamenito izdajo izbral tako imenovani starejši prepis, ki ima v latinskem delu, pisanem v dokaj lepi karolini, še najmanj napak in najstandardnejše okrajšave in je tudi v cirilskem delu morebiti še najbližji idealu in sistematiki knjižnega jezika. Čremošnik je na tem primerku opazil sledove bosenske cirilske pisarske šole, ki premore samosvojesti najočitneje v pisanju črk B in P, drugače pa ostaja v glavnem še v toku standardne knjižne majuskule. B je na vsem cirilskem območju edino v bosenski pisarski šoli, ki jo dokazujeta tako imenovani starejši prepis, torej od Čremošnika spoznani izvirnik Kulinove listine, in pisar tretje Ninoslavove listine (Monumenta serbica, dokument številka 36), pisan štiripotezno: iz leve navpičnice izhajata zgoraj in spodaj dve vodoravni potezi, ki ju na desnem koncu veže proti levi vdrta in prelomljena spojnica, torej nekako takole (glej primer III).

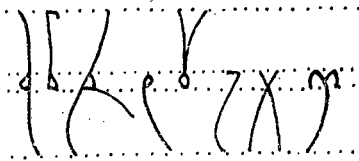
Klasična knjižna majuskulna oblika te črke je (glej primer IV), torej vsekakor prihaja do opaznega stikanja leve in desne črke omejevalne vertikalne poteze. Minuskulna oblika te črke, ki je ena glavnih inovacij srbske diplomatske minuskule, pa je pravokotnik, prvič povsem izpeljan v protestnem pismu kralja Štefana Vladislava Dubrovniku (med letoma 1238 in 1240), Monumenta serbica št. 25).¹⁶ V času nastanka Kulinove listine je oblika črke B v srbski pisarski šoli nekako takale: (glej primer V); desna vertikalna omejevalnica črke torej še ni popolna navpičnica, je pa lok in nikakor ne premore preloma, ki je značilen za bosensko šolo. Še značilnejša in posebnjejša pa je črka P, ki je v bosenski šoli pisana nenavadno zapleteno, štiripotezno, v obliki zastavice na drogu, obrnjene proti desni: (glej primer VI), ali pa tropotezno, kot latinični kapitalni A, ki se končuje na desni vertikalni potezi pri prečnici, torej nekako ta-

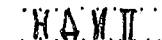
¹⁵ Radovi Staroslavenskog instituta, Knjiga 2, Zagreb 1955, 5—56.

¹⁶ G. Čremošnik, Die serbische diplomatische Minuskel, 105.

Tabela primerov:

Primer I:

Δ Б Δ Р 8 Z X M :

Primer II: Primer III: Primer IV: Primer V: Primer VI: Primer VII: Primer VIII:

kale oblika (glej primer VII). Takšna tropotezna oblika črke P je sicer znana tudi drugje v cirilskem svetu, še posebej očitno v Bolgariji, nikoli pa je ne najdemo v Srbiji, kjer ima črka ob navpičnici vedno lok. Pri tem ne gre izgubiti iz uvida dejstva, da izmed vseh cirilskih dežel edino Srbija meji na Bosno, tako je tropotezni P povsem samostojna značilnost bosenske pisarske šole, ne vpliv od zunaj, ki bi mogel priti v zadevah cirilske paleografije pač le iz Srbije oziroma preko nje, še posebej zato, ker je tedanja Bosna povsem celinska dežela. Glede na dejstvo, da nosi peterburški primerek v cirilskem delu vse značilnosti tedanje srbske humske pisarske šole (ki ji je najznačilnejši spomenik Miroslovov evangelijar — opazno večja višina kot širina nekaterih črk, glej primer VIII, kar je očitno odstopanje od klasične knjižne majuskule), ki je bila vplivna tudi v dubrovniškem cirilskem pismenstvu, kar je razbrati iz dejstva, da je pisal latinski del tega primerka dubrovniški notar, diakon Marin, in oziraje se na to, da je bil izvirnik izdan iz banove pisarne in od njegovega pisarja, kakor pričuje cirilski del listine, je Čremošnikovo sklepanje povsem utemeljeno.

Od Čremošnika odkrito bosensko pisarsko šolo predstavljata danes res samo dve listini, toda njene posebnosti so ob natančnejšem pregledu in poznavanju cirilskega listinskega gradiva nespregledljive. Njeno izročilo zamre s prevlado klasične diplomatske majuskule, ki gre v zelo počasnem tempu v smeri tendenc, ki jih srbska diplomatska minuskula jasno izraža. Bosenska pisarska šola je tem tendencam sledila dosti bolj ažurno, kakor je razvidno zlasti iz nestikanja leve in desne vertikalne omejevalnice črke B. Šele ko se bosenski kralj Tvrtko I. polasti srbske državne pisarne in njenega logoteta Vladoja in zanimivo postane kralj Srbom (etnična oznaka) in Bosni (ozemeljska oznaka), pride na bosenska tla prava cirilska minuskulna pisava, ki se nato bori za prevlado s starim majuskulnim izročilom. Minuskula se v Bosni vendarle zakorenini, pisar Tomaž Lužac pod Štefanom Dabišem in kraljico Jeleno (v njeni eri jo poleg Lužca uporablja še en poimensko neznan pisar) jo obvladuje v zelo značilnih, pri Vladoju zgledujočih se potezah, vendar pod kraljem Ostojem in nasledniki spet vzcveti stara majuskula. Nazadnje, pod kraljem Štefanom Tomašem, pa se na podlagi zgledov srbske diplomatske minuskule spet uveljavi minuskulna pisava, za kar ima zaslugo kraljev katoliški protovistiar Restoje iz Livna. Tudi za dni poslednjega bosenskega kralja Štefana Tomaševića je v upo-

rabi ta oblika pisave, ki je bila pozneje napačno šteta za tipično bosensko. K temu je pripomoglo dejstvo, da je tedanje (za časa despotovine) srbsko diplomatično pisarstvo že opustilo minuskulo ter pisalo v polustavi (minuskula je bila v Srbiji tudi v dneh svojega največjega razcveta v glavnem omejena na diplomatiko, medtem ko je le počasi in slabo prodirala v vse bolj razrahljano obliko samostanske knjižne pisave, ki se je počasi levila iz ustave v polustavo).¹⁷

V bosenskih cirilskih pisarnah pa se je minuskula tudi pod turško oblastjo ohranila in razvijala ter prehajala v svojo končno obliko, ki se ji pravi bosančica. Do te pisave ni privedla ravna pot od bosenske pisarske šole v zlatih dneh Bosne pod Kulinovim žezlom, ki je zamrla, temveč presaditev srbskega diplomatičnega pisarskega izročila na bosenska tla potem, ko je le-to v Srbiji že usahnilo (in še to ni uspelo v prvem poskusu, z logotetom Vladojem in njegovimi učenci, temveč šele v drugem, ki se je začel po zgledih prvega v dneh Stefana Tomaša).^{17a}

Čremošnik je več primerkov Kulinove listine pojasnjeval s tem, da so jih potrebovali za javno prisego na dogovor, ki se je verjetno izvršil v Dubrovniku — ker je dvojniki od Radoja zapisanega bosenskega izvirnika bil v svojem latinskem delu spisan z roko dubrovniškega pisarja, diakona Marina — s strani Kulinovih opolnomočencev na kar najslovesnejši način. Kar pa zadeva primerke, ki ga je v latinskem delu pisala anonimova roka med 1199. in 1206. letom, ga je morebiti — ob sledovih prepognjenosti kljub sorazmerno majhni razsežnosti — razlagati kot prepis, ki je bil v uporabi za dokazovanje na terenu, mogoče po Kulinovi smrti (zadnja vest o živečem Kulinu je iz aprila 1203. leta, z Bolinega Poila), za kar Dubrovčani niso hoteli tvegati dragocenega izvirnika in njegovega prvega prepisa, s katerim so tudi prisegali banovi odposlanci o priliki prvega danes izpričanega uradnega stika Bosne s trgovsko cvetočim mestom Dubrovnikom. Kajti videti je, da Kulinu sledeči bosenski bani pred Matejem Ninoslavom (izmed njih je izpričan samo ban Štefan, ki bi mogel biti tudi edini med obema omenjenima vladarjema Bosne) potrjujejo kar Kulinov dogovor z Dubrovčani. Ko namreč Matej Ninoslav v svoji tretji listini Dubrovčanom pravi: »... az' rab' Boži Matêi imeném' ban' bosn'ski Ninoslav' kl'nu se ob'kinê dubrovč'koi da stoju s vami u mir' i u svaku prav'du kako su stali moi starê...«,¹⁸ postane jasno, da je bosenskih banov, ki so sklepali in sklenili »pravi mir« z Dubrovčani več; ni bil le prvi, ki je to storil, Kulin. Prva Ninoslavova listina (Monumenta serbica št. 30) se celo izrecno sklicuje na določbe Kulinove — očitno kot na edini dotedanji pisni dokument, ki ureja odnose med Bosno in Dubrovnikom. Verjetno je, da so Kulinovii nasledniki pred Ninoslavom kar potrjevali prvi dogovor med deželama, niso pa o tem izstavljali posebnih listin. In če spekuliramo še naprej z od anonima spisanim primerkom Kulinove listine med letoma 1199 in 1206 ter njegovo namembnostjo dokazovanja na kraju samem, v Bosni, ki je bilo zlasti potrebno po Kulinovi smrti, bi mogli postaviti letnico 1206 kot zgornjo mejo Kulinove smrti (spodnjo predstavlja prisega k pravi veri z Bolinega Poila).

Čremošnikovo razlaganje moremo nadalje podpreti še z dejstvom, da obstaja tako v latinskem kot cirilskem delu Kulinove listine formulacija priklica teh (!) (štirih) evangelijev (hec IIIor euangelia, sie sveto evan'delie) v pripomoč zagotovitvi veljavnosti dogovora. Kazalni zaimsek bi brez javne zaprisege na konkretni evangelijski oziroma evangelijski verjetno ne imel pravega smisla.

Toda nad takšno nepričakovano rešitvijo problema niso bili navdušeni vsi, sprejeta je bila le pri veliki večini poznavalcev bosenske srednjeveške proble-

¹⁷ Ves opis razvoja diplomatične minuskule je povzet kajpak po Čremošnikovi razpravi Die serbische diplomatische Minuskel.

^{17a} Zavoljo neupoštevanja Čremošnikovih misli je povsem nezadovoljivo pisanje Eduarda Hercigonje o bosančici v Enciklopediji Jugoslavije, II. izdaja, izdaja v slovenščini, 2. zvezek, 137—141.

¹⁸ F. Miklosich, Monumenta serbica, Vindobonae 1858, dokument št. 36, str. 29.

matike. Najglasneje ji je nasprotoval že omenjeni Josip Vrana, ki je le stežka skrival svoj bes ob dejstvu, da je vprašanje, ki ga je sam dokaj produktivno odprl, razrešil nekdo drug, sam pa se je z iskanjem pečata; o katerem bi po njegovem mnenju »i te kako trebalo voditi računa«, ¹⁹ na primerkih Kulinove listine temeljito osmešil. Žolč in žveplo je zlival Vrana na tedaj že mrtvega Čremošnika v pisanju, ²⁰ ki bi se mu le težko reklo razprava, saj gre v bistvu za zelo strupen pamflet, poln nesramnosti — našemu avtorju očita »filozofiranje«, s katerim ničesar ne dokazuje, in ob koncu celo zablode —, toda dosegel ni pravzaprav ničesar. In ko človek pozorneje bere njegovo prvo, še produktivno pisanje o Kulinovi listini, vendarle uvidi, kako tãmkaj ni le iskanje pečata izven znanstvenega reda. Tu sta vsaj še zelo grdo pohrvačenje Miklošiča v Miklošiča in trditev, da je izvirnik cirilsko besedilo, če zanemarimo probleme z označevanjem — imenom jezika le-tega, ki je še daleč zapletenejša zgodba, ki ji ni videti konca. Prav nič ne moremo pritrditi Vrani, da bi bilo izvirno tudi cirilsko besedilo, latinsko pa le njemu enakovreden vzporednik: ker pozneje vse bosenske cirilske listine tako čudovito shajajo brez latinice in latinščine (celo tista, Monumenta serbica št. 35, ki so jo napisali za bana Mateja Ninoslava v dubrovniški pisarni), ni takšno mnenje niti malo verjetno.

Tudi ne zavoljo razmislekov, ki smo jih navedli o nastajanju prepisa listine med letoma 1199 in 1206. Ostanajo samo še overovitveni instrumenti — navedba, na izvirniku torej podpis pisarja in datum, ki sta zgolj v cirilskem delu. Ker Bosna ne sodi v okvir srednjeveške kulture Zahoda, kjer je znanje latinščine v krogih stanov, ki izdajajo listine, najobičajnejša stvar (dasi skozi tek časa vse manj) in ker se bo z overovitvijo dokazovalo, kar se bo, le v Bosni, je povsem jasno, zakaj le cirilski del premore ta pomembni del besedila. Reči je treba, da cirilski del ni vsebinsko nič natančnejši kot latinski, le opisnejši je, ker pač noben jezik ne premore gibkosti in lapidarnosti latinščine, še posebej ne v zgodnejših fazah svoje knjižnosti. To velja tudi za omembo skrivnostnih čest'nikov, ki ne morejo biti nikakršni cariniki, kot kje beremo ²¹ — ker gre pač za prvi organizirani stik Bosne s tujino; kako bi torej Bosna mogla poznati ob tem času že razvito carino, ko je vendar celotna listina v znamenju sorazmerne preproščine (tu mislimo na pravne razsege: ni nobenih varoval v primeru spora, ki pa se pojavijo že v Ninoslavovi prvi listini, ki jo je spisal gramatik Desoje ²²), celo drugje nevideno in nezamisljivo uzakonitev podkupovanja srečujemo v nji (tega v Ninoslavovi, od Desoja spisani listini ni in pravni napredek Bosne je vsekakor očiten), le latinist, a še ta le trenutno, je v Bosni na primernem, mednarodno primerljivem nivoju! Čest'niki so dosti verjetneje ugledni ljudje, bodisi iz vrst plemstva bodisi iz vrst banovega državnega aparata, povezani s častjo, torej z etimologijo besedne označitve, s katero cariniki nimajo nobene zveze, ne s stališča oblasti, katere hlapci so, ne s stališča ljudi, katerih krvوسي so.

Za sklep moremo reči sledeče: čeprav je Gregor Čremošnik največji in najplodnejši del svojega znanstvenega zanimanja posvetil tuji, neslovenski zgodovini, zasluži njegov spomin posebno mesto v zavesti slovenskih zgodovinarjev. Spomin nanj je spomin na trenutno žal precej preteklo obdobje, ko so slovenski zgodovinarji suvereno, odmevno, veljavno in zavezujoče posegali v zapletenosti neslovenskega življenja, s katerim je bil Čremošnik tako temeljito zaposlen, da ni utegnil pripraviti niti opisa Kopitarjeve zbirke cirilskih rokopisov v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici, ki bi ga bil (kot edinega za cirilsko paleografijo in sploh cirilsko pismenstvo pomembnega fonda na Slo-

¹⁹ J. Vrana, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, 9.

²⁰ J. Vrana, Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana, Radovi zavoda za slavensku filologiju IV, Zagreb 1961, 73–86.

²¹ Npr. Pavle Ivić, Srpski narod i njegov jezik, Beograd 1986², 127. Mi pišemo čest'niki, kakor stoji v izvirniku Kulinove listine.

²² F. Miklosich, Monumenta serbica, dokument št. 30, str. 24.

venskem) edino on med Slovenci sposoben. Tako je to delo opravil njegov paleografski dedič, Vladimir Mošin, zanimivo pa ga je posvetil spominu Antona Sovreta.²³ To kaže dovolj zaznaven neprijazen odnos cirilskih paleografov do našega znanstvenika. Toda kakor ob specialističnem vprašanju Kulinove listine bo treba ne glede na osebne občutke, simpatije in antipatije, tudi v cirilski paleografiji kot celoti hoditi Čremošnikovo pot, če bo veda hotela primerno napredovati: prav nič ne bo pomagalo domačijsko brambovstvo, ki stoji v temelju tako Vranovih nekdanih kot Vukomanovičevih sedanjih osti zoper našega edinega cirilskega paleografa, ki se je v dneh, ko je človekovo zavest začela vznemirjati relativnostna teorija in kvantna fizika, ukvarjal z majhnimi, vendar nikakor ne nepomembnimi humanističnimi rečmi.²⁴

Pripis

Prd nedavnim je izšla skoraj 200 strani obsegajoča študija Thorvi Eckhardt pod naslovom *Azbuka, Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie* (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Veröffentlichungen des Institut für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien, Band XIV, Wien—Köln 1989), ki predstavlja prvi generalni nemško pisani razgled po slovanskih (glagolski in cirilski) paleografijah. Gre sicer za posthumno izdajo in za besedilo, ki je staro že dve desetletji in ki se že zavoljo svoje preglednostne narave ne more spuščati v posebno subtilne podrobnosti, toda kljub temu je Čremošnikov delež v razvoju vede o cirilski pisavi dokaj korektno predstavljen (npr. str. 104: »Der slovenische Historiker Gregor Čremošnik war 1940 der erste, der die serbischen Urkunden nach modernen paläografischen Methoden zu untersuchen begann.«). Nasploh predstavlja delo Thorvi Eckhardt več kot soliden uvod v študij slovanskih paleografij, zlasti cirilske, ki je toliko dragocenejši zato, ker izhaja iz drugega miselnega podnebja, ki mu nekatere razvade slovanskega sveta (domoljubno prilaščanje in licitiranje z zgodovino ipd.) k sreči niso samoumevna stvar.

²³ V. Mošin, *Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, Ljubljana 1971.

²⁴ Kakor se lord Eddington nikakor ni mogel spomniti, kdo bi ob Einsteinu bil tretji poznavalec relativnostne teorije v dvajsetih letih tega stoletja, tako bi se tudi Čremošnik morebiti ne mogel v svojih dneh ob Mošinu za stvari cirilske paleografije na območju srbskega kulturnega vpliva. Toda: ne velja to le za njegov čas, temveč tudi za dandanašnjega: relativnostno teorijo obvladuje na desettisoče ljudi, medtem ko cirilsko paleografijo še zmeraj komaj kateri, okoli cirilice in slovanskega pisanja nasploh pa se spletajo tudi najbolj fantastične zgodbe, ki dobivajo potuho objave celo v Čremošnikovi domovini. Tu mislimo predvsem na Kon nekoč prasanja za početocite na slovenskata pismenost Branka Panova v zborniku *Obdobja 10*, Srednji vek v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1989, 313—328, kjer avtor na podlagi Kratkega (! — torej nujno drugega, poznejšega od daljšega teksta iste vsebine in naslova brez levega prilastka) žitja Konstantina in razprave Črnorizca Hrabra o slovanskih pismenkah dokazuje nastanek slovanske pisave že v letu 855, in to v nasprotju s popolnoma jasnim poročilom zgodnejšega žitja Konstantina! Pri Panovu sicer dobi tak položaj glagolica, toda pri Emiliu Georgievu ga ima že dokaj let cirilca. Toda takemu datiranju nasprotuje celo Črnorizec Hrabr sam, ko stavi začetek slovanskega pismenstva v slovanskih pismenkah v dni Kocija, kneza blatenskega — 855, leta ta to še ni bil, bil pa je 863! Toda to še ni vse: omenjeni makedonski pisec domoljubno pripisuje Zakon sudni ljudem Metodijevemu času upravljanja ene od sklavinih, vé celo povedati, da je bil napisan v grškem alfabetu. Od kod potem sledovi bavarskega prava v tem spomeniku, ki so njegov organski del, ne poznejši prilipek, seveda ne pojasnjuje. Če je z najdbo oktiških kamnitih napisov potrjena ena od Hrabrovih trditvev, zaradi tega nikakor ni moč podeliti vere celotnemu spisu, zlasti pa ne letnici 6363 (po bizantinskem stilu), ki naj označuje začetek urejene in samostojne slovanske pisave. Če kaj, potem Črnorizec Hrabr potrjuje misel o latinščinem pismenstvu Slovanov pred izumom Konstantinove slovanske pisave, ki ga je za slovenski prostor od dni Karla Velikega zagovarjal Ivan Grafenauer. Morebiti je Hrabrov zapis spomin cirilometodijevcev na srečanje s tem pismenstvom. Lord Keynes je lepo povedal, da je v nekem času pravičen tisti rezultat, ki upošteva vsa tedaj dognanljiva in ugotavljiva dejstva, kar se v navajanem primeru niti slučajno ne dogodi.

Zusammenfassung

GREGOR ČREMOŠNIK UND DIE KYRILLISCHE PALEOGRAPHIE

Igor Grdina

Das Werk von Gregor Čremošnik (1890—1958), des bisher einzigen slowenischen kyrillischen Paleographen, auf dem Gebiet der kyrillischen Paleographie war vielfältig, wenn auch nicht umfangreich. Zunächst bedeutet es die Einführung eines neuen Konzepts und einer neuen Terminologie in die kyrillische Paleographie, die er auf einen, der lateinischen Paleographie vergleichbaren Stand zu bringen versucht. Mit der Einführung des Terminus »serbische diplomatische Minuskel« hat er mit begrifflicher Genauigkeit und einer eindeutig klaren Bestimmung der Terminologie aus der lateinischen Paleographie, welche die kyrillische bis zu jener Zeit nicht kannte, einen besonderen Schrifttypus in der serbischen Diplomatie des Mittelalters beschrieben; mit den differenzierenden Eigenschaften hinsichtlich der anderen Typen des kyrillischen Schrifttums aber bedeutet dies den Anfang einer neuen Epoche in der Entwicklung der kyrillischen Paleographie, die sich bisher völlig getrennt von der lateinischen entfaltet hatte und mit ihr auch nicht vergleichbar ist.

Čremošnik hatte sich als kyrillischer Paleograph einem verhältnismäßig engen Bereich (Diplomatik) und einem räumlich begrenzten Gebiet (Serbien und Bosnien) des kyrillischen Schrifttums gewidmet, doch gerade die sehr genaue Kenntnis von diesem als Ganzem ermöglichte ihm die Auffindung des Urkundenoriginals vom Ban Kulin (1957) sowie die Entdeckung der bosnischen Schreibschule. Höchst komplex ist aber seine Erforschung der serbischen Diplomatikschrift, die sich in der Zeit von Stefan Nemanja bis König Milutin zu einem ausgesprochenen Minuskelschrifttyp des Kyrillischen entwickelte. Dessen Einfluszbereich erstreckte sich über den ganzen Balkan, den Hof der türkischen Sultane mit einbezogen. Am längsten hat sich diese Schrift in Bosnien gehalten, wo sie zum ersten Mal zur Zeit König Tvrtkos I., zum zweiten Mal aber zur Zeit des Königs Štefan Tomaš aufgetaucht war und sich in der Türkenzeit bis zu jener Stufe weiterentwickelte, die man »bosančica« nennt. Währenddessen verschwand sie in Serbien zur Zeit der Despotie bereits wieder aus dem Diplomatikwesen.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Ob uvajanju bralne značke Karla Prušnika-Gašperja v naše šole naj posebej opozorimo na bibliografijo tega koroškega partizana in borca za pravice koroških Slovencev ter na bibliografijo prvih petnajstih letnikov VKP; obe bibliografiji je pripravila Marija Suhodolčan, izšli pa sta kot posebna številka VKP.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

Urbanistično razvojno vzporednost opazimo tudi med Ptujem in Brežami. Kakor je v Ptuju obrambni salzburski vidik prekinil tradicije srednjeveškega mesta z rimskim seliščem na desnem bregu Drave ter ga razvijal na levem bregu pod ptujskim gradom, podobno je Salzburg povezal trg Breže z gradom na Petersbergu, ko ga je v XII. stoletju načrtno preložil z levega brega Metnice na desnega pod Petersberg.

(Franjo Baš, Mali grad v Ptuju, ZČ 4/1950, str. 136)

... pred tremi desetletji?

Prazgodovinski in rimski dobi sledi srednjeveška, ko so Haloze, kaže se, sorazmerno zgodaj in dokaj intenzivno naselili Slovenci. Pisanih virov je pa tudi iz zgodnjega srednjega veka ohranjenih dokaj malo. Saj se od vasi v Halozah imenujejo po času najprej Zetale (v obliki Schiltern) šele leta 1228. Le posamezne kraje v Halozah navajajo urbarji iz 13. stoletja za ondotno posest štajerskega deželne knega.

(Milko Kos, Haloze po ptujskih urbarjih iz 15. stoletja, ZČ 14/1960, str. 187)

... pred dvema desetletjema?

Delavska zbornica je zbirala podatke o materialnem položaju delavstva, o njihovih mezdah, prehrani, o višini življenjskih stroškov, o stanovanjih, delavski zaščiti. Sodelovala in posredovala je pri sklepanju kolektivnih pogodb. Zbirala je podatke o mezdah in gibanjih in stavkah. Vodila je register vseh delavskih strokovnih organizacij. Podatke je zbirala predvsem z anketnimi popisi, zato njeni podatki niso uradni in popolni, morejo nam pa služiti za boljše razumevanje materialnega položaja delavstva. Letna poročila o svojem poslovanju je izdala za leta 1922 do 1937.

(France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama, ZČ 24/1970, št. 1—2, str. 211)

... pred desetletjem?

Ko je nadvojvoda Karel že dokončno prevzel obrambo Hrvaško-slavonske krajine, se je odločil, da proti Turkom vzdigne močno vojsko, ki bi zavzela kraje, izgubljene v zadnjih dveh letih. Pod vodstvom deželne glavarja Koroške Jurija Khevenhüllerja je v avgustu in septembru 1578 potekala proti Turkom velika vojaška akcija, ki pa je zaradi spretnosti nasprotnika popolnoma propadla. Turki so 1. in 3. oktobra znova zavzeli kraje, ki so jih v tej akciji mesec dni prej izgubili.

(Vasko Simoniti, Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579, ZČ 34/1980, št. 2, str. 96)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Marta Verginella

DRUŽINA V DOLINI PRI TRSTU V 19. STOLETJU

I. UVOD

Družina, družinske strategije in razmerja med družinskimi člani so v zadnjih letih vedno pogostejše predmet zgodovinskega proučevanja, čeprav zahtevajo od raziskovalca interdisciplinaren pristop, saj tematsko posegajo že v območje kulturne, antropologije in sociologije. Naraščajoče zanimanje za družinsko življenje v preteklosti gre pripisati predvsem dejstvu, da so se tudi v družinskem univerzumu odražale tiste spremembe in dogajanja, ki so se odvijale v širšem političnem in kulturnem prostoru, tako na gospodarskem kot družbenem področju. Vpogled v družinski svet omogoča torej poznavanje življenja širših plasti prebivalstva, ki ostajajo izvzete iz političnega zgodovinopisja.

Poznavanje družinskega življenja, kakršno se je odvijalo v kmečkem kolektivu na tržaškem podeželju v prejšnjem stoletju, je bil cilj raziskave, ki se je začela najprej v obliki diplomske naloge,¹ je pa sicer še v teku. Bogat župnijski arhiv, ki je največkrat predpogoj za analizo družinske strukture v preteklosti, pa tudi številnost vaškega prebivalstva sta botrovala izbiri slovenske vasi Dolina² kot opazovalnega prostora. V središču pozornosti pa ni bilo le družinsko življenje, temveč tudi demografske, družbene, gospodarske spremembe in pretresi, ki so pogojevali družinski sestav in so delovali v 19. stoletju na tržaškem podeželju.

Dolina je slovenska vas, ki se nahaja v Bregu, v dolini Glinščice, kjer se srečujeta apnenčasti, kraški in flišni, istrski svet. Od Trsta je vas oddaljena 7 km na jugovzhod. Kljub bližini Trsta pa je že od poznega srednjega veka dalje upravno pripadala Kranjski; v 19. stoletju, to je v času, ki ga zajema študija, pa je bila z ostalimi brežanskimi vasi vključena v koprski okraj v Istri. Šele leta 1923 je bila priključena tržaški pokrajini, kateri sestavni del je še danes.

Upravna pripadnost Istri v 19. stoletju pa ni preprečila dolinskim kmetom — tamkajšnje skupnost so v glavnini sestavljali mali posestniki — da ne bi gospodarskega življenja vasi vodili v tesnem razmerju s Trstom. Dolinčani so sicer opravljali sodne, notarske in druge uradne posle v Kopru, tu so podpisovali kupoprodajne pogodbe, zapisovali oporočne listine, vendar so v Trstu prodajali odvečni del pridelka, vino, povrtnino, a tudi kruh, ki so ga v domačih pečeh spekle Dolinčanke.

Kulturni vplivi so vse do 80. let 19. stoletja, vse dotlej, dokler ni zaživela slovenska kultura v Trstu, prihajali s Kranjske. S Kranjske je prihajala duhovščina, največkrat tudi učiteljstvo in uradništvo, ki ni skrbelo le za duhovno stanje in za opismenjevanje župljanov, temveč je bila pravi uravnavalec vaškega družbenega življenja ter glavni pobudnik narodnega prebujanja.

Dolina in njeni prebivalci so v teku 19. stoletja sprejemali tako vplive treh urbanih središč, treh privlačevalnih polov. V prvi polovici 19. stoletja so se okoriščali z njimi v imenu notranje kohezije, ob koncu 19. stoletja pa so le s težavo zaježili vedno večjo razdiralno moč industrijskega središča, kakršno je postal Trst ob izteku 19. stoletja. S svojim blagostanjem je bil meščanski Trst pravi izziv tradicionalni kmečki družbi, njeni revščini in njenemu še srenjskemu ustroju.

¹ M. Verginella, *Strategie familiari a Dolina nell'Ottocento*, akad. leto 1983/84, Univerza v Trstu, tipkopis.

² Njeno današnje uradno italijansko ime se glasi San Dorligo della Valle.

Zemljiška odveza in širjenje kapitalistične proizvodnje tudi na kmetijskem področju so po drugi strani prispevali k razkroju ruralne skupnosti malih posestnikov. Dolinsko skupnost je podobno kot druge slovenske vasi načelo razslojevanje. Gospodarske spremembe so spremljali tako družbeni kot kulturni premiki. Med kmete so vdirale meščanske navade: v Dolino so delavci, ki so bili zaposleni v tržaških tovarnah, prinašali nove vedenjske obrazce, ki so bili povsem tuji tradicionalnemu kmečkemu okolju. Tudi oblastvena moč duhovščine in občinskih veljakov, ki so predstavljali najvišjo vaško avtoriteto, je ob koncu 19. stoletja pričel spodjedati novi kapitalistični duh, meščanske navade in vedno močnejši individualizem.

Občinski možje, duhovniki, učitelji so bili ob izteku stoletja močno zaskrbljeni nad vdiranjem novih vedenjskih navad med tamkajšnje slovensko kmečko prebivalstvo. Duhovnike je zaskrbljala verska mlačnost tovarniških delavcev, širjenje plesov. Krajevna posvetna oblast se je bala vedno večje individualizacije, ki je odvzemala moč kolektivnemu upravljanju vaše srenje. Za takratne krajevne oblasti je bilo nedopustno, da so mestne posvetne vrednote pronicale na vas in osvobajale tamkajšnjega človeka ne le verskih, temveč tudi družinskih in srenjskih obveznosti. Tako je v svojem poročilu za kanonično vizitacijo zapisal dolinski župnik ob nastopu 20. stoletja: »V župniji je opaziti neko brezbriznost v veri, mlačnost do krščanskega življenja in ogromno ošabnost, da se mora paziti pri opominjanju — preveč žganja se popije, tudi nekatere ženske ga srkajo.«³

Preteklost dolinske vaše skupnosti in njenih družin je na prehodu iz tradicionalne v moderno družbo še posebno vredna preučitve, čeprav se tudi v primeru te kmečke skupnosti postavlja vprašanje, kako do virov, ki omogočajo proučitev večji del nepismene skupnosti. Župnijski arhiv v Dolini v ta namen ponuja raziskovalcu zajeten arhivski fond. Župnijski akti so sicer na prvi pogled skopi, primerni zlasti za statistično, demografsko obdelavo, a če jih proučimo z večjo pazljivostjo, lahko odkrijemo, da imamo pred sabo večplastno gradivo, ki nam omogoča, pa čeprav le delno, pogled v tisti kolektivni mozaik, ki je sestavljal vaško skupnost. Iz krstnih, poročnih, pogrebnih listin, družinskih knjig, oklicnih dokumentov razberemo marsikaj o življenju malega človeka, katerega dejanja niso vpisana v anale zgodovine.

Akti, ki jih je od 17. stoletja dalje z vedno večjo natančnostjo in rednostjo beležila duhovščina dolinske dekanije, nam razkrivajo individualne usode tamkajšnjega prebivalstva, pa tudi družinske izbire in strategijo celotne skupnosti v boju za preživetje. Razmerje, ki ga je posameznik vzpostavil z družino oziroma s kolektivom, je potem odločalo o njegovem preživetju v tradicionalni kmečki družbi.

Ob krstu, poroki, smrti se ni le začejalo, spreminjalo ali iztekalo življenje, odvijal se je tudi obred, ki je bil dovolj pomenljiv za celoten kolektiv. Ob takih obredih je namreč skupnost potrjevala doseženi ugled, čast, gmotni položaj posameznika in družine.

Ze res, da narava župnijskih aktov, ki teži k čim večji sintetičnosti, rada vodi raziskovalca h kvantifikaciji, to pa še ne pomeni, da ne dopušča kvalitativne analize prej omenjenih virov. Z računalniško obdelavo župnijskih podatkov lahko na primer sledimo gibanju števila prebivalstva, poprečni starosti ženina in neveste, težje pa beležimo izjemne primere, neobičajna vedenja. S pomenjenjem in posplošitvijo, ki ju računalnik in sama tehnika terjata,⁴ izgubimo sicer sled za odstopi, razlikami, ki so bili že za zapisovalca iz prejšnjega stoletja vredni dodatnega pripisa in bogatejših informacij kot pa običajna, stereotipna obnašanja. Večkrat prav s pomočjo neobičajnih primerov lahko pro-

³ Župnijski arhiv Dolina, nadalje ZAD, Poročilo za kanonično vizitacijo v župniji Dolina, 1904, fasc. Visitationes. V zvezi s to problematiko so dovolj zgovorni tudi Zapisniki zborovih in odborovih sej občine Dolina (1894–1922), ki jih hrani Arhiv občine Dolina.

⁴ Giovanni Levi, *Introduzione*, v »Quaderni storici«, XVI, 46 (april 1981), str. 7–10.

dremo do vzgibov določenega vedenja, za katerega se je odločal vaški kolektiv. Poprečje je vsekakor pomembno, čeprav so včasih le posamezni primeri tisti, ki osmislijo statistične izsledke.

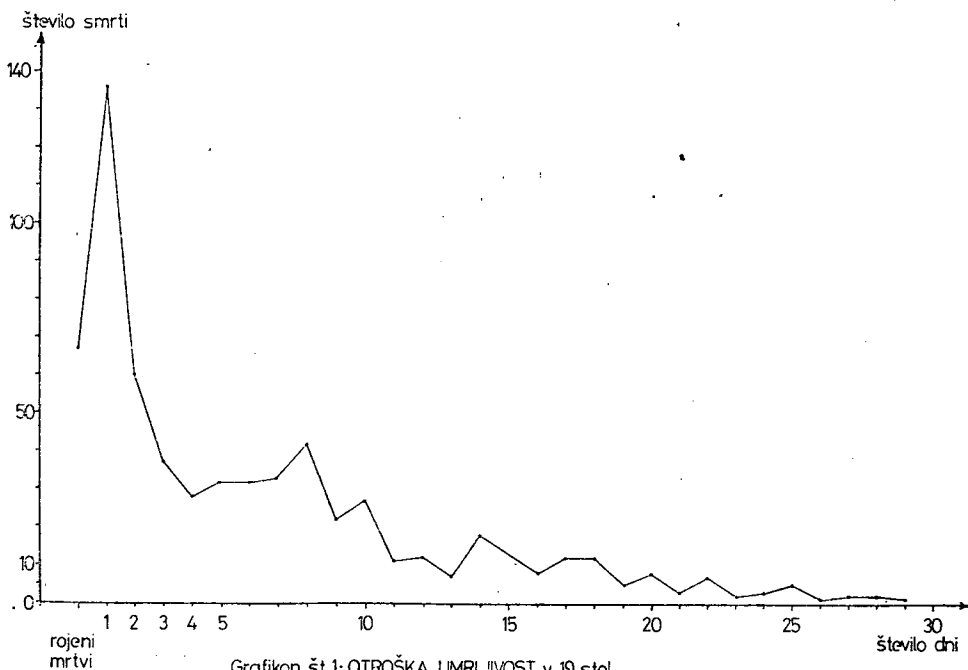
Zasledovati poprečja in ne izgubiti pri tem vpogled v neobičajne primere pa se da le takrat, ko je demografski prostor omejen. Dolina je ustrezala tudi tej potrebi, saj je v teku 19. stoletja presegla 800 prebivalcev. Kljub neprezajetnemu demografskemu obsegu pa je kot upravno, politično in kulturno središče Brega dovolj indikativna in primerna kot raziskovalni prostor družinskega in vaškega okolja na sploh.

1. Demografski razvoj in mobilnost prebivalstva

V skupnosti malih posestnikov, ki je razpolagala z omejeno obdelovalno površino, je vsak, še tako šibak demografski premik ogrožal ravnovesje med delovno silo, dobrinami in številom vseh njenih članov. Kljub epidemijam in slabim letinam je Dolina, predvsem zaradi elastičnosti svojega vaškega tkiva, tvorno kljubovala demografskim dejavnikom. V teku 19. stoletja je vas doživela postopen, a ne izjemen porast prebivalstva.

Leto	Prebivalcev	Leto	Prebivalcev
1779	536	1869	746
1790	570	1880	859
1791	589	1890	874
1834	694	1900	884
1840	802	1910	950

Če primerjamo demografsko rast Doline z gibanjem števila prebivalstva v sosednjih vaseh, lahko ugotovimo, da je tamkajšnje prebivalstvo doživelo podoben porast.

Grafikon št. 1: OTROŠKA UMRLJIVOST v 19. stol.

V Dolini je v teku 19. stoletja v splošnem nataliteta preseгла mortaliteto, vendar razmerje med obema ni bilo povsem stanovitno. Nasprotno, število smrti je preseгло rojstva v desetletju 1810—1819, to je v času, ko je slovensko podeželje trpelo hudo pomanjkanje, ko so si sledile slabe letine in so se širile nalezljive bolezni. Rodnost je nato presegala smrtnost vse do zadnjega desetletja 19. stoletja, ko je bil naravni saldo ponovno negativen. Vzroke tega nenadnega padca lahko pripišemo številnim žrtvam jetike, a tudi družbeni in moralni krizi, ki je ob izteku stoletja zajela Dolino in posredno vplivala na tamkajšnjo rodnost. Sicer je Dolino tudi sredi stoletja pestila huda epidemija kolere, vendar je bila takrat vaška srenja še dovolj trdna, da je lahko z višjo rodnostjo uravnovesila demografsko izgubo.⁵

Težnje demografskega razvoja nam v določeni meri potrjuje tudi mobilnost prebivalstva. Prisotnost oziroma naselitev tujcev in odselitev oziroma odsotnost krajanov v Dolini, ker je pojav malenkosten, ne spreminjata prej omenjenih demografskih tendenc in trendov. So pa za raziskovalca dovolj pomemben pokazatelj soodvisnosti demografskih in družbenogospodarskih silnic.⁶ Število informacij o priseljencih in izseljencih je odvisno bodisi od zapisovalčeve uvidevnosti, a tudi od okoliščin, ki so posameznika privedle do tega, da je v župnijskih aktih zapustil svojo sled.

Na prvi pogled se zdi dolinska vaška skupnost zaprta, izvzeta iz migracijskih tokov, vendar po pozornejši proučitvi družinskih knjig in župnijskih registrov lahko ugotovimo, da je marsikateri Dolinčan začasno, včasih celo za stalno zapustil svojo vas. Glavni vzroki selitve prebivalstva so bili naslednji: odhod v vojsko, služenje v predporočnem obdobju, poroka in še poklicne obveznosti. Vpoklic v vojsko je na primer kmečke fante oddaljal za celo desetletje od doma.⁷ Tisti pa, ki so se selili v druge kraje kot posli, so svojo družino le za nekaj let razbremenili odvečne delovne sile; vrnili so se domov, ko so bili godni za poroko ali ko je družinsko jedro potrebovalo tudi njihovo delovno pomoč. Manjše je bilo število tistih Dolinčanov, ki so ostali kot hlapci ali dekle pri tujih družinah v odrasli dobi. Tudi ob poroki so se Dolinčani in Dolinčanke občasno selili v sosednje vasi, podobno kot so se člani le-teh krajev preseljevali v Dolino. Odhod z doma je bil vsekakor odvisen od družinskih izbir, gmotnega položaja in številčnosti obeh družinskih jeder.

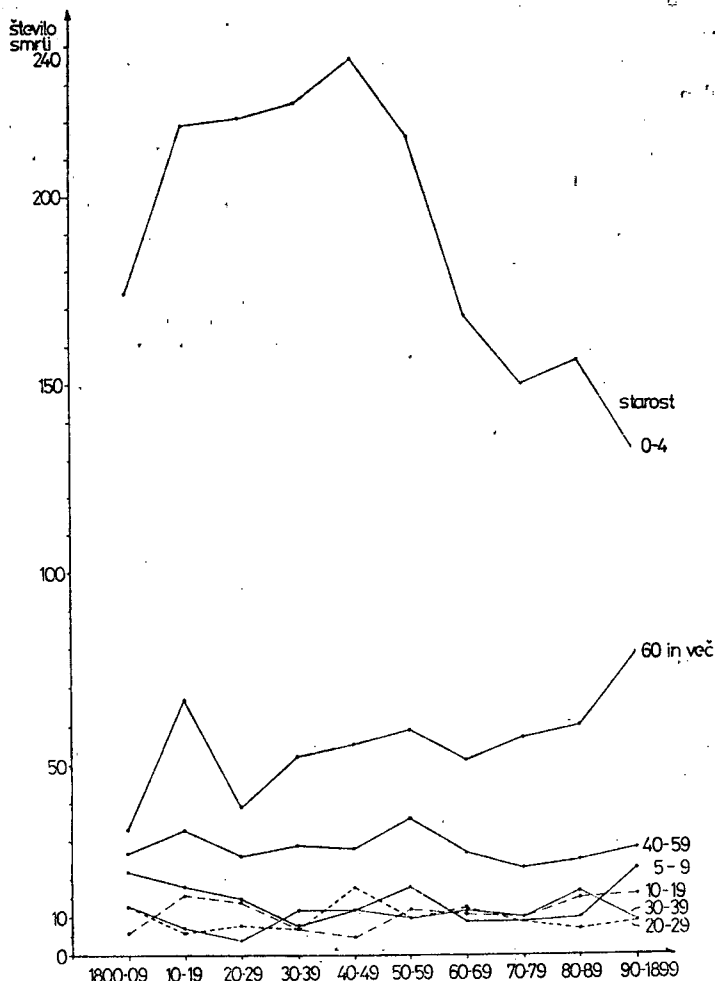
Vsekakor pa je bila za agrarno družbo dokončna izselitev v tuj kraj, razen ko je šlo za poroko, nepogost pojav. Vez s skupnostjo in z zemljo je bila v tradicionalnem kmečkem svetu pretrdna. Le ljudje brez posesti in gostači, ki jih na rojstni kraj ni privezovala zemlja, so se v drugi polovici 19. stoletja z večjo lahkoto kot mali kmetje selili v Trst. Ob koncu stoletja se je namreč povečalo število tistih, ki jim je bilo domače gospodarstvo pretesno in ki so si poiskali delovno mesto v Trstu. Celo sama skupnost, ki je že zaradi svoje strukture stoletja dolgo ščitila svoje člane, je ob koncu 19. stoletja pričela izločevati najrevnejše člane, zlasti tiste, ki so bili brez zemlje in stanovanja. Prav za ceno odselitve najšibkejših članov je lahko dolinska skupnost v trenutku, ko so pričele delovati v vaškem tkivu sredobežne sile, podaljševala svoj tradicionalni ustroj in stari red.

Vse dokler ni izločevala svojih članov, je Dolina celo delovala kot privlačevalni pol za tisti del podeželskega prebivalstva, ki je že postal žrtev vaškega

⁵ Glej tabelo št. 1 v poglavju o rojstvu in krstu.

⁶ G. Levi, *Centro e periferia di uno Stato assoluto*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1985, str. 71—149.

⁷ Daljša sinova odsotnost je v nekaterih družinah povzročala hude težave, zlasti ob delitvi premoženja. V nekaterih oporočnih listinah se je oče na primer spraševal, ali se bo sin sploh vrnil domov iz vojske. Visoka stopnja nepismenosti je namreč v prvi polovici 19. stoletja otežkovala dopisovanje in vzdrževanje stikov med tistim, ki se je oddalжил od rojstne vasi, in družino. Pri delitvi dediščine so oporočitelji kljub odsotnosti sinov predvideli njihov povratek in jim zapustili del premoženja ali vsaj opravnilo. Nekateri so se celo ostalim dedičem priporočali, češ da naj brata ob povratku ljubeznivo sprejmejo v svojo sredo. (Pokrajinski arhiv Koper, nadalje PAK, Okrajno sodišče Koper, Oporoke, 1832—1899).

Grafikon št. 2: GIBANJE SMRTNOSTI PO STAROSTNIH SKUPINAH v 19. stol.

razslojevanja in ki je obubožan zapuščal svoj rojstni kraj v iskanju večjih možnosti preživetja. To so bili člani skupnosti, ki so že v prvi polovici 19. stoletja doživele močan demografski porast, ki so bile preoddaljene od prometnic in urbanih naselij, da bi lahko poleg kmetijske panoge izkoriščale druge pridobitvene vire. Dolina pa je kljub skromnemu gospodarstvu marsikomu ponujala, pa čeprav le za kratek čas, možnost preživetja ali pa mu vsaj omilila lakoto.

Kot nam poročajo dolinski viri, je v prvi polovici 19. stoletja priseljevanje podeželskega obubožanega prebivalstva potekalo postopoma, zlasti dokler ni Trst doživel industrijskega razcveta.⁸ Dolina je bila namreč vse do 70. let vmesna etapa na poti v mesto, to je v času, ko je podeželskemu prebivalstvu mesto vzbujalo protislovna občutja. Veliko mesto je v očeh kmečkega prebivalstva, zlasti tistega, ki je prihajalo iz bolj oddaljenih krajev, revnejših predelov

⁸ M. Cattaruzza trdi, da se selitveni tok v smeri Trsta odvija v 18. in vse do 80. let 19. stoletja neodvisno od gospodarskega dejavnika in tržaške industrializacije. (M. Cattaruzza, *La formazione del proletariato urbano*, Torino, Musolini, 1979, str. 5-41).

Istre in slovenskega zaledja, delovalo kot privid. Na eni strani je kmečkega človeka pritegovalo z navideznim bliščem in meščanskim blagostanjem, na drugi pa ga je odvrčalo z novimi delovnimi zahtevami in kapitalistično etiko.

V prvi polovici 19. stoletja so se v Dolino priselili številni mlinarji, ki so se zaposlili v dolinskih ali boljunskih mlinih, obrtniki, ki so se za daljše ali krajše obdobje nastanili v tej vasi, preden so se odločili za dokončno selitev v Trst. Zaradi poklicnih obveznosti, a ne zaradi družbenega obubožanja so v Dolino prihajali s Kranjske tudi učitelji, duhovniki in občinski uslužbenci. Nekateri od teh so se v vasi za stalno naselili, drugi pa so se v njej zaustavili le za omejen čas. Učitelje in uradnike so ponavadi spremljali družinski člani, duhovnike pa sorodnice, ki so prevzele največkrat gospodinjstvo v župniji. Sled za seboj so v župnijskih knjigah zapustili tudi berači, potepuhi, ki so v Dolini umrli, in to zlasti ob slabih letinah, ko so zapustili svoja skromna imetja v Reziji, Nadiških dolinah, Istri in so se selili iz kraja v kraj s trebuhom za kruhom. Z beračenjem so se preživljale tudi vdove, sirote, nezakonske matere, in to zlasti v prvi polovici 19. stoletja, ko mesto še ni razvilo svojih karitativnih ustanov in zato ni bilo kos podeželskemu beraštvu.⁹

Čeprav niso dolinski kmetje živeli v izobilju, so lahko odstopili revežem košček kruha, kot jim je narekovalo krščansko usmiljenje. Pomoč krajevnega prebivalstva pa je bila za marsikoga prepozna, tako da je v Dolini celo preminil.¹⁰ Omenila bi le nekaj primerov. Kot poroča duhovnik, je zaradi uboštva umrl štirinajstletni Peter, sin Ivana (Ioanis) Passerja iz čenske župnije.¹¹ Zaradi gladu in vročine je preminil trinajstletni Ivan (Ioannes) iz Raščice nad Bužtom, ki ga je v dneh pred smrtjo pogostila mesarjeva družina.¹² Za triinštridesetletno Heleno Blasut, ki se omenja kot »libera mendicans«¹³ pa je bil usoden padec s češnje.¹³ Župnijski registri omenjajo tudi nezakonske matere, ki so prihajale iz revnejših krajev in iz skupnosti, ki so po vsej verjetnosti strožje od dolinske obravnavale nezakonska rojstva. V Dolini so ta dekleta rojevala otroke, nato pa so nadaljevale pot proti Trstu.

Iz vsega tega sledi, da je tudi tradicionalna skupnost poznala mobilnost, ki so jo določale vremenske okoliščine, slabe letine, številčnost družinskega jedra, gospodarske konjunktore. Med izselitvami in preselitvami pa je vladalo ravnovesje. Šele na pragu 20. stoletja je Dolina spoznala le izselitveni tok. Od osemdesetih let dalje je Trst vzporedno s svojim gospodarskim razvojem deloval kot vedno večja in močnejša privlačevalna sila, ki je zahtevala vedno novih delavcev. Dolinski vaški proletariat se je najprej selil dnevno v tržaške industrijske obrate, potem pa, ko se je prilagodil novemu načinu življenja, se je tudi odselil v bližino delovnega mesta in si največkrat poiskal bivališče prav v slovenski četrti Sv. Jakoba,¹⁴ v četrti, ki je ohranjala družbeno in etnično vez s podeželskim okoljem. Dolinčani so marsikdaj pri svoji naselitveni izbiri sledili sorodstvenim vezem in znanstvu, da bi preprečili ali vsaj omilili družbeno in narodnostno odtujitev.

Ugodno je na priseljevanje okoliškega prebivalstva vplivala tudi uveljavitev Slovencev v gospodarstvu in kulturi. Tistega, ki se je ob koncu 19. stoletja odselil v Trst, so v razliko od prejšnjega razdobja pričakale slovenske zadruge, društva, organizacije. Te so novim priseljencem nudile tisto zaščito, ki so je bili potrebni v novem okolju, a tudi vajeni kot člani vaškega kolektiva.

⁹ L. Fabi, *La carità dei ricchi*, Milano, Franco Angeli, 1984.

¹⁰ V tabeli št. 2 lahko ugotovimo rojstni kraj umrlih v Dolini v teku 19. stoletja. Kljub temu, da niso poprečja dovolj zgovorna, lahko zasledimo razliko med prvo in drugo polovico 19. stoletja. V prvi polovici je namreč število tistih, ki so se rodili drugod, umrli pa v Dolini, večje kot v zadnjih treh desetletjih istega stoletja. (glej stran 193!)

¹¹ ZAD, Liber defunctorum IV.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Glej B. Gombač, *Socialni razvoj in politično življenje tržaškega delavskega okraja*, v L. Turk (ed.), *Sv. Jakob, Trst, ZTT*, 1980, str. 151–158.

2. Družbenogospodarska slika

Demografsko vedenje ni le izraz posamezne družinske situacije, v kateri se posameznik znajde, je tudi posledica družbenih in gospodarskih okoliščin. Družinsko in individualno vedenje sledi tradiciji, vendar ni gluho za spremembe, zlasti če te zahteva posamezna gospodarska konjunktura. Demografski podatek je torej potrebno vključiti v širši okvir, če želimo razbrati večplastnost vaškega univerzuma. Od tu potreba po proučitvi dolinske družbenogospodarske stvarnosti, ki se tesno spleta z demografskimi silnicami.

Če nam o le-tej obrobno in posredno poročajo župniške knjige, nam še najbolj nazorno osvetlitev omenjene tematike ponuja franciscejski kataster, s svojimi zemljiškimi kartami in opisi davčnih občin. Zlasti podroben opis gospodarskega in družbenega življenja iz 20. letih 19. stoletja na tržaškem podeželju je še posebno bogat vir za današnjega raziskovalca.¹⁵

Že bežen pogled dolinske katastrske mape nam posreduje vtis male in deljene posesti. V Dolini so bili lastniki zemlje svobodni, čeprav so vse do leta 1849 izročali tržaški patricijski družini Bonomo, tržaški škofiji, gospostvu Kastelec in dolinski župniji eno desetino vina, ječmena, pšenice in še manjše vsote denarja. Z letom 1849 je zemljiška odveza osvobodila tudi tamkajšnje prebivalstvo urbarialnih dajatev, obenem pa prinesla zadolžitev najsihibkejših gospodarstev in načela proces vaškega razslojevanja.

Ozemlje dolinske davčne občine, ki je poleg Doline vključevalo tudi bližnji zaselek Krogelj, je leta 1823 sestavljalo 3168 parcel. Leta 1886 se je isto ozemlje že delilo na 3343 parcel.¹⁶ Posamezne posesti niso bile poprečno večje od 3 ha in razdeljene so bile poprečno v 10 obdelovalnih enot, tako da je vsak imetnik razpolagal z različnimi tipi zemlje. V dolinski davčni občini je poprečna velikost parcele znašala 161,3 a, kar je po eni strani naravnost zahtevalo poljedelstvo mešanega tipa, po drugi strani pa otežkočalo uvedbo intenzivnega kmetovanja.

Brežanske vasi so že ob vstopu v moderno dobo doživele občutno delitev posesti, in to, potem ko je tamkajšnja skupnost izkoristila tudi zemljo, ki si jo je pridobila s krčenjem gozda.¹⁷ Do novih obdelovalnih površin pa ni mogla zaradi bližine ostalih vasi. Tudi sam demografski porast prebivalstva je vodil k delitvi posesti in izkoriščanju sekundarnih virov. John Davis, proučevalec mediteranske družbe, sicer pravi, da je neprimerno tolmačiti razcepljenost posesti kot negativen pojav, saj tak tip posesti po eni strani ovira uvedbo intenzivnega poljedelstva, sili k mešani kulturi, in tako zagotavlja skromen pridelek in obenem nizek donos poljščin, po drugi strani pa omogoča kmetu, da razpolaga z raznovrstnim zemljiščem, in tudi z različnimi pridelki, ki jih kmetova družina potrebuje, da sploh preživi.

Preživetje pa je glavna skrb tradicionalne družbe, ki še ne hiti za presežkom. V deljeni posesti lahko torej vidimo tudi v primeru Doline premišljeno in racionalno izbiro, ki so jo kmečki skupnosti narekovali različni dejavniki: skromen obseg obdelovalne površine, demografski pritisk, a tudi možnost pridobivanja sekundarnega dohodka. Način dedovanja, celovit prevzem posesti oziroma delitev le-te je zatorej, če sprejmemo Davisovo tolmačenje, le zrcalo prej omenjenih dejavnikov.¹⁸

Davčni uradnik, ki je premeril obdelano površino ter izračunal donos posameznega zemljišča, je ugotovil in zapisal, da v Dolini ni velikih posestnikov in da je malo bogatih kmetov, ki si lahko privoščijo hlapca pri hiši. Glavnina prebivalstva je bila revna in zadolžena. Glavni vzrok revščine tamkajšnjega

¹⁵ Katastrske mape dolinske davčne občine se nahajajo v Trstu — Archivio del catasto fondiario di Trieste (nadalje AFT): Elaborato d'Estimo catastale della Sottocomune di Dollina, 24. 4. 1823; Operato d'Estimo catastale del Comune di Dollina, 30. 6. 1830.

¹⁶ AFT, Operato op. cit.; F. Vidulich (ed.), Materiali per la statistica dell'Istria, Poreč, 1886.

¹⁷ S. Vilfan, Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom, v »Kroniki«, V, 2 (1957), str. 71.

¹⁸ J. Davis, Antropologia delle società mediterranee, Torino, Rosenberg & Sellier, 1980.

prebivalstva pa uradnik ni pripisal nerodovitnosti zemlje ali vremenskim neprilikam, temveč preskromni posesti, s katero so razpolagali dolinski posestniki.¹⁹

Istega leta je davčni popisovalec ugotovil, da je bilo v dolinski katastrski občini 220 oseb zaposlenih v kmetijstvu, 18 duhovnikov, obrtnikov, uslužbencev, 31 oseb nedelavnih zaradi starosti ali onemoglosti, 136 pa otrok pod 15. letom, ki so bili zaradi starosti izvzeti iz produktivnega dela prebivalstva.²⁰ Kriterij, s katerim je katastrski uradnik razvrstil prebivalstvo, je seveda povsem subjektiven, saj lahko trdimo, da je bil v kmečki družbi redkokateri član neproduktiven. Ne prehod iz otroštva v adolescenco, ne nastop ostarelosti nista označevala začetek ali konec delovnega razmerja. V tradicionalni družbi je bila naloga otrok, da popazijo na manjše otroke, da pomagajo odraslim na polju in pasejo živino. Starejši člani družine pa so ravno tako, kljub šibkejšim življenjskim močem, še naprej sodelovali pri hiši. Verjetno se je pred davčnim uradnikom samo prebivalstvo izmikalo, saj je bil namen popisa ne le ugotovitev gmočnega položaja tamkajšnjega prebivalstva, temveč tudi določitev prihodnjih davčnih obveznosti.

Kljub temu da je bilo kmetijstvo skromno in da so Dolinčani lahko prodajali v Trstu in na Kranjskem le vino, da so si s pridobljenim denarjem nabavljali žito, ki ga sami niso v zadostni meri pridelali, lahko ugotovimo, da je bila še leta 1886 večina prebivalstva zaposlena v kmetijstvu.²¹ Od skupnih 989 prebivalcev dolinske davčne občine je bilo 440 oseb zaposlenih v kmetijstvu, 439 pa je bilo njihovih družinskih članov. Vendar v istodobnih župnijskih virih, to je v razdobju zadnjih dveh desetletij 19. stoletja, opazimo pomembnejše družbenogospodarske premike. Če je ostajalo na primer število obrtnikov v Dolini nespremenjeno, kot lahko razberemo iz župnijskih knjig, so obubožali medtem nekateri kmetje do take mere, da so bili ob svoje premoženje, drugi pa so si vidno utrdili svoj družbeni in gmočni položaj.²² Pojavilo se je družbeno razslojevanje na območju, kjer je stoletja prevladovala mala posest in kolektivno upravljanje srenjskega premoženja.

Pojavili so se prvi gostači, ki so se najprej preživljali kot agrarni delavci na vasi, potem pa so se ob izteku stoletja, pod pritiskom razmer, največkrat izselili v mesto in se tam zaposlili kot tovarniški delavci. Vaška skupnost ni nudila več svojim članom tiste zaščite, ki je bila temeljna sestavina tradicionalnega sveta. Če je bilo še število tovarniških delavcev na prehodu iz 19. stoletja v 20. stoletje omejeno, pa so bile v naslednjih desetletjih njihove vrste spričo demografskega porasta in krize tradicionalnega kmetijstva vedno zajetnejše. Zadružništvo, ki se je v 80. in 90. letih razvilo na Tržaškem in zajelo tudi Dolino, je spodbujalo kmete k posodabljanju kmetijstev, k uvedbi novih agrotehničnih postopkov, v resnici pa je lahko zajezilo propad le najtrdnjših gospodarstev. Vinski pridelek iz Brega je doživljal vedno ostrejšo konkurenco na tržaškem tržišču, kjer so trgovci raje kupovali cenejše in večkrat kvalitetnejše vino iz Istre in Furlanije.

Ohranjanje skromnega kmetijstva pa je bilo za glavnino dolinskih kmetov vse do konca 19. stoletja mogoče, ker so dopolnjevali kmetijski dohodek z neagrarnimi pridobitvenimi panogami. Mlinarstvo je bilo na primer za dolinsko skupnost pomembna dejavnost vse dotlej, ko je Trst dobil prve električne mline. Podobno je bilo manjši vir sekundarnega dohodka tudi izkopavanje in drobljenje gramoza, s katerim so prekrivali občinske in mestne ceste.²³ Še zda-

¹⁹ AFT, Elaborato, op. cit.

²⁰ Ibidem.

²¹ Materiali, op. cit., str. 224–225.

²² ZAD, Liber baptizatorum X, Liber copulatorum VIII in Liber defunctorum VI.

²³ B. Pangerc, Kako so v Bregu tokli betudo, v »Jadranski koledar«, 1982, str. 156–158. O pomenu sekundarne dejavnosti v Bregu, v Istri in na tržaškem Krasu glej: J. Titi, Socialno-geografski problemi na koprskem podeželju, Koper, Ljpa, 1965; A. Moritsch, Das nahe Triester Hinterland, Wien, Böhlau, 1969; J. C. Davis, Rise from Want. A Peasant Family in the Machine Age, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1987.

leč najpomembnejša sekundarna dejavnost pa je bilo krušarstvo. V Dolini so se s peko in prodajo kruha ukvarjale v teku 19. stoletja izključno ženske. Podobno kot v ostalih krajih jugovzhodno od Trsta, v Škednju, v brežanskih vaseh in tudi v nekaterih krajih Koprščine. Krušarstvo se je na tem območju širilo vzporedno z demografskim razvojem Trsta, in potem ko so v 18. stoletju tržaške mestne oblasti dovolile prosto peko in prodajo kruha.²⁴

Če se je moški ukvarjal s kmetovanjem, je medtem ženska v Dolini prevzela najpomembnejšo sekundarno dejavnost in obenem tudi posredovalno vlogo z mestnim okoljem. V Trstu so Dolinčanke prodajale kruh, ki so ga spekle, vendar so tudi tu vzdrževale stike z meščanskimi družinami, trgovci, uradniki. Katastrski uradnik je bil leta 1823 celo mnenja, da je prav krušarstvo tista gospodarska dejavnost, ki omogoča tamkajšnjim družinam preživetje. V dolinski davčni občini je preštel 434 krušaric.²⁵ Število je po vsej verjetnosti pretirano, gre namreč za več kot polovico prebivalstva Doline in Krogelj, je pa dovolj pomenljivo za vlogo same panoge in številčnost žensk, ki so se s to dejavnostjo ukvarjale.

Ženske so pekle kruh ponoči, zgodaj zjutraj so se podale v mesto, potem ko so s kruhom natovorile osličce. Tu so svoje izdelke prodale stalnim odjemalcem: trgovcem, gostilničarjem, delavcem, meščanom. S pridobljenim denarjem so si nato nabavile pri tržaških trgovcih potrebnega žita, ga pretovorile z osličji v dolinske mline, ga tam zmlele, nakar so ponovno pričeale s pripravo testa in s peko.

Katastrski uradnik je še ugotavljal, da se ženske, medtem ko se moški ukvarjajo s kmetovanjem, dnevno podajajo v Trst in da zato nimajo časa, da bi delale na polju, razen ob najnujnejših primerih. »Dejavnost, ki jo ženske opravljajo, je najpomembnejša gospodarska obrt, saj s svojo dejavnostjo ženske zadoščajo potrebi po kruhu v družini, a tudi po ostalih dobrinah.«²⁶ Davčni uradnik pohvali žensko delavnost, obenem pa pograja lenobo kmetov, ki najemajo kljub skromnosti svojih posesti tujo delovno silo in se tudi predajajo pitju.

Uradnikova omemba lenobe sledi duhu takratnega časa, ko so si oblasti prizadevale za posodabljanje kmetijstva, kmetje pa so vztrajali pri tradicionalnem obdelovanju zemlje. Takratne oblasti so prepojene s fiziokratskim nazorom očitale kmečkemu prebivalstvu, da ni skrbno pri vodenju svojih gospodarstev, da ne misli na prihodnost, ker da pričakuje pomoč od države. Oblasti so bile prepričane, da je vendarle prišel čas, ko je treba kmeta podučiti, ga navajati k večji delavnosti, najstrožje pa preganjati njegovo lenarjenje.²⁷ Pri tem oblast ni upoštevala miselnosti tradicionalne agrarne družbe, ki je zasledovala življenjski minimum, in si prizadevala le najnujnejše za preživetje.²⁸

Krušarstvo je ostalo pomemben pridobitveni vir vse do konca 19. stoletja, ko so se razvile mestne pekarnice in so mestne oblasti z vedno strožjimi predpisi omejile dejavnost podeželskih krušaric. Nekateri ženske so opuščenno delo nadomestile s pranjem perila za mestno gospodo, največkrat pa so se vrnile k hišnemu gospodinjstvu, saj so jih takrat nadomestili možje, ki so prekinili s kmetovanjem ter se zaposlili v tovarnah in mestnih obrtniških obratih. Kriza tradicionalnega kmetijstva, a tudi protoindustrijske dejavnosti je terjala zamenjavo vlog, ženska se je vrnila na polje, prevzela je vodenje gospodinjstva, mož pa se je zaposlil v mestu v zameno za mezdni zaslužek.

V teku enega stoletja so se tako zrahljala tradicionalna razmerja, ki jih je dovoljevalo tradicionalno kmetovanje in predindustrijsko izkoriščanje sekun-

²⁴ M. Marc, Krušarice v Bregu, v »Jadranski koledar«, 1971, str. 116–117; D. Jakomin, Skedenjska krušarica. Servola: la portatrice di pane, Trst – Trieste, 1987.

²⁵ AFT, Elaborato, op. cit.

²⁶ AFT, Operato, op. cit.

²⁷ AZD, Al Reverendissimo Ordinariato di Trieste, 27. 9. 1817.

²⁸ Glej A. Goljevšček, Mit in slovenska ljudska pesem, Ljubljana, Slovenska matica, 1982, str. 18.

darnih virov. Dolina je v primerjavi s kraji, ki so se nahajali v bližnji tržaški okolici, a tudi s tistimi bolj oddaljenimi, ki se zaradi oddaljenosti niso okoriščali z urbanim tržiščem, zapoznila razkroj vaške srenje. Preprečila je množično izseljevanje in splošno obubožanje ter ohranila svoj slovenski videz. A kljub temu ni ob koncu 19. stoletja svojim članom dajala trajnejših perspektiv. Zaježitev urbanizacije je bilačasna in zaman so bili vsi napor krajevnih oblasti, da bi preprečili vdor mestnih navad in individualizma ter ohranili pravila, ki so v tradicionalnem svetu določala življenje vaškega kolektiva. Pred širjenjem kapitalistične proizvodnje v Trstu je bila tudi Dolina nemočna, zlasti takrat ko je industrijski in pristaniški razcvet Trsta v zadnjem desetletju 19. stoletja zahteval novo delovno silo, ki mu jo je lahko nudilo le tržaško zaledje. Kmetu, ki je bil dotlej neločljivo povezan z zemljo in odvisen od njenega pridelka, je mesto ponudilo stalen zaslužek, a tudi nov industrijski tempo, ki ni sledil letnim časom ali biološkemu, naravnemu ritmu, temveč načelu produktivnosti, konkurenčnosti in zakonom tržišča. Bivši kmet je tako lahko presegel življenjski minimum, za katerega je ponavadi jamčila tradicionalna družba, istočasno pa je izgubil tisto zaščito, katere je bil vreden v domačem okolju.

Dolina je znala v teku 19. stoletja s Trstom vzpostaviti kompleksno razmerje, ki je ustrezalo tradicionalni agrarni družbi in predindustrijskemu mestu, ne pa tržnemu gospodarstvu, v katero se je v teku stoletja Trst vključil. Trst se je medtem okoriščal s pridelki, ki mu jih je nudila okolica, ni pa vlagal svojega kapitala v vse prerevno bližnje podeželje. Ni prispeval k gospodarskemu razvoju svoje okolice. Gospodarski razcvet Trsta ni bil namreč izraz notranjih sil in tržaškega podjetništva, temveč izsledek naporov, ki so jih avstrijske oblasti vložile, da bi se Trst iz pristaniškega emporija prelevil v moderno industrijsko središče, predvsem ladjedelniškega tipa. Podjetniki, ki so prevzeli vodilno vlogo pri modernizaciji Trsta so največkrat prihajali iz notranjosti cesarstva in celo iz tujine, tako da jim je bila slovenska okolica povsem tuja in z njo niso imeli niti tistega odnosa, ki so ga z okoličani od srednjega veka dalje vzpostavili tržaški patriciji. Slovenska okolica tako ni doživela nikakršnega pozitivnega gospodarskega preobrata, tudi zato, ker so v drugi polovici 19. stoletja izbruhnili narodnostna nasprotja; služila je le za izžemavanje mestu potrebne delovne sile.²⁹

II. DRUŽINA

1. Številčnost

Proučevalec angleške družine v modernem razdobju, zgodovinar Lawrence Stone, je zapisal, da je družina v bistvu ameba, ki se glede na čas, stopnjo rodnosti in smrtnosti ter gmotni položaj širi in krči, prehaja iz razširjene ali sestavljene oblike v preprosto oziroma enojedro in obratno.³⁰ Vir, ki nam omogoča vpogled v to spreminjanje družinske strukture, v njeno elastično prilagajanje demografskim in gospodarskim dejavnikom, je nedvomno Status animarum, v katerega je župnik zapisoval vse družine oziroma vsa družinska jedra, ki so sestavljala vaško skupnost. V Statusu animarum stopa v ospredje družinski univerzum, saj je zapisovalec v ta seznam vpisoval ne le število družinskih jeder, temveč tudi imena vseh tistih družinskih članov in oseb, ki so prebivali pod isto streho. Posttridentinska Cerkev si je namreč zadala namen čim strožje zasledovati in nadzorovati kolektivno življenje svojih duš. Zato so duhovniki, zlasti v velikonočnem času, beležili število župljanov, včasih celo s pripombo, ali so opravili spoved in prejeli sv. obhajilo.

Podatki, ki jih lahko raziskovalec črpa iz družinskih knjig dajejo vsekakor nepopolno sliko družinskega univerzuma in družinskih izbir, a vendarle v za-

²⁹ E. Apih, Trieste, Torino, Einaudi, 1988, str. 7–103.

³⁰ L. Stone, *The family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1977.

dostni meri razkrivajo demografsko dinamiko takratne kmečke družine. Pomembno je seveda, da raziskovalec razbere trenutek oziroma čas, v katerem se je popis družinskega jedra začel, kdaj končal, da potem lahko preverja razvoj družinskega jedra.³¹

Dolinska duhovščina je v teku 19. stoletja sestavila tri družinske popise: Status animarum II, III, IV. Prvega je sestavila že v 18. stoletju. Letnice, ki so zapisane na platnicah omenjenih treh družinskih popisov, to je leto 1800, leto 1820 in leto 1850, so pa le indikativnega značaja. Časovna razmejitve dolinskih Statusov je le približnostna, ker nimamo točnih podatkov, ki bi nam povedali, kdaj se je popis začel, kdaj pa končal. Časovna periodizacija je zato le okvirnega značaja. Podatki treh Statusov odgovarjajo namreč obdobju, ki se začne približno leta 1830, segajo pa vse do začetka 20. stoletja. Netočna časovna razmejitev nam še enkrat potrjuje, da je župnijski vir izraz izbir takratnih zapisovalcev in da je zaradi večkratnega samosvojega beleženja podatkov marsikdaj nedovzeten za mikrodemografsko in statistično obdelavo. Težave pri analizi Statusa animarum nastopijo žal takrat, ko poskušamo povezati podatke popisa s podatki, ki jih dobimo v ostalih župnijskih seznamih, to je v krstnih, poročnih in mrliških knjigah. Iskanje skupnega imenovalca, ki je seveda predpogoj kakršne koli računalniške obdelave, je potekalo zamaš. Hišne številke so se iz zapisa v zapis stalno spreminjale, podobno tudi oblika imen in priimkov. Zaradi neuspelega poskusa celovite obdelave zbranega gradiva, je bila primerna le delna proučitev informacij, ki jih ponujajo družinski popisi.

Ob pregledu družinske knjige lahko ugotovimo, kdo je družino vodil, kakšna je bila oblika družinskega jedra, koliko članov je jedro štel, v kakšnem razmerju so bili ostali člani z družinskim gospodarjem, koliko otrok je preživelo, kdaj otroštvo, kdo izmed njih se je poročil, kdo pa je ostal samski. Občasno nam zapisovalec postreže tudi z imenom tistih, ki so se v družini držali za krajši čas, omenja posle in poklic posameznih družinskih članov.³² Dovolj razvidno je tudi, da je skozi celo stoletje visoka smrtnost ogrožala trdnost marsikaterega družinskega jedra. Otroška umrljivost je bila zelo visoka, družina pa si je morala nujno zagotoviti vsaj enega dediča, ki naj bi preskrbel starše v starosti. Garancija za prepotrebno potomstvo je bila le dovolj visoka plodnost tamkajšnjih žensk.

Dogajalo se je včasih, da se je v družini rodilo pet, šest otrok, pri življenju pa je ostal le eden. V obdobju 1870—1900 je imela poprečno vsaka družina v Dolini 5,3 otrok, vendar od le-teh jih je le 3,2 odraslo oziroma preživelo deseto leto starosti. Vendar netočnost in nedoslednost pri beleženju rojstev in smrti novorojenčkov je zlasti v tem primeru onemogočila objektivno ugotavljanje števila družinskih članov in njihove starosti in zlasti primerjavo podatkov iz vseh treh popisov.

Za ponazoritev družinske dinamike, ki jo je pogojevala predvsem visoka smrtnost, je dovolj zgovoren primer družine premožnega kmeta, posestnika Jožefa Pangerca, ki se je rodil leta 1823 na hišni št. 69. Poročil se je leta 1848 z devetnajstletno Uršulo Kočevar. Tri leta po poroki se je rodila prva hčerka Marija, leta 1870 pa zadnja od petih otrok Antonija. Daljši razmik med rojstvi daje slutiti, da duhovnik ni beležil rojstva in smrti otrok, umrlih v prvih mesecih življenja. Prvorojenka Marija in drugorojenka Uršula sta zapustili do-

³¹ Dolinske družinske knjige ne popisujejo le trenutnega stanja prebivalstva v Dolini, kot se je dogajalo v primerih ljudskih štetij, temveč beležijo tudi spremembe v sestavi posameznega družinskega jedra. Prav to pa dovoljuje, da sledimo družinskemu procesu v daljšem časovnem razdobju.

³² Veliko nedoslednosti je opaziti zlasti pri beleženju poslov. Kot izhaja iz prvih družinskih knjig, sta le dve družini imeli posle. Toda ostali viri dajejo slutiti, da je bilo njihovo število večje. V Statusu animarum IV jih je bilo s svinčnikom vpisanih dvajset, čeprav le z oznako servus, serva. Netočnost pri popisovanju hlapcev lahko pripišemo njihovim kratkotrajni prisotnosti ali pa bojazni dolinskih družinskih glavarjev, da bi lahko vsaka dokumentirana prisotnost poslov bila povod za večjo davčno obremenitev.

³³ ZAD, Status animarum IV.

mačo hišo, kljub temu pa sta po poroki še naprej bivali v Dolini. Tretja hčerka je umrla dvajsetletna, Antonija pa je obolela. Edini sin Jožef Gašper, po poklicu mornar, si je pod isto streho ustvaril družino s sovaščanko, ki mu je v teku sedmih let povila šest otrok.³⁴

Naštela bi lahko še veliko takih primerov. Družinski cikel obrtnikove kot tudi trgovčeve družine se ni v bistvu razlikoval od kmetovega. Povsod je izstopala visoka smrtnost, zlasti novorojenčkov in otrok. Tudi družino uglednega dolinskega učitelja Alojza Bunca, ki se je v drugo leta 1885 poročil s premožno svakinjo, ki mu je od leta 1886 do leta 1900 povila deset otrok, ni družbeni ugled in stan obvaroval pred smrtjo štirih izmed desetih otrok.³⁵

V tradicionalnem svetu je imela izguba starejših, odraslih članov še hujše posledice. Zlasti vdovci, ki so ostali sami z malimi otroki, so si v najkrajšem času poiskali družico. Omenim naj primer vdovca, ki se je štirikrat poročil, a vsakokrat je v novo poročno zvezo vključil otroke iz prejšnjih porok. Tudi nekatere vdove so po poroki kar še naprej ostale, kljub novemu soprogu, v isti hiši ob tastu in tašči.

S pomočjo družinskih knjig lahko nadalje izsledimo, da generacijska zamenjava na čelu gospodarstev ni potekala v vseh družinah enako. Zapisovalec ni sicer vedno zabeležil letnice prevzema posesti oziroma zamenjave družinskega poglavarja, tako da le s težavo ugotovimo, kdaj je oče predal sinu posestvo. Če ob sinovi poroki ali ob smrti žene ali šele v pozni starosti, ko so mu opešale sile. Vidno pa je, kako so imena družinskih glavarjev, tistih, ki so nekoč odvarjali družinsko jedro, zdrknila navzdol, na rob družinske strukture, včasih pa bila celo prečrtana, kar je pomenilo, da je družinski poglavar umrl.

2. Družinska tipologija

V času, ki ga zajema Status animarum II, to je približno od leta 1830 do leta 1845, je bilo popisanih v Dolini 165 družin, v teku drugega Statusa animarum III (1845—1870) 173 družin, v razdobju, ki ga obsega tretji Status animarum IV (1870—1900), pa 184 družin. Število družin je naraslo, vendar ne v taki meri, kot bi si pričakovali poznavajoč demografski porast, ki ga je v teku 19. stoletja doživelo prebivalstvo vasi. Število družinskih članov se je večalo, a ker so dobrine ostajale nespremenjene, se je tudi dogajalo, da je več družinskih jeder živelo pod isto streho. Redkokateri kmet si je lahko povsem na novo zgradil hišo; ko je bila družina preštevilna, je kvečjemu razširil stavbo ali pa ji priključil nov del.

Da se je skupnost večala in da so bile stanovanjske potrebe v Dolini v teku stoletja vedno večje, nam priča tudi spreminjajoče se število praznih poslopij. V času prvega popisa je bilo v vasi 21 poslopij nezasedenih, v času drugega je njihovo število upadlo na 13 praznih poslopij, ob zadnjem popisu pa sta ostali v vasi le dve stavbi nezasedeni.

Težnja po združitvi dobrin in delovnih moči določa torej družinsko tipologijo. Z družinsko tipologijo se ukvarja še posebno skupina zgodovinarjev in demografov iz Cambridgea, ki jo vodi Peter Laslett. Laslettova skupina je namreč z računalnikom obdelala več sto ljudskih štetij in ugotovila, da so bile v moderni dobi družine v Zahodni Evropi v veliki večini enojedrnega tipa. Porečno so štele od štiri do šest članov.

Takemu posplošenemu tolmačenju družinske strukture osporavajo Stone, Flandrin, Anderson, ki trdijo, da vodi Laslettova tipologija k posploševanju, saj beleži le trenutno družinsko stanje, pozablja pa na spremenljivost družinskega cikla.³⁶ Družinska struktura se spreminja in zato je treba pozorno slediti

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ P. Laslett, *The World we have lost*, London, Methuen, 1971²; J. L. Flandrin, *Družina*, Ljubljana, Delavska enotnost, 1986; L. Stone, op. cit.; M. Anderson, *Interpretazioni storiche della famiglia*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1982.

njeni dinamiki. Pri statistični obdelavi družinskih seznamov smo se poslužili Laslettove tipologije, čeprav v prepričanju, da je lahko tipološko razvrščanje družin le indikativnega značaja.

Laslettova tipologija družin obsega naslednje kategorije:

1. Samski:	a) vdovci, vdove
b) neporočeni ali osebe z nepojasnjnim civilnim stanom
2. Nedefinirana družina:	a) bratje in sestre, sostanovalci s sorodniško vezjo
b) sostanovalci z različnimi vezmi
c) sostanovalci brez vsakršnih vezi
3. Preprosta družina:	a) poročeni pari
b) poročeni pari z otroki
c) vdovci z otroki
č) vdove z otroki
4. Razširjena družina:	a) s predniki
b) s potomci
c) s sorodniki v stranski veji
č) s predniki in sorodniki v stranski veji
5. Sestavljena družina:	a) dve družinski jedri (jedro prednikov)
b) dve družinski jedri (jedro potomcev)
c) dve družinski jedri v stranski veji
č) frèrèche, skupnost bratov in sester
d) drugi

V Dolini izsledimo veliko število sestavljenih oziroma razširjenih družin, kot da bi bilo sožitje več generacij nujno. Ob pregledu Statusa animarum II (1830—1845) je bilo v vasi 48,5 % sestavljenih družin, 7,3 % razširjenih družin in 40,0 % enojedrnih družin. V 3,6 % primerov pa so živeli sami vdovci ali vdove oziroma posamezniki z nepojasnjnim položajem. Njihovo število je bilo tako skromno, ker se je v tradicionalni družbi samski človek s težavo preživel zlasti v starosti, ko so mu opešale moči. Zato se je najraje priključil kaki drugi družini. V razdobju, ki ga je objemal Status animarum III (1845—1870), je število razširjenih (11,6 %) in sestavljenih družin (46,2 %) poraslo, upadlo pa število enojedrnih družin (34,7 %). Sredi stoletja so bili že vidni prvi znaki postopnega demografskega porasta. V teku druge polovice 19. stoletja je število preprostih, enojedrnih družin še občutneje nazadovalo (28,8 %). V zadnjem tridesetletju, ki ga zajema Status animarum IV (1870—1900), je 58,2 % družin sestavljenega tipa, 9,2 % pa razširjenega. Preprosti tip družine je bil največkrat prisoten pri najrevnejšem prebivalstvu, to je pri najemnikih in podnajemnikih, ki niso imeli lastne hiše in so se selili v druga poslopja ali pa so si le najemali sobe.³⁷ Za ostale Dolinčane kmete in posestnike, ni bil razširjeni oziroma sestavljeni tip družine bivalni ideal, temveč le oblika, ki so jo vsiljevale družbene, gospodarske in demografske okoliščine, v katerih se je tamkajšnja kmečka družba znašla.

Skromen obseg posesti, razmerje med proizvajalci in uporabniki, dedovanjske izbire so vodile k združevanju dobrin in sožitju med generacijami. In vendar je bilo življenje več družinskih jeder pod isto streho možno le, če je bilo gospodarstvo dovolj trdno, če je bila hiša dovolj prostorna ali če je bil sekundarni dohodek zadovoljiv. Res pa je tudi, da je večje število članov dovoljevalo diverzifikacijo dohodka; nekateri so se lahko ukvarjali s kmetijstvom, drugi s sekundarnimi pridobitvenimi viri, v primeru Doline zlasti s krušarstvom. Le na tak način so tamkajšnje družine dosegale življenjski minimum, redkokdaj pa si celo zagotovile blagostanje.

V primeru, ko ni imela družina dovolj zemlje, ko je bila zadolžena, je kar sama izločila novo nastalo družinsko jedro. Sin, ki se je na primer poročil, si je moral kar sam poiskati drugo bivališče v najem. Zakonska družina je tako

³⁷ V skupino podnajemnikov je zapisovalec vključil tiste, ki so najeli le sobo.

postala obvezujoč model tako za družine, ki so utrpele posledice hude smrtnosti, kot za tiste, ki niso imele svoje zemlje in so se naslanjale le na svoje moči.

V Statusu animarum IV. je zapisovalec ob začetku družinskega popisa zabeležil novo kategorijo vaščanov. Poimenoval jih je »vagantes«. S posebnim terminom je želel opozoriti na naraščajočo skupino ljudi brez stalnega bivališča. Nekateri »vagantes« so bili Dolinčani po rodu, drugi so se v Dolino preselili, vse pa je združevala gmotna negotovost. Glede na finančno razpoložljivost ali številčnost družinskega jedra so jemali v najem boljša ali slabša stanovanja, poslopja ali sobe. Naj omenim le primer družine učitelja Pavloviča, ki se je v Dolino preselil zaradi poklicnih dolžnosti. Ugled poklica, ki ga je izvrševal, pa ni preprečil družini, da ne bi doživela tistega, kar so doživeli vaški proletarci. Pavlovičeva družina je stanovala v hiši Antona Sancina na hišni št. 106, verjetno po učiteljevi smrti, zagotovo pa po taščini se je vdova s svojimi otroki preselila na hišno št. 11, od koder se je leta 1840 izselila v Trst.³⁸ Težko je ugotoviti vzroke zaporednih selitev, ker nam o tem viri ne spregovore. A vseeno lahko ugibamo, ali je smrt družinskega poglavarja do take mere prizadela družino, da si je vdova morala poiskati skromnejše bivališče in ne nazadnje tudi zaposlitev, ki jo je privedla do izselitve v Trst.

POSAMEZNIK

V družinsko sredo, ki so nam jo delno že ponazorile družinske knjige, nas popeljejo tudi župnijske knjige, v katere je dolinska duhovščina vpisovala krste, poroke, smrti, ki so se v teku 19. stoletja zvrstili v Dolini. Krst, poroka, smrt so bile v tradicionalnem svetu temeljne življenjske etape, s katerim se je začinjalo, spreminjalo, končevalo življenje posameznika. Obenem so bili tudi dogodki izrednega pomena za celoten kolektiv, saj so se ob njih spletale družinske in sorodniške vezi.

Župnijske registre je uvedla katoliška Cerkev po tridentinskem koncilu z namenom, da bi strožje nadzorovala svoje vernike. Od 17. stoletja dalje je kler posameznikovemu življenju sledil tudi s pisnimi akti, ki današnjemu raziskovalcu nudijo številne informacije ne le o posamezniku, temveč tudi o njegovem socialnem izvoru, starosti, o njegovih starših itd.

V krstnih, poročnih in mrliških knjigah se biološki dejavnik podreja družbenim, kulturnim, gospodarskim faktorjem, se z njimi spaja, jih obvladuje. Razvidno je, da niso poročne zveze izraz naključja, da sta nataliteta in mortaliteta v različnih konjunkturah spremenljivi kot tudi starost novoporočencev. Da je botrstvo način, s katerim je mogoče speljati nove sorodstvene vezi, pa čeprav le duhovne. Ob obrednih dejanjih, se nam razkrijejo norme, vrednote, ki so uravnavale kmečki svet, vedenjska pravila, njihov odklon ali sprejem. Dolinska vaška srenja ni bila nediferencirana enota, kot bi lahko sklepali iz katastrskega opisa, nasprotno, poznala je družbeno diferenciacijo že pred nastopom urbanizacije. Vsakemu njenemu članu je v kolektivu pripadalo točno določeno mesto, ki ni bilo odvisno le od njegovega položaja, temveč tudi od ugleda oziroma časti, katere nosilec je bil, a tudi vloge, ki mu jo je skupnost podelila.

1. Rojstvo in krst

V kmečkem svetu niso spremljali rojstva otroka s takim pričakovanjem, kot ga poznamo danes. Ženske so bile še v pozni nosečnosti zaposlene s poljskimi opravili, v Dolini pa še posebej s peko in prodajo kruha. Zgodilo se je, da je celo nekaj Dolinčank rodilo na poti v Trst, tako da je duhovnik v krstni

³⁸ ZAD, Status animarum II.

akt pripisal oznako »natus in reditu matris a Tergeste in via«.³⁹ Boj za preživetje odraslih članov družine je bil pomembnejši od otrokovega rojstva, zlasti če je bilo pri družini dovolj naraščaja. Ženske niso prekinile za dalj časa svoje delovne obveznosti tudi v primeru, ko je otrok preživel prve dneve življenja. Tuje so jim bile vse tiste pozornosti, pozunanjenost čustvovanje, s katerim so meščanske matere obkrožale svoje dojenčke. Sicer pa bi jih ob drugačnem vedenju že sama visoka plodnost kmečkih žena za predolgo obdobje odvrnila od aktivne delovne naloge. Verjetno je tudi sama visoka smrtnost otrok v prvem letu življenja vodila matere k temu, da se niso v večji meri navezovalle oziroma ukvarjale z novorojenčki.

Nad brezbriznostjo kmečkih mater so se še posebno zgražali takratni katoliški publicisti, ki so si zadali izkoreniniti zle navade podeželskih žena.⁴⁰ Visoka otroška umrljivost je zaskrbljala tudi politične oblasti, ki so v teku 18. in 19. stoletja poskrbele za šolanje poklicnih babic z namenom, da bi le-te podučile matere in obenem nadzorovale porod sam ter omogočile preživetje porodnice in novorojenčka.⁴¹

Z rojstvom se je povečala družina, a tudi kolektiv, čeprav je šele krst zagotovil novorojenčku polnopravni vstop v vaško skupnost. Krstni obred je namreč zaščitil otroka pred zlo usodo in obenem zagotavljal dobro prihodnost njemu in posredno družini. Zato je družina s posebno pozornostjo izbrala botra, ki naj bi v bodočnosti varoval krščenca, a ne bi odrekel potrebne pomoči tudi ostalim družinskim članom. Ker si je družina ob krstu utrjevala prijateljstva, poklicna razmerja, sorodstvene vezi, je Cerkev zelo zaskrbljala, da ne bi bilo zavezništvo med krščencem, družino in botri pomembnejše od zakramenta samega. Duhovniki so sicer prigovarjali, da je botrstvo postranskega pomena in da je večje število botrov nepotrebno. Pogosti cerkveni poskusi v moderni dobi, da bi omejili močno zakoreninjeno prakso, pa niso doživeli večjega odobravanja med ljudstvom, tako da tudi v dolinskih krstnih knjigah srečamo primere, ko so starši svojemu otroku izbrali kar tri botre.⁴²

Izbira botrov torej ni bila naključna. Družina je sklepala botrstvo upoštevajoč družbeni položaj in ugled, ki ga je imela znotraj skupnosti. Ob krstu so se v Dolini spletali horizontalni, a tudi vertikalni odnosi, ki so odgovarjali kategorijam časti in ugleda. Skorajda ni bilo primera, da bi starši izbrali botra, ki je bil revnejši kot oni sami. Njihova težnja je bila, da v sfero sorodništva, pa čeprav duhovnega, pridobijo pomembnejše člane kolektiva. Včasih so njihove izbire celo segle zunaj vasi.

Brez večjih težav so izbirali botre svojim otrokom učitelji, vaški veljaki, gostilničarji, obrtniki. Občinski tajnik je določil za botra svojemu sinu, ki je kasneje postal duhovnik, krajevnega trgovca in gostilničarjevo ženo. Učitelj Alojz Bunc je ob krstu svojih otrok utrjeval svoje zavezništvo z ženino sorodstveno vejo, s posestniki s Proseka. Posestnik, dolinski veljak Jožef Pangerc, je razširil duhovno sorodstvo ob rojstvu sina Valentina na drugega vaškega veljaka in na učiteljevo ženo.

V Dolini so bili učitelji s svojimi ženami, gostilničarji, bogati kmetje, a zlasti kler, ne glede na svoje materialno bogastvo, najvišji nosilci ugleda in časti. Duhovniki, z dekanom na čelu, so bili nosilci cerkvene oblasti, župan, učitelj, občinski možje pa posvetne. Njihov ugled je bil tak, da so celo njihovi sorodniki oziroma spremljevalci deležni njim podobne pozornosti. V to skupino privilegiranih botrov lahko vključimo tudi farovške kuharice in gospodinje, ki so živele v tesnem stiku z duhovništvom in so bile deležne njihovega vsakdanjega blagoslova. Tudi obrtniki, ki niso bili v Dolini nosilci oblasti, so bili izbrani kot

³⁹ ZAD, Liber baptizatorum VIII.

⁴⁰ A. Puhar, Prvotno besedilo otroštva, Zagreb, Globus, 1983.

⁴¹ ZAD, Istruzione per le levatrici, Trieste, 1819.

⁴² J. Bossy, Padrini e madrine: un'istituzione sociale del cristianesimo popolare in Occidente, v »Quaderni storici«, XIV, 41 (maj/avgust 1979), str. 440–448.

ugledni botri, ker so bili v kmečkem svetu še posebno pomembni zaradi poklica, ki so ga opravljali. Kmetje so se pogosto posluževali njihovih uslug, in v primeru, da so z njimi sklenili duhovno sorodstvo, so lahko računali na njihovo pomoč v izjemnih okoliščinah.⁴³

Isti vzgibi so pri sklepanju botrstva vodili tudi tiste starše, ki so poiskali botre zunaj skupnosti, v sosednjih vaseh in celo v Trstu. Krstne knjige iz prve polovice 19. stoletja beležijo nad dvajset primerov otrok, ki so bili krščeni v eni izmed tržaških cerkva. Starši le-teh otrok so se odločili za krst, ki je bil za dolinsko skupnost neobičajen, saj so novorojenčke še isti dan po rojstvu ali nekaj dni zatem ponesli v mesto in jih tam krstili v prisotnosti mestnih botrov. Bili so to trgovci z žitom, uradniki, odjemalci kruha, ljudje, s katerimi so Dolinčanke vzpostavile predvsem poklicna razmerja. Duhovno sorodstvo z njimi, sklenjeno s krstnim obredom, pa je pomenilo še trdnejšo vez med meščanom in kmetom, večjo možnost preživetja in pomoč v gospodarski stiski, ali vsaj zaupanje v njihovo poštenost, ko so se zaradi vsakodnevnega dela obračali nanje.

Tabela 1: Gibanje števila rojstev, smrti in porok po desetletjih

	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	Nedoločeno	
	—09	—19	—29	—39	—49	—59	—69	—79	—89	—99		
Rojstva	336	343	365	346	418	365	300	328	350	276	2	3423
Smrti	229	366	327	340	367	361	291	268	293	296	1	3199
Naravni saldo	+107	—23	+38	+6	+51	+4	+9	+60	+57	—20		+224
Poroke	87	78	65	84	86	67	90	88	76	98		819

V trenutku slabe letine, lakote, bolezni je bila vertikalna vez pomembnejša kot pa poznanstvo sebi enakih, ki so bili pred istimi pojavi prav tako nemočni. V primerih, ko so dolinski kmetje poiskali botre svojim otrokom v Trstu, so se brisale ne le geografske in družbene, temveč marsikdaj tudi narodnostne meje in razlike. A to samo v tistem času, ko so slovenski kmetje in italijanski meščani vzdrževali medsebojna razmerja, ki sta jih v drugi polovici 19. stoletja zaostritev narodnostnih razlik in širjenje narodnostne zavednosti med kmečkim prebivalstvom prekinila.

Glavnina dolinskih kmetov je sicer botre izbirala sredi svojega stanu in sorodstva. Skupina tistih, ki si je tudi z duhovnim sorodstvom pripravljala družbeni dvig ali pa zadrževala drsenje na dno družbene hierarhije, je bila maloštevilna. In vendar lahko istočasno opazimo prisotnost klientelističnih izbir pri večini krstov, oziroma prepletanje ugleda, časti, bogastva v skupnosti, ki je bila družbeno razvejana.

Čeprav je dolinska skupnost izostreno izoblikovala častne in uglednostne kategorije, pa je bila po svoje strpna do tistih pojavov, ki so v drugih krajih povzročali hude kazni. Dolinčani so bili strpni do nezakonskih otrok in do njihovih mater. Delež nezakonskih rojstev je bil sicer v Dolini vseskozi neštevilen, saj v teku 19. stoletja zabeležimo le 2,2 % nezakonskih rojstev, z najvišjo kotonico v desetletju 1840—1849 (4,3 %).⁴⁴

Pojav je bil omejen in ni silil skupnosti, da bi do nezakonskih mater in otrok izvrševala kakršnakoli izločitvena dejanja. Nezakonske matere niso zapuščale vasi, živele so še naprej v družini, tako kot njihovi otroci. Pri krstu niso otroci dobili poslabševalnih imen in ravno tako so dobili ugledne in manj

⁴³ ZAD, Liber baptizatorium VIII, IX in X.

⁴⁴ Glej tabelo št. 4.

ugledne, bogate in manj bogate botre, kot ostali otroci. Kot lahko sodimo po virih, je bila dolinska skupnost dovolj strpna, da je sprejemala tudi obnašanje, ki ni bilo v strogem soglasju z javno moralo in cerkvenimi nauki, ostro je preprečevala le tiste primere in razmerja, ki so spodjedali družbeno hierarhijo.

Zgodilo se je, da je nezakonski otrok sledil materi v novi zakon ali da ga je oče priznal ali celo da je po materini poroki ostal pri starih starših. Marija Samec je leta 1867 rodila nezakonskega sina Simona. Pozneje se je sama preselila na dom svojega moža mizarja Jožefa Pangerca, otrok je namreč ostal pri starih starših ter stricah. V isti hiši je stanoval, tudi potem ko se je poročil. Marija Samec je v zakonu imela sedem otrok, ena izmed njenih hčera je tudi rodila nezakonskega otroka, čeprav ga je oče nekaj mesecev po rojstvu priznal.⁴⁵

Tabela 3: Gibanje števila zakonskih in nezakonskih rojstev

	1800 —09	1810 —19	1820 —29	1830 —39	1840 —49	1850 —59	1860 —69	1870 —79	1880 —89	1890 —99	19. stoletje ‰
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	
Zakonska rojstva	98,8	98,8	98,4	97,1	95,7	97,8	96,7	98,8	98,0	97,8	97,8
Nezakonska rojstva	1,2	1,2	1,6	2,9	4,3	2,2	3,3	1,2	2,0	2,2	2,2

Nezakonskih otrok pa niso rodila le dekleta, temveč tudi vdove, ki so nadaljevale s spolnim življenjem še po moževi smrti; in tako ponovno zanosile. Marija Samec, hčerka Jurija, se je v drugo poročila, ženin je sicer priznal sina, ki ga je nevesta rodila pred poroko, ko je bila še vdova. Leta 1861 sta umrla bodisi sin bodisi mož, dve leti zatem pa je Marija ponovno rodila nezakonskega otroka, sina Karla Ivana (Carol Ioannes), ki je ostal pri življenju le štiri dni. Leta 1864 se je rodila še druga nezakonska hčerka Marija, ki pa je preživela le leto dni. Istega leta se je Marija, ki je že dvakrat ovdovela, poročila v tretje, ne glede na rojstvo naštetih nezakonskih otrok in, kot lahko razberemo iz gradiva, brez vsakršnih težav ali osporavanj tamkajšnje skupnosti. Niti posvetna niti cerkvena oblast nista nasprotovali poroki Marije Samec.⁴⁶ Omeniti pa je vendarle treba, da je poroko nezakonskih mater večkrat olajšalo dejstvo, da je bila štopnja smrtnosti nezakonskih otrok občutnejša kot v urejenih družinskih razmerah. Nezakonski otrok je bil torej krščen podobno kot ostali zakonski otroci, imel pa je manj možnosti, da preživi.

2. Poroka

S poroko sta si ženin in nevesta obljubila zvestobo in istočasno začela novo družinsko, družbeno razmerje, ki se ni omejilo le na njuni osebi, temveč je zaobjelo obe sorodstveni veji, katerima sta novoporočenca pripadala, in je bilo zato pomembno za celoten kolektiv.⁴⁷

Družba, ki se je stalno borila za preživetje, je dosledno nadzorovala poročne izbire, izoblikovala je pravila, ki so se jih mladi iz generacije v generacijo držali. V tradicionalnem svetu je bila namreč poroka redkokdaj slepa, in to iz čisto enostavnega razloga, ker se je čustvena zveza dveh oseb prepletala z gospodarskim zavezništvom. Če je želela skupnost malih posestnikov ohraniti družbeno in gospodarsko ravnovesje znotraj srenje, je potem morala preprečiti razsipavanje dobrin, zlasti ob poroki.

⁴⁵ ZAD, Status animarum IV.

⁴⁶ ZAD, Status animarum III.

⁴⁷ C. Lévi — Strauss, Les structures élémentaires de la parenté, Paris — Lattaye, Mouton, 1967; F. Méritier, Matrimonio, v Enciclopedia, Torino, Einaudi, 1979, 8. knjiga, str. 961—966.

Antropologi pravijo, da se ob poroki odvija izmenjava darov in pomoči med dvema sorodstvenima vejama. S primerno poročno izbiro lahko posameznik izboljša svoj družbeni položaj, utrdi ali okrepi sorodstvene vezi, odnose s sosesko. Z neprimerno poroko pa onečasti in oškoduje še neporočene brate in sestre ter skupnost samo. Prosto sklepanje porok bi v skupnosti, ki je s težavo dohajala preživetje, povzročalo zmedo in obubožanje.

Ohranjeno gradivo župnijskega arhiva v Dolini potrjuje pravilnost antropološkega pojmovanja poroke, saj je tudi v Dolini gospodarska korist velikokrat zasenčila dejanska ljubezenska čustva posameznika. Za mnoge Dolince je bila pomembnejša možnost preživetja novonastale družine oziroma ohranitev dobrin, tako da se ni nobeno od obeh gospodarstev, katerima sta pripadala ženin in nevesta, v preveliki meri ošibilo.

Težko je sicer ugotoviti, v kolikih primerih je gospodarske družinske interese spremljalo ljubezensko razmerje med ženinom in nevesto ter do kam je segala oblast staršev. Težko je tudi razbrati, kdaj sta novoporočenca prepričala starše o pravilnosti svojih izbir, ne ozirajoč se na družinske gmotne potrebe, kdaj sta dokazala, da je ljubezen pomembnejša od dote in posesti. Edino v oporokah zasledimo primere, ko so oporočitelji odvzeli svojim otrokom dediščino, ker so se z njimi predhodno sprli.⁴⁸ Toda razlogi spora ostajajo pogosto nejasni, tako da lahko le ugibamo, ali so si mladi s trmastim vztrajanjem pri svojih izbirah naprtili sovraštvo in nasprotstvo staršev, kateremu je sledil odvzem dediščine.

Maloštevilčnost takih primerov daje predvsem misliti, da se je le malo otrok upiralo staršem, saj bi potem v kmečki družbi brez družinskih dobrin, dediščine in dote, težko preživeli. O poslušnosti mladih nam pričajo poročne pogodbe, ki so jih sklepali starši, v njih so predvidevali vsoto dote in druge obveznosti. Leta 1898 sta na primer dobrostoječa in ugledna posestnika iz Doline podpisala poročno pogodbo. Ivan Jerjan je določil 1000 goldinarjev dote hčerki Josipini, ki naj bi vstopila v skupni stan z enaindvajsetletnim Janezom Kocjančičem. Odredil je tudi, da bo Josipina po materini smrti dobila še drugih 1500 goldinarjev. S takimi pogoji je bil Janezov oče zadovoljen in izjavil je, da si zato prevzema skrb za nevesto in bodoče vnuke v primeru, da bi sina vpoklicali v vojsko.⁴⁹ O tem, kako sta na poročno pogodbo gledala Josipina in Janez, pa ni v virih niti besedice.

Mnenje staršev je bilo odločilnega pomena tudi v številnih drugih primerih, ko je šlo za poroko mladoletnega fanta ali dekleta. Mladoletniki so se lahko poročali le z dovoljenjem sodnika za mladoletne, in zato se je ohranila marsikatera prošnja koprskemu sodišču. Skrbnik mladoletnega Andreja, sina pokojnega Ivana Marca iz Doline, je prosil za sodnikovo dovoljenje in ugotavljal gospodarsko korist, ko bi se Andrej poročil z Minko Mejak (Meach). Da bi prepričal sodnika o pravilnosti poročne izbire, je skrbnik omenil, da se mladenič moralno obnaša in da je sposoben prenašati težo in zahteve poroke z dediščino, ki jo je prejel po očetu in po Ivanu Strajnu.⁵⁰ Drugi prositelji kar neposredno poudarjajo gospodarsko koristnost zveze. Mladoletna Marija Ukmar naj bi ob poroki z Lovrencom Vitezom, ki mu je ravnokar oče predal posest, utrdila svoj gospodarski položaj.⁵¹

Redkokdaj pisci prošenj omenjajo vzajemno ljubezen, tako da lahko celo podvomimo prav v iskrenost tiste prošnje, ki podčrta ljubezenska čustva bodočih zakoncev. Skrbnika mladoletnega Jerneja Strajna sta zaprosila sodne oblasti, da bi dovolile poroko mladoletnega Jerneja z vdovo Uršulo Marc, rojeno Parovel, trdeč, da si jo je mladoletnik svobodno izbral, brez vsakršnega

⁴⁸ PAK, Oporoke, op. cit.

⁴⁹ ZAD, Patto dotale, 18. 10. 1898, fasc. M 11.

⁵⁰ ZAD, Richiesta di matrimonio, 30. 4. 1811, fasc. M 2.

⁵¹ ZAD, Supplica alla Superiorità locale, 18. 1. 1805, fasc. M 2.

pritiska.⁵² V resnična ženina hotenja podvomimo tudi v primeru mladoletne sirote Ivana Strajna, ki je sam moral skrbeti za mlajšega brata. V tem primeru so se za hitrejši poročni postopek zavzeli župan, dekan in občinski tajnik.⁵³ V družbi, kjer je visoka smrtnost pogosto rušila družinsko ravnovesje in otežkočala preživetje družinskih članov, so bile opravičljive in sprejemljive tudi poroke med najstniki in starejšimi vdovami. Podobno so bile v navadi tudi zaporedne poroke vdovcev in vdov, saj je nepopolna družina s težavo preživela. Nekateri so se poročali v drugo, v tretje in celo v četrto. V 24,4 % vseh primerov je bil vsaj eden izmed partnerjev vdovec. Starost pri ponovni poroki ni bila odločujoč element. Poročale so se tako dvajsetletne vdove kot šestdesetletne, podobno je veljalo za vdovce. Pomembnejši dejavnik od starosti in vdovstva je bila posest oziroma delovna sposobnost, ki jo je posameznik prinašal v novo družino. Če je bila nevesta revna in ni v družino prinesla dovolj zajetne dote, potem je morala biti vsaj telesno odporna, da je lahko družini pomagala pri delu na polju in doma. V Dolini so bile iskane zlasti tiste vdove, ki niso bile več plodne. In to zlasti v družinah, kjer je bilo že dovolj naraščaja, primanjkovalo pa je odrasle delovne sile. Kmet Martin Prašel je izjavil, da nima pri hiši nobene ženske in da zato želi, da se njegov sin čimprej poroči, pa čeprav medtem služi vojaški rok.⁵⁴ Iz podobnih razlogov je Jakob Pangerc nameraval poročiti svojega najstarejšega sina, rekoč, da je njegova žena bolna, hčerke pa so premajhne, da bi opravljale hišna dela.⁵⁵

Starost ženina in neveste je bila ob vstopu v zakonski stan odvisna od raznovrstnih spremenljivk: od gmotnega položaja, v katerem se obe družini znajdeti, od zdravja in delovnih sposobnosti družinskega glavarja in ostalih družinskih članov, od generacijske zamenjave pri vodenju gospodarstva, od obsega posesti, in še od gospodarske konjunktore in demografskih trendov. Starostni vstop v poročno zvezo pa je določal tudi plodnost; zgodnja poroka je bila jamstvo za večje število otrok in za demografski porast skupnosti, pozna poroka pa je povzročala obraten pojav.

Poročna starost se je v teku 19. stoletja spreminjala; poprečno so se neveste poročale v 24. letu starosti, ženini pa v 23. letu. Dolinska skupnost se je torej v poročnih izbirah nagibala k starejšemu vstopu ženske v poročni stan. Tudi poprečna poročna starost ob drugi poroki je bila pri ženski rahlo višja (43 let) kot pri moškem (41 let). V prvi polovici 19. stoletja so bile neveste vse skozi starejše od ženinov, v desetletju 1850—1859 pa se je starostno razmerje prevesilo v korist moškega. V večini porok je bila takrat ženska mlajša od moškega. V naslednjem desetletju, in vse do konca 19. stoletja, pa se je povrnil tradicionalni starostni vstop v poročni stan. Ženin je bil ponovno mlajši od nevest, kar dokazuje, da je dolinska skupnost s težavo prenašala demografski porast tudi v drugi polovici 19. stoletja in da je skušala s primerno poročno strategijo omejiti plodnost, razen takrat ko je šlo za obdobje visoke smrtnosti.⁵⁶

V Dolini so se pari v glavnem poročali v februarju in novembru, tako kot sta narekovali vera in tradicija. V teku celotnega stoletja imamo le štiri primere zakoncev, ki so se poročili v adventnem oziroma postnem času.⁵⁷ Večina je spoštovala tradicionalni rok, ki je bil namenjen sklepanju porok. Pari so raje

⁵² ZAD, Dichiarazione dei tutori Giuseppe Strajn e Giorgio Strajn, 17. 1. 1842, fasc. M 6.

⁵³ ZAD, Dicitazione del giudice pupillare, Capodistria, 25. 1. 1833, fasc. M 5. V ostalih pravnih skrbnikih poudarjajo poklicne sposobnosti, moralno neoporečnost, podjetnost, pridnost bodočih ženinov in nevest. Priporočila so bila predvsem potrebna, ko vaška skupnost ni poznala ženina ali neveste. Tako je na primer boljunski župan izdal potrdilo, da je Marija Cergou spoštljivo, pridno dekle in da nima »nobene napake«. (ZAD, Attestato, fasc. M 5).

⁵⁴ ZAD, Richiesta di matrimonio, 30. 9. 1865, fasc. M 8.

⁵⁵ ZAD, Richiesta di matrimonio, 30. 9. 1865, fasc. M 8.

⁵⁶ Glej tabelo št. 1 na strani 186.

⁵⁷ 35,5 % vseh porok je bilo sklenjenih v mesecu februarju, 42,2 % pa v novembru. Najnižje število porok v teku 19. stoletja beležimo v mesecu decembru (2,2 %), to je le dva primera v desetletju 1890—1899 in v aprilu prav tako le dva primera (2,2 %), v desetletju 1960—1969.

zaposili za pospešen, krajši postopek pri objavljanju oklicev ali pa poroko prenesli na poznejši čas.

V poročnih izbirah je prevladovala endogamija. Dolinčani in Dolinčanke so se pogosto poročali med seboj, pa čeprav so se le maloštevilni zapletali v poroke s sorodniki.⁵⁸ V 19. stoletju se je v Dolini le 62 parov poročilo s sorodstvenim spregledom (8,2 % vseh porok). Če sta bila ženin in nevesta sorodnika do četrtega pokolenja, sta morala namreč zaprositi škofa za dovoljenje, da sta se lahko poročila. Sorodstveni spregled so zatoj zaprosili krvni sorodniki, bratranci in sestrične, a tudi tisti, ki jih je družilo svaštvo. Za škofovo dovoljenje je vprašal brat pokojnega moža, ki se je nameraval poročiti s svakinjo, ali vdovec, ki bi se rad poročil s sestro pokojne žene. V takih primerih svaštva je prevladovala zlasti skrb za ohranitev posesti in družinskega blagostanja.

K endogamni izbiri in k omejevanju eksogamnih zvez pa je v glavnem vodila težnja, da ne bi del dobrin prekoračil vaških meja. Ko se je dekle odselilo po poroki v sosednjo vas ali celo v oddaljen kraj, je s seboj odneslo tudi doto, to je določeno vsoto denarja, dobrin ali celo posesti.⁵⁹ Povratek le-teh dobrin pa ni bil vedno zagotovljen, zlasti če se dekle ni odselilo v kraj, v katerem so dolinski fantje iskali nevesto. Le poroka z dekletom iz istoimenske vasi oziroma njen prihod v Dolino je omogočil, da je skupnost pridobila vsaj delno, če ne popolnoma, dobrine, ki jih je izgubila.

V 71,9 % porok sta bila nevesta in ženin Dolinčana, v ostalih primerih so se prebivalci Doline poročali s sosedi, zlasti s prebivalci bližnjega zaselka Krogel. Šele nato so prišle na vrsto ostale brežanske vasi. Trst in tržaška okolica nista spadala v to privilegirano poročno tržišče, saj so si v teh krajih Dolinčani redkeje izbrali partnerje.⁶⁰ Šele ob koncu 19. stoletja je naraslo število mladih, delavcev, ljudi brez posesti, ki so si poiskali sopotnico v Trstu, zlasti v slovenskih delavskih četrtih, pri Sv. Jakobu in v Škednju. Poroka jim je olajšala ali celo omogočila naselitev v bližini delovnega mesta, včasih pa je opravičila zaposlitev v tovarni. Posest in zemlja nista pogojevali več poročnih izbir tistih mladih, ki so se zaposlili v mestu. Uveljavitev individualnih teženj pri poročni izbiri je lahko sledila le finančni osamosvojitvi. Mezda je bila predpogoj, da se je nekdo izognil tradicionalni poročni optiki in si izbral svojega sopotnika ne glede na mnenje staršev in korist družinskega gospodarstva.⁶¹

V kmečkih vrstah pa je morala poročna zveza še vedno ohranjati družinsko ravnovesje, ugled, blagostanje, ko pa tega ni bilo, vsaj preživetje. Hčerka dobrostoječega kmeta se ni poročila z dninarjem, niti z meščanom, temveč le z mladeničem istega stanu. Dovolj zgovoren je primer služkinje, ki se je nameravala poročiti s svojim dobrostoječim gospodarjem in vdovcem Antonom Prašlom in ki so ji to poroko preprečili, ne le Prašlov oče in hišni hlapec, ampak tudi krajevne posvetne in cerkvene oblasti. Da bi onemogočili zvezo, ki je kršila pravila družbene, vaške hierarhije, so duhovnik, župan, učitelj in ostali vaščani obtožili žensko nemoralnega vedenja in celo prešuštva s Prašlovim mla-

⁵⁸ Cerkev je načelno prepovedovala poroko med krvnimi sorodniki in sorodniki po svaštvu, dejansko pa je s posebnim škofovim dovoljenjem spregledala sorodniške vezi tudi preko četrtega pokolenja. (R. Merzario, *Il paese stretto*, Torino, Einaudi, 1982).

⁵⁹ M. Marc omenja, kako so v Bregu vaški fantje zaustavili poročni sprevod, ki je bil namenjen v sosednjo vas in kako so zahtevali simboličen odkup neveste. Le tako so se lahko svaštve izognili oviri (ponavadi drevesu), ki so jo postavili domači fantje, da bi opozorili na izgubo vaškega dekleta. M. Marc, »Kako sem vodil novice«. Svatovske in ženitovanske šege in navade v Bregu, v »Jadranski koledar«, 1967, str. 172–173.

⁶⁰ V 71,9 % primerov porok je ženin Dolinčan, v 73,1 % pa prihaja nevesta prav tako iz Doline. Poroka se je v 91,2 % primerov odvijala v dolinski cerkvi, čeprav se je del parov odselil po poroki na dom v sosednje vasi. Poročne knjige, Liber copulatorum VI, VII, VIII beležijo datum poroke, ime in priimek ženina in neveste, njunih staršev in priči, kraj bivališča, starost novoporočencev, vero, civilni položaj. Pregled oklicnih knjig I, II in III, ki zaobjemajo obdobje 1831–1867 omogoča delno odpravo pomanjkljivega beleženja poročnih knjig. Prav s pomočjo oklicnih knjig lahko zasledimo tiste poroke, ki so jih Dolinčani sklepali v sosednjih župnijah oziroma dekanijah.

⁶¹ V mestnem okolju, predvsem v delavskih vrstah, je bila istodobna poroka že sad osebne izbire in vzajemne ljubezni.

doletnim sinom. A to ne le v korist Prašlove družine, temveč v dobrobit celotne vaške skupnosti.⁶²

V poročnih izbirah Dolinčanov ne srečujemo zatorej le geografske endogamije, temveč tudi družbeno oziroma poklicno. Za tamkajšnjo skupnost je bila na primer sprejemljiva poroka med petinštiridesetletnim pastirjem iz Brezovice, bivajočim v Dolini, s štiridesetletno služkinjo, rojeno v Črnem kalu, prav tako bivajočo v Dolini.⁶³ Nihče v vasi ni nasprotoval poroki med štiriinštiridesetletno služkinjo, ki je v Dolini služila že celo desetletje in štiriinštiridesetletnim poslom, ki je služil v vasi šele tri leta.⁶⁴ Posestnik si je medtem poiskal nevesto v svojih vrstah, mali kmet se je poročil s hčerko kmeta, ki je razpolagal z neobsežno posestjo. Podobno so tudi obrtniki poiskali neveste v obrtniških družinah. Mlinar se je pogosto poročil s hčerko mlinarja, krojač s hčerko krojača, pa čeprav je le-ta prihajala iz oddaljenega kraja. Za obrtnika je bila tastova obrtniška spretnost, obrtniško orodje ali celo delavnica pomembnejša kot posest sama.

Isti logiki je sledila tudi izbira prič, ki so sicer pri poročnem obredu odigrale manj pomembno vlogo kot botri pri krstu. Tudi pri tem izbiranju prevladujejo vzporedna zaveznitva, tako da so vertikalna razmerja tako pri izbiri partnerja kot pri izbiri prič povsem izjemna.

3. Smrt in pogrebni obred

Pogrebni obred končuje življenjsko pot, ki se je začela s krstnim obredom. S pogrebom so se sorodniki, družinski člani, sorodniki in vaščani poslovili od rajnika. Slovo od umrlega je bilo v tradicionalnem svetu namreč ne le družinska, temveč tudi kolektivna zadeva. Ob smrti odraslega člana je življenje srenje zastalo. Vaščani so sledili vsem tistim obredom, ki jih je tradicionalni svet izoblikoval, da bi pokojnemu zagotovil prehod v onostranstvo, sebe pa zaščitil pred vračanjem umrlih v tostranstvo.⁶⁵

O odnosu, ki so ga do smrti imeli Dolinčani, nam dovolj nazorno pripovedujejo njihove oporoke.⁶⁶ Dolinski oporočitelji so priporočali svojo dušo Jezusu Kristusu, Mariji in svetnikom. Od svojih sorodnikov pa so istočasno zahtevali, da do pičice izvajajo navodila v zvezi s pokopom, pogrebščino. Določali so točno število zadušnih maš iz strahu, da bi dediči pozabili na dane obljube; v ta namen namenjali denar ali celo posest, ne glede na to, ali je vsota denarja oziroma del posesti, dodeljen plačilu maš, vidno oškodoval gmotni položaj družine. Med družinskimi člani, kot trdi Philippe Ariès, ni bilo še tiste zaupljivosti, ki je postala kasneje že sama na sebi zagotovilo za stanu dostojen pogreb in za plačevanje zadušnic.⁶⁷

Kot lahko sklepamo iz podatkov, ki nam jih posredujejo mrliške knjige, je dolinska srenja živela v tesnem stiku s smrtjo. Najpogosteje se je srečevala s smrtjo novorojenčkov in še nedoraslih otrok. Izgubo svojih najmanjših članov je tamkajšnja skupnost sprejemala kot nujnost, včasih celo kot odrešitev, zlasti ko je v družini primanjkovalo dobrin za preživljanje odraslih članov. Izguba odraslega člana, naj je bil to družinski poglavar ali žena, pa je najhuje prizadela tisto družino, pri kateri je primanjkovalo delovne sile.

Smrt odraslega družinskega člana je namreč prekinila gospodarsko dejavnost, okrnila obdelovanje posesti in izkoriščanje sekundarnih pridobitvenih

⁶² Dolinska srenja ni prenesla pohujšljivega razmerja služkinje z gospodarjem in z njegovim sinom. Spletkarjenje nečedne ženske, ki si je želela pridobiti mesto gospodinje na dovolj trdni Prašlovi domačiji, je ogrožala čast in ugled vasi; ženska, ki se je izneverila svojemu položaju, je zato morala zapustiti brežansko vas in se vrniti v svoj rojstni kraj, v Hrastovlje (ŽAD, fasc. M 6).

⁶³ ŽAD, Liber copulatorum, VII.

⁶⁴ ŽAD, Liber copulatorum, VI.

⁶⁵ V. Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana, DZS, 1960, str. 186–194.

⁶⁶ PAK, Oporoke, op. cit. Dolinčani so v razdobju 1833–1899 zapustili skupno 236 oporok, od katerih je bilo 125 izpod peresa moških, 108 ženskih, v treh primerih pa sta zakonca zapustila skupno oporoko.

⁶⁷ P. Ariès, Essais sur l'histoire de la mort en Occident, Paris, Seuil, 1975.

virov; večkrat je celo družino privedla do zadolžitve. Izguba žene, zlasti v družinah z nedoraslimi otroki, je tudi povzročala hude težave; večkrat je prisilila moža, da si je v najkrajšem času poiskal drugo sopotnico. Ravnovesje med uporabniki in proizvajalci je bilo ponovno vzpostavljeno le, če je družina nadomestila pokojnikov delovni doprinos.

V kmečki družbi je bil človekov obstoj odvisen od dobrih in slabih letin, od epidemij, vremenskih nepravil in celo od letnih časov. Smrtnost se je spreminjala tudi v teku letnih časov. V teku 19. stoletja je bila najvišja v mesecu oktobru (10,0 %); visoko vrednost je ohranila skozi jesenske in zimske mesece, pojenjala je v spomladanskih, tako da je v mesecu juniju zabeležila minimum (4,8 %). Na spreminjanje mesečnega trenda je nedvomno vplival razvojni tempo nalezljivih bolezni, raznovrstnih želodčnih in pljučnih obolenj.

Kljub temu, da so takratni župnijski zapisovalci redno beležili vzrok smrti, nemalo težav povzroča klasifikacija takratnih *causae mortis*. Nekateri duhovniki so bili pri beleženju le-teh zelo točni, približevali so se celo medicinski terminologiji, drugi pa so jih le približno omenjali. Duhovnikom je bila še tuja podrobnost in točnost, ki jo je v teku 19. stoletja uvajala medicinska veda. Dolinski zapisovalci so se kvečjemu posluževali ohlapnih definicij zdravniške diagnostike iz 17. in 18. stoletja.⁶⁸ Upoštevali so zunanje znake bolezni, simptome so združevali v večpomenske izraze. Pogosto so se zadovoljili z generičnim izrazom »febribus«, včasih pa so specificirali, da gre za »febris putrida«, drugič, da gre za vročino živčnega izvora, tretjič, da je vročina pljučnega tipa. Večpomensko so uporabljali tudi oznako »vermes«. Zgodilo se je, da sta eno in isto bolezen dva zapisovalca beležila povsem različno, prvi jo je definiriral kot slabost, drugi pa kot grižo.

V vasi namreč ni bilo zdravnika in tisti, ki so ga oblasti namenile Dolini, je skrbel za večji del kopskega okraja.⁶⁹ V zdravnikovi odsotnosti je neposreden posredovalec zdravniških kategorij postal duhovnik. Njemu gre zasluga, da so v kmečki svet postopoma pronicali medicinski termini, pa čeprav le približnostni. Na duhovništvo so se obračale tudi zdravniške oblasti, ko so na primer zbirale podatke o širjenju kolere. Duhovnikova naloga je daleč presegala okvire dušnega pastirstva, ko je kler poročal o zdravstvenem stanju župljanov, to pa nam potrjuje tudi, da je kler odigral središčno oblastveno vlogo v kmečki skupnosti.

Kvalitativna in tudi kvantitativna obdelava podatkov, ki nam jih posredujejo smrtne knjige, je zato pomanjkljiva, a vseeno vredna omembe. Zaradi slabosti so umirali zlasti otroci in ostareli ljudje (17,9 %), to je najšibkejše starostne skupine. Slabo prehranjevanje, pomanjkljiva higiena, telesna okrnjenost so pripravljale dobra tla nalezljivim boleznim. Višjo stopnjo smrtnosti je povzročila v Dolini epidemija kolere, ki se je v teh krajih pojavila sredi 19. stoletja. Še večje število žrtev pa je terjala jetika (8,8 %), ki je bila prisotna skozi celo stoletje, najhujše pa je prizadela tamkajšnje prebivalstvo v drugi polovici 19. stoletja. Jetika ni prizanesla zlasti vmesnim starostnim skupinam, svoje žrtve je izbirala med vojaki, delavci, kmeti, posestniki, moškimi in ženskami. Tudi druge pljučne bolezni, kot pleuritis in asthma, so bile marsikdaj smrtonosne (4,0 %). Visoko vrednost smrtnosti pa je treba pripisati boleznim prebavnih organov (13,1 %).

Marsikatero smrt med najrevnejšimi in siromaki je povzročila lakota. Zaman so krajevne oblasti pozivale podeželsko prebivalstvo k večji negi, k urejenemu življenju in opozarjale na hude posledice lenarjenja in razvad. Njihovi pozivi niso doživeli večjega uspeha, ker se niso gmotni pogoji, v katerih je večji del kmečkega prebivalstva živel, bistveno spremenili. Prav ti pa so bili pogost vzrok visoke umrljivosti podeželskega prebivalstva.

⁶⁸ S. Biancardi, *Lexicon medicum*, Leipzig, 1777.

⁶⁹ Okrajni zdravnik je podpisal le en sam smrtni akt. ZAD, *Liber defunctorum* V.

Tabela 2: Rojstni kraj umrlih v Dolini

	1800—1809		1810—1819		1820—1829		1830—1839		1840—1849		1850—1859		1860—1869		1870—1879		1880—1889		1890—1899		Skupno	
	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%
Dolina	281	97,2	350	95,9	324	99,1	336	98,5	361	98,6	356	98,9	288	99,7	266	99,6	290	100,0	296	100,0	3148	98,7
Krogle	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,0
Brežanske vasi	1	0,4	1	0,3	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0,1
Drugje v koprskem okraju	2	0,8	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	4	0,1
Ostala Istra	1	0,4	7	1,9	1	0,3	—	—	1	0,3	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	11	0,4
Mesto Trst	1	0,4	1	0,3	—	—	—	—	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0,1
Trst — okolica	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,0
Goriška	—	—	2	0,5	1	0,3	2	0,6	3	0,8	1	0,3	—	—	1	0,4	—	—	—	—	10	0,3
Kranjska	—	—	—	—	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,0
Ital. Furlanija	—	—	3	0,8	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	0,1
Drugod	2	0,8	—	—	—	—	1	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0,1
Skupno	289	100,0	365	100,0	327	100,0	341	100,0	366	100,0	360	100,0	289	100,0	267	100,0	290	100,0	296	100,0	3189	100,0

Tabela 4: Gibanje smrtnosti po starostnih skupinah v 19. stoletju

Starostna skupina	1800—1809		1810—1819		1820—1829		1830—1839		1840—1849		1850—1859		1860—1869		1870—1879		1880—1889		1890—1899		19. stoletje	
	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%
		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%
0—4	174	60,4	219	59,8	221	67,6	225	66,2	237	64,6	216	59,8	168	57,7	150	56,0	156	53,8	132	44,6	1898	60,0
5—9	22	7,6	18	4,9	15	4,6	8	2,4	12	3,3	18	5,0	9	3,1	9	3,4	10	3,4	23	7,8	144	4,5
10—19	6	2,1	16	4,4	14	4,3	7	2,1	5	1,4	12	3,3	11	3,8	10	3,7	15	5,2	16	5,4	112	3,5
20—29	13	4,5	6	1,6	8	2,4	7	2,1	18	4,9	10	2,8	13	4,5	9	3,4	7	2,4	9	3,0	100	3,1
30—39	13	4,5	7	1,9	4	1,2	12	3,5	12	3,3	10	2,8	12	4,1	10	3,7	17	5,9	9	3,0	106	3,3
40—59	27	9,4	33	9,0	26	8,0	29	8,5	28	7,6	36	10,0	27	9,3	23	8,6	25	8,6	28	9,5	282	8,8
60—	33	11,5	67	18,3	39	11,9	52	15,3	55	15,0	59	16,3	51	17,5	57	21,3	60	20,7	79	26,7	552	17,3
Skupno	5288	100,0	366	100,0	327	100,0	340	100,0	367	100,0	361	100,0	291	100,0	268	100,0	290	100,0	296	100,0	3194	100,0

Nekoliko uspešnejši je bil poseg pri manjšanju otroške umrljivosti, ki pa je v Dolini vseeno ohranjala visoko vrednost. V teku 19. stoletja je namreč 60 % vseh umrlih pripadalo prvi starostni skupini (od 0 do 4 let), 34,0 % otrok je umrlo, preden je preživel prva mesec življenja.⁷⁰ Oblasti so poskrbele za šolanje babic, da bi pomagale pri porodu, preprečevale smrt matere in novorojenčka, a tudi nadzorovale, da ne bi prišlo do splava. Babice naj bi tudi navajale porodnice k osnovni negi otroka. Vendar prisotnost babice ob porodu, ki je nedvomno pripomogla k zmanjšanju endogene porodne smrtnosti, še ni pomenilo rešitve tudi ostalih zdravstvenohigienskih pogojev, ki so povzročali večji del otroške smrtnosti.⁷¹

Sami zapisovalci so marsikdaj z manjšo pozornostjo beležili smrt novorojenčka. Največkrat je bil že izraz »debilitas« dovolj izčrpen za obrazložitev vzrokov otrokove smrti. Težko je pripisati duhovnikovo pomanjkljivo določitev diagnoze ohlapnosti takratne terminologije oziroma njegovi laičnosti na področju medicine, ali pa dejstvu, da je sam duhovnik nezavedno sprejemal odnos, ki ga je kmečka družba vzpostavila do zgodnjega otroštva. Sicer ni čudno, da so publicisti katoliških listov in istodobni moralisti predvsem v drugi polovici 19. stoletja vseprek prigovarjali, da morajo ženske prekiniti v času nosečnosti izvendružinske dejavnosti, da se morajo ukvarjati z otrokom, da ga morajo dobiti. Vendar so tudi njihove zahteve po večjem spoštovanju otroka in povrednotenju materinstva naleteli na gluha ušesa vse dotlej, ko se niso tudi na vasi življenjske razmere spremenile, ko je podeželsko prebivalstvo vsaj delno prevzelo nove vedenjske modele, ki jih je vzporedno z novimi proizvodnimi sredstvi vsilil kmečkemu okolju meščanski svet. Šele ko se je mož zaposlil v mestu in je prinašal domov mezdo, je ženska povsem ali le delno opustila izvendružinsko dejavnost. Spreminjanje odnosa do otrok pa je bilo vsekakor počasno, tako da se je otroška smrtnost nekoliko ublažila šele ob koncu 19. stoletja.

O kmečkem sprejemanju nosečnosti nam pričajo tudi primeri splavov oziroma že omenjenih porodov na poti v Trst. Dolinčanke so se posluževale raznovrstnih metod, da bi se rešile pretevilnega naraščanja. Ko pa se je otrok rodil, so ga lahko neprimerno hranile, mirile z visokimi dozami žganja in vina. Župnijski akti eksplicitno ne omenjajo detemorilstva, beležijo sicer izločitve dvomesečnega ali trimesečnega fetusa, kot bi šlo za prezgodnje rojstvo; ne ločujejo, uporabljajo kot sinonima, izraza splav in prezgodnji porod. Zaman iščemo pripombe v primeru, ko je cerkovnik odkril zakopano, nekrščen trupelce novorojenčka, ki je preživel le dva dneva.⁷²

V zadnjih desetletjih 19. stoletja se je občutneje spremenilo doživljanje smrti pri odraslih. Smrt ni bila več le božja kazen, neizbežna usodnost; tudi kmečki človek ni bil ob izteku stoletja povsem nebogljen. Pomoč je iskal v medicini. V boleznih so se predvsem moški zatekli v tržaško bolnišnico.⁷³ Zaupali so medicini, odrekli so se tradicionalnemu poslavljanju od družine in vasi. A velika večina Dolinčanov se je še vedno odločala za tradicionalno obredje in molila, da je ne bi doletela nenadna smrt, ki posamezniku ni dovoljevala, da bi se poslovil od svojih bližnjih. Kmečka družba se je namreč najbolj bala nenajavljene smrti, ki pa je naletela naslednje: petinštiridesetleten Ivan Štrajn je v opekarni umrl zaradi padca v apno, osemnajstletnega Luko Štrajna je pomečkal voz, Antona Česnika je ubila strela, šestinštiridesetletni Simon Štrajn je bil žrtev neurja, umrl je v veliki povodnji. Manj naključna je bila smrt štiriinštiridesetletnega delavca Ivana Jožefa Čuka. Vzrok njegove smrti je namreč zabeležen z naslednjimi besedami »apoplexia ab nima usu bibiti aquae vitae«.

⁷⁰ Glej tabelo št. 5, grafikon št. 1 in št. 2.

⁷¹ Prisotnost babice je na kmetih preprečila marsikatero porodno težavo, vendar so za otroka ostajali najnevarnejši dnevi po porodu.

⁷² ZAD, Liber defunctorum V.

⁷³ ZAD, Status animarum IV. V tržaški bolnišnici je v razdobju 1870–1900 umrlo 15 moških in 6 žensk.

Prekomerna obremenitev na delovnem mestu »levatio oneris ad laborem« je ob slabi prehranjenosti povzročila smrt štiriindvajsetletnega delavca Ivana Kočevarja.⁷⁴

Novi družbeni pogoji so, kot lahko ugotovimo, terjali tudi nov tip žrtev in novo doživljanje smrti, ki se je čedalje bolj odmikalo od tradicionalnega obredja in približevalo novim meščanskim vedenjskim modelom.

Zaključek

Davčni uradnik je v dvajsetih letih 19. stoletja opisal Dolino kot skupnost malih kmetov, ki se med seboj v gmotnem in družbenem položaju bistveno ne razlikujejo. Skromna posest ovira vsakršno modernizacijo kmetijstva, saj zagotavlja le preživetje. Glavnina tamkajšnjega prebivalstva si je zato del dohodka poiskala zunaj vasi, s krušarstvom in prodajo poljedelskih pridelkov.

Župnijski viri, ki sledijo krajevni skupnosti in njenim članom skozi celo stoletje, nam ponujajo celovitejšo sliko Doline. Beležijo običajna obnašanja, a tudi spremembe v vedenju, in to v dobi prehoda iz tradicionalnega v moderni svet, ko je tudi dolinska skupnost doživela proces vaškega razslojevanja. Dolina in ostale brežanške vaši sičér niso poznale hitre in divje urbanizacije, bližina, oziroma primerna oddaljenost od bližnjega mestnega pola je učinkovala ugodno. V mestu so ženske odigrale posredovalno vlogo vse dotlej, dokler se niso v mestnih tovarnah zaposlili njihovi možje. Vaško razslojevanje na eni strani, krepitev tržaške industrije na drugi, sta privedla do tega, da si je vaški proletariat poiskal možnost za preživljanje v mestni industriji.

Boj za preživetje lahko imamo za pravo gospodarsko silnico, ki je vseskozi pogojevala življenje posameznika, družine in vasi. Celó demografski pojavi in družinska tipologija se z njim prepletajo. Iz potrebe po obstanku so bile družinske in srenjske izbire racionalno naravnane. Redkokdaj so se kmetje vedli samosvoje in prosto, nasprotno: njihove izbire so bile dosledne, pa čeprav se današnjemu opazovalcu zdijo protislovne. Družina je namreč pri uveljavljanju preživetvene logike razpolagala z zelo učinkovitim sredstvom, to je s posestvijo. Brez posesti in gospodarstva se je posameznik v dolinski vaški srenji težko preživljal, in to vse dotlej, dokler ni delo v tovarni ponudilo kmečkim fantom gospodarske osamosvojitve.

Posamežne in družinske usode, s katerimi sem še srečala ob temeljnih življenjskih etapah in v času družinskega popisa, so pravo okno v mnogoobrazni kmečki svet. V različnih življenjskih usodah se zrcalijo družbena razmerja med revnimi in bogatimi, med brezimetniki in vaškimi veljaki, med neporočenimi dekletimi in neplodnimi vdovami. Pokaže se nam vaški svet s svojimi vertikalnimi in horizontalnimi vezmi, s svojo hierarhijo, ki kljub srenjskemu ustroju kolektiva temelji na posesti, a tudi na ugledu in časti njenih članov.

Vodilno vlogo je v dolinskem kolektivu odigrala duhovščina, ki si ni prevzela le duhovnega vodstva, temveč vsesplošno oblastveno vlogo. Duhovniki niso bili le posredniki s sveto sfero, temveč najpomembnejši predstavniki zunanjih upravnih, političnih in cerkvenih oblasti. Spremljali so življenje svojih vernikov, pripomogli so k njihovi izobrazbi in narodni zavednosti, a tudi k njihovi pokornosti. Nadzorstvo, ki so ga izvajali vse do konca 19. stoletja, je bilo ohlapno, čeprav stalno, in v soglasju s kolektivnim vedenjem. Družba, ki je živela v gmotni negotovosti, je bila strpna tudi do takega obnašanja, ki ga je istodobna meščanska družba, osnovana na blagostanju, preganjala. Moralni kodeksi, sklop pravil in vrednot, ki so ga posamezniku posredovale družina, vzgojne ustanove in Cerkev, je bil namreč neločljivo povezan z družbenimi in gospodarskimi potrebami.

⁷⁴ ZAD, Liber defunctorum IV, V in VI.

Večjih vedenjskih odstopov ni bilo, saj se je redkokdo uprl volji staršev ali občinskih mož, sicer je bil ob posest oziroma ob srenjske pravice, brez teh pa je v vasi s težavo preživel. Dolinska skupnost je svoje družbene norme zaostрила šele ob izteku 19. stoletja, ko so začele delovati sredobežne sile; v času, ko se je povečalo število tistih, ki so kršili kolektivna pravila vedenja.

Zaposlitev v mestu je omogočila uveljavitev individualnih stremljenj. Zato ni čudno, da so kmečki veljaki, občinski možje in duhovniki, katerih oblast je koreninila v vaški srenji, videli v tovarniških delavcih pravo nevarnost, saj so v vas prinašali mestne navade, ki so razjedale trdnost kmečkega sveta, a tudi njihovo oblast in ugled. Srenjske oblasti so se zoperstavljale mestnim navadam tudi zato, ker so v njih videvale sredstvo raznarodovanja, ki je načenjalo slovensko identiteto tržaške okolice, v slovenstvu pa so prepoznavale zadnjo obrambo tradicionalnega sveta.

Riassunto

LA FAMIGLIA A DOLINA (SAN DORLIGO DELLA VALLE) DURANTE IL SEC. XIX

Marta Verginella

L'argomento del presente lavoro si inserisce nel campo affrontato dalla storia della famiglia. Al centro dell'indagine si trova Dolina, un villaggio sloveno situato a Sud-Est di Trieste. Il villaggio pur facendo parte del distretto capodistriano risente nella seconda metà dell'Ottocento della forza disgregante di Trieste, del polo urbano che si industrializza e che attrae e scompone la campagna circostante.

L'Archivio parrocchiale di Dolina dispone per tutto l'Ottocento di fonti omogenee: di libri dei nati, dei matrimoni e dei morti, di stati d'anime. Si tratta di fonti che integrate con la documentazione notarile e catastale permettono al ricercatore di intraprendere uno studio interdisciplinare della realtà familiare e comunitaria di Dolina. Attraverso un'analisi quantitativa e qualitativa delle fonti appena citate l'autrice ha difatti documentato le tappe fondamentali del ciclo individuale, la tipologia del nucleo domestico e le strategie familiari.

L'aumento demografico che si registra a Dolina nel corso dell'Ottocento è determinato dal saldo positivo tra nati e morti. Nell'anno 1791 il villaggio conta 589 abitanti, nell'anno 1900 ne ha invece 884. Va rilevato però che a Dolina durante tutto l'Ottocento si registra una mortalità infantile molto alta che si attenua soltanto ai primi del Novecento.

La popolazione di Dolina è in grande maggioranza composta da piccoli proprietari che integrano i proventi dell'economia contadina con le entrate provenienti da altre attività complementari, soprattutto dalla panificazione. La preparazione e la vendita del pane sulla piazza cittadina è gestita dalle donne del posto e supplisce secondo il funzionario catastale, a numerose necessità delle famiglie contadine, anzi è suo parere l'attività economica più rilevante. Negli ultimi due decenni dell'Ottocento per la crescente industrializzazione di Trieste, questo modello di economia contadina entra in crisi. Dagli anni '80 in poi il villaggio di Dolina cessa di essere un polo d'attrazione per la popolazione povera dell'interno; ora è la comunità stessa ad espellere i membri eccedenti, i contadini rimasti senza proprietà. Dolina difatti come il resto della campagna circostante a Trieste diventa la sacca di manodopera per le fabbriche cittadine.

Come ben evidenziano gli status animarum redatti nel corso dell'Ottocento queste trasformazioni sociali ed economiche nonché l'incremento demografico si riflettono nell'universo familiare. L'aumento della popolazione modifica la tipologia familiare prevalente. Nel corso della seconda metà dell'Ottocento aumenta il numero degli aggregati domestici estesi e multipli. La forma abitativa di tipo nucleare rimane tipica soprattutto per quelle famiglie che sono sprovviste di una propria abitazione o si trovano ad essere vittime di una elevata mortalità. A determinare la nuclearità o l'estensione dell'unità domestica sono inoltre a Dolina il rapporto tra forza-lavoro e consumatori o la disponibilità della proprietà fondiaria.

Le tappe cruciali del ciclo individuale, la nascita, il matrimonio e la morte procurano e confermano l'inserimento della famiglia nell'universo comunitario e dimostrano l'importanza dello status sociale in una comunità che ha una gerarchia sociale

ben definita. È in termini di prestigio che si stipulano le alleanze al tempo della nascita e del matrimonio. Il padrinnaggio ha una funzione molto importante per la comunità di piccoli proprietari, poiché una scelta oculata del padrino può aumentare le possibilità di sopravvivenza delle singole famiglie. Il matrimonio viene stipulato per probità, a secondo dei vantaggi che porta a tutte e due le parti. I limiti di età, la patrilocalità, l'endogamia spaziale sono a Dolina tutte norme adeguabili alle necessità economiche, regole effimere nella ricerca alla sopravvivenza familiare. Nelle scelte matrimoniali della popolazione di Dolina è evidente l'endogamia di tipo geografico e sociale; ci si sposa tra piccoli proprietari e il più delle volte nei confini del villaggio. La volontà dei genitori sembra determinante per tutto il secolo, visto che la scelta matrimoniale è strettamente legata alle capacità economiche delle due famiglie. L'età matrimoniale dipende soprattutto dai fattori demografici: quando i decessi diradano le fasce adulte si registra una precoce entrata in matrimonio, quando invece la comunità subisce un incremento demografico rilevante la nuzialità diventa tardiva.

Durante l'Ottocento a Dolina sono le malattie tipiche dell'Ancien régime — le malattie infettive; le febbri, i vermi, la debolezza congenita — a scandire i tempi della morte. Con la presenza sempre più numerosa degli operai mutano però a fine Ottocento anche le cause di morte. Nel libro dei morti si evidenzia l'aumento dei decessi dovuti a una malattia di provenienza urbana: la tisi. A fine Ottocento la presenza degli operai in una comunità fino ad allora contadina sconvolge i tradizionali rapporti, i modi di vita collettivi e familiari. Il clero e i notabili del villaggio si preoccupano per il pericoloso influsso della città e per la sua azione etnicamente assimilatrice.

Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih (1964 ni izšla). Leta 1986 se je preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1	PZDG 1978/79
PZDG 1960/2	PZDG 1980
PZDG 1961/1-2	PZDG 1981
PZDG 1963/1-2	PZDG 1982
PZDG 1965/1-2	PZDG 1983
PZDG 1966/1-2	PZDG 1984
PZDG 1967/1-2	PZDG 1985
PZDG 1968/69, 1-2	PNZ 1986
PZDG 1970/1-2	PNZ 1987
PZDG 1971/72	PNZ 1988
PZDG 1974	PNZ 1989/1 — Trideset let Inštituta
PZDG 1975/76	za zgodovino delavskega gibanja.
PZDG 1977	— Biobibliografije.
	PNZ 1989/2

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332 611, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko — Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Janez Cvirn

JEZIKOVNA POLITIKA CELJSKE OBČINE
NA PRELOMU STOLETJA

UVOD

Dve določili decembrske ustave iz leta 1867 sta bili v celotnem obdobju do razpada monarhije znani vsem, tudi najmanj politično osveščenim državljanom. Najprej člen 14 državnih temeljnih zakonov, ki je dopuščal v času, ko ne zaseda parlament, izdajo cesarskih odredb tudi za tiste zadeve, za katere je sicer potrebno soglasje državnega zbora. Še bolj pa razvpiti člen 19 o splošnih pravicah državljanov, znan tudi kot »nacionalni paragraf«, ki je v prvem odstavku določal, da so vsi narodi (Volksstämme) v državi enakopravni in da ima vsak nedotakljivo pravico do varovanja in negovanja svoje narodnosti in jezika, v drugem odstavku pa izrecno zagotavljal, da priznava država enakopravnost vseh v deželi navadnih jezikov (aller landesüblichen Sprachen) v šoli, uradu in javnem življenju.¹

Ohlapna formulacija člena 19 in pomanjkanje iniciative za preciziranje njegovih načel² sta povzročila, da se je nacionalna politika v Cislitvaniji vse do razpada monarhije odvijala v obliki nesporazumov okoli njegove interpretacije. Razen šolskega zakona iz leta 1869, ki je v 6. členu določal, da o učnem jeziku odloča deželna šolska oblast po zaslišanju tistega, ki šolo vzdržuje,³ ni bilo namreč vse do razpada monarhije izdanih nobenih splošnih, za vso državo veljavnih zakonskih določil, ki bi konkretizirala uresničitev nacionalne (jezikovne) enakopravnosti. Tako je bila izvedba člena 19 državnih temeljnih zakonov prepuščena posameznim ministrstvom, ki so že pred sprejemom decembrske ustave urejala vprašanja enakopravnosti jezikov s posebnimi ministrskimi odloki, največkrat pa državnemu in upravnemu sodišču, institucijama, ki sta v zadnji instanci odločali o pritožbah glede kršitev z ustavo zajamčenih političnih pravic državljanov, ali kršitev, povzročenih z odločitvijo kakšnega upravnega organa.⁴ Zato lahko skupaj z dr. S. Vilfanom upravičeno zapišemo: »Cislitvansko jezikovno pravo je obstajalo iz splošnih načel, več ali manj kazuističnih norm, predvsem pa iz obilice judikatov, internih navodil ali sklepov, dejansko udomačenih navad ali kakorkoli uveljavljenih novosti, kar vse je po deželah, sodnih območjih in celo krajih lahko ustvarjalo različne situacije. Celoten sestav je obstajal torej iz nekaj krhkih kvadrov in množice drobčkenih stavbnih kamnov — rezultat posebno intenzivnega prepletanja jezikovnega prava z narodno-političnimi dogodki in sploh z vsakdanjim življenjem.«⁵

Takšna ureditev jezikovnega vprašanja je od vsega začetka sprožala ostre nacionalne boje, ki so se vse do razpada monarhije bili v državnem in deželnih zborih, pred državnim in upravnim sodiščem, v občinskih odborih in velikokrat tudi na ulici. Boj za pravice tega ali onega jezika v šoli, uradu in javnem življenju je postal osnova nacionalnih bojev v državi in bil prisoten na vseh nivojih družbe. Pri jezikovnem vprašanju so se namreč križali interesi državljanov, političnih strank in vlade, ki se jih je dalo le s težavo uskladiti v vse-

¹ Gerald Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918*; v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III., 2. Teil*, Wien 1980, str. 1013–1014.

² Gerald Stourzh, n. d., str. 1016.

³ Gerald Stourzh, n. d., str. 1020.

⁴ Gerald Stourzh, n. d., str. 1020–1023.

⁵ S. Vilfan: *Die Österreichische Zivilprozessordnung von 1895 und der Gebrauch der slovenischen Sprache vor Gericht. Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz* 2, Graz 1970; citirano po Gerald Stourzhu, n. d., str. 1058–1059.

stransko zadovoljstvo vseh prizadetih. Če pustimo ob strani srednje in visoko šolstvo, ki sta bila v pristojnosti države in parlamenta, je bila na področju osnovnega šolstva izvedena dosledna izpeljava tretjega odstavka člena 19 državnih temeljnih zakonov le v nekaterih deželah, medtem ko so se skozi odločitve deželnih šolskih svetov v nacionalno mešanih okoljih jasno izražale majorizacijske tendence nacionalnih večin, oziroma njihovih političnih predstavnikov. Seveda ni bilo bistveno drugače tudi v upravi in sodstvu, kjer se je interes državljanov na splošno upošteval le na področju zunanjega uradnega jezika. Pri notranjem uradovalnem jeziku je prevladal interes krone (vlade in ministrstev), saj je bilo uveljavljeno prepričanje, da je za učinkovitejše funkcioniranje uprave potreben enoten jezik.⁶ V tej sferi tako državljani niso dosegli ustrezne pravne varnosti (jezikovne enakopravnosti), ne glede na stalne poizkuse političnih strank, da bi z različnimi argumenti (avtonomija, češko državno pravo, enakopravnost ne samo za državljane, temveč za narode kot take) dosegli uvedbo svojega jezika kot notranjega jezika v posameznih deželah ali njihovih delih. Interesi državljanov, političnih strank in krone pa so se najbolj konfrontirali pri uradniškem vprašanju, ki je postalo eno najpomembnejših političnih vprašanj v nacionalnih bojih od preloma stoletja dalje, ko si je večina političnih strank prizadevala za doseg t. i. nacionalnih avtonomij.⁷ Zato so bile na tem področju velikanske razlike med posameznimi deželami: medtem ko so npr. Čehi dosegli pri uradniškem vprašanju sorazmerno velike uspehe, so imeli Slovenci na Spodnjem Štajerskem in Koroškem le malo slovenskih uradnikov.⁸

Po obnovitvi ustavnega življenja in zlasti po sprejemu liberalne decembrske ustave so tudi Slovenci v boju za uveljavitev slovenskega jezika v šolah, uradih in javnem življenju v deželnih in državnem zboru neprestano ponavljali interpelacije, v katerih so prikazovali dejansko stanje ter protestirali proti praksi, ki je bila v nasprotju z zakonodajo. Ob skromnih uspehih slovenske politike v šestdesetih in sedemdesetih letih se je položaj slovenskega jezika na splošno izboljšal za časa vlade grofa Taaffeja 1879—1893 (čeprav so obstajale razlike med posameznimi deželami),⁹ po Taaffejevem padcu pa so Slovenci na jezikovnem področju dobili le še nekaj manjših koncesij (npr. utrkvizacija celjske nižje gimnazije),¹⁰ s katerimi se položaj slovenskega jezika ni bistveno izboljšal.¹¹ Nasprotno. Poskusi spremembe obstoječega stanja na jezikovnem področju so bili največkrat jalovi,¹² boj za ohranitev že uveljavljenih pravic pa je postajal vedno težji in dolgotrajnejši.

JEZIKOVNA POLITIKA MESTNE OBČINE CELJE

Občine kot najnižja a obenem najpomembnejša avtonomna oblastva so imele v skladu z liberalno idejo »temelj svobodne države je svobodna občina« tako velike svoboščine, da so postale prave »neodvisne republike v monarhični državi«. V njihove odločitve so lahko posegali državni organi le izjemoma: v primerih, ko so prekoračile svoj delokrog, ali, če so bili njihovi sklepi v nasprotju z zakonodajo. Ker je bila občinska oblast tista, s katero so državljani najpogosteje prihajali v stik, je bila ureditev jezikovnega vprašanja v občinah

⁶ Gerald Stourzh, n. d., str. 1060.

⁷ Prav tam.

⁸ Na splošno o tem: Oskar Lobmeyr-Hohenleiten: Steiermark, Kärnten, Krain, v: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, izd. Karl Gottfried Hugelmann, Wien—Leipzig 1934; o številu slovenskih uradnikov v državni in deželni upravi na Štajerskem v letih pred prvo svetovno vojno glej: Narodni dnevnik, 5. 10. 1909.

⁹ Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 511—513.

¹⁰ Janez Cvirn: Celjsko gimnazijsko vprašanje, CZb 1986.

¹¹ Zgodovina Slovencev, str. 552—554.

¹² Npr. neposredno po razglasitvi t. i. Badenijevih jezikovnih naredb za Češko in Moravsko so poslanci Zičkar, Coronini, Ferjančič in Einspieler v državnem zboru 7. 4. 1897 zahtevali uvedbo jezikovnih naredb tudi za slovenske dežele. Zahtevo je ponovil poslanec Zičkar na seji državnega zbora 21. 10. 1897, kasneje pa še mnogi drugi.

(zlasti v nacionalno mešanih) velikega praktičnega pomena. Načelno so lahko občine odločale o svojem uradovalnem jeziku samostojno, čeprav je bila »pravica do samoodločbe« omejena z obstoječo zakonodajo, zlasti s členom 19 državnih temeljnih zakonov. Pravica do samoodločbe je veljala le za t. i. notranji uradovalni jezik, medtem ko so morale občine pri komuniciranju navzven (pri zunanjem uradovalnem jeziku) upoštevati tudi drugi v deželi navaden jezik. Kljub močnim tendencam po izenačitvi notranjega uradovalnega jezika z zunanjim (za to so si prizadevale tako občine s slovensko kot tudi nemško večino), so se na tem področju tudi pri nas na splošno varovali interesi državljanov. Tako se je neuspešno končal poskus občine Celje-okolica, ki je v skladu s sklepom občinskega odbora o slovenščini kot (notranjem in zunanjem) uradovalnem jeziku občine (1891), zavračala nemške dopise državnih organov in sodišč,¹³ na enak način pa se je končala tudi nelegalna praksa mestne občine Celje, ki slovenščini ni priznavala statusa zunanjega uradovalnega jezika.

Jezikovna naredba za Celje (1892)

Ob slavnostni ustanovitvi celjskega Sokola (7. in 8. septembra 1890) je v Celju prišlo do hudih nacionalnih ekscesov,¹⁴ ki so privedli že tako napete nacionalne odnose do vreljšča. Ker je celjska varnostna straža ob napadih nemških razgrajčev na člane sokolskega društva in njihove goste v glavnem mižala, se je vodstvo društva zoper nekorektno postopanje mestne policije pritožilo na namestništvo v Gradcu in od njega zahtevalo, da se odvzame mestnemu uradu nadzor nad policijo.¹⁵ Ko pritožba ni prinesla uspeha, je več članov društva, da bi na demonstrativen način pokazali ogroženost Slovencev v Celju, od mestnega urada zahtevalo izdajo orožnega lista. Ta pa je njihove prošnje neargumentirano zavrnil.

Kljub pričakovanemu razpletu se je slovenskim voditeljem porodila misel, da bi kljubovali mestnemu uradu. Zato je tajnik Posojilnice Franc Lončar spomladi 1891 ponovil prošnjo za izdajo orožnega lista. Na negativno rešitev mestnega urada se je najprej pritožil na štajersko namestništvo v Gradcu, v pritožbi pa zahteval tudi vročitev odločbe v slovenskem jeziku. Ker pa je namestništvo enostavno potrdilo odločbo na prvi instanci (23. 5. 1891), se je junija 1891 pritožil na ministrstvo notranjih zadev in svoje zahteve argumentiral takole:¹⁶

»Ta slavni mestni urad odbil je mojo prošnjo za podelitev orožnega lista z dovoljenjem, da smem nositi puške, 1 enocevko in 1 dvocevko, potem 1 dvocevni samokres in 1 revolver brez vsakega postavnega vzroka. Edini razlog, kateri je pri tej odločitvi vodil slavni mestni urad, so bili škandali ktere je povzročila sodrga celjska zoper Sokole o priliki sokolske slavnosti v Celji dne 7. in 8. septembra 1890, kateri napadi so šli tako daleč, da je edino vojaški sili, katero je vlada postavila, zahvaliti, da ni prišlo do velikega kriprelivanja. Ti neosnovani napadi nemško misleče mestne sodrga bili so povod, da so Sokoli prosili za orožne liste, da smejo ne samo v Celju ampak v obče za svojo telesno varnost nositi revolverje. Ker so temu mestnemu uradu ti obžalovanja vredni izgredi in napadi na mirne »Sokole« bili popolnoma znani, bi vsakdo objektivno misleči pričakoval, da bode slavni mestni urad to uvaževal in brez vseh zavir dovolil orožni list, kajti že samo, če bi omenjena sodrga izvedela, da večina »Sokolov« sme nositi orožje, bilo bi pričakovati, da bi za bodoče slučaje njo to zadrževalo od enakih izgredov. Slavni mestni urad celjski podeluje udom nemškega kolesarskega društva brez velikih zavir orožne liste, tako da je vsak od nemškega kolesarskega kluba oborožen z revolverjem. Udi tega kolesarskega kluba so većinom trgovski pomočniki (komiji), in če se takim dajajo orožni listi, bili so udje celjskega »Sokola«, terih velik del ima akademično omiko in akademično dostojanstvo, toliko bolj opravičeni pričakovati, da se jim bode dala pravica orožje nositi, posebno ker so bili predmet takih obžalovanja vrednih izgredov in napadov, ktere vsak omikani človek, bodisi te

¹³ Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), Okoliška občina Celje, fasc. 37, št. 31 in 32.

¹⁴ ZAC, Mestna občina Celje (MOC), fasc. 19; pritožba Sokola na namestništvo v Gradcu z dne 28. 9. 1890.

¹⁵ Domovina, 7. 11. 1891.

¹⁶ ZAC, MOC, fasc. 19; predsedstveni spisi za leto 1892; celotno gradivo je zbrano v konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam.

ali one stranke, strogo obsoja... Visoko c. kr. namestništvo odbilo je moj rekurs zoper to krivično ravnanje slavnega mestnega urada ter upira svojo odločbo na to, ker sem prosil, da smem nositi dve puški: 1 enocevko in 1 dvocevko in pa 1 samokres in 1 revolver, češ, ta velika množina orožja dela me tako groznega in nevarnega, da nikakor ne bi kazalo podeliti orožni list. Ta razlog je pa naravnost smešen. Že v svoji prošnji sem navedel, da sem bil lovec in kot tak potrebujem vendar puške; kajti jaz mislim, da so tisti časi minuli, ko so ljudje divjačino s palicami pobijali. Vsak lovec pa mora imeti dve puški, kajti, če se mu ena pokvari, da ima drugo pripravljeno. Sicer pa ne vem, kako naj imenujem nazore visokega c. kr. namestništva, kateri menda misli, da se hočem oborožiti, kakor kak Črnogorec, ter morebiti z obema puškama na rami, s samokresom in revolverjem za pasom, po ulicah celjskih se sprehajati. Če sem prosil orožnega lista za različno orožje, ni še s tem rečeno, da bi si vse orožje naenkrat na ramo obesil ali za pas utaknil, ampak da smem imeti eno ali drugo, kakor bo potreba nanosila... Prepričan sem toraj, da bo visoko c. kr. ministrstvo notranjih zadev to enostransko, protipostavno in nas Slovence globoko razžaljivo naredbo spremenilo, iz ktere se razvidi, da se hoča dvojna mera rabiti, ena za Nemce v Celji, druga za Slovence v Celji in da se pri tem gre uže tako daleč, da celjski Slovenci niti ne morejo udeležiti se kakega lova, ker ne dobe orožnega lista, da bi smeli nositi puške... Prošnjo za orožni list vložil sem v slovenskem jeziku, ta moja prošnja odbila se je v nemškem jeziku, kar je popolnoma protipostavno. Zoper tako rešitev v tujem nemškem jeziku sem se pritožil na visoko c. kr. namestništvo, a to ne samo, da ni moji pritožbi ustreglo, ampak tega v svoji naredbi ni niti z besedico omenilo in se mi je intimirala ta naredba zopet u nemškem jeziku, kar je tudi popolnoma protipostavno. Zoper to ravnanje visokega c. kr. namestništva vložim torej tudi pritožbo in že sedaj naznamim, da bodem, če se mojemu upravičenemu zahtevanju, da dobim na slovensko vlogo tudi slovensko rešitev, iskal pravico pri c. kr. državnem sodišču.«

Spretno napisani pritožbi Franca Lončarja, ki ga je zastopal dr. Ivan Dečko, je ministrstvo notranjih zadev ugodilo le deloma. Z odločbo z dne 28. 10. 1891 je razveljavilo naredbo štajerskega namestništva, v Gradcu z dne 23. 5. istega leta in dovolilo podelitev orožnega lista za zahtevano orožje, rešitev drugega dela Lončarjeve pritožbe pa je ponovno naložilo štajerskemu namestništvu. To je bilo mnenja, da celjski mestni urad ni dolžan odgovoriti na slovensko vlogo Franca Lončarja v slovenskem jeziku; saj je bilo členu 19 državnih temeljnih zakonov zadoščeno že s tem, ko je mestni urad sprejel Lončarjevo vlogo. Poslovni jezik celjske mestne občine je namreč nemški, pa tudi Franc Lončar odlično obvlada nemščino.

Takšna rešitev Franca Lončarja ni zadovoljila, zato se je zoper odločbo namestništva ponovno pritožil (23. 11. 1891) na ministrstvo notranjih zadev. V pritožbi je poudaril, da odločba »zadržuje jasen slučaj prekršenja člena XIX. državnih temeljnih postav«, ki »priznava enakopravnost vseh v deželi navadnih jezikov v uradu«, to pa pomeni, »da se vsaka v enem v deželi navadnem jeziku vložena vloga reši v istem jeziku«, kot je odločilo že državno sodišče v svoji rabsodbi z dne 3. julija 1888 zoper odločbo istrskega deželnega odbora.

»Nikakor toraj ni res, da je postavni določbi zadoščeno uže s tem, da je ta slavni mestni urad mojo slovensko vlogo sprejel, ampak jaz sem opravičen zahtevati, da se ta moja vloga tudi reši v tistem, to je slovenskem jeziku... V katerem jeziku slavni mestni urad izdaja svoja naznanila, to je, naznanila katera izdaja vsled lastnega sklepa, in ne rešujoč vloge kake stranke, me za sedaj ne briga; meni je samo za rešitev moje slovenske vloge; pri tem vprašanju pa mene čisto nič ne briga, kak poslovni jezik si je določil mestni urad. Ta si lahko določuje svoj poslovni jezik, pa le v okvirju postav; nikdar pa se s svojo odločbo, da je namreč njegov poslovni jezik nemški, nemore postaviti na državne temeljne postave in mi vsiljevati rešitev v tujem nemškem jeziku; ampak on je — kakor vsak urad — dolžan vse postave vestno izpolnjevati. Da li jaz znam nemški, ali ne, to preiskovati ne pristoji ne slavnemu mestnemu uradu ne visokemu c. kr. namestništvu nobena pravica. S tem, če bi jaz znal nemški, nisem še izgubil ne svoje narodnosti, ne pravic, katere mi kot udu avstrijskega naroda priznaje in zajamčuje državna temeljna postava, pravic do spoštovanja enakopravnosti mojega materinega jezika.«

Lončarjeva nepopustljivost in poudarjena zahteva, naj ministrstvo notranjih zadev »strezajoč pritožbi zaukaže, da ima slavni mestni urad celjski mojo napominano slovensko prošnjo za orožni list rešiti v slovenskem jeziku, in mi

dostaviti tudi vse intimate višjih inštanc v tej zadevi takisto v slovenskem jeziku, sta po več kot leto trajajočem sporu končno prinesla uspeh. Z odločbo z dne 1. 4. 1892 je namreč ministrstvo notranjih zadev celjskemu mestnemu uradu avtoritativno zaukazalo, da mora reševati slovenske vloge v slovenskem jeziku, ker je v Celju poleg nemškega običajen tudi slovenski jezik. S tem pa je sprožilo ostre reakcije celjskega nemštva, ki je v jezikovni naredbi za Celje videlo nevarno ogrožanje nemškega posestnega stanja na Spodnjem Štajerskem in v nemškem Celju. Celjski občinski odbor se je na predlog župana dr. Josefa Neckermanna na seji 22. 4. 1892 odločil, da se bo zoper nesprejemljivo odločbo ministrstva notranjih zadev pritožil, obenem pa sprožil postopek še pred državnim sodiščem. Že dan kasneje je mestni urad poslal ministrstvu notranjih zadev obsežen dopis, v katerem je opozoril, da izhaja odločba iz napačne podmene, da sta v Celju običajna tako nemški kot tudi slovenski jezik, in od ministrstva zahteval sistiranje sporne narédbe. Nekaj dni kasneje (28. 4. 1892) pa je mestni urad naslovil pritožbo še na državno sodišče in v njej ponovil svoje stare argumente. Po njegovem mnenju je Celje popolnoma nemško mesto in se v njem že od nekdaj uraduje samo v nemškem jeziku. Vse do zadnjega časa ni mestni urad prejel nikakršnih slovenskih vlog. Podeželsko prebivalstvo v okolici je vseskozi živelo v miru in slogi z nemškimi prebivalci mesta, ki so zaradi tega, ker kmetje niso obvladali nemškega jezika, z njimi občevali v njihovem, t. j. vindišarskem jeziku. Ta vindišarski jezik pa se popolnoma razlikuje od umetno ustvarjenega novoslovenskega jezika, ki se uporablja le po pisarnah slovenskih odvetnikov in notarjev, ne pa tudi med prebivalstvom. Zaradi tega je smešno trditi, da je novoslovenski jezik, v katerem je napisana tudi pritožba Franca Lončarja, v Celju običajen jezik, enako kot vindišarski. Prav tako je potrebno poudariti, da je celjski mestni urad že od nekdaj sprejemal slovenske vloge, ki pa jih je reševal v nemškem jeziku. Na to se doslej še nihče ni pritožil. Tudi štajersko namestništvo je v odločbi z dne 8. 11. 1891 ugotovilo, da slovenski jezik v Celju ni običajen v enaki meri kot nemški. To nam kažejo tudi rezultati ljudskega štetja iz leta 1890, po katerih prebiva v Celju le 1577 Slovencev. Pri tem ne gre pozabiti, da je Celje sedež okrožnega sodišča, v katerega zaporih je vedno okoli 400 kaznjencev, po narodnosti skoraj izključno Slovencev. Tudi v tukajšnji garniziji se je 362 vojakov prijavilo k slovenskemu občevalnemu jeziku. Ostali pa so duhovniki, kar 11 slovenskih odvetnikov in notarjev, voditelji obeh slovenskih denarnih zavodov z družinami in služabniki, nadalje slovenski dijaki na tukajšnji gimnaziji ter posamezni uradniki, profesorji in učitelji. Pri tem je zanimivo, da še ti velikokrat med seboj komunicirajo v nemškem jeziku in nekateri ga obvladajo veliko bolje od slovenščine.¹⁷ Navedeni slovenski element, ki danes živi v mestu Celju, pa nima ničesar skupnega s »pogumnim slovenskim ljudstvom, s katerim se poskuša identificirati. Njegovi interesi so v popolnem nasprotju z interesi slovenskega kmeta, saj so usmerjeni le k lastnemu bogatenju; in tudi pritožba Franca Lončarja hoče samo dokazati, da celo slovenski privatni uradnik poseduje moč, da uveljavi kakršnokoli zahtevo. Sklivanje na člen 19 državnih temeljnih zakonov, kot je storilo ministrstvo notranjih zadev v celjskem primeru, pa je po mnenju mestnega urada nerazumljivo tudi zaradi tega, ker bi po tej logiki morali tudi v drugih nemških mestih monarhije reševati vloge v različnih nenemških jezikih.

Istočasno s pritožbo mestnega urada na ministrstvo notranjih zadev in državno sodišče se je za pravice celjskega nemštva potegnil tudi celjski poslanec dr. Richard Foregger, ki je v državnem zboru odločno zahteval razveljavitev jezikovne naredbe za Celje.¹⁸ Vendar njegova zahteva ni prinesla pričakovanega uspeha. Potem ko je državno sodišče z odločbo z dne 16. 8. 1892 zavrnilo

¹⁷ Očitek, da slovenski »prvaki« slovenskega jezika sploh ne obvladajo, je bil v *Deutsche Wacht* stalno prisoten; npr. Domovina, 21. 11. 1891.

¹⁸ *Deutsche Wacht*, 5. 5. 1892.

obravnavo pritožbe mestne občine, ker je o zadevi že razsodilo notranje ministrstvo, in ko je doživela neuspeh tudi Foregger-Steinwenderjeva akcija zoper jezikovni naredbi za Celje in Celovec v decembru istega leta,¹⁹ je jezikovna naredba za Celje končno obveljala. Seveda pa jo je poskušala mestna občina v praksi čimbolj ignorirati.

Zadeva Hrašovec-Sernec

Notranje ministrstvo je izdalo jezikovne naredbe za Celje med drugim argumentiralo tudi s tem, da je občina Celje kot občina z lastnim statutom ne samo avtonomna oblast, temveč tudi politična oblast I. instance in kot takšna dolžna spoštovati določila člena 19 državnih temeljnih zakonov. Zaradi tega je celjski občinski odbor dolga časa razmišljal, kako se izogniti temu določilu in končno na seji občinskega odbora dne 4. 11. 1898 sprejel sklep, da je nemščina uradni jezik občinskega odbora v vseh zadevah lastnega delokroga občine.²⁰ Tudi ta sklep, ki ga celjsko nemštvo ni obesilo na veliki zvon, je bil v nasprotju z drugim odstavkom člena 19 državnih temeljnih zakonov, zato so ga celjski Slovenci na organiziran način izničili.

Februarja 1901 je dr. Juro Hrašovec zaprosil mestno občino za sprejem v domovinsko zvezo. Ker je prošnjo napisal v slovenščini in je zadeva spadala v lastni delokrog občine, mu je mestni urad vrnil prošnjo z obrazložitvijo, da sprejema v zadevah lastnega delokroga občine le nemške vloge.²¹ Na to se je dr. Hrašovec v nemškem jeziku pritožil na štajerski deželni odbor, ta pa je njegov rekurz zavrnil in potrdil sklep občinskega odbora, da je nemščina uradni jezik v zadevah lastnega delokroga občine. Štajerski deželni odbor je občini posredoval svojo odločitev dne 7. 11. 1901, mestni urad pa jo je Hrašovcu intimiral šele 22. 4. 1902, ker je poskušal pridobiti na času. Hrašovec pa je vztrajal in se dne 6. 5. 1902 pritožil na državno sodišče. V svoji obsežni pritožbi se je najprej pozval na člen 19 državnih temeljnih zakonov, ki izrecno zagotavlja enakopravnost vseh v deželi navadnih jezikov v šoli, uradu in javnem življenju, opozoril na protizakoničen sklep občinskega odbora z dne 4. 11. 1898 in na dejstvo, da živi v Celju precejšnje število Slovencev, medtem ko je okolica tako in tako povsem slovenska, pa tudi na to, da štajerski deželni odbor od slovenskih občin zahteva sprejemanje nemških vlog, čeprav je njihovo prebivalstvo povsem slovensko. Državno sodišče je Hrašovčevo pritožbo obravnavalo dne 13. 10. 1902 in razsodilo v njegovo korist. Razsodbo je utemeljilo s tem, da sklep občinskega odbora z dne 4. 11. 1898 ni zakonit, saj občina sicer lahko določi nemščino za svoj notranji (poslovni) jezik, vendar mora navzven, s strankami, uporabljati tudi slovenski jezik. Ker mora občina v zadevah prenesenega delokroga s strankami občevati slovensko, bi bilo nelogično, če tega ne bi počela tudi v zadevah lastnega delokroga. Zato mora mestna občina Celje vsako v slovenskem jeziku pisano vlogo ne samo sprejeti, temveč tudi v istem jeziku rešiti, kot določa drugi odstavek člena 19 državnih temeljnih zakonov. Pri tem ne igra nobene vloge to, ali prosilec razume in obvlada nemško ali ne, saj je neizpodbitno dejstvo, da v Celju poleg Nemcev žive tudi Slovenci in je slovenščina v deželi običajen jezik.

S citirano razsodbo državnega sodišča so Slovenci v relativno kratkem času dosegli, da je bil slovenščini ponovno priznan status zunanjega uradnega jezika, tako v zadevah prenesenega kot tudi lastnega delokroga. Največkrat pa so se takšni in podobni spori bistveno bolj zavlekli in le od vztrajnosti posameznika je bilo odvisno, ali bo v konkretnem primeru uspel ali ne. Stanje, ki ga je v literaturi plastično opisal že L. Kraigher,²² nam lepo ponazarja tudi naslednji primer.

¹⁹ Deutsche Wacht, 15. 12. 1892.

²⁰ ZAC, MOC, fasc. 91, št. 1765/1901.

²¹ ZAC, MOC, fasc. 91, št. 1765/1901; celotna zadeva je združena v posebnem konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam.

Dá bi podprl pravični boj svojega tovariša, je marca 1901 vložil pri mestnem uradu zahtevo za sprejem v domovinsko zvezo tudi dr. Josip Sernec. Ker je prošnjo napisal v slovenskem jeziku, mu je mestni urad, sklicujoč se na sklep občinskega odbora iz leta 1898, vlogo zavrnil, na kar se je Sernec pritožil na štajersko namestništvo. V pritožbi je najprej opozoril na nezakonit sklep občinskega odbora z dne 4. 11. 1898, ki pomeni »žaljenje Slovencev ne samo v Celji bivajočih, ampak celega slovenskega naroda«, zahteval od namestništva njegovo razveljavitev v smislu členov 65 in 66 celjskega občinskega statuta in končno predlagal, da namestništvo zaukaže občinskemu odboru meritorično rešitev njegove prošnje za sprejem v domovinsko zvezo.²³ Ker tudi po letu dni od namestništva ni prejel nobenega odgovora, se je pritožil na ministrstvo notranjih zadev, nekaj dni za tem (18. 9. 1902) pa mu je mestni urad intimiral odločbo namestništva z dne 17. 6. 1902. Intimat celjskega mestnega urada je povzemal le prvi del odločbe štajerskega namestništva, ki je zavračal rešitev Sernečeve prošnje le zaradi tega, ker mestni urad ni obravnaval zahteve za sprejem v domovinsko zvezo iz formalnih razlogov in da mora biti najprej rešen rekurz glede jezika. Drugega dela odločbe, v katerem je namestništvo trdilo, da je za odločanje o zadevah, ki se tičejo lastnega delokroga občine, pristojen deželni odbor, pa mestni urad Sernecu ni posredoval. Zato se je Sernec ponovno pritožil na namestništvo in od njega zahteval razrešitev spornega jezikovnega vprašanja. Ker pa je namestništvo z odločbo z dne 9. 10. 1902 njegov rekurz ponovno zavrnilo z argumentacijo, da ni pristojno odločati o zadevah lastnega delokroga občine, se je 16. 10. 1902 pritožil še na notranje ministrstvo in v pritožbi izhajal iz tega, da celjski mestni statut iz leta 1867 na nobenem mestu ne predpisuje, da si lahko občina sama določa svoj uradovni jezik. »To nikakor ni občinska zadeva, ampak državna zadeva, določena po državnih zakonih, vzlasti v ustanovni postavi od 21. decembra 1867 član 19, katero postavo mora vsaka sodnijska in politična oblast spoštovati, in tedaj tudi rešitev rekurza ne spada v delokrog deželnega odbora, ampak tak sklep, s katerim se slovenski jezik proti strankam izključuje, je očividni prelom državnih postav. Čez to pa, da občina spoštuje in izvršuje obstoječe postave, ima čuvati c. kr. namestništvo v smislu čl. 65 omenjene ustave in ima take sklepe razveljaviti v smislu čl. 66 in 67 omenjene mestne ustave.« Zaradi tega, pravi Sernec, mora ministrstvo notranjih zadev razveljaviti »sklep mestne občine celjske od 1. avgusta 1901 št. 3063 in tudi naredbo c. kr. namestništva od 17. junija 1902 št. 17021 oziroma intimat mestnega urada od 18. septembra št. 6754 ter neposreden intimat visokega c. kr. namestništva od 9. oktobra 1902 št. 42644« in naložiti »mestnemu občinskemu odboru celjskemu, da naj reši meritorično mojo prošnjo zaradi domovinske pravice«.

Rešitev Sernečeve pritožbe se je kljub razsodbi državnega sodišča v zadevi dr. Jure Hrašovca (13. 10. 1902, zavlekla do pomladi naslednjega leta, ko je štajersko namestništvo končno obvestilo mestno občino, da ne sme zavračati slovenskih vlog, ker je v Celju tudi slovenščina v deželi običajen jezik. Dokončni uspeh pa je Sernec doživel šele julija 1904, ko je bil sprejet v domovinsko zvezo občine Celje.

Javni napisi

Potem ko je kranjska deželna vlada sistirala sklep ljubljanskega občinskega odbora z dne 28. 6. 1892, naj se »table in tablice za ulice in trge, katerim so se spremenila ali pa dala nova imena, napravijo samo v slovenskem jeziku, in pa, da naj se v bodoče dopolnilne tablice naročajo edino le s slovenskimi napisi«, ²⁴ se je celjskim Slovincem ponudila priložnost, da tudi sami zahtevajo

²³ L. Kraigher: Kontrolor Skrobar; citirano po: Zgodovina Slovencev, str. 553.

²⁴ ZAC, MOC, fasc. 92, št. 3063/1901; celotna zadeva je združena v konvolut, zato posameznih spisov ne navajam.

²⁴ Ivan Hribar: Moji spomini I., Ljubljana 1983, str. 516.

to, kar je bilo zagotovljeno ljubljanskim Nemcem. »Dobro, so rekli celjski Slovenci, če morajo biti v Ljubljani dvojezični napisi, morajo biti tem bolje tudi pri nas in so sklenili prositi deželno vlado, naj nemudoma zaukaže celjskemu magistratu, da preskrbi nove poulične napise v nemškem in slovenskem jeziku.«²⁵ V prošnji so dr. Ivan Dečko in tovariši zahtevali poleg dvojezičnih uličnih napisov in uradnih razglasov mestnega urada tudi to, naj občina v bodoče namešča le takšne uradnike, ki poleg nemščine dobro obvladajo tudi slovenski jezik,²⁶ in jo potem, ko jo je v avgustu podpisala večina celjskih Slovencev,²⁷ predložili mestnemu uradu. Celjski občinski odbor je dolgo časa zavlačeval z obravnavo upravičene slovenske zahteve, končno pa na seji 5. 5. 1893 sklenil; da je zahteva po dvojezičnih uličnih napisih neutemeljena, ker v Celju obstajajo samo nemški ulični napisi že več kot sto let in ker vse na prošnji podpisane osebe dobro obvladajo nemščino. Glede uradnih razglasov mestnega urada je občinski odbor poudaril, da je vedno objavljaj uradne razglase v obeh jezikih in bo tako ostalo tudi v bodoče; kar pa se tiče nameščanja slovenščine zmožnih uradnikov je bil mnenja, da je zaposlovanje uradnikov interna zadeva občine, v katero se nima nihče pravico vmešavati.²⁸ Zoper navedeni sklep so se Dečko in tovariši pritožili na štajerski deželni odbor in po neugodni rešitvi tega še na upravno sodišče, ki je s sklepom z dne 23. 10. 1893 pritožbo zavrnilo iz formalnih vzrokov, češ da je izdaja odločbe v tej zadevi v pristojnosti državnega sodišča.²⁹

Poizkus, izkoristiti odloka kranjske deželne vlade in kasneje notranjega ministrstva, ki sta za Ljubljano določala dvojezične ulične napise,³⁰ se je tako končal neuspešno. Po razsodbi upravnega sodišča z dne 3. 12. 1893, ki je v isti zadevi odločilo, da »sklepanje glede javnih uličnih napisov spada v samosvoje področje občinskega sveta«, ³¹ pa celjski Slovenci niso mogli resneje računati na uspeh, zato takšnih in podobnih vlog niso več naslavljali na mestni urad. Seveda pa boja za uveljavitev slovenskega jezika v javnem življenju niso opustili, čeprav na tem področju niso dosegli vidnejših uspehov. Celjska mestna občina si je namreč na vse kriplje prizadevala, da bi Celje tudi navzven dajalo videz nemškega mesta. Zato se ni zadovoljevala le z nemškimi uličnimi napisi, temveč je vztrajala, da morajo biti nemški tudi napisi na vseh državnih uradih, železniški postaji in na pošti. S tem namenom je leta 1898 kar dvakrat intervenirala pri ministrstvu za trgovino, naj bodo na novem poslopu pošte še naprej samo nemški napisi, češ da je to v interesu nacionalnega miru v mestu.³² Na drugi strani pa je nemški videz Celja poskušala dokazovati tudi s poimenovanjem najbolj frekventnih ulic in trgov po najradikalnejših predstavnikih nemškega nacionalizma³³ in z arhitekturo,³⁴ ter stala celo na stališču, da se imena ulic in trgov v slovenskih dopisih ne smejo sloveniti, temveč morajo ostati v originalu.³⁵

Sredi prvega desetletja dvajsetega stoletja se je število slovenskih obrtnikov in trgovcev v Celju že tako namnožilo, da so njihove reklamne table in izveski pred lokali dali slutiti, da v Celju živi tudi precejšnje število Slovencev. Ker je bilo to v nasprotju s čisto »nemškim značajem mesta Celja«, je občinski odbor na seji 5. 10. 1906 sprejel sklep, naj se v 39. člen cestnopolijskega reda za mesto Celje vnese določilo, po katerem morajo biti napisi na izveskih pred

²⁵ Domovina, 6. 8. 1892. Javni napisi v Celju.

²⁶ ZAC, MOC, fasc. 6; zapisnik seje občinskega odbora z dne 5. 5. 1893.

²⁷ Domovina, 20. 8. 1892.

²⁸ Kot v op. 26.

²⁹ ZAC, MOC, fasc. 6; zapisnik seje občinskega odbora z dne 3. 11. 1893.

³⁰ Kot v op. 24.

³¹ Prav tam.

³² ZAC, MOC, fasc. 20; predsedstveni spisi za leto 1898; prošnji na ministrstvo trgovine z dne 11. 5. 1898 in 8. 10. 1898.

³³ Leta 1899 je občina poimenovala trg nasproti kolodvora v Bismarckov trg.

³⁴ V letih 1905–1906 zgrajena Nemška hiša je izrazil primer nemške nacionalne ideologije (krvi in grude) v arhitekturi.

³⁵ ZAC, MOC, fasc. 154, št. 12531/1913; dopis mestnega urada na predstojništvo okrajnega sodišča v Celju z dne 10. 10. 1913.

lokali izključno v nemškem jeziku, lastniki pa so dolžni od vsakega izveska plačati občini tudi 20 h letne pristojbine.³⁶ Deset dni po javni razgrnitvi občinskega sklepa se je skupina Slovencev pod vodstvom dr. Jure Hrašovca (20. 10. 1906) pritožila na štajerski deželni odbor in v pritožbi poudarila, da navedeni sklep pomeni »hudo preziranje obstoječih zakonov in žaljenje slovenske narodnosti, katera tvori velik del celjskega prebivalstva in nad 90 % celjske okolice«.³⁷ Po mnenju dr. Jura Hrašovca in tovarišev se je občina pregrešila zoper določila občinskega reda za mesto Celje z dne 21. 1. 1867, člene 2, 5, 13 in 19 državnega temeljnega zakona z dne 21. 12. 1867, nadalje zoper določila stavbnega in obrtnega reda, pa tudi zoper določbe državljskega in temeljnega zakona glede nedotakljivosti lastnine. Zato so v pritožbi zahtevali razveljavitev neutemeljenega občinskega sklepa in na koncu opozorili še na nevarne posledice celjske občinske politike na nacionalnem področju: »Ako bi se naši gotovo upravičeni pritožbi ne ugodilo, bi sklep občinskega odbora le še bolj povečal narodno nestrpnost in dovedel do upravičene posledice, da bodo vse slovenske občine storile sklep, da morajo biti vsi izveski v slovenskem jeziku napisani; dosedaj so se v vseh slovenskih občinah dopuščali nemški izveski.«³⁸

Štiri dni kasneje (24. 10. 1906) je prišel celjski primer že v državni zbor, saj so dr. Vovšek, dr. Ploj in dr. Korošec vložili interpelacijo, ki je, sklicujoč se na člen 19 državnih temeljnih postav, zahtevala razveljavitev diskriminacijskega sklepa celjskega občinskega odbora.³⁹ Celjska Deutsche Wacht je interpelacijo komentirala z ugotovitvijo, da so mestne ulice občinska last in da ima torej občina vso pravico predpisati obliko in jezik napisnih tabel po svojem prepričanju.⁴⁰ Podobnega mnenja je bil tudi štajerski deželni odbor, ki je dolgo časa zavlačeval z odločitvijo, končno pa z odlokom z dne 25. 5. 1907 zavrnil pritožbo celjskih Slovencev kot neutemeljeno.⁴¹ Zato so se ti pritožili še na upravno in državno sodišče (8. 6. 1907) in v pritožbi izpodbijali tako sklep o letni pristojbini za izveske kot tudi sklep o samo, nemških napisih na njih. Kajti: »Zahtevati ne sme občina kakega plačila in posebno ne sme zahtevati, da bi morali biti napisi ravno v nemškem jeziku.«⁴²

Komaj je bila pritožba na upravno in državno sodišče poslana, je mestni urad razposlal vsem slovenskim obrtnikom in trgovcem ukaz (21. 6. 1907), naj svoje izveske z napisi v slovenskem jeziku nemudoma zamenjajo z nemškimi, ker bo v nasprotnem primeru to storila celjska mestna policija.⁴³ Zoper nestrpnost postopanje mestnega urada so se prizadeti slovenski obrtniki in trgovci pritožili posamično in v svojih pritožbah vztrajali, da sklep občinskega urada še ni pravnomočen, ker so se pritožili na državno in upravno sodišče.⁴⁴ Viktor Nasko je v pritožbi poudaril, da »javni obziri ne zahtevajo, da bi se izpodbijana določba občinskega odbora takoj izvršila, prej kakor, se stvar reši pri upravnem oziroma državnem sodišču«, saj je gotovo, »da bi slovenskim strankam na ta način nastala škoda, ki bi bila nepovračljiva.«⁴⁵ Vendar pa zahteva, naj mestni urad »izvoli počakati z izvršitvijo sklepa občinskega odbora tako dolgo, dokler se stvar ne reši pri c. kr. državnem sodišču«, ni prinesla uspeha in celjska policija je odpravila »slovenske napise, ki so segali v ulice.«⁴⁷ A le

³⁶ ZAC, MOC, fasc. 111, št. 9184/1906; celotna zadeva je zbrana v konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam; potek zadeve je opisal tudi dr. Juro Hrašovec v Slovenskem Pravniku 1908, str. 86–90; v isti številki Slovenskega Pravnika je dr. Fr(an) R(osina) podrobno poročal o usodi podobnega sklepa mariborskega občinskega odbora, ki je bil sprejet že nekoliko prej kot celjski. (Dr. Fr. R.: Prepoved slovenskih izvesnih napisov v Mariboru razveljavljena.)

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Deutsche Wacht, 1. 11. 1906. Eine windische Interpellation in der Cillier Schilderfrage.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Kot v op. 36.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Domovina, 21. 10. 1907.

za kratko. Že 16. 10. 1907 je namreč državno sodišče razsodilo, »da je celjski mestni urad s prepovedjo slovenskih napisov v ozračju celjskih ulic kršil enakopravnost slovenskega jezika z nemškim in prelomil člen 19 državnih osnovnih postav«, ⁴⁸ s čimer so si Slovenci obvarovali svojo elementarno pravico. Celjskim Nemcem pa se je po pisanju Domovine ponovno povetil nos: »Nekajkrat še naj pogorijo, pa se jim bodo nosovi še podaljšali za nekaj decimetrov«. ⁴⁹

Vprašanje učnega jezika

Tretji državni osnovnošolski zakon z dne 14. 5. 1869 je v šestem členu določal, da je odločanje »o učnem jeziku in o poučevanju v drugem deželnem jeziku« na ljudskih šolah v pristojnosti deželnih šolskih oblasti, ki morajo najprej zaslišati tiste, ki šolo vzdržujejo. ⁵⁰ Tako je v zadnji instanci odločal o učnem jeziku deželni šolski svet po zaslišanju občine, ki je lahko s svojim mnenjem bistveno vplivala na končno odločitev. Zaradi tega je prihajalo v narodnostno mešanih krajih pogosto do ignoriranja manjšine, ki je le s težavo uveljavljala svoje pravice.

Celjski občinski odbor je sprožil zahtevo po omejitvi vloge slovenskega jezika na celjski glavni šoli že veliko pred sprejemom nove šolske zakonodaje. Na seji občinskega odbora dne 27. 10. 1864 je odbornik dr. Josef Neckermann predlagal, naj se občina pritoži na izobraževalno ministrstvo, ker je nemščina že povsem izpodrinjena iz celjske glavne šole, in zahteva, da se kot učni jezik uvede nemščina, slovenščini pa se »potreben prostor dovoli«. ⁵¹ Okoli Neckermannovega predloga, ki ga je občinski odbor sprejel z 11 : 4 glasovi (proti so glasovali Gorišek, Jesenko, dr. Kočever in Pečnak), so se v naslednjih mesecih v občinskem odboru bili ostri boji, ki so odmevali tudi v slovenskem časopisju. Slovenci so poskušali dokazovati, da na glavni šoli prevladujejo slovenski učenci iz okolice in da je tudi Celje »še zmiraj slovensko mesto«, ⁵² nemška večina občinskega odbora pa je vztrajala pri svojih zahtevah. Na sejah občinskega odbora 6. in 9. 12. 1864 je dr. Štefan Kočever predlagal kompromisno rešitev, po kateri bi se naj slovenski otroci učili nemščine na podlagi slovenskega jezika, nemški pa slovenščine na podlagi nemškega jezika. Vendar tudi ta predlog ni bil sprejet, niti zahteva, naj na šoli poučujejo le učitelji, ki popolnoma obvladajo oba jezika. ⁵³ Ministrstvo za izobraževanje je z ukazom z dne 28. 2. 1865 odločilo, naj bo na celjski glavni šoli učni jezik za nemške otroke v vseh razredih nemški, za slovenske otroke pa v prvem in drugem razredu slovenski, v tretjem slovenski in nemški, v četrtem pa izključno nemški. ⁵⁴ S tem se želje celjskega občinskega odbora niso docela izpolnile, vendar slovenščina ni bila več obligaten predmet za nemške otroke. ⁵⁵

Izrinjanje slovenščine s celjske glavne šole je vzpodbudilo občinske zastope gornjegrajskega sodnega okraja, da so decembra 1865 sestavili obsežno pritožbo in jo preko deželnega poslanca dr. Radoslava Razlaga naslovili na štajerski deželni zbor. V njej so med drugim zahtevali poleg nemškega tudi slovensko poučevanje na celjski glavni šoli in nastavljanje učiteljev, ki obvladajo oba jezika. V skladu z njihovo pritožbo je dr. Razlag na zasedanju deželnega zbora 16. 1. 1866 vložil interpelacijo, na katero pa mu je štajerski deželni namestnik odgovoril le z nekaj oguljenimi frazami. Kljub temu je pritožba gornjegrajskih občinskih zastopov povzročila, da je ministrstvo že 15. 1. 1866 »za imenovano šolo nove slovníčne knjige (Sprachlehrbücher) v rabo ukazalo s dodatkom, da

⁴⁸ Kot v op. 36.

⁴⁹ Domovina, 21. 10. 1907.

⁵⁰ V. Melik: Slovenci in »nova šola«; v: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1969, str. 54.

⁵¹ ZAC, MOC, fasc. 1; zapisnik seje občinskega odbora z dne 27. 10. 1864; Novice, 2. 11. 1864.

⁵² Novice, 2. 11. 1864; 9. 11. 1864; 7. 12. 1864.

⁵³ Novice, 4. 1. 1865.

⁵⁴ Novice, 12. 4. 1865.

⁵⁵ Prav tam.

TABELA I/1: Nacionalna struktura učencev mestne češke ljudske šole (1906/07—1910/11)

Razred	1906/1907					1907/1908					1908/1909					1909/1910					1910/1911				
	N	S	N/S	O	N	S	N/S	O	N	S	N/S	O	N	S	N/S	O	N	S	N/S	O	N	S	N/S	O	
I.	67	27	11	4	61	20	9	7	55	16	14	7	70	14	6	2	76	8						3	
II.	67	27	11	4	71	21		13	69	26	7	3	60	40	13		71	23						2	
III.	77	35		1	79	29	8	3	82	23		4	78	23	4	3	58	49						3	
IV.	62	11	8	10	63	19		1	74	23	2	1	55	14		1	52	27						1	
V.	18	25	2	1	29	34		2	29	8	28		47	28	5	5	35	20							

S — Slovenci, N — Nemci, N/S — Nemci/Slovenci, O — Ostali

TABELA I/2: Nacionalna struktura učenk mestne dekliške šole (1905/06—1908/09) po šolskih okrožjih

Narodnost	1905/1906			1906/1907			1907/1908			1908/1909		
	Mesto	Okolica	Skupaj	Mesto	Okolica	Skupaj	Mesto	Okolica	Skupaj	Mesto	Okolica	Skupaj
Nemška	195	103	298	184	102	286	190	101	291	213	105	318
Slovenska	21	133	154	46	119	165	28	151	179	34	140	174
Hrvaška				3		3	6		6	4	2	6
Italijanska	3		3	4		4	2		2	2	1	3
Češka		1	1		1	1		2	2	2	2	4
Srbska				1		1						
Madžarska							1		1		2	4
Skupaj	219	237	456	238	222	460	227	254	481	257	252	509

konsistorium mora skrbeti, da tisti učitelji, kateri slovenskega jezika niso zmožni, v naj krajšem obroku si znanje taistega prilastiti morajo».⁵⁶

Dr. Štefan Kočevar, ki je zaradi ignoriranja slovenskih zahtev glede učnega jezika izstopil iz občinskega odbora, je že ob izdaji pričujoče ministrske odredbe resignirano ugotavljal, da so možnosti za njeno realizacijo izredno majhne.⁵⁷ V naslednjih dveh letih so se njegove slutnje uresničile, saj se je celjski občinski odbor nenehno ukvarjal s predlogi, ki so zahtevali, da prevzame vzdrževanje celjske glavne šole občina in jo spremeni v mestno šolo z izključno nemškim učnim jezikom. Celjski občinski odbor je na predlog dr. Josefa Neckermanna o tem sprejel ustrezen sklep že na seji 30. 6. 1868, realiziral pa ga je v naslednjem letu, po sprejemu tretjega državnega osnovnošolskega zakona.⁵⁸ Od leta 1869 dalje je bila torej nemščina izključni učni jezik na celjski deški in dekliški ljudski šoli, ne glede na to, da so mestno šolo obiskovali tudi učenci iz okoliške, povsem slovenske občine in da je bila večina učencev slovenske narodnosti.⁵⁹ Zaradi tega je že kmalu prišlo do nesporazumov med celjsko mestno in okoliško občino, saj si slednja ni hotela ustanoviti lastne ljudske šole, ampak je raje plačevala mestnemu šolskemu svetu 300 goldinarjev letnega prispevka.⁶⁰ Mestni šolski svet je od leta 1871 dalje nenehno opozarjal, da zaradi velikega števila slovenskih otrok iz okolice, ki ne obvladajo nemškega jezika, trpi pouk na obeh celjskih šolah, in od okoliške občine zahteval, da ustanovi lastno šolo za slovenske otroke. To zahtevo je 13. 1. 1874 predložil štajerskemu deželnemu zboru tudi celjski župan in deželni poslanec dr. Josef Neckermann, ki je v argumentiranem govoru ošibal zanikrnost okoliške občine, končno pa ji ponudil pomoč mestne občine pri ustanovitvi šole.⁶¹ Po dolgotrajnih prerekanjih je občinski odbor okoliške občine septembra 1874 sprejel sklep o ustanovitvi trirazredne deške in dekliške ljudske šole s slovenskim učnim jezikom,⁶² sklep pa realiziral v naslednjem letu, ko se je šola končno ustanovila.⁶³

Od leta 1878, ko je bila ustanovljena še dekliška ljudska šola šolskih sester s slovenskim učnim jezikom, imamo v Celju torej štirirazredno deško in dekliško ljudsko šolo z nemškim učnim jezikom in trirazredno deško in dekliško ljudsko šolo s slovenskim učnim jezikom. S tem je bil problem, ki je vznemirjal celjsko javnost, navidezno rešen, v praksi pa se je boj za enakopravnost slovenskega jezika šele prav začel. Kazal se je zlasti v obliki tekmovanja šol mestne in okoliške občine za čim hitrejši napredek in za ustvarjanje boljših pogojev dela, s tem pa tudi za čim večje število učencev. V tem boju je imela bistveno boljše možnosti mestna občina, ki je ob izdatni podpori štajerskega deželnega šolskega sveta in nemških obrambnih organizacij (Deutscher Schulverein) postopoma izpopolnila obe mestni šoli in jima v desetletju pred prvo svetovno vojno zgradila moderni šolski poslopji.⁶⁴ Na drugi strani pa se je okoliška občina že od vsega začetka soočala s prostorsko stisko, ko pa ji je leta 1901 končno uspelo kupiti parcelo za novogradnjo v mestu, je mestna občina storila vse, da gradnjo prepreči.⁶⁵ Kot je razvidno iz fragmentarno ohranjenih podatkov o nacionalni strukturi učencev (tabela I.), je bil priliv slovenskih

⁵⁶ J. Cvirn: Kočevarjeva pisma Vošnjaku, CZb 1985.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ ZAC, MOC, fasc. 1; zapisnik seje občinskega odbora z dne 30. 6. 1868.

⁵⁹ M. Klemenčič: Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, CZN 1979, 1–2, str. 364–366; (podatki o nacionalni strukturi celjske glavne šole iz leta 1865); ZAC, Mestna šola Celje, fasc. 15 in fasc. 55.

⁶⁰ Slovenski gospodar, 26. 2. 1874.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Slovenski gospodar, 17. 9. 1874.

⁶³ O okoliški šoli na splošno glej: Osemdesetletnica prve slovenske šole v Celju 1875–1955, Celje 1955.

⁶⁴ Deška ljudska šola je postala v šolskem letu 1896–97 petrazredna, v šolskem letu 1912–13 pa šestrazredna. Dekliška ljudska šola je postala petrazredna v šolskem letu 1886–87, v šolskem letu 1905–06 pa šestrazredna. Leta 1905 je bila zgrajena nova dekliška, leta 1912 pa še nova deška ljudska šola.

⁶⁵ Narodni dnevnik, 17. 9. 1909. Vprašanje slovenske okoliške ljudske šole. (Seveda pa je bil problem gradnje novega poslopja za slovensko ljudsko šolo okoliške občine nerazrešljiv zaradi slovenskega vztrajanja, da mora biti nova šola v mestni občini.)

TABELA II/1: Nacionalna struktura učencev Obrtne nadaljevalne šole v Celju (1883/84—1902/03)

Šolsko leto	Pripravnica					I. razred					II. razred					Skupaj				
	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O
1883/84	55	14	5	3	38	2	—	7	26	24	—	—	119	40	5	10	174			
1884/85	76	10	—	6	27	18	—	1	12	13	1	—	115	41	1	7	164			
1885/86	75	7	3	2	31	20	—	4	20	14	1	—	126	41	4	6	177			
1886/87	70	11	2	1	31	22	3	4	10	21	2	—	111	54	7	5	177			
1887/88	72	10	—	4	36	19	4	—	20	26	—	2	128	55	4	6	193			
1888/89	57	12	—	10	41	19	—	—	36	20	—	1	134	51	—	11	196			
1889/90	62	6	1	7	34	16	—	5	27	31	—	—	123	53	1	12	189			
1890/91	70	14	—	6	29	21	—	1	21	30	—	3	120	65	—	10	195			
1891/92	62	8	—	9	31	26	—	3	16	32	—	3	109	66	—	15	190			
1892/93	59	9	—	12	35	17	—	2	16	34	—	1	110	60	—	15	185			
1893/94	65	8	—	11	21	22	—	1	29	18	—	3	115	48	—	15	178			
1894/95	58	11	1	7	25	24	—	3	27	21	—	1	110	56	1	11	178			
1895/96	53	9	1	5	26	12	—	3	18	30	—	2	97	51	1	10	159			
1896/97	55	11	—	11	22	19	—	1	29	36	—	4	106	66	—	16	188			
1897/98	49	13	—	7	27	17	—	1	25	32	—	2	101	62	—	10	173			
1898/99	61	17	—	9	23	19	—	—	19	23	—	1	103	59	—	10	172			
1899/1900	52	10	2	10	30	26	4	3	16	33	1	1	98	69	7	14	188			
1900/01	44	15	—	11	31	22	—	2	19	42	—	3	94	79	—	16	189			
1901/02	41	7	—	16	10	29	1	3	23	43	2	4	74	79	3	23	179			
1902/03	29	10	2	18	22	37	—	7	10	37	—	7	61	84	2	32	179			

TABELA II/2: Nacionalna struktura učencev Obrtne nadaljevalne šole v Celju (1903/04—1912/13)

Šolsko leto	Pripravnica					I. razred					II. razred					Skupaj				
	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O	S	N	N/S	O
1903/04	29	6	5	12	7	7	2	4	17	24	3	8	14	47	2	2	67	84	12	26
1904/05	38	6	3	1	9	8	3	7	17	35	1	5	25	46	3	4	89	95	10	21
1905/06	34	8	4	2	9	6	3	4	26	25	4	2	14	50	7	5	85	89	18	13
1906/07	35	11	1	1	12	2	2	3	25	12	—	6	28	28	6	2	100	53	9	12
1907/08	48	8	1	4	20	3	—	1	17	29	—	1	24	22	9	3	109	62	9	9
1908/09	41	12	3	4	18	1	—	1	25	19	3	1	24	25	6	3	108	57	12	9
1909/10	40	12	9	—	17	3	—	2	19	29	—	4	12	25	2	2	90	69	11	8
1910/11	39	7	3	5	12	1	—	3	18	28	9	3	23	33	—	3	92	69	12	14
1911/12	40	3	2	7	9	3	—	6	27	35	4	2	19	38	1	—	95	79	7	15
1912/13	25	7	2	4	18	2	—	1	29	30	—	4	30	30	2	4	102	69	4	13

S — Slovenci, N — Nemci, N/S — Nemci/Slovenci, O — Ostali

OPOMBA: V šolskem letu 1909—1910 so na Obrtni nadaljevalni šoli uvedli še poseben tečaj (Fachkurs), ki ga je obiskovalo 27 učencev (trije Slovenci in 24 neopredeljenih). V priložni tabeli teh učencev nisem upošteval, saj je bil že v naslednjem šolskem letu ukinjen.

otrok v obe mestni ljudski šoli (zlasti v deklško) v celotnem obdobju do razpada monarhije izredno visok, saj so marsikateri starši menili, da bo njihov otrok dobil v mestni šoli boljšo izobrazbo kot v okoliški.⁶⁶ Zaradi tega sta bili obe mestni šoli zavoda, kjer se je ponemčilo precejšnje število slovenskih otrok, in so se uresničevale, sicer v celofan zavite besede, ki jih je ob otvoritvi nove deklške ljudske šole 1905 izrekel župan Julius Rakusch: »Izobraževanju v tem čudovitem nemškem državnem in svetovnem jeziku smo — tako hoče Bog — ustvarili nepremagljivo trdnjavo, nov moderen dom, uredili oskrbovališče, v katerem se naj poučuje v duhu napredka in šolskega zakona, v korist našega naroda, mesta in domovine. In s tem je jasno povedano, kakšen duh naj vlada po naši volji v tej šoli«.

Neposreden vpliv občine se ni kazal le na obeh mestnih ljudskih šolah temveč tudi pri trgovski in obrtni nadaljevalni šoli, ki sta bili pod neposrednim nadzorom mestnega šolskega sveta in celjskega trgovskega gremija. Tudi na teh šolah je bila nemščina izključni učni jezik v vseh razredih razen v pripravljalnem, kjer so poskušali večinoma slovenske učence kar najhitreje naučiti nemškega jezika. O tem nam zgovorno pričajo podatki o nacionalni strukturi učencev Obrtno nadaljevalne šole od leta 1883 dalje (tabela II.), pri čemer velja opozoriti zlasti na dvoje.⁶⁸

1. V pripravljalnem razredu prevladujejo učenci slovenske narodnosti, ki se zaradi neznanja nemškega jezika le s težavo prebijajo v prvi razred. Poimenska analiza uspešnosti učencev za posamezna leta namreč pokaže, da več kot polovica učencev slovenske narodnosti ne izdela pripravljalnega razreda zaradi neznanja nemškega jezika, njihova uspešnost pa je v primerjavi z nemškimi učenci tudi v naslednjih dveh razredih bistveno manjša.

2. Poimenska analiza uspešnosti učencev slovenske in nemške narodnosti jasno kaže na relativno učinkovit proces germanizacije, ki je zlasti razviden iz dejstva, da se pri posameznih učencih, ki so v določenem šolskem letu označeni kot Slovenci, v naslednjem šolskem letu pojavi nemška nacionalna oznaka. Bolj kot pri Slovencih pa je »spreminjanje nacionalnosti« vidno pri učencih, ki so v določenem šolskem letu označeni kot Nemci-Slovenci.

Tako pri osnovnem kot tudi pri obrtnem šolstvu so procesi zaviranja slovenskega napredovanja in germanizacije torej več kot očitni. Seveda pa na koncu ne gre pozabiti tudi posrednega vpliva občine na srednje šolstvo, ki se je pokazal že med bojem za celjsko gimnazijo, še zlasti pa po ustanovitvi nemško-slovenskih vzporednic na nižji gimnaziji v Celju, ko je občina z ureditvijo nemškega dijaškega doma (1896) neposredno vplivala na nacionalno strukturo dijakov na celjski gimnaziji.⁶⁹

⁶⁶ ZAC, Mestna šola Celje, fasc. 15 in fasc. 55; nacionalna struktura na deški ljudski šoli se lahko izračuna na podlagi katalogov le od šolskega leta 1906–07 dalje, medtem ko katalogi deklške ljudske šole niso ohranjeni. Podatki, ki jih navajamo za deklško ljudsko šolo v tabeli I/2, so povzeti iz Kronike šole.

⁶⁷ ZAC, Mestna šola Celje, fasc. 55; Kronika mestne deklške šole v Celju, str. 235.

⁶⁸ ZAC, Obrtna šola Celje, fasc. 1–5; katalogi Obrtne nadaljevalne šole 1883–1914.

⁶⁹ J. Cvirn: Celjsko gimnazijsko vprašanje, CZb 1986.

Zusammenfassung

**SPRACHENPOLITIK DER GEMEINDE VON CELJE
UM DIE JAHRHUNDERTWENDE**

Janez Cvirn

Die vage Formulierung des Artikels 19 der Reichsgrundgesetze und das Fehlen der Initiative zur Präzisierung seiner Grundsätze hatten zur Folge, daß sich die nationale Politik in Cisleithanien bis zum Zerfall der Monarchie in Form von Mißverständnissen um die Deutung dieses Artikels abwickelte. Außer dem Schulgesetz aus dem Jahr 1869, das im Artikel 6 bestimmte, über die Unterrichtssprache entscheide die jeweilige Landesschulbehörde nach Anhörung des Trägers der Schule, wurden bis zum Zerfall der Monarchie keine allgemeinen, für den ganzen Staat geltenden gesetzlichen Bestimmungen herausgegeben, die die Verwirklichung der nationalen (sprachlichen) Gleichberechtigung konkretisiert hätten. So wurde die Ausführung des Artikels 19 der Reichsgrundgesetze den einzelnen Ministerien überlassen, die bereits vor der Verabschiedung der Dezember-Verfassung die Frage der sprachlichen Gleichberechtigung durch besondere ministerielle Verfügungen regelten, meistens aber dem Reichs- und dem Verwaltungsgericht, zwei Institutionen, die in letzter Instanz über die Einsprüche entschieden, die wegen Verletzung der durch die Verfassung verbürgten politischen Bürgerrechte oder wegen einer durch den Entscheid eines Verwaltungsorgans zugefügten Verletzung erhoben wurden.

Die besonders intensive Verflechtung des Sprachenrechts mit dem national-politischen Geschehen und dem Alltag überhaupt, die in den verschiedenen Ländern, Gerichtsbezirken und sogar Gemeinden zu unterschiedlichen Situationen führte, bildete eine ständige Quelle der nationalen Auseinandersetzungen. Der Kampf um das Recht der einen oder der anderen Sprache in Schule, Amtsbereich und öffentlichem Leben, der bis zum Zerfall der Monarchie im Reichsrat und den einzelnen Landtagen vor dem Reichs- und dem Verwaltungsgericht, in Gemeindeausschüssen und oft auch auf der Straße ausgetragen wurde, wurde zum Nährboden für nationale Zwistigkeiten im Staat und war auf allen Ebenen des gesellschaftlichen Lebens gegenwärtig.

Auch in Celje (Cilli) entfachten sich die nationalen Konfrontationen am stärksten an der Sprachenfrage, die schon seit der Erneuerung des Verfassungslebens jener Punkt war, an dem sich das slowenische und das deutsche Bürgertum trennten. Die deutsche Mehrheit, die sich angesichts des slowenischen Fortschritts seit dem Ende der achtziger Jahre immer stärker bedroht fühlte, widmete gerade dem Kampf um die Erhaltung des deutschen Besitzstandes auf dem sprachlichen Gebiet besondere Aufmerksamkeit. Ein wichtiges Instrument für die Ausführung der diskriminierenden Sprachenpolitik in Celje aber wurde der städtische Gemeindeausschuß, in dem seit 1867 kein Slowene saß. Natürlich konnte die Gemeinde auf Entscheidungen, die außerhalb ihrer Kompetenz lagen, nur durch das Verfassen von Petitionen und durch lautstarke Unmutsäußerungen (wie z. B. bei der bekannten Frage um das Cillier Gymnasium im Jahre 1895), einwirken, während sie auf allen anderen Ebenen die Bestimmungen des Artikels 19 der Reichsgrundgesetze einfach zu ignorieren versuchte.

Wenn auch die Mehrheit der slowenischen Einsprüche gegen die illegale Praxis der Cillier Stadtverwaltung von den Reichsorganen günstig beschieden wurde, war die Lage alles eher als zufriedenstellend. Auf dem Gebiet der Amtssprache, über welche die Gemeinden im Prinzip selbst entscheiden konnten, (das »Recht auf Selbstbestimmung« blieb allerdings auf die innere Amtssprache beschränkt), erkannte der Celjer Gemeindeausschuß dem Slowenischen den Status der äußeren Amtssprache lange nicht an. Diesen Status erwarb das Slowenische erst durch die Sprachenverordnung für Celje (1892), die bis zum Zerfall der Monarchie als Grundlage für die sprachliche Regelung in der Stadt diente. Der Beschluß des Gemeindeausschusses über das Deutsche als Amtssprache der Gemeinde in allen Angelegenheiten des selbständigen Wirkungskreises (1898) aber wurde 1902 auf Grund eines argumentierten Einspruchs von Dr. Jure Hrašovec (und Dr. Josip Serbec) vom Reichsgericht außer Kraft gesetzt. Die Gleichberechtigung der slowenischen Sprache im öffentlichen Leben war schon etwas eingeschränkt (im Jahr 1893 lehnte der steirische Landesausschuß die slowenische Forderung nach zweisprachigen Straßenschildern ab), doch nahm das Reich die Slowenen auch auf diesem Gebiet vor einer zu großen Willkür der deutschen Mehrheit in Schutz. Als im Jahre 1906 der Gemeindeausschuß den Beschluß annahm, Aushängeschilder von Lokalen sollten ausschließlich deutsch beschriftet sein, hob das Reichsgericht diese Verordnung unverzüglich auf.

Am schlechtesten war die Situation der slowenischen Sprache auf den Volksschulen, da der steirische Landesschulrat, der in letzter Konsequenz über die Unterrichtssprache entschied, die Wünsche des Cillier Gemeindeausschusses ausnahmslos berücksichtigte. Schon bald nach der Erneuerung des Verfassungslebens schickte sich

die deutsche Mehrheit im Gemeindeausschuß an, das Slowenische aus der Hauptschule in Celje zu verdrängen. Seit der Verabschiedung des dritten Reichsgrundschulgesetzes (1869) aber wurde das Deutsche die ausschließliche Unterrichtssprache auf der städtischen Knaben- und Mädchenvolksschule — ungeachtet dessen, daß die Mehrheit der Schüler slowenischer Nationalität war.

Obwohl die Gemeinde Cilli-Umgebung 1875 ihre eigene Schule mit Slowenisch als Unterrichtssprache gegründet hatte (ab 1878 gab es noch eine Mädchenvolksschule, die von Schulschwestern geleitet wurde), war der Zustrom slowenischer Kinder in die beiden Stadtschulen außerordentlich stark. Deswegen waren die beiden städtischen Volksschulen jene Einrichtungen, wo eine beträchtliche Zahl der slowenischen Kinder ihre nationale Identität verlor. Intensive Germanisierungsprozesse erfaßten auch die Gewerbliche und Handelsfortbildungsschule, die beide unmittelbar unter der Aufsicht des städtischen Schulrats und des Celjer Handelsgremiums standen.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/1, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih številk »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 2 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 2 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 2,60 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — razprodan
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 2,60 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — razprodan
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 16 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 2,60 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 4 dinarje.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

Franc Rozman

SPOROČILA FRANČOSKE REVOLUCIJE V SLOVENSKEM DELAVSKEM TISKU

Predavanje na kolokviju »Odmev francoske revolucije in spomin nanjo v 19. in 20. stoletju« v Ljubljani 20. 11. 1989.

Zgodovinski spomin v delavski publicistiki je vsaj pri nas še neraziskano, čeprav ne nezanimivo področje. Glede na to, da je bila francoska revolucija vendarle eden najbolj pomembnih dogodkov v zgodovini zadnjih dvesto let in da se je tudi večina evropske socialistične misli tako ali drugače zgledovala pri njej, je bilo pričakovati, da je ta spomin zapustil sledove v delavski publicistiki na Slovenskem, bodisi pri socialistični ali komunistični — nanju sem se omejil, in sicer za čas od zadnjega desetletja preteklega stoletja do 150-letnice francoske revolucije 1939. leta. Pregledal sem 28 socialističnih ali komunističnih časnikov, in revij, od dnevnikov, tednikov, štirinajstdnevnikov do majhnih spisov. Za čas do konca prve svetovne vojne sem pregledal prav vse letnike, za čas med vojnoma pa vse letnike revij, pri časnikih pa le leta 1919, 1924, 1929, 1934 in 1939, torej tista, ki so bila bolj ali manj okrogle obletnice francoske revolucije. Reči moram, da je bil rezultat presenetljivo pičel in historični spomin na francosko revolucijo v naši delavski publicistiki je začudujoče marginalen. Opozorim naj še, da nisem zajel listov katoliškega, krščansko-socialnega ali krščansko-socialističnega tiska, tudi ne glasil liberalno usmerjenega delavstva in sicer marksizmu bližnjih revij, ki pa take vendarle niso bile po svojem osnovnem konceptu (najbolj značilen primer je Sodobnost). Prav tako tudi nisem zajel tiska ameriških Slovencev. Upošteval nisem samo večjih samostojnih člankov ali razprav na kakršnokoli tematiko iz francoske revolucije, ampak sploh vse morebitne odmeve, literarne, likovne, glasbene, pa tudi prevode. Ne navajam samo tistih odmevov, kjer zaradi marginalnosti ne moremo govoriti o avtentičnem odmevu, ampak le o splošno izobraženskem, če smem tako reči (če se npr. v zelo širokem kontekstu omenjajo recimo znana tri gesla francoske revolucije). Opozorim naj le še, da kompleta delavskega tiska v Sloveniji ni, nekaj ni ohranjeno, marsikaj se hrani zunaj, in tako mi je morda tudi kaj ostalo neznano. Vendar sem mnenja, da tudi v tem manjkajočem gradivu najbrž ni kaj dosti omemb o francoski revoluciji.

Če je Dušan Popović, namestnik in naslednik Dimitrija Tucovića že 1909 prevedel Robespierrov govor o svobodi tiska, kar je bila, mimogrede rečeno, za Popovića ena najbolj priljubljenih tem, pa je v slovenskem socialističnem tisku do prve svetovne vojne začel izhajati samo začetek zgodbe Octava Mirbeauja Zakaj je bil Andrejček žalosten.¹ Ni znano, kdo je prevedel začetek te zgodbe, zakaj prav njo in zakaj ni izšlo nadaljevanje. Vsekakor je bil to ob 120-letnici francoske revolucije edini zapis. Tudi Naši zapiski, ki so bili znana, dovolj kvalitetna in pomembna revija socialdemokraciji naklonjenih in v njej včlanjenih intelektualcev, niso ne 1909 ne 1914, pa tudi v vseh ostalih letnikih omenili francoske revolucije.

Iz obdobja med vojnoma se je obletnice francoske revolucije julija 1919 spomnil Delavec, glasilo socialnih demokratov, in sicer na uvodni strani v članku Kaj hočemo, pri čemer je ob končani prvi svetovni vojni in ob tedanjem vsesplošnem pomanjkanju svoj pogled uperil na njene socialne note. Takole pravi med drugim: »Velika francoska revolucija, v kateri je narod vrgel ob tla svoje tlačitelje izvedla se je pod geslom, za bratstvo, enakost in svobodo. Ljud-

¹ Rdeči prapor, št. 102, 25. 9. 1909.

je so prišli do spoznanja, da so vsi člani človeške družbe enaki, da se morajo vsi boriti za svoj življenjski obstanek, da morajo vsi v človeški družbi vršiti kak posel, kako delo, da se morajo preživeti.« Po naštevanju družbenih slojev francoske revolucije poudarjeno imenuje na prvem mestu delavce in nadaljuje: »Vsi ljudje (namreč tisti, ki delajo) smo prijatelji dela, zato je potreba, da vlada med nami bratski odnošaj. Potreba je, da si bomo ljudje najboljši prijatelji, tovariši. Ali ta prijateljski odnošaj ne sme vladati samo v besedah, temveč se ga mora tudi dejansko vršiti. To je: iz tega prijateljskega in bratskega odnošaja izide to, da so si ljudje baš zato, ker so si bratje prijatelji, dolžni, da tudi bratsko in prijateljsko primejo za delo in da ne žive iz koristoljubja, da druge izrabljajo. Vsi moramo jesti, vsi moramo piti, vsi moramo biti oblečeni in obuti. Vsi potrebujemo zdravega in dostojnega stanovanja. Ker je to tako, potem seveda ni pravilno, da ima eden jesti v preobilici, da se gosti kadar koli hoče, a drugi nima niti močnika in ne koruznega kruha ... To pač ni bratstvo in enakost. Mi socialisti pravimo: Zato ker smo vsi enaki, je potreba, da po bratovsko delamo in tudi po bratovsko uživamo.«² Glasilo slovenskih avtonomistov, ki ga je urejal Albin Prepeluh in je nemara prav on tudi pisec članka, je 1924 primerjal francosko in oktobrsko revolucijo. Na kratko je orisal bistvene značilnosti obeh; potem pa pripomnil: »Ta velika francoska revolucija je naredila tudi marsikaj takšnega, nad čemer so se ljudje po drugih državah zgražali n. pr. da je odpravila staročasovno štetje in podobno. To pa so bile le sporedne prikazni velikega socialnega in političnega prevrata, ki so ostale le na papirju. Prav bistvo francoske revolucije je ostalo. Ruska revolucija pa je bila neprimerno večja od francoske in namenjena tudi mnogo širšemu delu človeštva, kakor pa je bila francoska. Francoska revolucija je služila precej omejenemu številu nastopajoče buržoazije, ruska pa hoče služiti vsem kmetom in delavcem. Že to je velika razlika. Drugič pa danes svet živi mnogo hitreje kot pa je živel pred 100 leti. Tedaj niso poznali še niti železnic, brzjava, telefona, zrakoplova itd. Danes je svet veliko manjši, kakor pa je bil tedaj. Narodi so danes v gospodarskem in kulturnem pogledu mnogo ožje med seboj zvezani in odvisni drug od drugega.«³ Ta primerjava med rusko in francosko revolucijo tedaj ni bila edina in se bomo nanjo še vrnili.

Do najbolj izdiferenciranega pogleda s slovenske strani, ki je tudi nekoliko drugačen, kot smo ga običajno vajeni, je prišlo ob članku v Delavski politiki tik pred postavitvijo spomenika Napoleonu v Ljubljani oktobra 1929. Dolg članek je izšel pod imenom Slovenec, kdo se pa skriva za njim, nisem uspel ugotoviti. Člankar pravi, naj bi bil spomenik simbol slovensko-francoskega prijateljstva ob 120-letnem jubileju ustanovitve ilirskega kraljestva (!). »Stroški za spomenik znašajo 100.000 dinarjev in te malenkosti ne bo plačala francoska država, temveč se bo pobrala iz že itak precej izpraznjenih žepov našega ljudstva ... Gotovo nismo sovražniki Francozom in radi priznavamo, da je Francija domovina velikih mož in velikih idej. Zato pristoji francoskemu narodu ... v zgodovini človeštva vedno vodilna vloga. Radi tega tudi mi ljubimo in spoštujemo ta narod. Kljub temu — bolje rečeno, ravno radi tega — smo pa mnenja, da postavitve spomenika Napoleonu v Sloveniji ni prav nič na mestu. Predvsem 120-letni jubilej je že sam po sebi nekaj nenavadnega ... Glavna stvar je, da je spomenik na čast cesarju Napoleonu I. v Ljubljani popolnoma odveč. »Veliki osvajalec« nima za slovenski narod prav nobenih zaslug. Nasprotno: po vsej pravici ga lahko smatramo za največjega škodljivca našega naroda. Svoje kraljestvo Ilirija, ki je obsegalo nemške, slovenske, hrvaške in deloma tudi italijanske pokrajine, je ustvaril edino v ta namen, da takratno avstrijsko monarhijo odrine od morja in jo v vojaškem, političnem in gospodarskem oziru popolnoma oslabi. Kako malo je Napoleon pri tem mislil na osvobajanje Sloven-

² Delavec, št. 29, 19. 7. 1919.

³ Avtonomist, št. 38, 12. 9. 1924.

cev dokazuje dejstvo, da je mirne duše pustil štajerske Slovence pod avstrijskim jarmom. Tako je prisilil ta »osvobodilec« Slovence, da so se v poznejših bojih za osvobojenje drug proti drugemu borili in se med seboj sovražili. Zaveštna zgodovinska laž je pa trditev, da je bil Napoleon voditelj in bojevnik ideje svobode, enakosti in bratstva. Da so te ideje prodrle končno tudi do nas Slovencev, se imamo zahvaliti francoski revoluciji, ne pa Napoleonu. Če je končno prvi slovenski pesnik Valentin Vodnik posvetil cesarju svojo toliko citirano odo Ilirija oživljena, ali če so se posamezni Slovenci takratne dobe navduševali za Napoleona, so s tem pokazali samo svojo neverjetno politično in narodno kratkovidnost... Za Slovence je bila res sreča, da je kraljestvo Ilirija že po 4 letih razpadla, kajti če bi ta polovičarska država le vzdržala vsaj nekaj desetletij, bi tudi mali slovenski narodič, ki se je takrat nahajal šele v začetni dobi svoje kulturne osamosvojitve, bil že davno izginil z etnografične zemljepisne karte, ker bi bil en njihov del germaniziran, drugi pa pofrancozen ali najbrž poitaljančen. Z isto pravico kakor Napoleon I., bi lahko zahtevali spomenik Franc Ferdinand ali pa Mussolini... Za nas Slovence je spomenik Napoleonu viden in trajen simbol naše lastne sramote: 1) ker s tem dokazujemo, da naša inteligenca nima za zgodovinska dejstva prav nobenega razumevanja in 2) kar je še slabše, da se nahaja v srcih naših izobražencev še vedno »svetlo navdušenje« za vojne junake in vojne podvige, kljub grozovitostim prve svetovne vojne, ki smo jo doživeli in v kateri je samo slovenski narod bil tako strašno razkosan med tri države in ki naš je stala toliko materialnih in krvavih žrtev. Posledice svetovne vojne pa sličejo popolnoma posledicam Napoleonovih vojn, katerih sad je bilo ilirsko kraljestvo... Kot Slovenci in resnični prijatelji francoskega naroda, še bolj pa kot poznavalci socialnih svetovnih nazorov in kot prijatelji miru, moramo torej glasno in s poudarkom protestirati proti postavljanju spomenika Napoleonu v Ljubljani.⁴ Clankar končuje z mislijo, da bi ga raje postavili Cankarju, ki so mu prvega morali postaviti rojaki v ZDA. Če je v meščanskem tisku ta članek vzbudil kakšne reakcije, še nisem preverjal, vsekakor Delavska pravica o tem ni več pisala, niti ob skorajšnjem odkritju spomenika.

Tudi 150-letnica francoske revolucije 1939 ni v delavskem dnevnem časopisu pobudila širših odmevov ali zapisov. Poleg kratke notice v Ljudskem glasu ob izidu prevoda Marseljeze Hermana Wendla, za katero pravijo, da je posebno pomembna, ker praznujemo to leto 150-letnico revolucije,⁵ le še drug članek na prvi strani Delavca pod naslovom Praznik francoskega ljudstva, ki pa je naravnano dnevno politično na takratni položaj v Evropi: »14. julij pomeni dan vstajenja svobodnega francoskega ljudstva, nastop novega prerojenega francoskega naroda, ki je proglasil: Vsa oblast izvira iz ljudstva.« Clankar opisuje nato samo dogodke 14. julija in poudarja, da je kmet začel obdelovati svobodno zemljo: »Kmet prvič ni bil lačen in smel je govoriti. Samo iz tega prerojenja moremo razumeti, da je prej revna in zadolžena Francija vzdržala revolucionarne in Napoleonove vojne in po prestanih vojnah ni padla v revščino, postala je, še bolj cvetoča in kmalu najbogatejša dežela v Evropi, dežela premožnega kmeta in varne eksistence. Francija ni navezana na Indokino, živi sama od sebe in iz sebe, kolonialni imperij ji je bil samo navržen. Francija je prva dežela svobodnega kmeta. Istočasno pa je dala idejo nacionalizacije industrije in veletrgovine. In ta boj nadaljuje tako imenovani četrti stan. Francija je tudi danes svetilnik svobode in ves svet bo bodisi z navdušenjem, bodisi s spoštovanjem spremljal slavo francoskega ljudstva, njegove mladine, njegove kulture, njegove vojske, njegove moči in njegove svobodoljubnosti.«⁶

To je pa tudi vse, kar je o francoski revoluciji pisal dnevni delavski tisk. Nekoliko več so se pri tej problematiki pomudile revije. Povedal sem že, da

⁴ Delavska pravica, št. 84, 12. 10. 1929.

⁵ Ljudski glas, št. 7, 10. 7. 1939.

⁶ Delavec, št. 7, 25. 7. 1939.

Naši zapiski niso objavili ničesar, pač pa je tri članke objavil socialistični družinski leposlovni mesečnik *Pod lipo*, pa tudi ta nič izvirnega, ampak le tri prevode. Prvi je bil leta 1925 članek češkega politika in publicista Jana Herbena Pomen francoske revolucije, ki navaja nekaj Mazzinijevih, Carlylovih, Taineovih, Varnhagnovih in Macaulayevih misli in zaključi z razpravljanjem, da je bila francoska revolucija tisti kvas, ki je ustvaril združeno Nemčijo, Italijo, samostojno Srbijo, Bolgarijo, vse do Wilsonovih točk. »Da ni bilo revolucije, ne bi narodi Avstroogrske zahtevali svojih pravic. Evropski narodi so vsi sprejeli gesla Svoboda, enakost, bratstvo za svoj program. Po tem, kako se sodi o revoluciji, spoznava se naprednega človeka od nazadnjaka. Za nas ostane resnica, da ima moderna demokracija svoje korene v veliki revoluciji.«⁷ Zdi se, da je zaradi teh zadnjih stavkov uredništvo tudi objavilo članek, čeravno je bil Herben tudi sicer že nekajkrat gost revije *Pod lipo*.

Naslednjega leta 1926 je izšel prevod članka voditelja angleške laburistične stranke Ramsaya MacDonalda Francoska revolucija, v katerem daje poseben pomen prevladi gospodarskih interesov in postavlja tezo, da »pravi program francoske revolucije ni obsegal revolucije, ker je izšel iz aristokracije za aristokracijo, toda nazadnje je postal to, česar njegovi tvorci niso hoteli. Socijalna organizacija je radi blaginje vse družbe in zato mora biti volja, ki ji je v vsem pokorna, končno tudi volja družbe, izražena naravnost z načelom večine. Politična suverenost, na katere temelju edino more organizacija delovati, gre k demokraciji.«⁸ To pa je tudi miselni svet, ki je bil zelo blizu urednikom *Pod lipo*. Tretji članek je prevod iz *Arbeiter Zeitung* (pisec članka S. K.), z naslovom *Thermidor Paris 1794, Moskva 1927*, izšel pa je leta 1928. Člankar je primerjal obe revoluciji. Pri tem mu je ruski Robespierre, Stalin, Buharin, Danton, Trocki pa Jacques Roux. Posamezne faze francoske revolucije je primerjal s fazami ruske oktobrske revolucije in na koncu ugotavljal, da »mora Rusija za vsako ceno vzdrževati mir, bojevat se pa proti kontrarevolucionarni intervencijski vojni pa naj bi bila tudi naloga zahodnega in srednjeevropskega proletariata, ki bo to nalogo opravljal tem bolj uspešno čim manj ga bo vznemirjalo podzemeljsko razorno delo komunistične internacionale. Tudi pa, če se ruski revoluciji posreči, da bo preživela, pa ogromna kmečka Rusija ne bo dežela s socialističnim družbenim redom.«⁹ Izbor prevedenih člankov gotovo ni bil naključen. Čeprav so bili prevedeni brez komentarja, so bili gotovo uredniškemu odboru blizu po svojih stališčih.

Do prvih lastnih komentarjev pa je prišlo šele v tridesetih letih na straneh Koledarja Cankarjeve družbe. V koledarju za leto 1934 je Bogo Teplý, po stroki zgodovinar, objavil daljši članek Francoska velika revolucija, ki je bil tudi bogato ilustriran, med drugim s portreti manj znanih revolucionarjev kot sta Hébert ali Babeuf. Teplýjev članek je pregleden in informativen, skuša biti enakopraven do vseh vodilnih osebnosti, ki pa jim istočasno tudi ne namenja veliko pozornosti. Napisan je v strogi marksistični maniri, z marksističnimi-leninističnimi stereotipi (npr. Prehod iz zastarelega v modernejši družbeni red se vrši redno le z revolucijo, v njej pa črpa razredni boj odločilno vlogo, ali: obenem z meščansko vlado se je že tudi porodil fašizem (za termidorsko reakcijo). Takšen je tudi zaključek: »V francoski revoluciji je zmagalo meščanstvo, zmagal je kapitalistični družbeni red. Vsi poskusi levičarjev, da bi ga porušili, so se morali zaradi nedostajanja proletariata ponesrečiti. Slednjega je ustvaril šele novi red, a v njem si je ustvaril tudi lastnega nasprotnika in kakor pravi Marx grobarja.«¹⁰ Zanimiva je tudi literatura: Otto Rühle: *Die Revolutionen Europas*, M. Beer, P. Kropotkin in Ullsteinova *Weltgeschichte*.

⁷ Pod lipo, 2. št. 3, 15. 3. 1925, str. 33–34.

⁸ Pod lipo, 3. št. 3, 15. 3. 1926, str. 33–34.

⁹ Pod lipo, 4. št. 3, 15. 3. 1928, str. 37–40 in št. 4, str. 53–54 (članek je prevedel Boris Kristan).

¹⁰ Koledar Cankarjeve družbe 1934, str. 6–30.

Koledar Cankarjeve družbe je za leto 1938 objavil tudi prevod Deklaracije o človekovih pravicah in precej obširen, na aktualno politično situacijo uperjen komentar Cirila Štuklja, ki pravi: »Socialistični proletarijat more motiti v tej deklaraciji samo »sveta lastnina«, toda za leto 1791, za tedanje razmere in pariške meščane, ki so vodili veliko revolucijo, je bila »sveta lastnina« naravna in — revolucionarna stvar, ker so se hoteli s tem načelom zavarovati pred vsemi zlorabami fevdalne gospode, ki je do revolucije poljubno razpolagala z lastnino drugih... Te naravne, neodstopne in svete človeške pravice pojmujeemo tem globlje, čim bolj natančno jih beremo in primerjamo z duhom, ki ga je zanesel v nekatere evropske dežele fašizem. Predstavniki francoskega ljudstva so pred poldrugim stoletjem utemeljili človeške pravice s tem, da so ugotovili, da je edini vzrok javnih neprilik in korupcij vlad v tem, da so pozabile in prezirale človeške in državljanske pravice, ali da ljudje sami niso vedeli za nje. Danes pa premnogo ljudi — tudi proletarcev — naseda fašistični demagogiji, da je vsega slabega kriva demokracija in da je potreben vsakemu narodu železni Führer — voditelj. — Svetovna vojna je povzročila veliko demoralizacijo, tudi med mladino in prinesla je marsikaj nezdravega tudi v delavsko gibanje. Ni še dolgo tega, ko je ena struja v delavskem gibanju smešila socialistično parolo in zahtevo po demokraciji, češ da je to meščanska zadeva. Šele zmaga rjavih srajc v Nemčiji je odprla oči tistim, ki jim je bila demokracija samo v posmeh. Če si hočemo prihraniti nadaljnje udarce, če nam je res za človeka in napredek, pa ne zadošča samo spremenjena taktika, temveč mora vse delavsko socialistično gibanje voditi ta zavest in prepričanje, da so nam določene človeške moralne vrednote še bolj potrebne kakor drugim. Dokler ni med samimi socialisti, ali če hočete, med marksisti, pravega smisla za človečanstvo in resničnega čustva bratstva, ne moremo postati nosilci novega reda, ki mora sloneti na načelu bratstva in medsebojne pomoči. Socialna miselnost in hotenje ne nastane, kakor premnogi mislijo, šele iz socializacije materialnih dobrin. Da so lahko ljudje danes, kakor koli hočejo biti in da bodo ob spremenjenih razmerah takoj začeli socialno misliti in delati — to je utopija vseh utopij. Socialnega mišljenja in hotenja ne ustvarjajo nikaki dekreti, še manj smrtne obsodbe in streljanja. To je stvar vzgoje, dolgotrajne in sistematične. Socializem hoče dvigniti človeka. Socializem je radi človeka. Zato je za nas najvišja vrednota človeštvo, svoboda, enakopravnost, bratstvo. Tehnika je ustvarila čudeže s tem, ko je podredila in izkoristila naravne sile v prid človeka. Premagana je barbarska sužnost naravi. Ni se pa spremenilo razmerje človeka do človeka. Ta najtežja in najvzvišenejša naloga čaka svobodni, demokratični socializem.«¹¹

Če z nekaj besedami sklenem, bi lahko rekel, da je bilo zanimanje za francosko revolucijo in njen odmev v delavski publicistiki skromen. Upoštevati sicer moramo, da je vsaj do konca prve svetovne vojne delavsko gibanje imelo malo intelektualnih peres, da je bil ves tisk soočen z materialnimi težavami in je zato svoj prostor posvečal v veliki večini dnevno političnim zahtevam in problemom. Za čas med vojnami pa je gotovo značilna velika razdrobljenost tiska, redki listi so izhajali daljši čas. Kljub temu pa lahko ugotovimo, da je bil zgodovinski spomin mnogo bolj živ na revolucijo 1848, pa na čas prve in druge internacionale, kar velja zlasti za socialistično usmerjeni tisk, za komunističnega pa se je s sila redkimi izjemami začel šele z oktobrsko revolucijo in je Lenin močno zasenčil tudi samega Marxa. Stereotip o francoski revoluciji kot zmagi meščanstva je bil očitno globoko ukoreninjen in vtis imam, da delavski žurnalisti nekako niso vedeli, kam naj umestijo francosko revolucijo z vsemi njenimi protislovji in problemi v svojem razmeroma ozko vkalupljenem in pragmatičnem miselnem svetu.

¹¹ Koledar Cankarjeve družbe 1938, str. 19—22.

Résumé

LES NOTICES DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE DANS LA PRESSE OUVRIÈRE EN SLOVÉNIE

Franc Rozman

L'auteur traite des échos de la révolution française dans la socialiste et communiste pendant la période allant des années 90 du siècle dernier jusqu'à 1940. Il ne prend pas en considération la presse des chrétiens socialistes ni les articles dans les revues ou des journaux indépendants ou non-socialistes même si leurs auteurs étaient socialistes d'après leur orientation idéologique. Dans cette période, on écrivait relativement peu sur la révolution française de manière que l'auteur aie pu recueillir toutes les notices à partir de celles à une connotation de politique quotidienne jusqu'à celle culturelles ou strictement historiques.

GORIŠKI LETNIK — ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo šestnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Julijski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

Anka Vidovič-Miklavčič

POGLEDI NA FRANCOSKO REVOLUCIJO V TISKU LIBERALNE PROVENIENCE 1929—1940

Pri obravnavi naslovne problematike smo zasledovali predvsem dve vprašanji, prvič, kolikšna je bila sporočilnost, drugič, kakšna je bila njena vsebina. Uvodoma velja zapisati, da smo za to obravnavo pregledali tisk liberalne provenience (časnike in časopise), ki je izhajal na Slovenskem v obdobju 1929—1940 in da je bila glavna tega tiska od zgodnjih tridesetih let dalje bolj ali manj pod okriljem vsedržavne stranke Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD) oziroma Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Že prej ali kasneje pa so znotraj liberalnega tabora vznikala nova glasila posameznih skupin, strank ali gibanj, ki so zlasti od srede tridesetih let prehajala bodisi v demokratično levo ali v skrajno desno, nacionalistično usmeritev, kar seveda kaže na vse večji razcep liberalnega tabora¹ oziroma na heterogenost nacionalistov. Ob sicer takšnih ali drugačnih skupnih izvirihi so stranke, skupine in gibanja med seboj ločevala različna gledišča tako npr. do slovenstva, jugoslovanstva, fašizma, demokracije itd. Nekaj tega odsvitajo tudi pogledi in sodbe o francoski revoluciji, ki so jih pogojevala prelomna trideseta leta.

Z uvedbo diktature kralja Aleksandra in po razpustu političnih strank januarja 1929 je glavna slovenskih liberalcev (in Pucljevih kmetijcev) kmalu zapustila dotedanje politične zaveznike v okviru Kmečko-demokratske koalicije. V svojih glasilih so pričeli vse bolj z naklonjenostjo pisati o potrebi uvažanja politike v smislu šestojanuarske deklaracije in kazati novo navdušenje za jugoslovanski unitarizem. Nova politična taktika in nasploh spravljivost slovenskih liberalcev do Živkovičevega režima se kaže tudi v jubilejnih zapisih ob 140-letnici francoske revolucije 1929. leta, zlasti pa v slavnostih ob 120-letnici nastanka Napoleonovih Ilirskih provinc. Oba vodilna liberalna dnevnika, častitljivi Slovenski Narod in mlajše Jutro sta sredi julija 1929 v zbranih besedah poudarila pomen francoske revolucije za vso Evropo in se dotaknila tudi naših dežel, zlasti v času Napoleonove Ilirije. Slovenski Narod je v krajšem poročilu sredi julija 1929 o proslavi francoske revolucije na francoskem konzulatu v Ljubljani med drugim zagotavljal, da veže Slovence ob tem visokem jubileju »ena najsvetlejših dob našega nacionalnega življenja, doba francoske Ilirije a Jugoslovane v celoti francosko bratstvo v svetovni vojni in naš skupni pohod na poljane osvoboditve in ujedinjenja«.² Jutro pa je med drugim zapisalo, da je val zmagovalstva v temeljih »omajal tisočletno habsburško nasilje in v kraljestvu Ilirije prvič združil y eno državo tri veje jugoslovanskega naroda. Tudi po Ljubljani je odmevala zmagovalna marseljeza in najodličnejši sinovi našega naroda tiste dobe so stopili v službo ideje, zavedajoč se, da služijo svoji domovini in svojemu ljudstvu«.³

Praznovanje 140-letnice francoske revolucije leta 1929 je torej za Slovence pomenilo hkrati tudi praznovanje 120-letnice francoske vlade v slovenskih deželah. Te proslave, ki so bile sredi oktobra, pa so bolj ali manj odsvitale tudi nove dogodke v državnem merilu. V začetku oktobra 1929 se je namreč Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, državo pa so upravno razdelili na devet banovin. Političnim poročilom, navdu-

¹ Več o tem glej Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1982, št. 1—2, str. 19—23.

² Slovenski Narod, 15. julija 1929, št. 158, Francoski narodni praznik.

³ Jutro, 14. julija 1929, št. 162, uvodnik.

šenim uvodnikom in opisom manifestacij za idejo narodnega in državnega edinstva, se pravi za državo — Kraljevino Jugoslavijo, se je pojavila še praznična različica v smislu Ilirija — Jugoslavija. Sredi oktobra 1929, ko so bile slavnosti »Ilirije oživiljene« na višku, je mariborski Večernik Jutra hkrati, ko je poročal o »narodni manifestaciji za kraljevino Jugoslavijo«, ki je bila v Mariboru 13. oktobra, v posebnem prispevku z naslovom Od Ilirije do Jugoslavije še zapisal, da so v Ljubljani postavili spomenik »ustanovitelju in prvemu iniciatorju združene Jugoslavije, velikemu Napoleonu... Kakor nas je duh Ilirije privedel do Jugoslavije, tako naj nas ideja nove svobode vodi do lepše in svetlejše velike naše skupne bodočnosti!«⁴

Tudi Jutrov uvodnik je 12. oktobra poveličeval dobo kratke »Napoleonove zarje« in obtoževal zatem nastopajočo »barbarsko reakcijo svete aliance«. Na koncu je poudaril, da je proslava Ilirije imela glede na politično okoliščino še poseben sijaj, bila je prav »te dni zbujena Jugoslavija, speča v srcih vseh rodoljubov. Spominjajoč se davne preteklosti občutimo dvojno radost nad sedanjo-stjo, ki stoji v znamenju Jugoslavije in kličemo: Slava spominu kralja Ilirije! Živel kralj Jugoslavije! Živela Jugoslavija!«⁵

Kmetški list je pod naslovom Ilirija oživljena svojim podeželskim bralcem živo opisal potek slavnosti pri odkrivanju Napoleonovega spomenika in med drugim naglasil, da se je Ljubljana v času francoske okupacije »dvignila v najvažnejše trgovsko središče« in postala glavno mesto Ilirskih provinc. Pisec je hvalil francosko upravo, jezikovno svobodo, ustanavljanje narodnih šol in V. Vodnika, ki je bil naklonjen Napoleonovi Iliriji. Na koncu je Kmetški list še zapisal, da je »slovensko ljudstvo Francoze, njihovo svobodoljubnost in pravičnost kmalu spoznalo ter jih vzljubilo kot svoje največje prijatelje. Iskra narodnega prebujanja se je hitro širila med tedanjimi šolanimi ljudmi in če bi ne trajala francoska uprava in njeno gospodarsko in kulturno delo samo štiri leta, bi nikdar ne čakali 120 let na ujedinjeno Jugoslavijo, ampak bi jo izbojevali mnogo prej.«⁶

Liberalna Domovina je prav tako za svoje podeželske privrženice nadrobno poročala o »Ilirskih svečanostih« v Ljubljani ter prireditvah, zlasti pa je označila sprevod, »kakršnega Ljubljana že izza regentovega obiska in izza vsesokolskega izleta ni videla.«⁷ Poleg tega je Domovina ob 120-letnici objavila v nadaljevanjih Francosko ljubico Antona Stražarja, povest iz francoskih časov.

Tudi Gruda, glasilo Zveze (društev) kmetških fantov in deklet, je zabeležila spominski zapis ob tem visokem jubileju, in sicer s prispevkom izpod peresa Marije Novakove (podpis Mano), ki je sodelovala v uredništvu Grude. Avtorica je pod naslovom Ilirija oživljena sicer povzemala vsebino po osrednjih listih liberalnega tabora. Med drugimi je tudi pisala, da je ime Napoleona poznano po vsej Sloveniji, izgovarjamo ga s simpatijo, z občutkom prijateljstva do velikega moža, ki je s svojimi četami zasedel naše ozemlje. Napoleonova Ilirija je združevala poldrug milijon Slovencev, Hrvatov in Srbov in je bila torej nekaka »predhodnica sedanje velike Jugoslavije.«⁸ Kratko je orisan tudi pomen francoske okupacije na gospodarskem, političnem in kulturnem področju. Avtorica je obžalovala, da je francoska okupacija trajala le tako kratek čas in da smo Slovenci mnoge pridobitve izgubili z vnovično avstrijsko zasedbo jeseni 1813. leta. Toda spomin na Francoze in Napoleonovo Ilirijo, je poudarila, je ostal v naši literaturi, pesmih in povestih, tudi naši dedje so znali pripovedovati marsikaj. Ob 120-letnici Napoleonove Ilirije so tako Slovenci postavili spomenik zgodovinski dobi, »ki nam je izdaleka naznačila našo bodočnost, našo pravo Ilirijo oživljeno — Jugoslavijo.«⁹

⁴ Mariborski Večernik Jutra, 14. oktobra 1929, št. 234.

⁵ Jutro, 12. oktobra 1929, št. 239.

⁶ Kmetški list, 16. oktobra 1929, št. 42.

⁷ Domovina, 17. oktobra 1929, št. 42.

⁸ Gruda, 1929, št. 10, str. 209.

⁹ Ibid., str. 210.

Velja omeniti Jutrovo poročilo o Napoleonovem večeru, ki je bil 12. oktobra 1929 v veliki dvorani Uniona in na katerem je imel slavnostno besedo pesnik Oton Župančič, v osrednjem delu večera pa je bilo predvajanih pet prizorov iz Govekarjevega romana Svitanje. Dopoldne istega dne je bila tudi otvoritev ilirske razstave v Narodni galeriji v Ljubljani, prikazala je zbirko najrazličnejših predmetov kot spominov na francosko okupacijo v naših deželah.¹⁰ Višek »ilirskih svečanosti« je bil v nedeljo 13. oktobra, ko so v Ljubljani odkrili spomenik Napoleonu in neznane francoskemu vojaku. Liberalna dnevnikarica Slovenski Narod in Jutro sta vse to dogajanje pospremila z vrsto zgodovinskih, kulturno-zgodovinskih in literarnih prispevkov, nekaj je bilo tudi spominskih zapisov. V Potoških spominih na francosko dobo avtorja D. A. (najbrž Anton Debeljak) je opisanih tudi nekaj komičnih pripetljajev med francoskim vojaštvom in domačini v Loškem potoku zaradi jezikovnih nesporazumov.¹¹ Zanimivi so tudi spomini Boža Borštnika z naslovom Kako je moj praprastri postal francoski župan.¹² Od zgodovinskih člankov naj omenimo naslednje: Kako je bilo v Sloveniji v francoski dobi, Poveljniki Napoleonovih armad v Iliriji (slike J. B. J. Bernadotte, M. Masséna, E. J. J. Macdonald) ali kratek zapis o Ilirskih deželah leta 1809. Objavljen je tudi faksimile Napoleonovega proglasa o Ilirskih deželah z dne 14. oktobra 1809 v nemškem in slovenskem jeziku.¹³ Slovenski Narod je prinesel povzetek predavanja prof. dr. Blaža Svetela o Napoleonu in Slovencih. Predavanje je bilo v okviru trgovskega društva »Merkur«.¹⁴ Med objavljene zgodovinske članke na straneh Slovenskega Naroda bomo navedli prispevek, ki govori, kako je nastalo ime Ilirija.¹⁵ Naj omenimo še članke, ki segajo na kulturno področje: Francoski vplivi na našo civilizacijo dr. Jožeta Rusa, Francoska kultura in Slovenci, Zoisov krog v Iliriji.¹⁶

Poleg objavljenih kratkih literarnih prispevkov naj posebej opozorimo na kratek toda pregleden oris slovenskih slovstvenih del, ki ga je prineslo Jutro pod naslovom Francozi v našem slovstvu, s podpisom Protej. Avtor omeni najprej narodne pesmi, nato Vodnikové, Ciglerjevo Srečo v nesreči, delo Jurčiča, Aškerca, Govekarja, Tavčarja itd. Ker pa obstaja še nešteto tovrstnih drobtin v slovenskih časnikih in časopisih, avtor sodi, da bi bilo vredno vse zbrati v bibliografijo in »končno udeležiti že dvajset let na uresničenje čakajočo namero Slovenske Matice«.¹⁷ Morda ni odveč, če omenimo še dve deli, ki sta izšli v času ljubljanskih svečanosti in na kateri je opozorilo tudi Jutro. Prvo delo je izpod peresa Ivana Laha z naslovom Napoleon in Ilirija, drugo pa Napoleon ob Soči Jožeta Rusa.¹⁸

Ob Napoleonovem spomeniku, v katerem je »zakopan zgodovinski spomin velike dobe«, ali spomeniku, ki je »kot priča velike ideje preteklosti za potomstvo«,¹⁹ so se v naslednjih letih na dan obletnice francoske revolucije zvrstile proslave. Obenem pa so vsako leto proslavili spomin na prvega pesnika Ilirije oživljene Valentina Vodnika pri njegovem spomeniku. Poročila o proslavah, pogostokrat z govorom francoskega konzula v Ljubljani, sta prinašala poslej le Jutro in Slovenski Narod, medtem ko uvodniki na njunih straneh niso vsako leto na dan 14. julija slavili francoske revolucije. Prekrivali so jo pomembnejši zunanjepolitični dogodki.

Glede na vsebinske značilnosti sporočila o francoski revoluciji v liberalno-unitarnem taboru, ki obenem zarisujejo tudi mednarodne politične dogodke, bi

¹⁰ Domovina, 17. oktobra 1929, št. 42.

¹¹ Jutro, 13. oktobra 1929, št. 240.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Slovenski Narod, 10. oktobra 1929, št. 232.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Jutro, 13. oktobra 1929, št. 240.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

za to prvo obdobje naslovne problematike 1929—1933 poudarili, da je v tem času bila Francija še pomembna vodilna sila v evropski politiki in kot taka je imela velik vpliv tudi v jugovzhodnih državah, zlasti kot zaščitnica Male antante. To je tudi čas, ko je Evropa živela v senci leta 1928 sklenjenega tako imenovanega Briand-Kellogovega pakta in je upala, da bo zagotavljal evropskim državam varnost in mir. Slednje naj bi utrdila še Briandova »Evropska spomenica« (17. maj 1930) z vseevropsko mislijo v okviru velikega mednarodnega gibanja: Jugoslavija kot članica Male antante in tudi tega gibanja (mimogrede naj zapišemo, da je bilo zborovanje »paneuropejske misli« tudi v Ljubljani leta 1933),²⁰ je bila v zunanji politiki še tesno naslonjena na svojo zaščitnico Francijo ter ji je izkazovala svojo zvestobo in trdno prijateljstvo. V tem smislu je pisal npr. Jutrov uvodnik leta 1933 z naslovom Praznik Francije, ki je poudaril pomen idejnega izhodišča francoske revolucije za vse narode, zlasti pa, da je Francija tej veliki tradiciji ostala zvesta in se prijateljsko zbližala s Češkoslovaško, Poljsko in Jugoslavijo. Uvodnik je ob koncu zatrdil, da bo pot Jugoslavije in Francije ostala tudi v prihodnje skupna, in da si bosta prizadevali med narodi vzpostaviti načela svobode, enakosti in bratstva.²¹

Z letom 1933 se je pričela v evropski politiki vse bolj agresivno uveljavljati Hitlerjeva Nemčija, ki je postavljala v zunanji politiki predvsem zaščitnicam versajske Evrope vedno nove in nove diplomatske zagate. Francoska diplomacija je sicer še nekaj časa gradila optimizem na podlagi Briandove politične zapuščine, vendar je francoski sistem pričel vse bolj popuščati v mednarodni politiki. Pa tudi njene notranjepolitične razprtije so nakazovale krizo demokracije, o kateri je pisal tudi naš liberalni tisk konec leta 1933. Med drugim tudi tole: V primerjavi z nekaterimi evropskimi državami bo morda proces razpada demokracije in absolutne moči parlamenta počasnejši v Franciji kot drugod, vendar je tak razvoj neizbežen. V tem kontekstu naj za ilustracijo navedemo komentar v Jutrovem uvodniku 13. julija 1935 z naslovom Letošnji francoski narodni praznik, ki prerokuje, da bo bržkone potekal v znamenju notranjepolitičnih napetosti Lavalove Francije. Na vidiku so namreč 14. julija »veliki spopadi in prelivanje krvi« na pariških ulicah med »marksističnimi udarnimi organizacijami« in »desničarskimi nacionalnimi ligami«, od katerih so najudarnejši tako imenovani »Ognjeni križi — Croix de feu«, ki jih je vodil De la Roque. Uvodničar nato ocenjuje, da so ti dogodki »dokaz, da splošna kriza demokracije in individualne svobode tudi v Franciji ni prizanesla«. Torej tudi ne francoskemu narodu, ki »brez dvoma med vsemi narodi evropske celine najgloblje občuti pojem svobode in demokracije«.²²

Glede na našo obravnavo je potrebno zapisati, da je glavnina poprejšnje Kramerjeve Samostojne demokratske stranke in Pucljeve Slovenske kmetijske stranke v novi etapi izvajanja »velikega nacionalnega programa« na prvem kongresu Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije 20. julija 1933, na katerem se je stranka preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS), v sprejetem programu poudarila »socialno solidarnost«, potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu, s ciljem zaščititi socialne interese večine. Jutro, kot glasilo slovenskega dela JNS je kmalu nato znova poudarilo, da je stranka »zapustila zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih«, da JNS ni »več partija v starem smislu te besede«, marveč, da je sredstvo »državne in nacionalne politike«, ki ji hoče služiti.²³ Tudi potem, ko je prešla JNS sredi leta 1935 v opozicijo proti novi Stojadinovičevi vladi, se je v okviru nacionalnega solidarizma predvsem Mlada JNS vse bolj zavzemala za »disciplinirano demokracijo«, ki bo zmožna rešiti socialno-gospodarske in kulturne probleme v interesu celote, pri tem pa je zavračala vsakršen totalitarizem, ki

²⁰ Slovenija, 26. maja 1933, št. 21, »Evropski dan«. Panevropsko zborovanje v Ljubljani.

²¹ Jutro, 14. julija 1933, št. 162.

²² Jutro, 13. julija 1935, št. 159.

²³ Primerjaj Jutro, 21. julija 1933, št. 168; Jutro, 23. julija 1933, št. 170.

prihaja z leve ali z desne.²⁴ Sicer pa je liberalno-unitarni tisk pod okriljem JNS ob obletnicah francoske revolucije pisal vse bolj v znamenju tiste zunanjepolitične naravnosti, ki jo zarisuje predvsem defenzivna diplomacija zahodnih demokracij, zlasti Francije.²⁵

Značilen je npr. med poročilom proslave francoskega praznika v Beogradu v članku Francoski 14. julij še oris francosko-jugoslovanskih odnosov v letu 1938. Jutro je 15. julija poročalo, da je francoski poslanik Brugere znova zatrdil zavezništvo med obema državama. Pri tem je poudaril, da je Francija »eno najtrdnjših jamstev miru in mednarodne varnosti. Prav zadnje mesece je Francija, trdno oprta na sporazum z Anglijo, dala nov velik prispevek za stvar pravice in medsebojne pomoči med narodi«.

Posebej je francoski poslanik poudaril bližnji pričakovani obisk angleških suverenov v Parizu. Omenjena je bila tudi v jugoslovansko-francoskih odnosih »trdna volja za zaupno in trdno sodelovanje«, kar bi odprlo tudi večje gospodarsko sodelovanje.²⁶ Jutro pa je 14. julija v kratki spominski notici še zapisalo, da se tega dne »spominjajo Francije ter njenih neprecenljivih prispevkov k vsestranskemu napredku človeštva vsi civilizirani narodi. Posebno tople simpatije vzbuja pri miroljubnih narodih, ki vidijo v Franciji eno prvih pobornic za svetovni mir«. Med temi narodi je tudi Jugoslavija.²⁷ V Jutrovem Kulturnem pregledu pa je bil prav na dan praznovanja predstavljen novo izvoljeni član Francoske akademije, pisatelj Andre Maurois, ki je tedaj veljal za »največjega literarnega posredovalca« med Angleži in Francozi.²⁸ Njegova izvolitev je imela vsekakor tudi pomembno ozadje ne le na kulturnem, marveč tudi v širšem kontekstu francosko-angleškega približevanja tudi na bolj kočljivem mednarodno-političnem področju. Slovenski Narod, ki je leta 1938 slavil sedemdesetletnico svojega poslanstva (ustanovila ga je »svobodomiselná, narodna mladoslovenska generacija proti konservativnim staroslovincem«), je v letu proslav 20-letnice zedinjene Jugoslavije takole obeležil obletnico francoske revolucije: Pisec članka z naslovom Proslava francoskega narodnega praznika uvodoma hvali Napoleonovo dobo, ki je prinesla evropskim narodom in tako tudi Slovincem mnogo pozitivnega. Zatem sledečo avstrijsko okupacijo imenuje »mračno dobo odvisnosti in suženjstva pod tujčevo peto«. Prav Napoleonov duh je podžigal odločno borbenost proti tlačiteljem in francoski narod je bil tisti, ki je v duhu demokratičnega razvoja po francoski revoluciji pomagal »našim junakom osvoboditeljem«; Slovincem, Hrvatom in Srbom je omogočil, da so se zedinili v Jugoslavijo. Zatem poziva pisec naj Jugoslovani ostanejo še naprej zvesti geslom francoske revolucije in naj z vsemi žrtvami branijo Jugoslavijo.²⁹

Prav gotovo pomeni obdobje po münchenskem sporazumu jeseni 1938 in zatem padec Češkoslovaške republike marca 1939 novo večjo zarezo v mednarodni politiki. Razsulo versajsko urejene Evrope, popušcanje zahodne demokracije nemški agresivni zunanji politiki, ki se je oblikovala v smislu »borbe za nemško enakopravnost« je dalo svojevrsten signum temporis tudi 150-letnemu jubileju francoske revolucije 1939. Po mesecih doživetega razkroja mednarodne politične varnosti, ko so se v zadnjih mesecih mrzlično kovale »obrambne zveze«, v zadnjih tednih pred francoskim narodnim praznikom pa se je že grozeče približeval nov svetovni spopad, je posvetil liberalno-unitarni tisk francoski revoluciji precejšnjo publiciteto.

Jutrov uvodnik k 14. juliju 1939 je pisal predvsem o pomenu Deklaracije človeških in državljanskih pravic. Ko je navedel pozitivne sodbe dveh velikih nemških sodobnikov francoske revolucije J. G. Fichteja in I. Kanta in Angleža Thomasa Paina je pomen deklaracije povezal z mednarodno politično situacijo.

²⁴ Primerjaj Naša misel, 4. julija 1938, št. 12–13, G., Totalitarizem in demokratska država.

²⁵ Jutro, 15. julija 1937, št. 162.

²⁶ Jutro, 15. julija 1938, št. 162 a, Francoski 14. julij.

²⁷ Jutro, 14. julija 1938, št. 161, 14. julij v rubriki Beležke.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Slovenski Narod, 14. julija 1938, št. 155.

Med drugim je zapisal, da je deklaracija »še vedno naravna, neostranljiva, sveta in večna« in je nobeno drugo nasprotje ne »more trajno potisniti v stran«. Tudi načrti deklaracij o pravicah narodov iz obdobja francoske revolucije so še danes »osnova slehernega urejenega medsebojnega življenja«.³⁰ Z optimizmom, ki veje iz uvodnika, je povezana tudi oznaka praznovanja v Parizu, ki se je pričelo že maja meseca. Prav »posebnega političnega pomena«, je zapisal uvodnik, je na dan francoskega narodnega praznika udeležba angleških grenadirjev, ki bodo s francoskimi vojaki »manifestirali popolno vojaško solidarnost obeh zapadnih demokracij«, kar daje po Jutrovi oceni ne le notranjepolitični, marveč tudi mednarodni javnosti neko jamstvo. Jutro je v isti številki objavilo še 17 »plodnih gesel« deklaracije pod naslovom »Človeške in državljanske pravice« z mislijo, da jih nasploh premalo poznamo.³¹ Jutro je tega dne prineslo tudi kratek oris Antona Debeljaka o idejnem prelomu leta 1789 v Franciji in njegovem vplivu na slovenske izobražence. Navedel je nekaj imen frankofilov, tujih in naših, njihova dela ali samo citate ter splošno mnenje, da je Napoleonova okupacija, četudi je bila le kratek čas, prinesla tudi malim narodom določen kulturni razmah. V Jutrovi rubriki Kulturni pregled je objavljen še kratek oris francoske književnosti pod naslovom Revolucija in književnost, ki zajema literate in njihova dela od revolucije pa tja v 19. stoletje. Avtor (Božidar Borko) je v znamenju pohoda duha velike revolucije, ki je oplajala francosko besedno umetnost ob koncu pregleda še zapisal, da njegova generacija živi zdaj v neprijazni usodi. In pa, da moramo prisostvovati »delnemu mrku tega imaginarnega sonca, ki edino lahko ogreje svobodne ljudi, spoštuječe človeško dostojanstvo in pravičnost... Temu veku, ki je sprejel ideal francoske revolucije, bo ostal v vseh minljivih teminah sloves nove Periklejeve dobe in zbegani narodi bodo nekoč še iskali črepinje malikov, ki jih danes s slepo strastjo razbijajo...³² Od zgodovinskih prispevkov je Jutro pod naslovom Štirinajsti julij — Zavzetje Bastilje objavilo skrajšano poglavje iz Carlylove knjige »Velika revolucija«.³³

O pomenu deklaracije in nasploh o pridobitvah francoske revolucije je pisal tudi Slovenski Narod. V članku pod naslovom Francoska revolucija in sodobnost pisec sodi, da je to »ena najpomembnejših revolucij v človeški zgodovini«. Toda ob vprašanju, kaj je dejansko dalo človeštvu, se je ustavilo že veliko raziskovalcev, predvsem zgodovinarjev, sociologov, pa tudi politikov. Sodbe so različne, tudi dandanes se človeštvo ob tem vprašanju deli v dva tabora, v tistega, ki priznava revoluciji pozitiven pomen, in tistega, ki jo obsoja. Sicer pa je najboljši razsodnik v tem pogledu zgodovina. Med drugim ima v mislih napoleonske vojne, ki »so tako silno spremenile obličje Evrope« in širile mogočna gesla francoske revolucije. Ob tem je vredno spoznanje, da je človek največja vrednota. Francija je dala ne le francoskemu narodu marveč vsemu človeštvu deklaracijo, ki je postala podlaga stremljenj človeka po napredku. Sodobnost je torej povezana s preteklostjo in preteklost je nakopičila toliko netiva, da se zdaj vnema s takšno silo. Res je tudi, da nobena revolucija ne more »odpraviti vseh vzrokov nevarnosti novih revolucij«, kar je negativna stran revolucij, so pa seveda neločljivo povezane z življenjskim razvojem. Predvsem je potrebno spoznati vzroke revolucije in meriti zgodovino vselej z »najvišjo življenjsko vrednoto — življenjem človeka in s stremljenjem, da »bi bila to v resnici največja vrednota«.³⁴

Za ta čas je značilen še članek Nemški misleci o francoski revoluciji (s podnaslovom Ne samo misleci temveč tudi večina nemškega naroda se je navduševala za njo), ki ga je prinesel Slovenski Narod 14. julija istega leta. Ko je pisec

³⁰ Jutro, 14. julija 1939, št. 161, 150 let francoske revolucije.

³¹ Jutro, 14. julija 1939, št. 161.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Slovenski Narod, 14. julija 1939, št. 157.

na kratko prikazal sodbe Goetheja, Schillerja, Klopstocka, Kanta, Fichteja, Herderja, sledi kratek opis dogodkov onstran Rena, ki so jih porodile ideje francoske revolucije. Danes je v narodnosocialistični sodobni Nemčiji povsem drugače, je razmišljal dalje avtor članka, celotno socialno-politično in kulturno dediščino francoske revolucije so postavili na indeks. Danes praznujejo visoki jubilej: francoske revolucije le tisti narodi, ki so ohranili demokratična načela in pri katerih je tradicija ostala živa do danes. Vse to ima pomembno zgodovinsko vlogo ter podpira »narode k odporu proti barbarstvu in v borbo za svobodo, enakost in bratstvo... Ideje, ki jo je ta zgodovinski dogodek rodil, ne more danes uničiti nobena sila na svetu, še celo pa ne brutalna sila z orožjem, samo nadaljevati in spopolniti jo more najmanj tako velika človeška duhovna sila.«³⁵

Za razliko od Jutra in Slovenskega Naroda je pisec v mariborski Edinosti (1938—1941), ki je bila naklonjena ljudskofrontnemu povezovanju, povsem drugače gledal na zapadne velesile in tako tudi na trdnost povezave med Anglijo in Francijo, ter je svoj optimizem gradil na zdravih silah delovnega ljudstva, na kateri je po mnenju pisca, zgrajena tudi francoska država.³⁶ Očitno je tudi, da so članki o francoski revoluciji v Edinosti 1939 pisani iz vrst levičarjev, ki so z razrednih vidikov tudi poudarjali odločujočo vlogo ljudskih množic v veliki revoluciji, ki je pripomogla k zmagi tretjega stanu. Tudi dediščina revolucije iz leta 1789 predvsem pripada novemu delavskemu razredu, ki se je razvil v 19. stoletju. Okrepljen z osveščenimi kmečkimi množicami bo sposoben tudi v tem času braniti svobodo pred nasiljem, proti izkoriščanju itd.³⁷ Tudi v že omenjenem glasilu kmečkega mladinskega gibanja, Grudi, je pisec (Jič.-) v julijski številki razvijal podobne poglede. Med drugim je napisal, da so nastali izrodki s pretirano svobodo v gospodarstvu, saj se je z razvojem kapitalizma znova porajal krivičen družbeni red. Zato smo poklicani, je zapisal avtor, »da dejansko neizvedeno zamisel francoske revolucije in njena načela dokončno uveljavimo. Slovensko kmetstvo mora spoznati ves veliki pomen in vrednost francoske revolucije, ki ga ima zanj, in se pod zastavo demokracije boriti za njene cilje. Stopetdeset let prizadevanja delovnega človeka še ni končanih, zato v borbo za zmago pravice, enakosti, svobode in bratstva!«³⁸

Ribnikarjev Mariborski Večernik je prinesel v prispevku dr. Vladimirja Travnerja Pomen francoske revolucije poleg več negativnih sodb tudi priznanje, da je francoska revolucija dala korenite spremembe ne le francoskemu narodu, temveč vsemu človeštvu. Slovencem je prinesla srečnejšo dobo z Ilirskim kraljestvom (!), zato se slovenski narod s hvaležnostjo spominja začetka velike revolucije.³⁹

Misel in delo, kulturna in socialna revija (1934/35—1941), ki je bila blizu JNS, podprla pa je tudi kasnejši proglas Mlade JNS »Na skupno delo!«, januarja 1941, je ob visokem jubileju francoske revolucije prinesla v poletni številki tri prispevke: Mimo uvodne besede francoskega konzula Gabriela Remeranda omenimo še prispevek Georgesa Bourgina Ob proslavah revolucije, ki je med drugim na kratko predstavil nekaj imen iz te ali one generacije francoskih zgodovinarjev, preučevalcev velike revolucije. Govora je tudi o pomembnih institucijah, društvih ter publikacijah.⁴⁰

Predvsem pa pritegne pozornost razmišljanje Jutrovega zunanjepolitičnega urednika dr. Branka Vrčona, primorskega Slovenca, strokovnjaka za manjšinsko oziroma mednarodno pravo. V okviru politične stranke JNS je deloval tudi

³⁵ Ibid.

³⁶ Edinost, 22. julija 1939, št. 29, Francozi so slavili narodni praznik.

³⁷ Primerjaj dr. Vito Krajger (Kraigher), Ob 150-letnici francoske revolucije. Edinost, 13. julija 1939, št. 28; skli: Okrog francoskega narodnega praznika, Edinost, 24. julija 1939, št. 25.

³⁸ Gruda, julij 1939, št. 7, str. 161, Po stopetdesetih letih.

³⁹ Večernik, 20., 21. maja 1939, št. 114; primerjaj še isti avtor, Začetki francoske revolucije, Večernik, 24., 25. junija 1939, št. 142.

⁴⁰ Misel in delo 1939, str. 156—160.

v vodstvu Mlade JNS. V članku *Revolucija, evolucija, revolucija?* je najprej ugotavljal, da je v nasprotju s pridobitvami francoske revolucije ostala še vedno v nevarnosti »svoboda poedincev in svoboda narodov«. Zatem je omenjal kot osnovni temelj kasnejšega prava v mednarodnih odnosih »prvi poskus kodifikacije nekaterih osnovnih pravic narodov in držav« in naglasil, da je prav to poglavje iz francoske zgodovine pri nas malo znano. Misli je na delo abbéja Grégoira, ki je 23. aprila 1795 po zgledu Deklaracije človeških in državljskih pravic predložil konvenciji »prvi osnutek deklaracije o pravicah narodov«. Grégoirovi enaindvajset načel je avtor predstavil bralcu in jih ocenil, da so še danes v tem nemirnem razdobju človeške zgodovine zelo aktualna, četudi so ostala le v osnutku, predstavljajo v zgodovini mednarodnega prava enega »redkih originalnih poskusov čim popolnejše kodifikacije glavnih norm, ki naj urejajo odnose med narodi in državami«. Toda v spremenjeni stilizaciji zasledimo Grégoirovo deklaracijo »pravic narodov« tudi v kasnejših osnovnih načelih mednarodnega sporazumevanja. Avtor je nato sodil, da nam teoretično porevolucijska doba (torej — evolucija) ni prinesla nič novega, tudi v praksi nam ni prinesla takšnih sprememb, kar bi »moglo napovedovati ali opravičevati revolucionarno preobrazbo teh osnovnih pojmov mednarodnega sožitja«. ⁴¹

Glede na politično orientacijo avtorja je značilno naslednje vrednotenje Deklaracije človeških in državljskih pravic. Na zastavljena vprašanja: Ali so morda že dosedanji prevrati, ki so sledili francoski revoluciji, vzeli načelom iz leta 1789 njihovo vrednost? Ali se bližamo prehodu iz dolge evolucije, ki je absolutno priznavala dotedanja načela, v novo vrenje, ki obeta nova načela? Ali so načela demokratičnega vladanja, ki izhajajo iz idej francoske revolucije, v tem času v krizi? Avtor je v svojem razmišljanju najprej določil, kaj si nasploh pod »krizo načel sodobno predstavljamo« ... Če vidimo krizo le iz zunanjega nasprotja med načeli o individualni svobodi in sodobnimi totalitarnimi pojavi, priznavajoč poedincu osebno svobodo in svoboščine le toliko, v kolikor so v korist skupnosti (npr. nacionalni, državni, razredni), »ne moremo pravzaprav govoriti o zavračanju nekdanjih načel, temveč samo o njihovem prilagajevanju novim družbenim potrebam«. Vrčon tudi navaja, da v literaturi sodobnih totalitarnih režimov, četudi so v praksi uničili vse pridobitve francoske revolucije, vendar ne zavračajo načela osebne svobode ali celo osebne lastnine. Govora je le o podreditvi »svobode poedinca nekim višjim skupnim interesom ter o njenem omejevanju zaradi skupnih koristi in potreb, ki v moderni državi stalno naraščajo, ne pa o njeni popolni izločitvi. Priznava se tudi, da mora to omejevanje osebne svobode preko višje skupnosti končno le služiti tudi poedincu samemu«. ⁴² Vrčon je nadalje pisal, da takih omejevanj tudi deklaracija iz leta 1789 ne izključuje, zato »njih individualistični značaj ne nasprotuje kolektivističnim stremljenjem«. Za primer navede današnjo Francijo, ki za skupne obrambne potrebe domovine »zgovorno dokazuje, da je sinteza med državno avtoriteto, kakor jo zahtevajo izredne razmere, in vkoreninjenimi demokratičnimi svoboščinami ... mogoča brez škode za vrednost starih načel. Še več, individualni in kolektivni interesi se prav v tej sintezi srečujejo na isti črti, kajti brez svobode državne skupnosti ne more biti govora niti o svobodi poedincev. To spoznanje je danes prodrlo že v vseh demokratičnih državah v Evropi in služi povsod kot najbolj tehtno opravičilo za trenutno omejevanje svobode ... V tem lahko vidimo izredno prilagodljivost načel iz leta 1789 vsem potrebam in prilikam, kar povečuje njihovo splošno veljavnost, ne glede na trenutne težnje po njihovem zanikanju«. ⁴³

Namenoma smo nekoliko več pozornosti posvetili razlagi opisane tematike z avtorjevimi avtentičnim besedilom. V tem kontekstu naj še navedemo, da je

⁴¹ Ibid., str. 152.

⁴² Ibid., str. 155.

⁴³ Ibid.

dr. B. Vrčon sodil v tisto politično skupino, ki je bila v tem »usodnem dogajanju v svetu« za dosego »novega družabnega reda« pod okriljem Mlade JNS med kreatorji na novo oblikovanih obširnih političnih, gospodarskih in socialnih načel (objavljenih jeseni 1940), katerim je dala konsenz stara JNS. Še vedno so ohranili geslo »Država je narod, narod je država«, sicer pa je v razlagi načel o »novem pravičnejšem redu«, kot sta že ugotovila tako klerikalni kot marksistični tabor, marsikaj nenačelnega in meglenega.

Ob ugotovitvi, da glasila nacionalne (in nacionalistične) mladine v obravnavani dobi niso prinesla prispevkov o francoski revoluciji tudi ne obeležitev njene obletnice, bomo navedli le izjemen primer v Naši misli, omladinskem kulturno-političnem listu (1935/36—1939/40). V polmesečniku, ki je bil tudi glasilo sprva naprednega akademskega društva Jadran, po njegovem razpustu pa aprila 1938 ustanovljenega Jugoslovanskega nacionalnega akademskega društva Jugoslavija, je značilen prispevek Živojina Cvetkovića pod naslovom Deklaracija prava človeka i građanina. Avtor s srbohrvatskega jezikovnega področja, ki bržkone sodi k ekstremni skupini, je predvsem dokazoval, da je etični princip deklaracije vsebovan že v krščanski etiki, kar pomeni, da si je deklaracija prisvojila »hriščanske dogme«. Deklaracija, je pisal Cvetković, je sicer »građevina svečovečanske misli«, ki pa do današnjih dni ni prinesla zaželenih ciljev, četudi se je največ pozornosti posvečalo stalnemu in evolucijskemu napredku človeškega duha. O Napoleonu je dejal, da je napravil veliko koristnega, z »restauracijo kulturne slobode«, pa tudi veliko škodil Evropi s porazom pri Waterlooju. Posledice omenjene deklaracije se kažejo danes v raznih oblikah, je trdil Cvetković dalje, najbolj značilno pa je, da je ustvarila novega, negativnega današnjega evropskega človeka.⁴⁴

Srednješolski list Naša volja (1935/36—1940/41), glasilo sprva jugoslovenske, 1940 jugoslovanske in slednjič jugoslovansko nacionalne mladine, ki sicer julija in avgusta ni izhajal, je prinesel članek o francoski revoluciji tudi le enkrat, in še to kot odgovor na obravnavo francoske revolucije v katoliškem listu Mi mladi borci. Kratek prispevek pod naslovom Resnica o francoski revoluciji, ki je izšel 29. septembra 1939 v stanovskem tedniku za slovensko dijaštvo Mi mladi borci je le povzetek negativne vsebine iz francoskega lista »Revue internationale des sociétés secrètes«.⁴⁵ Avtor s psevdonimom Cogitans je v Naši volji oporekal trditvam že omenjene revije, ki je v ilustracijo navajala številčne podatke iz Taineovih »Les Origines de la France contemporaine«, in je prav tako iz tega dela črpal številčne podatke za prikaz socialnih razmer francoske družbe, posebej privilegirane ter poudaril, da je treba vselej razčlenjevati vzroke revolucije. Prav velika francoska revolucija, je še zapisal, je »dokončno pometla s fevdalizmom in vzpostavila v svetu nov red, pravičnejši od prejšnjega«.⁴⁶

Od nacionalističnih glasil (nekatera so kar precej žolčno na svojih straneh napadala liberalizem, njegove institucije in njegove nasledke, zlasti pri predstavitvi lastnih idejno-programskih smernic) je po odnosu do francoske revolucije z več plati značilen Ljotičev Zbor, glasilo Jugoslovanskega ljudskega gibanja, ki je sprva izhajal v Ljubljani (1937—1938) in nato 1939 v Celju. Glasilo se je seveda odločno zavzemalo za »stanovsko disciplino«, za »avtoriteto države«, za združništvo in za jugoslovansko narodno skupnost vključno z Bolgari. Ob 150-letnici francoske revolucije je celjski Zbor prinesel obširen uvodnik, D. Ljotića, ki je revolucijo ocenil za »poraz in propad dotedanjih zaščitnih sistemov: moralnih, političnih, etičnih in ekonomskih, ki jih je ustvaril vsak narod skozi stoletja svojega življenja«.⁴⁷ Prinesel je, kot zatrjuje avtor, ogromno zla, ki ga nosi s seboj individualistični duh. Seveda je v realizaciji poslan-

⁴⁴ Naša misel, 5. julija 1937, št. 18.

⁴⁵ Naša volja, 18. decembra 1939, št. 34.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Zbor, 15. julija 1939, št. 2.

stva francoske revolucije videl povsod »duh židovstva«, na poti mu je bila tudi »židovska svetovna nadvlada«. V članku Svoboda, enakost, bratstvo, je prinesel pisec nekaj misli ruskega pisatelja F. Dostojevskega o pridobitvah francoske revolucije, s katerimi se je strinjal, kot pravi pisec, tudi Ljotičev Zbor.⁴⁸ Značilen za zboriško gibanje je prispevek z naslovom 1789 ali 1389? s podpisom Gubec. Proslavo francoskega praznika označuje kot nepotrebno dejanje, saj »ljudje, zanešeni od lažnjivih gesel proslavljajo to, kar jim je prineslo največje zlo. Oslepljeni z zvito židovsko marksistično propagando ne vidijo, da enakosti, svobode, bratstva nikjer ni, da so dobili mesto njih dejansko le kapitalizem in boljševizem... Tako se ti ubogi manifestanti ne zavedajo, da jih ta lažna gesla nivelizirajo na najnižji stopnji enakosti, podobni enakosti živalske črede, da bi mogli krivonosni rdeči 'izvoljenci' vihteti bič nad njimi po mili volji — zopet pod lažno firmo 'diktaturo proletariata'. Zboriško gibanje je torej videlo v zmagi francoske revolucije, njenih idej in njenega duha le »dejanje slepega rušilnega besa«, ki je prisoten tako v kapitalizmu kot v boljševizmu: Zato se je pisec obrnil k pomenu bližnje pretekle proslave 550-letnice kosovske bitke, ko je na Vidov dan prišlo na zgodovinsko Kosovo polje »nad 100.000 naših ljudi«. Zatem je opisal pomensko razliko med obema zgodovinskima obletnicama. V Parizu, je naglasil avtor, je prazen triumf ob spominu »na krvavo rušilno zmogoslavlje na truplih Francozov... v škodo Evrope in človeštva, — pri nas silna gradilna moč ob spominu na vrsto herojev, junaško in mučeniško padlih v častni borbi s sovražnikom Evrope... v odrešenje Evrope. Tam duh Bastilje — pri nas duh Kosova. Tam rušilna — pri nas gradilna revolucionarna misel — tam duh mraku in laži, — pri nas duh resnice, duh luči, duh Zbora.«⁴⁹

Sodobnost, s podnaslovom Neodvisna slovenska revija (1933—1941), liberalno demokratična, od srede tridesetih let vse bolj v levo usmerjena, je posvetila 150-letnemu jubileju francoske revolucije celotno številko. Vrsta tedanjih sodelavcev Sodobnosti je z različnih strokovnih gledišč obravnavala francosko revolucijo, ki je, kot jo je uvodna beseda v reviji ocenila, »položila svobodo v roke modernega človeka, ustoličila je razumno človečnost kot mero in zakon, kot sodbo in vest«.⁵⁰ V obširni obravnavi Racionalizem in revolucija je avtor Boris Furlan tudi na podlagi dela A. Sodnikove (Descartes, Ljubljana 1939), kot je navajal, orisal filozofske misli Descartesa, ki so utirale pot k miselni preobrazbi njegove in kasnejše dobe prav v duhu filozofije 18. stoletja. Le-ta povzdiguje »pravir — razum« in iz njega izvirajoče pravice, tu pa je iskati podlago za vse politične deklaracije 18. stoletja. V tem smislu omenja avtor deklaracijo Robespierrea, ki jo je ta 21. aprila 1793 predložil jakobinskemu klubú, vendar ni bila vključena v ustavo. Omenil je še »Načrt za večni mir« delo abbéja de Saint-Pierrea, izšel 1713. leta, nato Kantovo delo, ki je izšlo 1795 v Königsbergu pod naslovom »O večnem miru, filozofski osnutek«. Kant je tudi prvi poimenoval Društvo narodov kot Völkerbund, z zahtevo, »da bodi mednarodno pravo osnovano na federalizmu svobodnih držav«.⁵¹ Predstavljen je še abbé Grégoire in njegov osnutek narodnostnih pravic. Avtor se je ustavil še pri Wilsonovi izjavi z dne 22. januarja in 17. februarja 1917 in ob tem zapisal, da je Wilson »zavedno ali nezavedno obnovil po duhu in po obliki deklaracijo osemnajstega stoletja«.⁵²

Dušan Kermavner, med drugim pisec razčlenitve vloge tedaj aktualnega »tretjega tabora« na družbenopolitični sceni slovenskega prostora konec tridesetih let, je prispeval članek o socialni vsebini francoske revolucije, ki je bila, kot je pisal med drugim, spopad treh socialnih sil. Za podlago orisa je uporabil po lastni izjavi »najboljši vir«, to je A. Mathiezovo Francosko revolucijo, ki jo

⁴⁸ Zbor, 29. junija 1939, št. 3.

⁴⁹ Zbor, 13. julija 1939, št. 4.

⁵⁰ Sodobnost, 1939, št. 6, str. 261.

⁵¹ Ibid, št. 6, str. 272, Boris Furlan, Racionalizem in revolucija.

⁵² Ibid.

je sam poslovenil in je leta 1938 izšla v »Naši založbi« v Ljubljani. Kermavner končuje svoj prispevek z vizijo neizbežnega spopada dveh dedičev francoske revolucije, to sta liberalizem in »socialno pojmovana demokracija«. Slednja, ki je temeljila na ideji »socialne enakosti«, je našla v novem družbenem razredu, »spremljevalcu kapitalističnega razvoja, plodna tla za svoj nezaslišani razvoj v naslednjem stoletju.«⁵³ A. Poljanec (B. Ziherl) je v prispevku Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov sprva označil francosko revolucijo kot primer dosledne meščanskodemokratske revolucije. Demokratskost je dosegla z »revolucionarnim dejanjem najširših množic, ki so v letih jakobinskega konventa s svojo demokratsko diktaturo podrle vse ovire, ki jih je fevdalizem postavljala družbenemu napredku«. Meščanskodemokratska revolucija je bila v svoji srži »revolucija tlačanov«, kmečki pundi pa imajo odločilen vpliv na rast novih družbenih plasti. Ko avtor nato oriše problematiko kmečkih uporov na Slovenskem tja do 1848, je razvidna razlika v primerjavi s Francijo prav zaradi zaostajanja družbenega razvoja v Avstriji.⁵⁴

Franc Mesesnel je v prispevku Umetnost in revolucija sprva dal prerez likovne umetnosti v 18. stoletju in se je zlasti ustavil pri slikarstvu J. S. Chardina, ki ga je predstavil kot paralelno idejno pripravo k veliki revoluciji. Nato je orisal umetniški credo J. Louisa Davida in največjega francoskega romantika Eugena Delacroixa, ki je s svojo apoteozo revolucije iz leta 1836, v mnogočem šele izpolnil umetnostni program revolucije.⁵⁵ V prispevku Francoska revolucija v sodbi poznejših dob je posebno za historike zanimiva Zwittrova tehtna analiza idejnih opredelitev posameznih preučevalcev francoske revolucije, njihovih metod zgodovinopisja in pa problemskih sklopov, ki so se jih lotili.⁵⁶ Zajeti so vsi pomembnejši avtorji in je bržkone prvi takšen pregled do tistega časa v našem predvojnem tisku.

Omenimo naj še Ljubljanski zvon, ki je posvečal pozornost francoski revoluciji predvsem z literarnega vidika, tudi zaradi 150-letnice delovanja slovenskega gledališča, ki je 28. decembra 1789 v stanovskem gledališču v Ljubljani prvič uprizoril Linhartovo Zupanovo Micko. O tem je v razpravi Slovenski gledališki jubilej spregovoril Bratko Kreft, s širšega zornega kota pa še o Gledališču in francoski revoluciji.⁵⁷ Dr. France Kidrič je v sicer kratkem, a tehtnem prispevku Slovenci in Velika revolucija zavrnil mnenje nekaterih zgodovinarjev, da utegne biti vznik slovenskega prerodnega gibanja neposredno povezan s francosko revolucijo in zatrdil, da se je prerodno gibanje pričelo med Slovenci že dvajset let prej. Res pa je, da se je nekaj slovenskih razumnikov navduševalo za revolucijo. Zatem s podatki navaja za leta 1789—1795 zbiranje »prijateljev francoske revolucije« med Slovenci. Omenil je ljubljanski krožek, o katerem se da le ugibati, obstajala pa sta v Celovcu in Gradcu (pri tem je naštel imena). Posebej je omenil entuziazem abbéja Martina Kuralta, bibliotekarja v univerzitetni knjižnici v Lvovu. 1789. leta je izšel v ponatisu navdušen pozdrav revoluciji in Voltairu nemškega pesnika Kristijana Friderika Schuberta in Merkovem nemškem ljubljanskem časopisu. Na koncu je F. Kidrič še naštel zanimive »slovenske revolucijske odmeve« v letih 1789—1795, pa tudi omenil graškega jurista Naveršnika, Slovenca, ki se je po zgledu Nemcev, Italijanov, Švicarjev tudi sam napotil v Pariz (1793—1795), da si »na vrelo okrepi svoje revolucionarno navdušenje«. Dr. Vito Krajger (Kraigher) je bralce seznanil (tudi na podlagi Mathiezovega dela) z ustavnimi načeli francoske revo-

⁵³ Ibid., št. 6, str. 287, Dušan Kermavner, Socialna vsebina francoske revolucije.

⁵⁴ Ibid., št. 6, str. 302, A. Poljanec (Boris Ziherl), Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov.

⁵⁵ Ibid., št. 6, str. 288, France Mesesnel, Umetnost in revolucija.

⁵⁶ Ibid., št. 6, str. 292, Fran Zwittro, Francoska revolucija v sodbi poznejših dob.

⁵⁷ Ljubljanski zvon, 1939, št. 7—8, str. 517—527, Bratko Kreft, Slovenski gledališki jubilej in Gledališče in francoska revolucija, str. 379—390.

⁵⁸ Ljubljanski zvon, 1939, št. 7—8, str. 319, dr. France Kidrič, Slovenci in Velika revolucija. V nekoliko spremenjeni obliki je izšlo v francoski reviji Voix Européennes.

lucije v ustavah sodobnih držav in v drugem prispevku z delovnim pravom v francoski revoluciji in porevolucijski Franciji.⁵⁹

Iz zbranega gradiva o sporočilu francoske revolucije smo ugotovili, da je bilo v obdobju 1929—1940 v tisku liberalne provenience največ napisanega ob 140. in ob 150. obletnici, torej ob dveh visokih jubilejih francoske revolucije. Največ jubilejnih uvodnikov in spominskega gradiva, pa tudi nekaj strokovnih člankov sta prinesla dnevnika Jutro in Slovenski Narod. Tednika Pucljev Kmetski list kot tudi liberalna Domovina sta obeležila le jubilej 140-letnice, ki je bila hkrati tudi 120-letnica Napoleonovih Ilirskih provinc, v naslednjih letih posebej o francoski revoluciji nista več pisala. Pri tem velja omeniti, da je npr. Pucljev Kmetski list, ko je na svojih straneh pisal o kmečki demokraciji v okviru jugoslovanske nacionalne ideje hkrati bolj ali manj zavračal gospodarski liberalizem in »njegove izrodke« in se, zanimivo, po vojaškem porazu Francije junija 1940 kar precej razpisal o »zatonu neke dobe«, o porajanju »novega sveta« ter se zavzemal za reforme in s tem socialno preureditev družbe tudi na domačih tleh.⁶⁰

Sicer pa drugi časniki in časopisi v omenjenem taboru (tako npr. strokovno-sindikalni, politični, mladinski, glasila raznih gibanj itd.) niso posebej pisali o francoski revoluciji, tudi niso obeleževali njene spominske obletnice. Zato smo toliko bolj opozorili na redke izjeme. Posebej smo opozorili na vrsto tehničnih prispevkov slovenskih razumnikov in kulturnikov, ki so z gledišča svoje stroke s takšnega ali drugačnega svetovnega naziranja ali politične opredelitve posredovali sporočilnost francoske revolucije. Sicer pa so zlasti praznični uvodniki v dnevnikih skozi prizmo zunanjepolitične situacije predvsem zatrjevali, kot smo imeli priliko spoznati, zvestobo vzornici Franciji, geslom velike revolucije, nekritično pa so povelicevali tudi Napoleona in dobo Ilirskih provinc, to kot svetlo predhodnico jugoslovanskega zedinjenja in s tem kot politično propagando za jugoslovansko nacionalno misel. Poleg opisa kulturnih dejanj (odkritje Plečnikovega spomenika Napoleonu in Iliriji oživiljeni, ilirska razstava itd.) in objave zgodovinskih in spominskih člankov je tisk prinesel tudi izvirna besedila pomembnih pridobitev francoske revolucije, tako npr. Deklaracijo človeških in državljskih pravic in Grégoirov osnutek narodnostnih pravic. Oživljanje izvirnih besedil pa seveda ne pomeni zgolj poudarjanja tedanjega racionalističnega političnega ideala, tudi ne zgolj povelicevanja stvaritev francoske revolucije, marveč predvsem imperativ univerzalnosti, ki naj bi na pragu druge svetovne vojne z merilom človečnosti krojila odnose med posamezniki in družbo kot med narodi.

Résumé

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE DANS L'OPTIQUE DE LA PRESSE D'ORIGINE LIBÉRALE DE 1929 À 1940 EN SLOVÉNIE

Anka Vidovič-Miklavčič

L'article traite de deux questions: combien la presse d'origine libérale écrivait dans les années 1929—1940 sur la révolution française et quel était l'esprit de ses contributions. Une analyse du matériel recueilli montre que cette presse parlait de la grande révolution dans le cadre de l'orientation politique intérieure et extérieure de la Yougoslavie ou bien dans le cadre des événements importants en Europe. De ce point de vue, le message de la révolution française se dessine en trois périodes.

⁵⁹ Ljubljanski Zvon, 1939, dr. Vito Kraiger (Kraigher), Delovno pravo v francoski revoluciji in porevolucijski Franciji: št. 7—8, str. 351—355, Ustavna načela francoske revolucije v ustavah sodobnih držav, str. 584—590.

⁶⁰ Primerjaj Kmetski list, 10. julija 1940, št. 28, uvodnik Novi časi — novi ljudje; Kmetski list, 17. julija 1940, št. 29, Po toči je zvoniti prepozno.

En 1929, on fêtait à part les 140 ans de la révolution française, au milieu d'octobre, le 120e anniversaire de l'occupation des pays slovènes par Napoléon et par là la constitution des Provinces Illyriennes. La presse rapportait de nombreuses descriptions des événements culturels à Ljubljana, une fois la capitale des Provinces. Slovenski Narod et Jutro accompagnèrent ces événements intéressants des contributions de caractère historique. Toutes ces célébrations furent reliées par la presse avec de nouveaux événements dans le pays où, dans la première année de la dictature, en 1929, on commença à édifier l'unitarisme d'état. Alors les éditoriaux étaient pleins de louanges pour »l'esprit de l'Illyrie de Napoléon« qui avait contribué à »l'union des peuples yougoslaves« et qui continuera à montrer le chemin à l'idée nationale yougoslave. Ce fut l'Illyrie de Napoléon qui réunit pour la première fois les Slovènes, les Croates et les Serbes et alors elle est »le précurseur de la grande Yougoslavie actuelle«.

Dans la période de 1933 à 1938, ce furent en général les quotidiens Slovenski Narod et Jutro à parler des anniversaires de la révolution française, surtout en forme des rapports des célébrations à Ljubljana, Belgrade et Paris, tandis qu'il y avait très peu d'éditoriaux ou d'articles spécialisés d'un certain poids. En principe, les contributions confirmaient la fidélité de la Yougoslavie aux grandes maximes de la révolution française et spécialement à la France en tant que protectrice de l'Europe de Versailles et de la Petite-Entente. En même temps, on décernait de plus en plus la tension qui se créait à l'agressivité croissante de la politique extérieure de l'Allemagne et à la diplomatie défensive des démocraties de l'ouest.

La presse consacra plus d'attention à la révolution française en 1939, lors de son 150e anniversaire, qui connut une importance spéciale sous le signe de l'Europe de Versailles en ruines et au seuil de la deuxième guerre mondiale.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZC:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — 16 din

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separaten odtis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 4/1979.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — 10 din

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja je izšla kot separata publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 1-2/1981.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — 40 din

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni. Večina razprav je bila objavljenih v »Zgodovinskem časopisu« od številke 3/1984 do 4/1986; novo je v zborniku med drugim tudi slikovno gradivo.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — 26 din

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija). Separatna publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 2 in 3/1987.

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861—1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. — 28 din

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546—1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. — 16 din

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

Za člane slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ter za študente veljajo običajni popusti.

France Filipič

PRISPEVKI K PODATKOM O DELOVANJU IN POMENU ZVEZE DELOVNEGA LJUDSTVA SLOVENIJE 1939—1941

Edvard Kardelj je v devetem poglavju svoje zgodovinske monografije *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja na pragu usodepolnega 1939. leta* zapisal: »Zopet se torej vračamo k bistvenemu vprašanju, ki se je pojavljalo pred nami v vsem pretresanju zgodovine slovenskega naroda, k vprašanju kako, po kakšni poti moremo realizirati svoj narodni program. To vprašanje mora tudi v današnjih časih postati preizkusni kamen za vse programe, ki jih postavljajo v našem političnem življenju in ki zadevajo naše narodno vprašanje.«¹

Z navedbo tega Kardeljevega razmišljanja iz njegovega zgodovinskega dela o osrednjih eksistenčnih vprašanjih stoletja narodnostno in socialno ogroženega slovenskega naroda želimo opozoriti na nujnost aspekta zgodovinske kontinuitete pri preučevanju in osvetlitvi pomembnejših poglavij iz slovenske nacionalne zgodovine. Tako tudi s podatki o Zvezi delovnega ljudstva Slovenije, politične formacije, ki je na robu dogajanja prvih dveh let druge svetovne vojne odigrala v slovenski družbi bolj kot organizacijska tvorba zgodovinsko vlogo kot širokopotezno zastavljeno ljudsko gibanje, segamo — sicer omejeno — v predzgodovino v Zvezi delovnega ljudstva Slovenije navzoče ideje o skupnem nastopu progresivnih političnih sil slovenskega naroda.

Naš vzor in osnovni informator je seveda izjemno studiozno in zgodovinsko objektivno zasnovana zgodovinska razprava Alenke Nedogove o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji od leta 1935 do 1941,² pomemben vir so spominski zapisi in razprave Ivana Krefta, neumornega ljudskofrontnega agitatorja in organizatorja gibanja od njegovih prvih začetkov v Sloveniji.³ Med ostalimi viri, ki jih bomo sproti navajali, naj opozorimo še na nepogrešljivo monografijo dr. Metoda Mikuža *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941*.⁴

Poudarek želimo v tem našem sestavku dati dvema osnovnima vsebinskima sklopoma v njunih zgodovinskih relacijah, prvič, genezi programskih osnov zveze, v okviru daljšega obdobja ljudskofrontnega gibanja in, drugič, problemu organiziranosti gibanja v razhajanjih, ali naj se organizira kot zveza samostojnih političnih formacij, ali kot stranka. V neposredni zvezi s tem vsebinskim sklopom zgodovine Zveze delovnega ljudstva Slovenije pa je problematika tako imenovane krize zavezništva, s katero je bil ljudskofrontnemu gibanju po sklenitvi nenapadalnega pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, 23. avgusta 1939, ob stališčih kominterne, obveznih za vse njene članice, zadan hud udarec, delovanje Zveze delovnega ljudstva Slovenije pa je bilo postavljeno v poseben položaj.

Predzgodovina Zveze delovnega ljudstva Slovenije kot ljudskofrontne tvorbe sega k začetkom slovenskega ljudskofrontnega gibanja v 1935. letu. Slovenski komunisti so ob parlamentarnih volitvah 5. maja 1935 v predvolilni dejavnosti prvič po mnogih letih imeli možnost stopiti iz globoke ilegale in, vsaj delno prikriti v skupnem nastopanju z legalnimi političnimi skupinami, razglašati svoja politična stališča. Ob tem pa je treba opozoriti, da vse do razpada

¹ Sperans: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana, 1939, str. 254.

² Alenka Nedog: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, Ljubljana, 1978.

³ Ivan Kreft: *Spomini ljudskega agitatorja*, Maribor, 1954. Ivan Kreft: *Slovensko ljudsko gibanje 1918—1941*, Maribor, 1973. Ivan Kreft: *Spori in spopadi I*, Maribor, 1983.

⁴ Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941*, Ljubljana, 1965.

stare Jugoslavije komunisti javno pod svojim imenom nikoli niso mogli nastopiti in so zato, ker so bili zunaj zakona, težko pridobivali zaveznike, tako pri delavskih kot pri meščanskih skupinah. In ker so bili komunisti pobudniki slovenske ljudske fronte, so jo njeni nasprotniki poskušali onemogočiti prav pod obtožbo, češ da se za njo skriva komunistična organizacija.⁵ Tako se je v povezavi slovenskih komunistov s koalicijskimi partnerji vedno skrivala kal nezaupanja, saj je delovanje na robu legalnosti prinašalo s seboj kopico težav, programske omejitve, hromitev iniciative, strah, da bi se zavezniki ob sodelovanju s komunisti kompromitirali pred oblastjo in naposled tudi bojazen in nezaupanje, da bi komunisti pri svojih zaveznikih s svojo iniciativnostjo in taktiziranjem prevladali s svojim vplivom; tako so bile, kot kaže zgodovina ljudske fronte na Slovenskem, vse povezave komunistov z delavskimi ali meščanskimi skupinami, kratkega veka.

Povsem razumljiva, čeprav nerealna, je bila težnja slovenskih (in jugoslovanskih) komunistov v različnih obdobjih druge polovice tridesetih let, da bi ustanovili svojo stranko, to pod naslovom, sprejemljivim za oblast. V tej stranki bi uveljavljali svoja politična izhodišča in bila bi legalno oporišče za vodenje pogajanj in sklepanje sporazumov.⁶

V našem sestavku ne bi navajali podrobnejših podatkov o zgodovini nastajanja ljudske fronte na Slovenskem v letu 1935, saj bi lahko obnavljali v glavnem že dovolj raziskano in publicirano dogajanje. V zgodovinski oceni prvih poskusov slovenskih komunistov pri združevanju demokratičnih sil na Slovenskem v plimi mednarodnega ljudskofrontovskega vala velja opozoriti na zgodovinsko kontinuiteto z dvajsetimi leti, s časom pred šestojanuarsko diktaturo v dvojnosti in medsebojni povezanosti političnega in strokovnega združevanja. V tej kontinuiteti pride najprej prepričljivo do izraza prevladujoča težnja, da bi jedro združevanja naj predstavljal delavski razred, kar se sicer tudi pozneje izraža kot dominantna v vsej politiki slovenskih komunistov. Izrazito v ozadju je kmečki življ, česar pa ne bi pričakovali po usmeritvi, nakazani na goričanski konferenci pokrajinske organizacije KPJ v Sloveniji, septembra 1934, predvsem seveda ob Kardeljevem široko zastavljenem referatu o kmečkem vprašanju na Slovenskem in ob ustanovitvi štirinajstdnevnik Ljudska pravica, ki je bil namenjen kmečkemu življu.

V prvi polovici leta 1935 stopa vedno bolj v ospredje na slovenski politični sceni stavkovno gibanje, ki nima samo ekonomske osnove, temveč je izrazit protest doslej omejene in zadrževane energije ljudskih množic. Nosilec tega gibanja je industrijsko delavstvo, kmečki proletariat, h kateremu se je sicer obračalo slovensko narodnorevolucionarno gibanje, se je spóčetka pojavljalo samo obrobno, šele v julijski stavki kovinarjev na Jesenicah pomembno sodeluje kot podpornik stavkajočim. Vrhunec delavskega socialnopolitičnega protesta je vsekakor Zlet Svobod v Celju, 7. julija 1935 v upornem izbruhu množice, ki se je naveličala popuščanja taktiziranja in dogovarjanja in je v bojevitem zanosu podpirala in preglašala govornike.

Dostop h kmečkemu življu je slovenskim komunistom utirala predvsem Ljudska pravica kot glasnik »skupnosti slovenskega preprostega ljudstva«.⁷ Iz mreže poverjenikov in naročnikov Ljudske pravice se je v letu 1935 postopoma oblikovalo jedro poznejšega kmečko-delavskega gibanja.

Pot k slovenskemu kmetu pa se je, tako v predvolilni dejavnosti pred petomajskimi volitvami, kot v politični agitaciji, odpirala komunistom v sklopu dejavnosti Združene opozicije, ki se je naslanjala zlasti na kmečki življ v obrobni predelih Slovenije, pa tudi na Dolenjskem in Notranjskem, svoj vpliv navezujoč na politično izročilo Samostojne kmečke stranke iz dvajsetih let.

⁵ Glej Alenka Nedog, str. 55.

⁶ Enako.

⁷ Tako se je Ljudska pravica sama imenovala, glej tudi Alenka Nedog, str. 54.

Sredi leta 1935 so že vidni obrisi programske usmeritve nastajajočega ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem. Dokaj jasno so izražena načela o boju za gospodarsko, politično in kulturno samostojnost Slovenije, izražene so težnje in zahteve po slovenski samostojnosti, demokratizaciji življenja in socialni pravičnosti pod osnovnim geslom »Slovenija Slovencem«.⁸ Opozarjanje na fašistično nevarnost in boj za mir kot geslo za združevanje demokratičnih sil se očitneje pojavljata v programski usmerjenosti slovenskega ljudskofrontnega gibanja šele v mesecih po VII. kongresu kominterne na osnovi njegovih programskih dokumentov.⁹

Konec oktobra 1935 je dr. Joža Vilfan, član vodstva KPJ v Sloveniji in v tem času med vidnimi oblikovalci ljudskofrontnega gibanja, konec oktobra 1935 poročal na posvetu CK KPJ na Dunaju o političnem položaju v Sloveniji, največ o političnih razmerah z ozirom na možnosti organiziranja ljudskofrontnega gibanja. Obširno pisano poročilo, ki ga je Vilfan prinesel s seboj,¹⁰ je vsebovalo oceno posameznih skupin, tako Slovenske zemlje (dr. Lončar) in Boja (S. Vidmar), deloma tudi krščanskih socialistov, gibanj, ki bi utegnili priti v pošteb ob zavezništvu v okviru Ljudske fronte.

Direktivno pismo, ki ga je CK KPJ zasnoval na osnovi dolgotrajnejšega razčlenjevanja podatkov o političnem položaju v Sloveniji in s tem v zvezi o nalogah slovenskih komunistov in je datirano s 1. novembrom 1935,¹¹ je pomemben dokument za razumevanje zgodovine in razpoznavanja programskih prvin slovenskega ljudskofrontnega gibanja, saj daleč presega po svoji celostni obravnavi političnega položaja v Sloveniji vsa navodila tega obdobja. Bilo je vezano na informacije, pridobljene od posameznih partijskih instruktorjev (Ivana Grzetića, Blagoja Parovića, Toneta Ranzingerja), ki so delovali daljše obdobje v Sloveniji in po poročilih posameznih članov PK KPJ za Slovenijo Ivana Mačka, Staneta Krašovca, dr. Joža Vulfana, Jožeta Marna in Lojzeta Hohkrautha, kakor tudi poročila sindikalne komisije PK; pomembnost dokumenta potrjuje še dejstvo, da bi naj bil podlaga in izhodišče za sestavo sklepov ustanovnega kongresa KPS, ki je bil predviden že v novembru 1935.¹²

Za nas so pomembne nekatere značilnosti v predstavitvi političnega položaja v Sloveniji. Dokument je bil zasnovan kot direktiva o izvajanju sklepov VII. kongresa kominterne, ta direktiva pa je obvezovala člane KPJ. Navodila, ki jih je CK KPJ, povzeta po stališčih kominterne posredovala svojim organizacijam v državi, zlasti od IV. kongresa KPJ, novembra 1928 do Splitskega plenuma KPJ, junija 1935, so v svoji sektaški ozkostranosti in politični ekskluzivnosti marsikdaj bile neprehodna ovira za širše delovanje komunistov med množicami. Tudi v tem pismu so še vidni sledovi takšnega pojmovanja. Pismo govori med drugim o združevanju »nefašističnih sil in gibanj« v državi (nacionalistična gibanja so v tem času še prišteta med fašistična), tudi režim JRZ je označen kot fašističen, poudarjena je tendenca, da se proletariat čim dosledneje združuje v posebnih organizacijah in tako čim bolj osvobodi vpliva buržoazije in razredno osvešča, kar je v bistvu zoževalo vpliv delavskega jedra v družbi nasploh.

Na drugi strani pa je pismo vendar v posebnem poglavju opozarjalo na nevarnost osamitve delavskega gibanja, zlasti v njegovih težnjah, da pritegne k skupnemu boju srednje sloje. Pri tem je treba opozoriti, da je partija prav v tem času ustvarjala Enotno delavsko stranko (JRP) v državi, organizirala iniciativne odbore in se pogajala za združitev s socialno-demokracijo v tej organizaciji. Ker pa Enotna delavska stranka ni bila priznana in so postopoma tudi

⁸ Za CK ZKS, fond Slovenskega ljudskega gibanja v letu 1935. Alenka Nedog, str. 54.

⁹ Enako.

¹⁰ A CK ZKJ, fond KI, 1935/549.

¹¹ A CK ZKJ, fond KI, 1935/551. Direktivno pismo PB CK KPJ, poslano PK za Slovenijo, z naslovom »Dragi prijatelji«.

¹² France Filipič: Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, II. Ljubljana, 1981, str. 170.

razpadli njeni iniciativni odbori, je s tem partija izgubila med delavstvom legalna politična oporišča za širše politično povezovanje, kar bi lahko v ljudskofrontnem povezovanju odigralo pomembno vlogo. Ostajal je samo boj za enotnost delavskega razreda, bojevan znotraj strokovnih delavskih organizacij, ki je sicer prihajal uspešno do izraza v tedanjem stavkovnem gibanju, ni pa se dovolj uveljavljal v organizacijskem povezovanju znotraj slovenske ljudske fronte.

Ob vseh naštetih pomanjkljivostih dokumenta, ki ga obravnavamo in jih odkrivamo v njegovi kritični presoji in ob slovenskih političnih razmerah v tedanjem času, pa moramo zlasti poudariti njegov pomen kot prve široko zasnovane osnove za oblikovanje nastajajoče slovenske ljudske fronte. Nas zanima seveda predvsem programska kontinuiteta z usmerjenostjo štiri leta pozneje ustanovljene Zveze delovnega ljudstva Slovenije. Predvsem se moramo vprašati o avtohtonosti programa, ki ga je dokument ponujal, o njegovi zasnovi kot izrazu stvarnega položaja v slovenski družbi.

Kot smo že opozorili, je bil dokument zasnovan na osnovi najboljširnejših informacij iz domovine. Tukaj jih seveda ne moremo analizirati, vsekakor pa so se zelo razlikovala med seboj, tako v kritični oceni družbenega položaja v Sloveniji, kot v presoji delovanja pokrajinske organizacije KPJ. Zelo pomembno je vplivalo na sestavo dokumenta pismo, ki ga je prinesel dr. Vilfan konec oktobra 1935 na Dunaj.¹³

Z obravnavanim pismom se odpira prvič širše koncipirano problem zaveznitstva v slovenskem ljudskofrontnem gibanju. Pravilno ugotavlja Alenka Nedog v svoji knjigi o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji, da je razbitost slovenskih opozicijskih skupin olajšala komunistom, da postanejo pobudniki in nosilci zedinjene slovenske fronte.¹⁴ Bile pa so tudi druge politične sile v slovenski družbi, ki so razmišljale o svoji vodstveni vlogi v zbiranju slovenskih opozicijskih skupin, tako krog sodelavcev lista Slovenija,¹⁵ podobno Jugoslovanska strokovna zveza.¹⁶ Dr. Vilfan je v svojem pismu konec oktobra 1935 opozoril posebej na krog somišljenikov tednika Slovenska zemlja, ki je razglašala svoje prepričanje, da je edini oficialni predstavnik Združene opozicije v Sloveniji in je njen cilj organizirati vso slovensko opozicijo.¹⁷

Slovenska zemlja je v svoji prvi številki 15. avgusta 1935 in na to 5. septembra 1935 objavila programske osnove, od katerih nekatere tudi pismo CK KPJ od 1. septembra 1935 ni bistveno preseglo. Slovenska zemlja je poudarjala kmečko-delavsko skupnost slovenskega naroda kot osnovo vsakršne oblasti, odklanjala je fašizem, zahtevala demokracijo kot predpogoj narodove svobode, splošno in tajno volilno pravico za oba spola. Slovenska zemlja je tudi opozarjala na hrvatsko kmečko gibanje kot jedra, okrog katerega naj bi se tudi zbirali Slovenci in Srbi. Nakazovali so se obrisi idejno podzidanega opozicijskega gibanja, ki naj bi v ožji povezanosti zajelo vso državo in bilo pod vodstvom dr. Vladimírja Mačka. Slovenskemu delu tega gibanja, ki se je ob parlamentarnih volitvah konstituiralo na Slovenskem kot Združena opozicija, so vtisnili

¹³ Iz zapisnikov sej PB CK KPJ od 18. in 30. oktobra 1935 /v A CK ZKJ/ je razvidno, da so bili za sestavo direktivnega pisma zadolženi Ivan Gržetič, Blagoje Parović, Milan Gorkič in Ivan Krndelj, medtem ko je v predpripravah sodeloval tudi Karel Hudomalj.

¹⁴ Alenka Nedog, str. 60.

¹⁵ Slovenija, 7. junij 1935: Slovenska fronta — zgodovinska nujnost. Alenka Nedog, str. 58 — »Enotna fronta slovenskega naroda je danes zahteva ljudstva, je izraz najglobljih teženj najboljših Slovencev — je zgodovinska nujnost, je najrealnejše geslo današnjega dne«.

¹⁶ Slovenija, 2. oktober 1936: Slovenska katoliška skupnost in njene težave. Alenka Nedog, str. 59. Navaja misel dr. Gosarja na shodu Jugoslovanske strokovne zveze, ko pravi, da mora biti »katoliško jedro dovolj zdravo in trdno, da bo lahko v tistih vprašanjih, ki nimajo svetovno-nazorskega značaja, zbralo okrog sebe tudi druge pozitivne in poštenne elemente« in ugotavlja, da je katoliška skupnost tista skupnost med slovenskim narodom, ki obsega največje število vsaj v glavnih načelih enako mislečih ljudi.

¹⁷ Slovenska zemlja je izhajala od 15. avgusta 1935 kot glasilo Združene opozicije, priznavač predvsem programsko usmerjenost Hrvaškega kmečkega gibanja in vodilno vlogo dr. Mačka v njem. Glej tudi dr. Metod Mikuž, str. 432 in 433.

nekatero značilnosti osebnosti iz bivše Samostojne kmetijske stranke kot tudi iz vrst samostojnih demokratov.¹⁸

Program, ki ga je nakazovalo pismo CK KPJ od 1. novembra 1935 kot osnovo za organiziranje ljudskofrontnega gibanja, se je v marsičem prekrival s programom Združene opozicije, vendar se je razlikoval od njega predvsem v poudarjanju delavskega jedra ljudske fronte (kmečko-delavskega gibanja), gesla Zedinjene in svobodne Slovenije, koncentracije vseh slovenskih naprednih sil itd. V bistvu je ta program koreninil v političnem profilu Ljudske pravice in ne navsezadnje je izhajal tudi iz osnovnih ugotovitev Kardeljevega referata o kmečkem vprašanju na goričanski konferenci, septembra 1934. Podlaga celotnemu programu je bila težnja ustvariti pogoje za organiziranje opzijskega gibanja, ki bo stopilo v boj za gospodarsko, kulturno in politično osamosvojitve slovenskega naroda.¹⁹

Centralni komite je v svojem pismu ponovno poudaril nujnost takojšnjega organiziranja ljudske fronte v Sloveniji. Posredoval je seveda, sklepe, sprejete v zvezi s programskimi smernicami VII. kongresa kominterne o ljudskofrontnem gibanju in protifašističnem boju, a je povsem opravičeno opozarjal na trenutni položaj v slovenski družbi, kjer se je po zrušitvi šestojanuarskega režima in majskega parlamentarnih volitev ob prehodu JNS v opozicijo in SLS v vladni tabor odpiral širok političen prostor, v katerem si je sicer že zagotovila določene pozicije vladna JRZ, ostale stranke in gibanja pa so se, šele prilagajala novemu položaju, se organizacijsko postavljala na noge in dopolnjevala svoje programe; tako je bilo mogoče z odločno in dobro vodenno akcijo in s programom, ki bi bil uresničljiv v bližnji prihodnosti, doseči vpliv na množice in ustvariti kontakte k raznim, predvsem seveda demokratičnim skupinam. Zato je CK KPJ v svojem pismu opozarjal: »Položaj v Sloveniji je danes takšen, da bo slovenska fronta, če se mi ne vključimo v njo, nastajala tudi brez nas. Če mi ne bomo pobudniki in nosilci združevanja v slovenski fronti, potem bodo to vlogo prevzeli drugi elementi in bo to gibanje uperjeno proti nam, ali pa bo s tem zelo otežena vodilna vloga delavskega razreda v protifašističnem gibanju.«

Pismo CK KPJ našteva skupine, ki naj bi jih slovenski komunisti pritegnili v ljudsko fronto: »Od političnih organizacij poleg Enotne delavske stranke, gibanja SNR in socialnih demokratov ... 1) SLS organizacije ali struje — ali zdaj JRZ organizacije — ki ne odobravajo današnje Koroščevo režimsko politiko in ki se ne strinjajo z združitvijo SLS z radikali; 2) Skupino okrog »Slovenije«; 3) Skupino okrog »Slovenske zemlje«, organizacije in pristaše HSS v Sloveniji; 4) Skupino okrog Vidmarjevega »Boja«; 5) Skupino okrog »Sodobnosti«; 6) Skupino okrog levih krščanskih socialistov okrog političnega odseka Jug. Strok. Zveze (skupina okrog »Besede«).«

Naj omenimo nekatera gesla in nekatere zahteve, ki so navzoče vsaj delno tudi v razglasu ZDLS leta 1939, med drugimi geslo Slovenija Slovincem in gesla proti gospodarskemu zapostavljanju in izrabljanju Slovencev, za brez-pogojno enakopravnost slovenščine, za priznanje slovenščine kot edinega uradnega jezika v Sloveniji, za nacionalno in socialno pravičnost, za svobodo tiska, zbiranja in organiziranja, za svobodo verskega prepričanja, za splošno politično amnestijo, za ukinitve zakona o zaščiti države.

Ponovno je v pismu poudarjeno, da slovenska fronta ni enotna stranka, temveč zveza, v kateri se združujejo za akcijo ob raznih konkretnih problemih razne skupine in struje, poudarjen je demokratični značaj slovenske fronte, v kateri naj ne bi bilo majorizacije in bi imela kolektivno vodstvo. Našteti je

¹⁸ Enako.

¹⁹ Glej tudi Alenka Nedog, str. 58.

tudi nekaj zahtev v zvezi s plačevanjem davkov, zadolženostjo in najemanjem kreditov.²⁰

Iz pisma CK KPJ velja spregovoriti še o poglavju z naslovom »Razočaranje slovenskega naroda nad jugoslovanstvom«. Pismo ob dejstvu, da so mnogi ljudje na osnovi osemnajstletnih izkušenj razočarani nad jugoslovansko državo, ugotavlja, da si večina Slovencev iz raznih vzrokov vendar ne želi odcepitve od Jugoslavije, za kar da se tudi ne zavzema KPJ. V zvezi z nadaljnjim bivanjem slovenskega naroda v jugoslovanski državi pa da je mogoče slovenske množice združevati ob 'geslih za nacionalno in državljansko enakopravnost in da ostaja slovenski narod v Jugoslaviji prostovoljno, in da je konec sleherne prevlade drugega naroda.

1. novembra 1935 je Ljudska pravica objavila uvodnik, ki ga je napisal dr. Joža Vilfan, poziv za ustanovitev »slovenske fronte ljudske svobode vseh demokratičnih sil«.²¹ List je ta svoj poziv naslavljal na »vse pripadnike svobode in demokracije, vse, ki se bore za napredek Slovenije, skupine okrog Slovenske zemlje, Slovenije, Bojevnika, odkritosrčne pripadnike svobode in demokracije, da se zedinijo v slovensko ljudsko fronto ljudske svobode«.²² Uvodnik je bil napisan v duhu programske usmeritve, kakor je prišla do izraza v pismu CK KPJ od 1. novembra 1935. To pismo sicer v bistvu ni prinašalo v slovenski politični prostor bistvene programske novosti in je povzemalo mnoge elemente, ki so se že pojavljali v opozicijskem tisku — predvsem v Ljudski pravici, Sloveniji, Slovenski zemlji in v Boju, deloma tudi v Delavski politiki in Delavski pravici, tako da ga lahko ocenjujemo kot zbir političnih izkušenj tega obdobja na Slovenskem. Znotraj komunističnega gibanja pa je zaslediti premike, zlasti v obravnavanju nacionalnega vprašanja in v odnosu do jugoslovanske države. V tem programu, ki je služil kot osnova ob začetkih ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem, je nekaj konstant, ki jih je zaslediti tudi v poznejših programih, tako — kot jih našteva dr. Janko Prunk v svoji razpravi o slovenskih narodnih programih²³ — boj za demokratizacijo političnega življenja, za gospodarsko in socialno zaščito in življenjsko perspektivo slovenskega delovnega človeka ter prizadevanja za pravico nacionalne samoodločbe slovenskega naroda.

V letu 1936 se je zamisel o Slovenski ljudski fronti uresničila v doslej največjem obsegu in z znatno povečanim vplivom na slovensko družbo. Sicer je režim 18. marca 1936 prepovedal izhajanje Ljudske pravice in s tem zadal hud udarec slovenskemu ljudskemu gibanju, vendar je prisilil njegove organizatorje, da so pričeli iskati novih poti za uveljavljanje ljudskofrontnih idej v slovenski javnosti. Že 23. marca 1936 je poslalo uredništvo prepovedane Ljudske pravice pismo svojim privržencem, v katerem ugotavlja: »Ljudska pravica je postala glasilo slovenskega ljudskega gibanja. To ni stranka, ampak skupnost ljudi, ki so zahtevali demokratične pravice, izboljšanje gospodarskega položaja, gospodarsko neodvisnost Slovenije, enakopravnost Slovenije v vsakem oziru.«²⁴ Že 21. maja 1936 je namesto Ljudske pravice začel izhajati nov tednik Za staro pravdo (pod uredništvom dr. Jože Vilfana).²⁵

Ljudskofrontno gibanje je v prvi polovici 1936. leta doseglo pomembne uspehe v združevanju »od spodaj«, v skupnem nastopanju množic v mogočnem stavkovnem valu ter mladinskem mirovnem in protifašističnem gibanju, doseglo pa je nekaj uspehov tudi v dogovarjanju in akcijski povezavi »na vrhu«.

Silovito se je stopnjeval pritisk Stojadinović-Koroščeve vlade, ki je z vsemi sredstvi poskušala omejevati vsa opozicijska gibanja. Da bi se uspešneje upirala režimu, se je Združena opozicija znotraj države vse trdneje povezovala

²⁰ Alenka Nedog, str. 60 in 61.

²¹ Glej tudi Metod Mikuž, str. 499, Alenka Nedog, str. 61.

²² Enako.

²³ Janko Prunk: Slovenski narodni programi, Ljubljana, 1986, str. 88.

²⁴ Alenka Nedog, str. 65. France Filipič: Poglavja ..., str. 185.

²⁵ Enako.

z raznimi političnimi gibanji in v Sloveniji si je poskušala pridobiti zaveznike celo pri dr. Mačku sicer nesimpatični levi. Tako so se odpirala v Sloveniji vrata za razširitev in organizacijsko utrditev kmečko-delavskega gibanja.

Pomemben napredek v tej smeri je bil dosežen poleti 1936, ko so se na proslavi 60-letnice vodilnega člana kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji, dr. Vekoslava Kukovca, v Mariboru poleg najvidnejših mož Združene opozicije v državi (med njimi dr. Dragoljub Jovanović, dr. Srđan Budisavljević in Večeslav Vilder), udeležili celo socialisti. Na tej proslavi je bilo dogovorjeno, da se tednika *Za staro pravdo* in Slovenska zemlja združita. 30. julija 1936 je Slovenska zemlja izšla z geslom »Za staro pravdo«. S tem je bila nakazana povezava dveh političnih gibanj, slovenskega kmečko-delavskega, ki je bilo pod neposrednim vplivom komunistov in privrženecv hrvaškega dr. Mačkovega kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji.²⁶ Tej zvezi pa so se na osnovi, ki je v bistvu obsegala najpomembnejše točke ljudskofrontnega programa, pridružili še socialisti. Ti so 10. avgusta 1936 razposlali svojim somišljenikom okrožnico, v kateri so sporočali, »da so bili v juliju razgovori socialistov s predstavniki opozicionalnih grup v dravski banovini končani ter se je dosegel načelen sporazum med grupo, ki se zbira okrog Slovenske zemlje — (to so pristaši g. dr. Mačka) in pristaši okrog Stare pravde — in nami.«²⁷

V nadaljevanju je v okrožnici navedeni akcijski program sporazuma obsegal naslednje točke: 1. Borba za popolno svobodo, to je politično in gospodarsko demokracijo za vse državljane in državljanke; takojšnji razpust skupščine ter razpis svobodnih in tajnih volitev na podlagi proporcionalnega volilnega sistema. — 2. Borba proti fašizmu in vsaki diktaturi. — 3. Borba za notranjo preureditev države na podlagi enakopravnosti in svobodnega sporazuma Slovencev, Hrvatov in Srbov z upoštevanjem jezikovno-kulturnih pravic narodnih manjšin. — 4. Borba za svetovni mir in proti vojni. — V vseh drugih svetovno-nazorskih, političnih in socialnih vprašanjih ohrani vsaka skupina popolno svobodo.²⁸

Ta sporazum je dobil tudi svojo organizacijsko potrdilo na delegatskem zborovanju kmečko-delavskega gibanja 4. oktobra 1936 v Zagrebu, ko so izvolili glavni odbor slovenskega kmečko-delavskega gibanja s predsednikom dr. Vekoslavom Kukovcem in tajnikom dr. Dragotinom Lončarjem.²⁹ Naj povemo še, da se je ta sporazum dokaj uspešno uveljavil ob postavljanju opozicijskih kandidatov na listah v jesenskem obdobju potekajočih občinskih volitev v Sloveniji.³⁰

2. septembra 1936 je CK KPJ v direktivnem pismu pokrajinski organizaciji v Sloveniji v navodilih za organiziranje ljudske fronte izrecno naglasil, da je ljudska fronta »blok političnih skupin, ki izražajo voljo naroda ... blok vseh strank, ki so proti reakciji in fašizmu, za svobodo in demokracijo in narodno enakopravnost.«³¹ CK KPJ je vsekakor odobral koalicijski princip, ki pa je že leto pozneje doživel hudo krizo.³²

2. septembra 1936 pa je CK KPJ komunistom v Sloveniji poslal še drugo direktivno pismo,³³ ki vsebuje tri pomembne podatke. Centralni komite je menil, da je potrebno v Sloveniji okrepiti boj proti hitlerizmu »kot nerazdeljivi del našega boja proti fašizmu«. Kot osrednje politično geslo v boju komunistov za družbene spremembe naj bi se izražalo v zahtevi za demokratsko federativno republiko Jugoslavijo (kar pa naj se javno še ne bi razglašalo). CK KPJ

²⁶ Alenka Nedog, str. 66. France Filipič: Poglavlja ..., str. 186.

²⁷ Okrožno sodišče Maribor, IX kzp 1147/36-1 a. Pokrajinski arhiv, Maribor.

²⁸ Okrožnica je tudi navedla podpisnike sporazuma; ti so bili: za socialiste Josip Petejan, Viktor Eržen, dr. Celestin Jelenc, a za Slovensko zemljo dr. Vekoslav Kukovec, Stane Vidmar in dr. Dragotin Lončar. Zanimivo je, da je sporazum podpisal tudi Stane Vidmar, zastopnik Bojevnikov, katerih glasilo Bojevnik se je februarja 1936 združilo z Ljudsko pravico.

²⁹ Alenka Nedog, str. 67.

³⁰ France Filipič: Poglavlja ..., str. 186.

³¹ ZA CK ZKS, fond PK KPJ.

³² A CK ZKJ, fond KI, št. 1936/310, Pismo br. 2.

je spreminjal svojo oceno Stojadinovićeve vlade, priznavajoč da v bistvu ni vojno-fašistična; kakor jo je označeval doslej.

Leto 1937 je bilo prelomno v zgodovini združevanja slovenskih demokratičnih in progresivnih gibanj v skupnem nastopu. Kmečko-delavsko gibanje kot združevalec ljudskofrontne akcije je razpadlo, očitno mu je bil organizacijski oklep pretesen. 11. aprila 1937 se je namreč na sestanku pri dr. Mačku v Zagrebu skupina slovenskega KDG pod vodstvom dr. Lončarja iz Ljubljane in dr. Doboviška iz Celja neposredno podredila dr. Mačkovemu kmetškemu gibanju ter se s tem odpovedala dogovoru od 4. oktobra 1936 na delegatskem zborovanju KDG v Zagrebu.³³ Razcep v KDG so nato izrabili socialisti in 13. junija 1937 sporočili, da je dogovor, ki so ga sklenili 20. julija 1936 s tem da »ne obstaja več naš tedanji sopogodbenuk«, brezpredmeten.³⁴

V teh kriznih razmerah, ko se je slovensko ljudskofrontno gibanje znašlo na robu slovenskega političnega življenja, je potekal aprila 1937 ustanovni kongres KPS na Čebinah, ki je s svojimi stališči neposredno vplival na stališča slovenskih komunistov do eksistenčnih vprašanj slovenskega naroda in zlasti do problemov, ki so se pojavljali v njihovem odnosu do zaveznikov v ljudskofrontnem gibanju. Kot je znano, je manifest s Čebin opozarjal in svaril, da je treba prenehati s politikantstvom in medsebojnimi prepiri v demokratičnih vrstah in da se morajo združiti »vse sile, ki jim je res pri srcu usoda slovenskega naroda« ter izrazil prepričanje, da mora politično združevanje Slovencev vsekakor zajeti katoliške množice, ki so sicer vključene v JRZ, vendar pa zahtevajo demokracijo, narodno svobodo in so pripravljene za boj proti fašizmu in vojni.³⁵ Temeljni problem pridobivanja politično organiziranih katoliških množic k skupnemu nastopanju demokratičnih političnih skupin je bil v ospredju v delovanju Slovenske ljudske fronte od njenih začetkov pa vse do konca predaprilske Jugoslavije, rešen samo v toliko, kolikor se je te množice posrečilo pridobiti v zvezi s krščanskosocialnim gibanjem, zlasti Jugoslovanske strokovne zveze, tako v stavkovnem gibanju, v katerem se je oblikovala in utrjevala enotnost delavskega razreda, v narodnoobrambnih akcijah po pripojitvi Avstrije k Nemčiji 1938. leta in nemalo tudi v protidraginjskih akcijah 1940. leta.

Ko je konec julija 1937 skupina KDG, ki je ostala po razpadu ljudskofrontne koalicije sama, sklepala dogovore za sodelovanje z odborom radikalne stranke v Sloveniji in ustanovila v ta namen tudi skupni odbor, je levičarski Delavski list, ustanovljen pred kratkim, zavzel naslednje stališče, ki je prav tako postavljalo v ospredje problem pritegnitve katoliških množic: »Pozdravljamo stremljenja po zbiranju demokratskih sil v Sloveniji, tudi mi delamo na tem. Toda pri tem se je treba ozirati na ona gibanja, ki predstavljajo množice demokratskega slovenskega ljudstva. Predvsem se moramo torej obrniti na množice SLS in JRZ, na njihove voditelje, ki so ostali zvesti, ali se vrnil k demokraciji in slovenstvu in jih pridobiti za sodelovanje. Dalje bi se morali truditi, da se spet doseže sporazum z dr. Lončarjem in Doboviškom, s socialističnimi voditelji in krščanskimi socialisti. Puc pride v poštev poslednji.«³⁶ V nadaljevanju Delavski list kratko povzema: »Ljudska fronta pri nas bi bila le ona zveza, v kateri bi bili enotni proletariat, skupine KDG in SLS«.

Sporazum med Kmečko-demokratično koalicijo in Združeno opozicijo 8. oktobra 1937 je z jarko lučjo osvetlil vso bedo slovenske politične razcepljenosti in politične neučinkovitosti demokratičnih skupin. 2. oktobra 1937 se je oglasil tednik Sobota v Kranju s člankom Trije bloki: »Sporazum med dr. Mačkom in Združeno opozicijo je omogočil tudi slovenskemu narodu, da izrazi svoje zahteve, želeli bi le, da bi se vse demokratične skupine v Sloveniji čim-

³³ France Filipič: Poglavlja ..., str. 205. Alenka Nedog, str. 71.

³⁴ France Filipič: Poglavlja ..., str. 208. Alenka Nedog, str. 72.

³⁵ Manifest prvega, ustanovnega kongresa Komunistične stranke Slovenije. ZAČK ZKS.

³⁶ Delavski list, 15. avgust 1937, št. 5, leto I. Povzetek iz članka Zakaj ravno z dr. Pucom.

prej združile, da bi o usodi slovenskega naroda ne odločali zopet drugi brez slovenskega naroda samega.«

16. oktobra 1937 pa je Sobota v obširnem članku z naslovom »Ali naj Slovenci še vedno čakamo?« razpravljala o problemu, prisotnem skozi vso zgodovino slovenskega ljudskofrontnega gibanja; ob tem je sicer bistveno povzemala misli iz pisma CK KPJ iz leta 1936, ki smo ga že navedli, vendar je zelo premišljeno, trezno in z upoštevanjem stvarnih okoliščin (avtor članka je bil verjetno Mirko Košir) analizirala slabosti, ki so hromile slovensko ljudskofrontno gibanje. Na vprašanje, zakaj se doslej niso mogle združiti vse demokratične skupine v Sloveniji, ali so se celo že razšle že združene takšne skupine (izstop dr. Lončarjeve skupine in socialistov iz KDG), je Sobota odgovarjala: »Napaka je bila, da so se te skupine skoro zlele v Kmečko-delavskem gibanju, namesto da bi ohranile svojo samostojnost in korakale skupno samo v tistih vprašanjih, glede katerih so se točno pogodile.« Zakaj se KDG v letih 1936 in 1937 niso pridružile nove skupine? Na to vprašanje je Sobota odgovarjala: »Iz strahu, da bi pri takem združevanju izgubile svojo samostojnost in da bi jim ne bilo mogoče izvajati še svojega posebnega programa (kmečkega, delavskega, itn.) se marsikateré organizacije niso hotele priključiti že obstoječemu gibanju... zato vzrok, da so se v demokratskem gibanju zbirali bolj posamezniki, ne pa tudi demokratične kulturne, športne in podobne organizacije... razkasanost delavskega gibanja na razne politične in strokovne skupine je onemogočila delavstvu, da bi s svojo borbenostjo, zavednostjo in preizkušenostjo uspešno podprlo slovensko gibanje za demokracijo in boljšo bodočnost vseh slojev slovenskega naroda.« In kakšen je izhod iz tega položaja, se je na koncu članka spraševala Sobota in odgovarjala s predlogom, da se vse v resnici demokratične množice slovenskega naroda združijo v mogočno slovensko gibanje za demokracijo, mir in socialno pravičnost, ne da bi se pri tem razne stranke, društva ipd. popolnoma stopili in izgubili svojo samostojnost in možnost svobodnega delovanja za svoje posebne cilje.

Sporazum 8. oktobra 1937 je na Slovenskem povzročil v opozicionalnih vrstah nelagodje, ker Slovenci niso bili pritegnjeni. Na dlani je bilo, da snovalci sporazuma niso ocenili v Sloveniji nobeno opozicionalno silo kot dovolj pomembno, da bi jo vključili v dogovarjanje. Nosilec ljudskofrontne ideje, kmečko-delavsko gibanje naj bi bilo po svojem političnem profilu po oceni Josipa Broza-Tita v sestavku, objavljenem ob sporazumu v Proleterju, tisti člen v navezi, v kateri bi se slovenske opozicionalne sile lahko pridružile sporazumu.³⁷ Tito je zapisal: »Sporazum med Hrvati in Srbi je treba razširiti tako, da bo v demokratičnem bloku sodeloval tudi pravi predstavnik slovenskega naroda. To sta predvsem Kmečko-delavsko gibanje in velik del tistih, ki so v Koroščevi stranki, pa se ne strinjajo z njegovo politiko, to pa je večina slovenskega naroda... Nadalje mora biti v tem demokratičnem bloku zastopan tudi delavski razred kot zelo pomemben družbeni faktor. Pri tem ne gre za nekakšno trdovratno zavzemanje za prestiž, temveč je od tega zares v marsičem odvisen uspeh nadaljnjega boja.« Podobno je Tito 2. novembra 1937 poročal Wilhelmu Piecku, članu sekretariata IKKI.³⁸

Kakšno pa je bilo stališče kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji do sporazuma? Tri tedne pred razglasitvijo sporazuma je mariborska Neodvisnost, glasilo KDG, v članku Naprednost in »naprednjaki« zapisala, da se morajo združiti vsi slovenski demokratični elementi ne glede na svoje versko in politično prepričanje: »Ta nova slovenska napredna fronta, katere začetek predstavlja naše kmečko-delavsko gibanje, bo zadosti trdna, da se ramo ob rami z demokratičnimi silami hrvaškega in srbskega naroda postavi po robu vsem navalom mednarodnega fašizma od zunaj in od znotraj, da ustvari in brani

³⁷ Proleter, novembra 1937, št. 12, članek Sporazum in delavski razred. Podpis T. T.

³⁸ A CK ZKJ, fond KI 1937/102. Glej Josip Broz Tito, Zbrana dela III, str. 124 in 125.

svobodno demokratično Jugoslavijo na temelju narodne enakopravnosti in svobode vseh jugoslovanskih narodov.³⁹

11. oktobra 1937 pa je Neodvisnost v obsežnem prispevku ing. Antona Štebija, ene od osrednjih osebnosti v kmečko-delavskem gibanju, s člankom z naslovom »Močna in enotna slovenska fronta je narodna potreba« ponudil doslej po številu predlaganih skupin doslej najobsežnejši program ljudskofrontnega združevanja. Neodvisnost je zapisala: »Za ustanovitev enotne slovenske fronte s skupnim programom bi prišle v poštev naslednje skupine: 1. Socialistična stranka, ki je že pred letom sklenila podoben sporazum, pa ga je pred kratkim iz formalnih razlogov odpovedala. 2. Slovensko kmečko-delavsko gibanje kot ideološka zaveznica združene opozicije pod vodstvom dr. Kukovca. 3. Slovenska skupina Mačkovega gibanja pod vodstvom dr. Lončarja. 4. Pristaši bivše Slovenske ljudske stranke (SLS), ki so ostali zvesti prejšnji avtonomistični usmerjenosti stranke. 5. Pristaši bivše narodno napredne politične ideologije, ki se niso včlanili v Jugoslovenski nacionalni stranki (JNS) in ki so ostali zvesti nekdanjim narodno naprednim tradicijam. 6. Vse tri sindikalne organizacije našega delavstva, katerim nalagajo lastni interesi stremenje po čim hitrejši osamosvojitvi Slovenije, v kateri bo delavstvu zagotovljen boljši življenjski položaj. 7. Skupina okrog tednika »Slovenija«, ki se načelno bori že šest let za slovenski politični program. 8. Skupina bojevnikov, ki so se odcepili od onih, ki so se udinjali znani vodilni stranki. 9. Pretežni krog slovenskih razumnikov, ki je že od nekdaj usmerjen v duhu najširše svobode, zlasti skupini okrog revije »Sodobnost« in »Ljubljanski zvon«. 10. Vse gospodarske organizacije, ki v svojih glasilih že danes odločno zahtevajo preureditev države v omenjenem smislu.« Štebijeve članek je ugotavljal, da naj bi se te našteje skupine združile v enotno, rahlo povezano, toda načelno nekolebajočo skupnost.

Ko v našem sestavku nakazujemo zgodovinsko kontinuiteto uveljavljanja ideje, vsebine in organizacijske oblike ljudskofrontnega gibanja, smo dali poseben poudarek dogajanju v 1937. letu, zlasti ob sklenitvi Bloka narodnega sporazuma, ki ga je KPJ v tedanjem Titovem članku — katerega smo že navedli⁴⁰ — pozdravila med drugim kot velik korak k bratskemu sporazumu med vsemi narodi Jugoslavije.

Mednarodni dogodki v 1938. letu s priključitvijo Avstrije k Nemčiji, Münchenskimi dogovorom in prodiranjem nacističnega vpliva v državi, so ustvarili položaj, v katerem se je ljudskofrontno gibanje s svojim jedrom KDG predvsem uveljavljalo v širokem združevanju ljudskih množic v narodnoobrambnih in protifašističnih akcijah. Šele pred decembrskimi parlamentarnimi volitvami so bile bolj razpoznavne črte ločnice med političnimi skupinami, na eni strani vladnimi, na drugi opozicijskimi, predvsem tistimi, ki so se pojavljale s svojimi kandidati na dr. Mačkovi opozicijski listi. Ponovno se je razkrila usodna razdrobljenost slovenske demokratske skupnosti, med drugim v absurdnem pojavu, da so se slovenski socialisti v posebnem bloku na dr. Mačkovi listi povezali z JNS, medtem ko so se v opozicijski blok slovenske demokratske skupnosti v bolj ali manj popolnem sporazumu vključili KDG, gibanje slovenskih mačkovcev, stara SLS in krščanski socialisti. Za opozicijo v Sloveniji je glasovalo 45.123 volilcev ali 20,48 %.⁴¹

5. februarja 1939 je dr. Dragiša Cvetković sestavil novo vlado, ki naj bi, po pisanju tiska in splošnih ocenah pripravila rešitev hrvatskega vprašanja. V otipljivo bližino so se primaknile možnosti preureditve države, v kateri naj bi

³⁹ Glej tudi dr. Metod Mikuž, str. 497.

⁴⁰ Glej opombo št. 37.

⁴¹ Alenka Nedog, str. 113. »Stara SLS« je bila leva skupina nekdanje SLS, ali »somišljeniki SLS«, kakor so se sami imenovali. katerih predstavniki dr. Anton Breclj, Jože Gostinčar, dr. Jakob Mohorič in dr. Ivan Stanovnik so 7. novembra 1937 sklicali sestanek v Ljubljani, ter potem, ko jim je policija ta sestanek prepovedala, izdali razglas »Vsem somišljenikom SLS in zavednim Slovincem«. V njem so najostreje obsodili dr. Koroščevo politiko in se zavzeli za politično koncentracijo v boju za gospodarsko osamosvojitve Slovencev, za socialno pravico, politično svobodo in samoodločbo.

Slovenija zavzela samostojnejši položaj kot doslej. Nakazovale so se tudi možnosti širšega političnega delovanja, čeprav je Edvard Kardelj svaril pred iluzijami o Cvetkovičevem režimu in med drugim v izčrpni oceni notranjepolitičnega položaja v državi zapisal: »Samo zlom JRZ in sestava demokratične vlade kot rezultat sporazuma narodov Jugoslavije in skupne volje za obrambo njene neodvisnosti lahko omogoči prehod k resnični demokraciji.«⁴²

Razkosanje Češkoslovaške sredi marca 1939 je povzročilo v slovenski družbi izjemno stanje, vrstili so se pozivi k narodni koncentraciji, okrepila so se prizadevanja za načrtno organizirano narodnoobrambno delo, globljega posega v narodno tkivo, ki bi morda prinesel preobrat v prizadevanjih za ustvarjanje nacionalne enotnosti, pa ni bilo. V marcu in aprilu 1939 so se okrepile priprave za pregrupacijo političnih formacij z ozirom na spremembo, ki so se obetale v političnem življenju. 12. marca 1939 je bil v Zagrebu sestanek 187 delegatov slovenskega kmetskega gibanja, na katerem so izvolili pripravljalni odbor za ustanovitev Slovenske kmetske stranke. Ta naj bi vodil priprave za organiziranje stranke po občinah in okrajih ter stopil v stik tudi s sorodnimi skupinami. Poskusil naj bi doseči fuzijo ali vsaj sodelovanje. Sestanek delegatov slovenskega kmetskega gibanja je bil v tem času najbolj odmeven dogodek v taboru slovenske demokratske opozicije.⁴³

V Sloveniji se je po parlamentarnih volitvah odpiral politično nepokrit prostor. Nedvoumno je bilo, da je JRZ in z njo slovenski klerikalizem pirova zmaga na volitvah dodobra zožila, to pa je potrjevalo dejstvo, da je bilo v Sloveniji za JRZ oddanih samo 52,32 % glasov vseh vpisanih volilcev. Če imamo pred očmi dejstvo, da je volilo v Sloveniji sploh samo 64 % vpisanih volilcev, je skromni uspeh JRZ dejansko bil znanilec globoke krize v slovenski družbi, katere znatni del je izgubljal zaupanje v državo, s katero se je identificirala JRZ, s svojo neudeležbo na volitvah je obračal hrbet Jugoslaviji, kar se je potem tako očitno pokazalo ob aprilski vojni 1941. leta. V ta prazni prostor, v katerem se je, med drugim, razširil čez mejo uvoženi in od domačega nemštva podpirani hitlerizem, naj bi stopila opozicijska gibanja. Ali sta se KPS in z njo slovensko ljudskofrontno gibanje dovolj zavedala te bridke resnice?

O tedanjem političnem položaju so razpravljali slovenski komunisti na II. plenumu CK KPS, na katerem so se sestali konec januarja ali v začetku februarja 1939. Sprejeli so resolucijo, ki je, ob volilnem neuspehu slovenskega dela JRZ in porazu JNS (»JNS je izšla iz volitev zlomljena«) ugotavljala, da bi bilo mogoče iz obeh teh strank pritegniti demokratične elemente k sodelovanju, zlasti na osnovi boja za vsakdanje gospodarske in politične zahteve delovnih ljudi. Ta ocena je sicer nakazovala možnosti okrepitve demokratičnega tabora, oziroma ljudske fronte v njem, kaže pa, da si slovenski komunisti niso dovolj odločno zastavljali vprašanja o politični prihodnosti 36 % slovenskih volilcev, ki se volitev niso udeležili, med njimi pa je bil precejšen odstotek delavskih glasov.⁴⁴

28. marca 1939 so se sestali v Ljubljani zastopniki tako imenovane Slovenske združene opozicije (KDG, Lončarjeva skupina, krščanski socialisti) ter podali naslednjo izjavo: »Slovenska združena opozicija smatra, da je za popoln in trajen sporazum med Slovenci, Hrvati in Srbi predpogoj popolna svoboda posvetovanj, govora, tiska in zborovanj. Pri sklenitvi oblike trajnega sožitja med Slovenci, Hrvati in Srbi mora sodelovati ves narod. To pa je mogoče le, če se narod obvesti o politiki sporazuma in se mu omogoči svobodna manifestacija volje. — Slovenska združena opozicija je kot temelj sporazuma v našem javnem življenju od vsega začetka zastopala in zahtevala federativno državno ureditev kot edini trdni temelj za skupno življenje vseh Slovencev, Hrvatov in

⁴² Notranje in zunanje politični pregled /Okrožnica št. 1, Kmečko-delavsko gibanje/. ZA CK ZKS, mapa množična gibanja.

⁴³ Alenka Nedog, str. 143.

⁴⁴ ZA CK ZKS: Resolucija plenuma osrednjega odbora KSS, februarja 1939.

Srbov v tej državi. — Politične izkušnje in zgodovinski trenutki nam narekujejo prepričanje in izjavo, da mora nositi odgovornost v usodnih dneh ves narod in ne le ena sama politična stranka. — Nesvobodne javne volitve niso pokazale niti leta 1931, niti leta 1935, niti leta 1938 resnične in svobodne politične volje slovenskega naroda.⁴⁵

KDG je sklenilo na tem sestanku delegatov, da bo storilo vse, da pride do združitve vseh demokratičnih skupin in določilo dr. Kukovca in Leskoška za nadaljnje razgovore z ostalo opozicijo. Vendar pa je dr. Lončar v imenu svoje skupine združitve odklonil, ker je pripravljaj ustanovitev Slovenske kmetijske stranke, predlagal pa je, naj bi se posebej organizirana kmetijska stranka in posebej organizirana delavska stranka koalirali v kmečko-delavsko zvezo. Leskošek je kot predstavnik delavstva v KDG v tako zvezo privolil, da bi takoj prišlo vsaj do delnega sodelovanja, vendar s pridržkom, da odklanja mnenje dr. Lončarja, naj ima SKS nekaj monopol za politično organiziranje kmečkega ljudstva.⁴⁶

Podatke, ki smo jih povzeli po rokopisu dr. Cirila Spindlerja o življenju dr. Vekoslava Kukovca, osvetljuje Edvard Kardelj v svoji brošuri »V obrambo demokratičnih svoboščin«, ki jo je izdal 1939. leta v Zagrebu. V zvezi z delegatskim sestankom 28. marca 1939 v Ljubljani, s katerim se pravzaprav začelja zgodovina ustanovitve Zveze delovnega ljudstva Slovenije, je Edvard Kardelj zapisal: »Po volitvah 11. decembra 1938 je vedel vsak pameten človek, da razcepjenost demokratičnih sil koristi le reakciji — JRZ in JNS. Kmečko-delavska skupina (predsednik dr. Kukovec, predstavnik delavstva Leskošek: KDG) je zato na sestanku delegatov sklenila, da bo storila vse, da pride do združitve vseh demokratičnih skupin. G. dr. Lončar je v imenu svoje skupine združitve odklonil, pripravljaj ustanovitev Slovenske kmetijske stranke (SKS) in predlagal, naj se posebej organizirana kmetijska stranka in posebej organizirana delavska stranka koalirata v kmečko-delavsko zvezo. — Ker po demokratičnih načelih ni mogoče nikomur braniti, da ustanovi stranko, je predstavnik delavstva v KDG Franc Leskošek v tako zvezo privolil, da bi prišlo takoj vsaj do delnega sodelovanja; vendar z rezervo, da odklanja mnenje g. dr. -ja, naj ima SKS nekaj monopol za politično organiziranje kmetijskega ljudstva. — Kmalu se je izkazalo, da dr. Lončar, dr. Vavpetič in drugi »voditelji« SKS v praksi odklanjajo sploh vsako sodelovanje s KDG in njenim delavskim krilom. Pri delu »na terenu« pa se je izkazalo, da vidijo kmetje rešitev le v trdni zvezi z delavci, da obsojajo »eksekutivo« SKS, da zahtevajo, naj se i g. dr. Lončar i g. dr. Kukovec iz vodstva umakneta, če se ne moreta sporazumeti; kmetje iz SKS in KDG pa se bodo že sporazumeli med seboj in z delavci. — In tako je zorela misel na Zvezo delovnega ljudstva. G. dr. Lončar je sicer odklonil vsak razgovor o tem, toda drugačnega mnenja so bili kmetje iz SKS in predsednik SKS Franc Špehar. — Še pred celjskim sestankom delegatov dne 3. septembra t.l. je bil pripravljen načrt oklica delovnemu ljudstvu, ki so ga pomagali sestaviti tako nekateri kmetje in izobraženci, iz vrst SKS in »mladokmetijcev« kot nekateri kmetje, delavci in izobraženci iz KDG, mladokmetijcev, krščanskih socialistov itd. po vsej Sloveniji s pozivom, da sporoče svoje mnenje in morebitne pomisli.«⁴⁷

Tik pred ustanovnim sestankom ZDLS, je 31. avgusta 1939, skupina Mladokmetijcev izdala pismo, ki so ga razposlali pripadnikom kmečkega gibanja. V tem pismu so izjavili pripravljenost za sodelovanje vseh demokratiških skupin za doseg demokracije, narodne enakopravnosti in izboljšanje položaja kmeta in delavca.⁴⁸ Gibanje mladokmetijcev je bilo v tem času očitno blizu zamisli o ustanovitvi Zveze delovnega ljudstva Slovenije, Dušan Kermavner ga

⁴⁵ Povzeto po rokopisu dr. Cirila Spindlerja o življenju dr. Vekoslava Kukovca.

⁴⁶ Enako.

⁴⁷ Edvard Kardelj: V obrambo demokratiških svoboščin, Zagreb, 1939, str. 10 in 11.

⁴⁸ ZA CK ZKS, okrožnica Dragi tovariši!, fond letakov.

je tedaj označil v svojem članku Problem »tretjega tabora« v Sodobnosti kot levo krilo kmetijcev, ki se je osamosvojilo.⁴⁹

31. avgusta 1939 se je oglasila v Mariboru izhajajoča ljudskofrontnemu gibanju naklonjena Edinost, ki je z zadržanostjo poročala o nameravani ustanovitvi ZDLS. Tednik, ki ga je urejal Jaro Dolar je med drugim zapisal: »Preteklost je jasno pokazala, da niso vse zveze in koalicije sposobne konstruktivnega dela in da po nekaj mesecih životarjenja klavarno propadejo. Zato je nujno, da prevzame nalogo izvršitve tega narodnega programa eno enotno gibanje vsega demokratsko razporejenega delovnega ljudstva. Posamezne skupine bodo imele v okviru tega gibanja, ki bo demokratično, možnost uveljavljanja svojih nazorov in pogledov na poedina konkretna vprašanja. Če bi se ustvarilo tako gibanje, ki bi imelo prvenstveno ti dve nalogi: demokratizacija in decentralizacija vsega javnega življenja, potem je gotovo, da bi vse delovno ljudstvo enodušno odobrilo njegov program, kakor tudi vsak javni delavec, ki mu ni demokracija le plašč, v katerem skriva svoje osebne cilje.«⁵⁰

Toda v istem časopisu (in na isti strani) je mladokmetijec Josip Udovič v članku pod naslovom Politična koncentracija in narodna skupnost jedko glasil: »Stremljenja po politični koncentraciji in narodni enotnosti bodo rodila le takrat uspeh, kadar bodo prišla od ljudi z neomadeževano preteklostjo, ki se niso nikdar udinjali nikomur, ampak so vedno bili odločni zagovorniki narodnih in ljudskih pravic, takih pa med starejšimi ni; zato je poklicana mladina, ki ni pod vplivom starih, da izvede zamisel narodne koncentracije in skupnosti, ker le tako bo postala resnica. Slovenski kmetje, delavci in obrtniki to pričakujejo in zato ne verjamejo v sedanje poskuse, ker niti ne obsegajo vseh političnih strank in skupin, kar je nujno potrebno. Naloga mladega rodu je, da izvrši politično koncentracijo in uresniči narodno enotnost, kar bo pozdravilo slovensko ljudstvo z veseljem in novim upanjem v bodočnost!«⁵¹

Odklonilno se je do snujoče se Zveze delovnega ljudstva izrazil tednik Slovenija 1. septembra 1939 s prikritim napadom na komuniste v članku Misel slovenske skupnosti.⁵²

Najpomembnejši članek, ki je izšel na Slovenskem v času ustanavljanja ZDLS, je razprava Dušana Kermavnerja v Sodobnosti pod naslovom Problem »tretjega tabora«.⁵³ V obširnejši razčlenitvi slovenskega političnega razvoja po prevratu je podal Kermavner pregled o tem, kako se je na robu slovenske svetovnonazorsko-politične razcepljenosti porajala zamisel o tretjem taboru, o združitvi demokratičnih sil zunaj katoliškega in liberalnega tabora, ki ne bi bile pritegnjene v njune spopade. Na vprašanje, kdo spada v danem političnem trenutku v tretji tabor, je Kermavner odgovoril: »Konkretno sestavljajo tretji tabor delavsko-demokratična in kmečko-demokratična gibanja, krščansosocialistična smer in družbeno neopredeljene demokratične smeri med inteligenco«. Zanimivo je Kermavnerjevo razglabljanje v članku kot pojasnilo o okoliščinah, ki so omogočile, da je zamisel o tretjem taboru kljub daljšemu razvoju šele sedaj stopila v ospredje: »Pojem tretjega tabora je mogel priti v ospredje šele, ko je življenjsko dozorel, ko so se njegovi nujni bistveni elementi pod vplivom objektivnih pogojev našega družbenega sestava in naše duhovne dediščine bolj

⁴⁹ Sodobnost, avgust 1939: Dušan Kermavner: Problem »tretjega tabora«, str. 433. V istem članku je Dušan Kermavner mladokmetijce podrobneje okarakteriziral: »Novo levo kmečko gibanje je izviralo iz istih elementarnih socialnih in narodnih pobud kakor demokratično kmečko gibanje v okvirih raznih strank v poprevratni dobi, kakor kmečko gibanje, ki ga je bila zajela v svoja demokratična jadra slovenska ljudska stranka v vidovdanski dobi, in kakor radičevsko gibanje na Slovenskem v letih 1922 do 1925. Sodobnost 1939, str. 434.

⁵⁰ Edinost, 31. avgusta 1939, članek Slovenski narodni program. Podpis Ra.

⁵¹ Edinost, 31. avgusta 1939, članek Politična koncentracija in narodna skupnost, podpis Josip Udovič.

⁵² Slovenija, 15. julij 1939, članek Misel slovenske skupnosti. Inicialka M. Glej Alenka Nedog, str. 145 in 146. Nedogova je mnenja, da je avtor članka verjetno urednik Slovenije Rudolf Mencin.

⁵³ Sodobnost, julij–avgust 1939, strani 424 do 436: Dušan Kermavner, Problem »tretjega

ali manj popolno razvili, da lahko tvorijo dejansko življenjsko celoto, družbeno-politični tabor slovenske demokracije.«

Zgodovina je, na žalost, tako optimistično in idealizirano Kermavnerjevo ugotavljanje o možnostih za uresničenje tretjega tabora surovo demantirala; leto pozneje pa je KPS članek, ki je bil napisan ob prizadevanjih ustvariti ugodno ozračje za ustanovitev ZDLS, potem ko se je pod diktatom kominterne zrušila koalicijska zamisel ljudske fronte, obsodila, kar je, tudi prispevalo h Kermavnerjevi izključitvi iz KPS konec 1940. leta. V Kermavnerjevem članku je nanizanih vrsta pronicljivih zgodovinskih analiz slovenskega političnega življenja med vojnami, ki nakazujejo avtorjevo zakoreninjenost v zgodovinopisju, toda članek vendar razkriva svoj priložnostni značaj, zasnovan ob pripravah za ustanovitev ZDLS. Tako je, med drugim, poudarjeno izražena ugotovitev, da je Kmečko-delavsko gibanje osrednja skupina tretjega tabora, ker združuje v majhnem vse elemente, ki so bistveni za osnovo tega tabora in ker »se je izkazalo kot neomahljiv in najbolj dejaven zastopnik ideje pravega osredotočenja in strnitve sil tretjega tabora«. ⁵⁴ Naposled pa priložnostni značaj sestavka potrjuje tudi konec članka, ki sicer premišljeno govori o razsežnostih in namenih političnega delovanja med množico za doseg njene socialne in gospodarske svobode in to ob strnitvi s temi množicami v njihovem boju, kar pa, po avtorjevem mnenju lahko doseže samo »stranka tretjega tabora, tesna zveza kmečkega in delavskega gibanja, zveza delovnega ljudstva«. ⁵⁵

Sicer izjemno pregledno, urejeno in stvarno napisani Kermavnerjev sestavek danes vendar beremo z mešanimi občutki, predvsem zaradi njegovega poudarjanja pomena kmečko-delavskega gibanja in zveze delovnega ljudstva. V tako zelo zaostrenih političnih razmerah, ko se je svet znašel na robu svetovne vojne in je prišlo do pomembnih premikov v razmerju političnih sil znotraj države, najbrž ni bilo modro dopovedovati javnosti kdo naj bi imel v demokratičnem taboru taktirko v rokah. To v času, ko se je težilo za enakopravnim združevanjem demokratičnih političnih gibanj. Tudi imenovanje zveze delovnega ljudstva kot stranke tretjega tabora je bilo problematično, zlasti v odnosu na izročilo dotedanjega ljudskofrontnega gibanja, ki je skoraj dosledno svarilo pred ustanavljanjem stranke.

Sredi priprav za ustanovitev Zveze delovnega ljudstva Slovenije so se konec avgusta in v začetku septembra zvrstili trije dogodki, ki so usodno vplivali v naslednjih letih na spremembo svetovnega in tudi jugoslovanskega političnega zemljevida, saj je 23. avgusta prišlo do sklenitve nenapadalnega pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, 26. avgusta je bil objavljen dolgo pričakovani sporazum Cvetković-Maček in 1. septembra se je z napadom Nemčije na Poljsko pričela druga svetovna vojna. V senci teh dogodkov je nova vlada, ki jo je po objavi sporazuma sestavil dr. Dragiša Cvetković in je podpredsedniško mesto v njej zavzel dr. Vladko Maček, v svojih prvih izjavah obljubovala demokratizacijo države ter sprejem novih zakonov, po katerih naj bi bilo omogočeno ustanavljanje strank, ki da bodo lahko delovale, kot se je izrazil minister za pravosodje, dr. Laza Marković, po njihovih političnih programih. ⁵⁶

Oglejmo si kako je dozorela zamisel o ustanovitvi ZDLS, kakšna je bila geneza njenih programskih osnov, kakšno njeno stališče do problema organizira-

tabora«.

⁵⁴ Kot zgoraj. Glej tudi Alenka Nedog, str. 128 in 129.

⁵⁵ Enako.

⁵⁶ Mariborski Večernik je v številki od 23. in 24. septembra 1939 prinesel članek Maksa Durjave z naslovom O političnih strankah. V njem je povzel bistvene misli iz deklaracije nove vlade po njenem formiranju o svobodi političnega organiziranja ljudi in o demokratizaciji države. Durjava je vlado pozval, da takoj proglasi nov svobodnomiseln zakon o političnih strankah, da jim tako omogoči svobodno delovanje. V isti številki Večernika pa je s podpisom Romuh objavil Jože Humar članek o pripravah demokratizacije javnega življenja. Objavil je izjavo ministra za pravosodje dr. Laza Markovića: »Vlada bo kmalu sprejela zakon o volitvah narodnih poslancev (vlada je narodno skupščino razpustila, op. F. F.) s tajnim glasovanjem in sistemom okrožij in okrajev... Kar se tiče novih političnih zakonov, moram reči, da bodo sprejeti in da bodo zelo svobodoljubni, tako da bo omogočeno ustanavljanje strank po njihovih političnih programih.«

nosti, bodisi kot stranka, bodisi kot zveza, in kakšno njeno razmerje do zaveznikov, ki bi jih naj pridobila za skupno delovanje.

Alenka Nedog je v svoji monografiji o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji navedla podatke iz spominov Mirka Koširja, ki je bil tedaj vpliven član CK KPS, o začetkih pripravljanja ZDLS; opozorila je na težnjo, ki je bila nekaj časa v ospredju, da bi namreč — morda tudi pod vplivom ustanavljanja odborov Stranke delovnega ljudstva (Stranke radnog naroda) leta 1938 v državi, tudi v Sloveniji ustanovili stranko, ne zvezo. Ta težnja je bila še tudi pozneje prisotna, čeprav je prevladalo mnenje, da je zveza kot način združitve demokratičnih političnih strank primernejša.⁵⁷ Navsezadnje je tudi Dušan Kermavner v prej omenjenem sestavku ustanovljajočo se formacijo imenoval stranka. Vsekakor zamišljal o ustanovitvi ZDLS sega, kot je to izpričal Mirko Košir, že v leto 1938.⁵⁸

Med podatki o snovanju ZDLS navaja Alenka Nedog še informacijo uprave policije v Ljubljani, ki je zvedela od zaupne osebe za sestanek poverjenikov za ustanovitev ZDLS. V informaciji naj bi bilo navedeno, da so na sestanku omenjali kot skupine, ki pridejo v poštev za sodelovanje v okviru zveze komuniste, levó krilo socialistov, pristaše KDG; krščanske socialiste in Pucljeve kmetijce. Sestavili naj bi mestne in oblastne odbore s pristaši vseh omenjenih skupin; tam pa, kjer ne bi prišlo do sporazuma, naj bi se oblikoval za vsako skupino poseben odbor, ti odbori pa bi se potem povezali med seboj.⁵⁹ Nasledel pa naj še navedemo na kratko podatek, ki ga prav tako najdemo pri Alenki Nedog, izpisek iz obširnejšega političnega pregleda v mariborskem Večerniku konec 1939. Večernik je v svoji politični kroniki segel tudi v avgust 1939 in poročal, da so tedaj opozicionalne demokratske skupine zelo razvile svoje politično delo in da mednje spadajo poleg krščanskih socialistov, disidentov bivše SLS, tudi KDG, skupina dr. Lončarja in mladokmetijci.⁶⁰

Podatki o ustanovitvi Zveze delovnega ljudstva 3. septembra 1939 v Celju so znani in predvsem obširno opisani v že navedenem delu Alenke Nedogove. Morda bi navedli za osvetlitev nekaterih podrobnosti takratnega dogajanja nekaj dodatnih ugotovitev opravljenih zgodovinskih raziskav.

⁵⁷ Alenka Nedog, str. 147.

⁵⁸ Mirko Košir je moral 1948 v zapor, in je bil obsojen na prvem dachauskem procesu. V zaporu je o začetkih ZDLS napisal naslednje: »V letu 1938 je začel Stojadinovičev režim na videz nekoliko popuščati, ker se je pripravil na volitve. V tem letu se je raznesla vest, da bodo spet dovoljene stranke in da bo nekoliko več demokratičnih svoboščin. Ing. Stebi je na osnovi te popolnoma neutemeljene vesti začel misliti na ustanovitev neke posebne stranke, v kateri naj bi se zbrali resnično demokratični elementi, in je sestavil tudi osnutek za tako stranko. — O teh stvareh smo na dolgo razpravljali leta 1938 na nekem sestanku CK v Mazovčevi hiši v Vevčah. Glavno vprašanje v tej naši diskusiji je bilo, ali naj bi imela ta ljudskofrontna formacija obliko toge, strankarske organizacije, ali naj bi to bila morda rahlejša zveza raznih demokratičnih strank, struj in gibanj. Tov. Kardaš je na tem sestanku zagovarjal stališče, da naj bi ta ljudskofrontna organizacija imela obliko stranke in da naj bi se zato imenovala »Stranka delavskega ljudstva Slovenije«. Mislim da je to svoje stališče zagovarjal tov. Kardaš s pričakovanjem, da bo Stojadinovičev režim v resnici dovolil večje demokratične svoboščine in ustanavljanje posebnih strank. V nasprotju s tov. Kardašem sem jaz zagovarjal mnenje, da je v tem trenutku mogoče ustvariti samo zvezo demokratičnih struj in gibanj v Sloveniji, ker prvič sploh nimamo nobene garancije za to pričakovanje, da bi Stojadinovičev režim krenil na pot večjih demokratičnih svoboščin in da bo dovolil ustanovitev novih strank in ker, drugič, tudi cela vrsta demokratičnih struj in gibanj v Sloveniji še ni tako dozorela, da bi se odpovedala svojim samostojnim političnim programom in samostojnemu političnemu delu. Zato sem predlagal, da naj se ustvari zveza teh demokratičnih struj in gibanj na osnovi določenega skupnega programa, ki da se ga bodo obvezale izpolnjevati vse organizacije, vključene v to zvezo; zato sem tudi predlagal, naj se ta organizacija imenuje Zveza delovnega ljudstva Slovenije, ne pa Stranka delovnega ljudstva Slovenije. — CK KPS se je na tem sestanku v večini pridružil predlogu tov. Kardaša in je bil ta predlog tudi sprejet ter sporočen vsem partijskim organizacijam kot direktiva za delo na terenu.«

V nadaljevanju navaja Mirko Košir, kako je prišlo, zlasti po sugestiji Dušana Kraigherja jeseni 1938 vprašanje stranke ali zveze delovnega ljudstva znova na sejo centralnega komiteja. »Bil je ta sestanek v Mačkovi gostilni v Zadobrovi, na katerega je prišel tudi nek član CK KPJ. Na tem sestanku je tov. Kardaš samo povedal, da je ustvarjanje Stranke delovnega ljudstva ovira za zbiranje vseh demokratičnih sil v Sloveniji, kar dokazuje samo delo na terenu in da bi bilo zato primerno spremeniti naslov te ljudskofrontne organizacije v Zvezo delovnega ljudstva ter tako poudariti njen ljudskofrontni značaj in omogočiti pristop k tej organizaciji tudi tistim demokratičnim elementom, ki se boje pretesnega oklepa strankine formacije.« Iz rokopisa izjave Mirka Koširja v Zgodovinskem arhivu CK ZKS.

⁵⁹ Alenka Nedog, str. 147. Kot vir navaja Nedogova Arhiv CK ZKJ, F 101—200, VI, Bilten oddelka za državno varnost za mesec september 1939.

⁶⁰ Alenka Nedog, str. 148.

Zanimivo je poročilo banske uprave dravske banovine od 4. januarja 1940, poslano ministrstvu za notranje zadeve, oddelku za javno varnost v Beogradu, ki je ob opisu položaja v Sloveniji po sklenitvi sporazuma 26. avgusta 1939, navedlo naslednje podatke: »Bivše politične stranke in nove skupine, ki so nastale po letu 1935, so sklicale več konferenc, da zavzamejo do položaja konkretno stališče. Odločili so se, da prično nemudoma z organizacijo in s pripravami za ustanovitev novih političnih strank, ki bodo tudi uradno nastopile v trenutku, ko bodo izdani novi politični zakoni. Najpomembnejši tak sestanek je bila konferenca blizu 100 zastopnikov iz vseh delov Slovenije v Celju, dne 3. septembra 1939.«⁶¹

Navedeno poročilo banke uprave je dopolnilo predsedstvo mestne policije Celje s podrobnostmi o poteku ustanovnega sestanka ZDLS: »Dne 3. 9. 1939 so tukajšnji organi našli v restavraciji v Zagradu pri Celju okrog 60 oseb, ki so zborovali v dvorani te restavracije. Na vprašanje tukajšnjega organa, kdo je sklical sestanek, je izjavil ing. Štebi iz Ljubljane, da je sklicatelj sestanka dr. Kukovec Vekoslav, odvetnik iz Maribora, in da je namen sestanka, da bi se ustanovila stranka vseh demokratičnih sil v Sloveniji. Ker sestanek ni bil prijavljen, niti dovoljen, je predstojništvo zborovalce razgnalo. Na sestanku so bili navzoči, poleg nekaterih znanih pristašev kmetsko delavskega gibanja v Sloveniji, tudi znani komunisti, odv. pripravnik dr. Dušan Kraigher, Leskošek Franc iz Ljubljane, Slavko Šlander iz St. Pavla pri Preboldu in Borštner Josip iz Lovrenca pri St. Pavlu pri Preboldu.«⁶² Enaki podatki so tudi v obtožnici državnega tožilca v Mariboru proti Karlu Doberšku in soobtožencem z dne 10. februarja 1940.⁶³ Alenka Nedog v svoji monografiji o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji navaja, da so bili sklicatelji sestanka ing. Anton Štebi, Ivan Kreft, Franc Leskošek in Mirko Košir, dodaja pa podatek, da so udeleženci sestanka, potem ko je bil ta prepovedan, odšli v hotel Evropa, kjer so nadaljevali z razgovori in tudi sprejeli osnutek razglasa; ta razglas so po sestanku razmnožili in ga poslali na teren snujočim se iniciativnim odborom v pretres.⁶⁴

Dr. Vekoslav Kukovec na sestanku v Celju ni bil navzoč, kljub temu, da je pred oblastjo bil imenovan kot sklicatelj. O vlogi in usodi človeka, ki je bil vse dotlej od 1936 na čelu KDG, a ne navzoč ob ustanavljanju ZDLS, je dr. Ciril Spindler napisal naslednje: »Konferenco zaupnikov KDG v Celju dne 3. 9. 1939 je še sklical dr. Kukovec. Tega dne predpoldne se je odzval vabilu dr. Marušiča v Ljubljani na sestanek, ki so se ga udeležili še Ivan Pucelj, dr. Puc, dr. Köstl, Uršič, Udovič za prósvento, Bratko pa za Društvo kmečkih fantov in deklet. Udovič in Bratko sta sploh odklanjala sodelovanje s starejšimi, medtem ko se je dr. Kukovec kritično izrazil o izvajanju Marušiča, Puca in Puclja. Sklenili so nadaljevati »diskusijo za demokratsko delo«. Popoldne tega dne se je dr. Kukovec pripeljal v Celje, vendar že post festum. Policija je namreč prepovedala konferenco KDG. Šele v Mariboru, po prihodu vlaka, mu je poročal Leo Novak, ki je prišel v Celje na vabilo Lojzeta Udetu, ki bi moral imeti na konferenci referat, a ga je odpovedal in besedo prepustil ing. Alojzu Štebiju, sam pa izstopil iz KDG.« Navedenemu je dr. Ciril Spindler še dodal podatke iz pisma dr. Kukovca Udetu od 4. septembra 1939, v katerem je dr. Kukovec zanikal vesti, da je izstopil iz KDG.⁶⁵ Kljub izjavi dr. Lojzeta Udetu dr. Kukovec odslej ni igral v slovenskem kmečko-delavskem gibanju nobene vloge več. Zgodovino-

⁶¹ Poročilo o delu banske uprave, o delu prvostopnih policijskih oblastev ter o številčnem stanju policijskih izvršilnih organov v letu 1939, II 39803 8, 4. 1. 1940. Ministrstvu notranjih poslov, oddelku za javno varnost v Beogradu. Arhiv Slovenije, oddelek Banske uprave.

⁶² Enako. Tudi Alenka Nedog, str. 193.

⁶³ Okrožno sodišče Maribor, IX Kzp 35/40, kazenska ovadba Karel Doberšek, Zgodovinski arhiv CK ZKS. Tudi Alenka Nedog, str. 193.

⁶⁴ Alenka Nedog, str. 148 in 149.

⁶⁵ Glej opombo št. 45.

pisje doslej ni moglo razkriti vseh vzrokov za odhod človeka iz gibanja, ki ga je podpiral vse od sredine 1935. leta naprej.⁶⁶

Med dokumentacijo o ustanavljanju Zveze delovnega ljudstva so ohranjeni trije programski predlogi. Prvi je osnutek, ki je bil verjetno sestavljen v zgodnejšem obdobju priprav na ustanovitev ZDLS, v njem pa se bodoča organizacija imenuje Stranka delovnega ljudstva in celo Združena stranka delovnega ljudstva. V tem osnutku je nakazana osnova dokaj toge politične organizacije s poudarkom na zahtevah delavskega razreda in njegovih institucij.⁶⁷ Drugi programski osnutek je bil predložen zborovanju v Celju, 3. septembra 1939, a tretji je izšel kot tiskan razglas pod naslovom Kaj hočemo? v novembru istega leta.

Razlik med drugim osnutkom, predlogom, ki je bil predložen na sestanku v Celju in končno redakcijo razglaša, ki je bil natisnjen, tu ne bomo ugotavljali, ker jih je obširno analizirala Alenka Nedog v svojem delu, lahko pa ugotavljamo narodnopolitično mobilizacijsko vlogo tiskanega razglaša Kaj hočemo? ob tem, da so v njem navedene neposredne zahteve v boju za demokratično preobrazbo slovenske in jugoslovanske družbe in za osamosvojitve slovenskega naroda. Prvi del razglaša Kaj hočemo? z odgovorom »Hočemo svobodo, popolno narodno svobodo in ljudsko demokracijo« govori o splošnih demokratičnih zahtevah, medtem ko so v drugem delu razglaša postavljene zahteve za popolno politično, gospodarsko in kulturno osamosvojitve slovenskega naroda. Določene nesporazume na terenu je povzročila formulacija o organizacijskih osnovah ZDLS z odstavkom: »Zato mora biti geslo delovnega ljudstva Slovenije: VZETI SVOJO USODO V SVOJE LASTNE ROKE! USTVARITI SI SVOJO LASTNO POLITIČNO STRANKO, KI BO PREDSTAVLJALA ZVEZO VSEGA DELOVNEGA LJUDSTVA SLOVENIJE.« Edvard Kardelj se je v mesecih po ustanovitvi ZDLS oglašal v tisku z razlago o organizacijski shemi zveze. Takó je 15. decembra 1939 v Novi Ljudski pravici, ki je izšla v Zagrebu, zapisal: »Zveza delovnega ljudstva ni dokončno oblikovana stranka, kajti ona kot enota šele nastaja. Nastaja po združitvi raznih političnih skupin kmečkega in delavskega gibanja. Dokončno bo odločil značaj, organizacijske oblike in program ZDLS šele bodoči kongres, ki se že pripravlja.«⁶⁸

Kongresa ZDLS nikoli ni bilo, ker se organizacija ni mogla dvigniti iz ilegale, kajti režim je vse obljube o demokratizaciji države in uveljavitvi novih zakonov, poteptal.

Po skoraj dvomesečnih pripravah na terenu je bila za 29. oktober 1939 sklicana konferenca v Ljubljani, na kateri naj bi se ZDLS konstituirala. O poteku tega sestanka obstojajo različna in zelo si nasprotujoča časopisna poročila od objav v Hrvatskem dnevniku 31. oktobra ter objav v Jutru, Slovincu in

⁶⁶ V članku »Obraz Dušana Kermaunerja, v Sodobnosti 1980, št. 3, je Ivan Kreft nakazal nekaj podrobnosti o pripravah na ustanovitev ZDLS, ko so tekli razgovori o bodočem predsedniku te organizacije: »Nekoč v prvi polovici avgusta 1939 sem srečal Dušana Kermaunerja na nabrežju Ljubljaniče blizu Tromostovja. Zaupal sem mu, da smo se pred dnevi sestali v ožjem krogu pri Vladu Kozaku, kjer nam je Kardelj omenil, da je dr. Vekoslav Kukovec pripravljen prostovoljno se umakniti s položaja predsednika glavnega odbora kmetско-delavskega gibanja in soglašati s tem, da bi ga nasledil Franc Leskošek, vendar kot predsednik Zveze delovnega ljudstva Slovenije, kakor naj bi se preimenovalo to gibanje na delegatskem zborovanju v Celju 3. 9. 1939.«

⁶⁷ ZA CK ZKS. Celotna zasnova razglaša je po izrazoslovju starinska, kot da je prepisana iz neke predloge iz dvajsetih let, način podajanja programa je ozko razredno omejen.

⁶⁸ Razglas Kaj hočemo? je podpisalo 98 oseb iz 21 okrajev, največ iz Ljubljane (17) in iz Maribora (9). Ze 14. 11. 1939 je bilo širjenje razglaša prepovedano (Arhiv Slovenije, fond Višjega državnega pravdnštva, fasc. 46 KS 1449/39), sledile so aretacije podpisnikov, na kar je reagirala ZDLS in slovensko javnost takoj obvestila o aretacijah s posebnim letakom. V preiskavi je nato zanikalo svoj podpis 10 oseb, med njimi ing. Alojz Stebi in Mirko Košir, ki sta dejansko bila med tvorci ZDLS — Stebi avtor prvega osnutka, Košir drugega, medtem ko naj bi k redakciji tretjega, dokončnega, bistveno prispeval Edvard Kardelj. Dva podpisnika razglaša, mag. Fedor Gradišnik iz Celja, in Tine Horvatič, kmet iz Krške vasi, sta svoj podpis preklicala v mariborskem Večerniku, oba sta bila privrženca in tudi organizatorja Slovenske kmetijske stranke /SKS/. Fedor Gradišnik je svojo odločitev, da se odreče podpisu, utemeljeval s tem, da se organizatorji ZDLS niso držali načel, ki so jih sprejeli med dogovarjanjem za pristop SKS, ki je bila pred formalno ustanovitvijo, v ZDLS. Gradišnik je opozoril, da so v tiskanem razglasu ZDLS imenovali stranko, ne pa le zvezo demokratičnih političnih skupin, med katerimi bi bila tudi SKS. Glej Alenka Nedog, str. 164 in 165.

Delavski politiki. Sestanka, ki je bil sklican v hotel Lev, naj bi se bili udeležili delegati in pristaši slovenske delavsko-kmečke stranke, mladokmetijcev in ZDLS. Sestanek naj bi bil prijavljen, vendar ne dovoljen, in so ga orožniki takoj, ko se je pričel, prekinili in izpraznili dvorano, nakar so nekateri prisotni odšli v hotel Lloyd in tam naprej zborovali.⁶⁹ V obtožnici zoper podpisnike razglasa ZDLS⁷⁰ so bili kot organizatorji sestanka pri Levu navedeni Franc Leskošek, Franc Špehar, Ivan Bratko in ing. Anton Štebi, naštet pa je bila tudi vrsta udeležencev tega sestanka, med njimi Tomaž Godec in Branko Babič. Na sestanku v hotelu Lloyd, ki je potekal ilegalno, naj bi bila Leskošek in Špehar prebrala in razložila vsebino razglasa Kaj hočemo?, nakar so sklenili, da bodo razglas izdali v obliki letaka, in sicer potem, ko ga bosta prej podpisala vsaj po dva predstavnika iz vsakega okraja. O sami podpisni akciji, ki je potekala potem po vsej Sloveniji in včasih tudi v dramatičnih okoliščinah, so bili večkrat objavljeni podatki, tudi o sodnem preganjanju podpisnikov.⁷¹

Organizatorji Zveze delovnega ljudstva Slovenije so v pripravah na ustanovitev zveze po predvidevanjih računali na možnost vključitve snujoče se Slovenske kmetijske stranke, skupine Mladokmetijcev, Zveze kmetijskih fantov in deklet, skupine levih socialistov in krščanskih socialistov. Nobena od teh političnih grupacij se potem ni vključila v zvezo, za kar so bili različni razlogi. Predvsem moramo opozoriti na režimsko nasilje, saj za ZDLS ni bilo nobenih možnosti, da bi se dvignila iz ilegale.⁷² Na osnovi dotedanjih pogajanj z različnimi grupacijami je morda obstojala neka možnost zveze zelo rahlo med seboj povezanih strank in gibanj, policijsko nasilje, ki je razgnalo celjski in ljubljanski zbor, pa je dokončno razpršilo sleherne iluzije. Demokratične opozicijske sile v Sloveniji so ostale razcepljene. Tako so dr. Lončarjevi privrženci in Mladokmetijci novembra 1939 ustanovili Slovensko kmečko-delavsko stranko,⁷³ socialisti so sredi 1939 pričeli s pripravami za ustanovitev socialistične stranke,⁷⁴ in tudi krščanski socialisti so v tem času mislili na ustanovitev svoje politične stranke.⁷⁴

Že ob svoji ustanovitvi je ZDLS doživela silovite napade iz klerikalnega in liberalnega tabora in preganjanje oblasti. V vseh napadih in preganjanjih so se vedno znova pojavljali očitki, da jo vodijo komunisti. Kljub temu, da ji je bilo onemogočeno legalno delovanje, se je ZDLS v letih 1939 in 1940 po raznih krajih v Sloveniji uveljavljala kot organizirana politična sila in bila prisotna zlasti v protestih ob režimskem nasilju, tako ob aretacijah stavkajočih trboveljskih rudarjev konec 1939, ob aretacijah za odgon komunistov v konfiscirano v Bilečo, februarja 1940, oglasila pa se je tudi maja 1940 ob pomembni zmagi progresivnih sil v državi, ob sklenitvi trgovinske pogodbe med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Že februarja 1940 je Mestni iniciativni odbor ZDLS v Ljubljani v letaku Delovnemu prebivalstvu Ljubljane podprl začetek protidraginjske akcije, ki se je potem v Sloveniji razrasla v mogočen protest proti socialnim krivicam ter zoper draginjo in druge posledice vojne, ki je zajela neposredno soseščino države.⁷⁵

Z razglasom Kaj hočemo? je slovensko ljudskofrontno gibanje ohranilo kontinuiteto z dotedanjimi svojimi programskimi usmeritvami, tako ob zahtevah za politično, gospodarsko in kulturno samostojnost slovenskega naroda, kot s poudarjanjem potreb po uveljavitvi demokratskih svoboščin. Ob teh pro-

⁶⁹ Hrvatski dnevnik 31. 10. 1939, Alenka Nedog, str. 154.

⁷⁰ Glej opombo št. 63.

⁷¹ Glej Alenka Nedog 162 in 163.

⁷² Metod Mikuž, str. 536, 537. Mikuž navaja podatke o programu nove stranke, njen cilj naj bi bil ljudska vladavina, zahtevala je enakopravnost Slovencev v skupni državi s Hrvači in Srbi, pozdravila je hrvaško-srbski sporazum, ki naj bi mu sledila splošna preureditev države itd. Glej tudi Alenka Nedog, str. 168 in 169.

⁷³ Metod Mikuž, str. 519 in 520. Alenka Nedog, str. 171.

⁷⁴ Alenka Nedog, str. 175. Članek Janka Prunka Idejno-politični položaj v Sloveniji jeseni 1939, Naši razgledi, 22. september 1989, št. 18, XXXVIII.

⁷⁵ Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letakov.

gramskih prvinah je bila ZDLS sprejemljiv partner za večino od slovenskih opozicijskih strank, ki so večinoma nastopale s podobnih in tudi nekaterih enakih programskih izhodišč.^{75a} Podrobna analiza razglasa pa nam razkriva nekatere posebnosti, ki so mu vtisnile pečat aktualizirane politične izjave, odražajoče okoliščine, v katerih je bila dokončno formulirana.

V razglasu je predvsem poudarjeno ovrednotenje mednarodnih političnih razmerij, ki jih je povzročila vojna. Partija, ki je stala za razglasom, je vztrajala na oceni imperialističnega in osvajačnega značaja vojne, opozarjala je na vojne hujskače, ki da hočejo slovenski narod pahiniti v vojno viхро, in se zavzemala (obligatno) za naslonitev balkanskih narodov na Sovjetsko zvezo. V dokumentu je bila izrečena obsodba »nazadnjaških, protiljudskih in velekapitalističnih krogov« v Angliji in Franciji, ki da že leta podpirajo »fašistične imperialiste« v njihovih vojnih podvigih, medtem ko je izrečeno priznanje Sovjetski zvezi kot pobudniku mirovnih prizadevanj. Zanimivo je, da nenapadalni pakt med Nemčijo in Sovjetsko zvezo v razglasu ni omenjen. Vsekakor so ocene, ki smo jih navedli v dokumentu kot posebnosti, bile odraz podrejenosti tedanjim kominternskim navodilom in direktivam. Ob njih so se možnosti uveljavljanja (sicer nelegalne) ZDLS v naslednjih mesecih močno zožile, to še zlasti v okoliščinah poudarjene razredne politike komunistov v državi.

O tem, kako se je v širšem časovnem obdobju po sklenitvi nenapadalne pogodbe med Nemčijo in Sovjetsko zvezo v avgustu 1939 in zlasti ob poudarjeni razredni politiki komunistov od novembra 1939 do druge polovice 1940 dobesedno sesula vsa stavba ljudskofrontnih povezav, in je doživel hude udarce tudi boj za enotno delavsko fronto, je bilo v slovenskem zgodovinopisju precej povedanega.⁷⁶ Neke mejnike tega prehoda je seveda tvegano ugotavljati, postavili bi jih morda lahko na rob polarizacije domačega in mednarodnega javnega mnenja ob različnih ocenah nenapadalnega pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo in značaja vojne. Vsekakor pa je zanimivo slediti prisotnosti ideje o tretjem taboru v slovenski javnosti v času nastajanja ZDLS, ko njeni tvorci še vedno gojijo iluzijo o možnem sodelovanju s slovenskimi opozicijskimi demokratičnimi silami. Ali upravičeno?

Obravnavali smo Kermavnerjev zapis v reviji Sodobnost, ki temeljne elemente tretjega tabora okarakterizira kot »življenjsko celoto, kot družbenopolitični tabor slovenske demokracije«. Že zgoraj smo ugotavljali, kako blizu so si bili v tem času politični in socialni programi slovenske demokratične opozicije in ob Kermavnerjevem ugotavljanju »življenjske celote« tretjega tabora lahko razmišljamo o tem, da je ob nekem času morda manjkalo samo še korak do uresničitve možnosti neke združitve slovenskih demokratičnih opozicijskih sil v »tretji tabor«, ki bi bil zunaj liberalnega in klerikalnega, ali, bolje povedano, zunaj vladnega (v katerem je bila tudi hrvaška HSS) in liberalno opozicijskega.

16. septembra 1939 se je oglasil Ivan Bratko, ki je kot komunist deloval med mladokmetijci in v Kmečki prosveti,⁷⁷ v mariborskem Večerniku s pri-

^{75a} Janko Prunk je, med drugim, v svoji monografiji Slovenski narodni programi navedel primerjavo med programom ZDLS in programskim osnutkom slovenskih krščanskih socialistov, ki je bil objavljen v njihovem biltenu Slovenska politika konec 1939. leta. Prunk je ugotavljal, da so programske misli iz razprave Edvarda Kardelja v monografiji Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in referata Boga Grafenauerja o narodnem vprašanju na zborovanju krščansko-socialnih akademikov v Bohinju 1939. leta odločilno vplivale na oba programska dokumenta. Prunk je opozoril na dejstvo, da sta celo oba programa bila enako naslovljena (Kaj hočemo) in ugotavljal njune skoraj identične narodno in socialpolitične zahteve, vendar pa tudi določene razlike med njima, ki da so bile pogojene »z različno komunistično in krščansko socialistično politično antropologijo«. (Stran 101).

⁷⁶ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana, 1977, Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, Ljubljana, 1978, France Filipič: Vinje, Ljubljana, 1987.

⁷⁷ Leta 1931 je Janže Novak v okviru Zveze kmetijskih fantov in deklet ustanovil kulturno-izobraževalno organizacijo Kmetisko prosveto s posebnim osrednjim odborom in podružnicami po Sloveniji. Leta 1939 je bil predsednik te organizacije dr. Viktor Maček, odvetnik v Ljubljani. Pot kmečkega ljudstva v OF, Ljubljana, 1986, članek Draga Košmrlja: Društva kmetijskih fantov in deklet — nosilci naprednega mladinskega kmečkega gibanja.

spevkom Socialni nosilci »tretjega tabora«. ⁷⁸ Bratko je zelo splošno zapisal, da je pač naloga »tretjega tabora«, da utre ljudstvu pot v politično življenje in da je napačna in sociološko neutemeljena misel, da bi predstavljal ta novi tabor samo kmet ali delavec, temveč mu bosta pri tem pripomogla do zmage oba, če bosta sodelovala. Sicer pa je poudaril, da posebna socialna struktura Slovenije in posebno slovenske vasi, tradicije in vloge doslej vodilnih strank terjata v tem trenutku najvišje sodelovanje samostojnih slojev in skupin ljudstva.

Mnogo neposrednejši, izčrpnější in širše zasnovan je bil nato drugi Bratkov zapis v mariborskem Večerniku 7. 10. 1939 pod naslovom Za skupen nastop »tretjega tabora«. ⁷⁹ Bratkov sestavek se ujema s pričakovanjem bližnjega razpisa volitev v narodno skupščino, zanimivo s tem v zvezi je tudi razglabljanje o možnostih, da se tretjemu taboru pridružijo tudi kmečke katoliške množice. Bratko je, med drugim, zapisal: »Pred kratkim sem ugotovil sociološke osnove in zgodovinsko tradicijo »tretjega tabora«. Pokazal sem, da je danes blizu tisti trenutek, ko bo mogoče uresničiti to, kar so pripravljali najboljši in najdalekovidnejši duhovi slovenskega naroda. Blizu je trenutek, ko morejo postati tiste globoke progresivne tendence, ki sta jih najlepše manifestirala Albin Prepeluh in Ivan Cankar dejstvo. — V kratkem bodo razpisane volitve narodnih poslancev. Pri teh volitvah bodo imeli Slovenci najlepšo priliko na zunaj afirmirati »tretji tabor« in dati vidnega izraza borbenim in v svojem jedru naprednim stremljenjem, ki so v zadnjem času prodrli v zadnjo hribovsko vas. Tistemu neurejenemu vrenju in iskanju novih poti in vzorov, ki je danes tako značilen za razpoloženje preprostih množic lahko da »tretji tabor« pozitivno in tehtno politično vsebino...«

Kako naj se skupine povežejo med seboj? Bratko je odgovarjal: »Danes je prišel trenutek, da se vse te skupine tesneje povežejo za doseg skupnih idealov socialne pravičnosti, demokracije, slovenstva in mirne ureditve življenja med narodi... In tudi v katoliških kmetijskih vrstah so znamenja, ki kažejo da se ta proces osamosvojitve kmeta vrši tudi pri njih. »Tretji blok« bi po svoji moči in idejni jasnosti mogel postati zanje privlačna sila in pospešiti njihov nujni notranji razvoj. Slovenski narod bi napravil spet korak naprej v boju za svojo podobo... Jasno je, da »tretji tabor« vključuje možnost individualnega izživljanja posameznih skupin. Da, celo zahteva jo! Zlasti pa zahteva svojsko, trdno in enotno organizacijo kmetijskega ljudstva na eni strani in delavskega ljudstva na drugi.«

V isti številki mariborskega Večernika se je oglasil z razmišljanjem o tretjem taboru tudi urednik lista Adolf Ribnikar. ⁸⁰ V članku Kaj, kam, kako?, s podnaslovom Poglavlje o politični letargiji slovenskih mest in trgov se je razpisal o procesu organiziranja ZDLS, ki jo označuje »kot predhodnika poznejše stranke tretjega tabora«. Ribnikarjevo pisanje nas navaja k razmišljanju, v koliki meri je bila v slovenskem javnem življenju tedaj celo prisotna ocena, da je ZDLS v bistvu vendar le vmesna oblika organizacije na poti do drugačne organiziranosti — kar je pravzaprav v decembrski številki Nove Ljudske pravice potrdil tudi Edvard Kardelj. ⁸¹ Adolf Ribnikar pa je zapisal: »Cilji in programi tega političnega gibanja, okoli katerega se zbirajo različne komponente, še niso znani in bržčas še tudi ne povsem ugotovljeni. Tudi še ni ustvarjena potrebna organizacijska oblika, od katere izvajanje in udarnosti zavisi v največji meri končni uspeh ali neuspeh. »Sodobnost«, glasilo mlajših progresivno in demokratsko usmerjenih slovenskih intelektualcev, piše, da je ta tretji tabor sicer že »dejstvo, toda rahlo, prerahlo«. Nadalje piše Sodobnost, da se oba stara tabora,

⁷⁸ Večernik, 16. 9. 1939, št. 212, letnik XIII.

⁷⁹ Večernik, 7.—8. 10. 1939, št. 230, letnik XIII.

⁸⁰ Enako kot zgoraj.

⁸¹ Nova Ljudska pravica, Zagreb, 15. december 1939, št. 1, letnik I, članek Za zvezo delovnega ljudstva.

za katere je tretji tabor edina resna nevarnost »dobro hranita od njegovih slabosti, pomanjkljivosti in od njegove omahljivosti.«

Ribnikar je z določeno simpatijo, oziroma razumevanjem pisal o tretjem taboru in ZDLS, ker se je to tedaj ujemalo z njegovimi simpatijami mladokmetijskemu gibanju, kar se je pozneje pokazalo ob njegovem vztrajnem propagiranju mladokmetijskega gibanja, to gibanje pa je bilo tedaj neposredno udeleženo pri pripravljanju organizacijske oblike ZDLS. Ozadje vseh teh objav, posebno obeh Bratkovih člankov nam bo razumljivejše, če si bomo ogledali dokument iz vrst mladokmetijcev, pismo predsednika Kmečke prosvete v Sloveniji, dr. Viktorja Mačka, predstavnika mladokmetijcev v Zvezi kmečkih fantov in deklet, od 14. oktobra 1939, namenjeno neznanemu naslovniku.⁸² V pismu je predvsem pomembno uvodno pojasnilo v zvezi z Bratkovima člankoma v Večerniku. Dr. Viktor Maček navaja: »Bratko je svoj članek priobčil kot nekaj rezultat ideoloških razprav in premišljanj med nami v ožjem krogu v Ljubljani. Članek je pisan predvsem teoretično in nakazuje z ugotovitvami stvarnih osnov in sociološke podlage, odnosno razvrstitve možnosti sodelovanja raznih razbitih skupin opozicije v Sloveniji. Ta članek smo gledali predvsem kot nekako teoretsko predpripravo in podnet z naše strani (to je K. P.) da se pristopi k organizaciji tega tretjega tabora. Jasno je, da pri tem niti mislili nismo na to, niti se iz članka samega ne da še določno razbrati, kakšen naj bo način organizacije tretjega tabora. Vse to je stvar razvoja, programskih in praktičnih zahtev vsake izmed skupin, ki prihajajo za sodelovanje v pošt. Toliko, da ne bi zmotno mislil, da Bratkovi članki izvirajo iz kakega povsem oddeljenega osebnega mišljenja Bratka, temveč so plod njegovih študij, pa tudi posneta iz ozračja in miselnosti ter razprav in debat, v katerih med seboj skušamo konkretizirati ideološke osnove našega gibanja. Povezanost med nami je jasna in ni nobene zahrbtnosti, na to se lahko zanesesh. Je pa pač tako, da sem jaz popolnoma izčrpan od dela v svoji pisarni, in sem res nekoliko kriv, ker se ne javljam tudi sam s članki.«

Za osvetlitev razmer med opozicijskimi silami, ki so v Sloveniji prihajale v poštev za povezavo v ZDLS, oziroma v tretjem taboru, nam dr. Mačkovo pismo v naslednjih odstavkih nazorno nakazuje probleme, ki so se sicer v preteklosti že ponovno pojavili v kmečko-delavskem gibanju, zdaj pa so, v določenih okoliščinah snujočega se tretjega tabora, pridobili na aktualnosti; med njimi razmerje med kmečkim in delavskim elementom v skupni organizaciji, nadalje razmerje do intelektualcev, ki jih je miselnost kmečko-delavskih organizatorjev potiskala nekako v ozadje in, končno, najbolj zaostreni problem načina vključitve posameznih političnih subjektov v tretji tabor.

»Kar pa se tiče akcije konkretnega formiranja tretjega tabora,« je zapisal dr. Viktor Maček, »ali bolje akcije, ki jo vodijo Leskošek in menda z njim v eni vrsti Kreft Ivan ter ostali skrajno levo orientirani delavci in intelektualci, smo mi zavzeli sledeče stališče: Smatramo, da je naše prirodno področje pravo podeželje s pravim kmetom, pa tudi s kmečkim delavcem v vseh nijansah in vseh stopnjah od poštenega gruntarja do hlapca, bajtarja, ali kmeta, ki hodi sam ali pa vsaj njegovi otroci po zaslužek v bližnjo tovarno. Čistega industrijskega delavstva doslej nismo organizirali, in ga tudi naravno ne moremo s svojo pretežno kmečko ideologijo. Inteligent je pač oni ferment, ki spaja in poživilja ter pomaga v organizacijskem delu, bodisi pri nas, bodisi pri pravem delavstvu, bodisi pri pravem meščanstvu. — Zato prepuščamo pravo industrijsko delavstvo zgoraj navedeni skupini, od inteligentov pa vabimo v svoje vrste one, ki vidijo bodočnost Slovencev z gospodarskega ter političnega in kulturnega vidika v konceptiji naše mladokmetijske ideologije. Nič pa nimamo proti temu, če se opozicija v Sloveniji kot tretji tabor tekom razvoja prej ali slej strne, kolikor bo seveda to dopuščal program in praktične zahteve enega in drugega stanu. Smo pa prepričani, da o taki fuziji ne more biti preje govora, dokler

sami svojih vprašanj in svoje hiše ne uredimo. Pri dosedanij razbitosti bi bila osnovana takojšnja skupna neomejena akcija v okviru ene stranke med kmetom in delavcem v Sloveniji po mojem osebnem prepričanju samo na eni ideologiji, marksistični, da ne rečem komunistični. Le to bi opravičevalo tak položaj, da se eden in drugi stan odreče lastnemu predhodnemu organiziranju in stopi v politično enotno stranko. Razumel pa boš, da te koncepcije nihče izmed nas ne odobrava in torej tudi ne take konsekvence v političnem življenju opozicije. Zato smatram za primerno, čim tesnejše sodelovanje za skupne praktične probleme v državi, katero sodelovanje pa pušča čisto našo ideologijo in ohranja neokrnjeno naše gibanje odnosno nam dovoljuje, da to gibanje še organizacijsko utrdimo, kolikor se doslej ni posrečilo. — Zato smo tudi mi po svojih delegatih pri sestanku opozicijskih skupin v Celju in nato pri sestanku v Ljutomeru (dr. Stante in Bratko) zagovarjali Zvezo delovnega ljudstva, torej sodelovanje dveh strank ali vsaj dveh političnih skupin, ne pa stranko delovnega ljudstva kot enotno stranko obeh elementov. Na istem stališču stojimo tudi napram zadnjim poizkusom nekega Horvata v Ljutomeru,⁸² ki je bil prej pristaš dr. Lončarja in skuša nedelavnost akcijskega, odnosno izvršnega odbora lončarjevcev v Ljubljani izkoristiti tudi za neko tretjo fronto. — Kar se tiče iniciative za sodelovanje v tretjem taboru, pa smo mi povabili, seveda samo osebno, tako krščanske socialce kakor tudi socialdemokrate na tako sodelovanje, če že ne na ožje, vsaj za taktično sodelovanje za volitve. Eni in drugi so odgovorili, da bodo zadevo premislili in nas obvestili o svojem stališču.⁸³

Konferenca v Ljutomeru je bila 8. oktobra 1939, o njej pa sta poročala Večernik 14. oktobra in Jutro 19. ter 21. oktobra 1939.⁸⁴ Sestanek je bil verjetno najpomembnejši v obdobju razprav o ZDLS med 3. septembrom in 29. oktobrom 1939. Sklicatelj sestanka je bil Pavle Horvat (ki je bil tudi sklicatelj opozicijskega shoda 1. septembra 1935 v Ljutomeru), udeležili pa so se ga zaupniki iz devetih okrajev mariborskega volilnega okrožja, ki so predstavljali različne demokratične opozicijske skupine.⁸⁵ Na sestanku, ki je bil sicer namenjen obravnavanju razmer v kmečko-delavskem gibanju in diskusiji o možnostih vključitve v ZDLS pa je prišlo predvsem do razčiščevanja odnosov znotraj kmečkega gibanja v Sloveniji, zlasti do skupine dr. Dragotina Lončarja, oziroma začasnega vodstva SKS v Ljubljani. Iz Večernikovega poročila je sicer razvidno, da so vsi govorniki na tem sestanku⁸⁶ soglašali, da je nujno potrebno združiti kmete in delavce v enotno politično organizacijo, ne glede na dosedanje politično pripadnost, vendar je sestanek, po poročilu v Jutru, zašel v slepo ulico zaradi nesoglasij o nekaterih temeljnih vprašanjih organiziranosti kmečkega gibanja na terenu, in se tako predčasno končal.⁸⁶

Dva dneva pred pismom dr. Viktorja Mačka, v katerem pisec še obetajoče poroča o iniciativi za formiranje tretjega tabora, je 12. oktobra 1939 ideja o tretjem taboru v študentskem klerofašističnem glasilu Straža v viharju bila deležna najhujše obsodbe. V članku Zakasnelega ptiča petje ali labudji spev naših levičarjev navaja nepodpisani avtor nekaj podatkov o člankih, ki jih je mariborski Večernik, glasilo Adolfa Ribnikarja objavil v prilog ideji o tretjem taboru v številki 7. in 8. oktobra 1939, ti članki pa, po mnenju pisca v Straži v viharju »halucinacionirajo o zmagovitem prodoru nekega »tretjega tabora« na pozornico slovenskega javnega življenja«. Kot smo že navedli sta v imenovani številki Večernika izšla članka Ivana Bratka Za skupen nastop »tretjega tabora« in Adolfa Ribnikarja Kaj in kako, v isti številki pa je še Igor Rosina

⁸² Pavle Horvat, organizator na HSS naslonjeno kmečko gibanje v Slovenskih goricah, doma v Mali Nedelji.

⁸³ ZA CK ZKS, zbirka dokumentov do leta 1941, pismo dr. Viktorja Mačka z naslovom Dragi prijatelj!, od 14. 10. 1939.

⁸⁴ Alenka Nedog, str. 193.

⁸⁵ Pavle Horvat, Alojz Janžekovič iz Velike Nedelje, mag. Fedor Gradišnik iz Celja, Ivan Bratko, župnik Dinko Povše iz Kaštela, Egon Tomc iz Brežic.

⁸⁶ Poročilo je povzeto po objavi v monografiji Alenke Nedog, str. 152 in 153.

objavil sestavek *Na levo!* in ponatisnjenih je bilo nekaj odstavkov iz Kermavnerjeve razprave v *Sodobnosti* Problem tretjega tabora. Pisec članka v *Straži* v viharju je pač največ pozornosti posvetil Kermavnerjevemu sestavku, ugotavljajoč, da je iz njega povsem razvidna vloga komunistov v tretjem taboru, vse štiri članke pa odpravlja z vzvišeno, zasmehujočo gesto.⁸⁷ Zviška je v tem času tretji tabor odpravil tudi dr. Dinko Puc v Slovenski besedi.⁸⁸

To je bil čas, ko so slovenski komunisti bili pod vedno hujšim pritiskom slovenske javnosti in se je obrnila proti njim zaradi njihovih stališč ob začetku vojne in ob poznejšem razvoju dogodkov večina nekdanjih zaveznikov v ljudskofrontnih, narodnoobrambnih in protifašističnih akcijah. Jugoslovanski komunisti so zavzeli povsem odklonilno stališče do povezovanja in skupnega nastopa v socialnopolitičnih akcijah z vodstvi demokratičnih opozicijskih strank in skupin, KPJ je prepovedala svojim članom sleherno združevanje »od zgoraj« in se zavzemala za ustvarjanje akcijske skupnosti samo s posameznimi člani iz opozicijskih vrst »od spodaj«, kot je bilo rečeno v duhu takratnega političnega izrazoslovja; pričela se je, v zgodovinopisju ponovno obravnavana kriza zavezništva, ki se je, proti koncu leta, zlasti po začetku sovjetsko-finske vojne, še poglobila. Naj navedemo kot primer ravnanje krščanskih socialistov, ki so 12. oktobra 1939 v članku *Demokracija in demokratje* in s podpisom Kurent zapisali v *Delavski pravici*: »Slovenska demokratična levica, ki danes opravičuje usodepolni poseg Rusije v evropsko zdravo, poseg, ki je pomagal uničiti Poljsko in ki je zapletene mednarodne položaje še bolj zameglil, kar navdaja male narode s strahom za svojo bodočnost, je s tem izdala svojo demokracijo, pa naj se še tako trka na svoja prsa in poudarja svoje poštenje ... z demokracijo pa je padlo tudi slovenstvo, ker je — po navodilih iz Moskve — razredna politika pred narodno.«⁸⁹

O tem, kako je KPJ ravnala v skladu z navodili kominterne, je dejal Tito v uvodnem referatu na V. državni konferenci (19.—23. oktober 1940) naslednje: »Ves boj in delo partije je bilo potrebno postaviti na dosledno razredne temelje. Konec je bilo načrtov in vsakršnega sporazumevanja z vrhovi raznih buržoaznih, tako imenovanih demokratskih strank, ki so postajale vse bolj reakcionarne in bile agenture angleških in francoskih imperialističnih vojnih hujskačev. Pred našo partijo in pred vse sekcije KI so bile postavljene naloge, kot so: boj za delovne množice z ustanavljanjem Ljudske fronte od spodaj z organizacijo in vsakdanjim bojem za vsakdanje potrebe množic, boj proti draginji, boj za svobodo in demokratične ter nacionalne pravice delovnih in nacionalno zatiranih množic Jugoslavije. Direktive KI in dokumenti CK naše partije so zahtevali neutrudno razkrinkovanje vloge imperialističnih vojnih hujskačev. Množicam je bilo treba pojasniti vzroke vojne in lažno demokracijo angleških in francoskih imperialistov.«⁹⁰

Navedli smo primer napada na komuniste v *Delavski pravici* 12. oktobra 1939. Čeprav so bila stališča krščanskih socialistov do komunistov nedvoumno izražena,⁹¹ to klerikalnega tabora ni odvrnilo od napadov nanje. Vzroka sta tedaj bila dva: klerikalno vodstvo si je ponovno zaman prizadevalo, da bi obdržali Jugoslovansko strokovno zvezo v »katoliški skupnosti«, kar je pomenilo, da bi se naj JSZ združila z Zvezo združenih delavcev,⁹² ob tem pa klerikalcev protikomunistična izjava v *Delavski pravici* 12. oktobra 1939 ni prepričala, da krščanski socialisti nikakor niso več pripravljeni sodelovati s komunisti. Krščanski socialisti so namreč 19. oktobra 1939 v *Delavski pravici* natisnili po-

⁸⁷ *Straža* v viharju, 12. oktober 1939, št. 5, letnik VI.

⁸⁸ Slovenska beseda, št. 8, 1939 v članku *Tretja fronta v mariborskem Večerniku*.

⁸⁹ Delavska pravica, 12. 10. 1939, št. 42, letnik XII, članek *Demokracija in demokratje*.

⁹⁰ Peta zemaljska konferenca KPJ /19.—23. oktober 1940/, Beograd, 1980, str. 23. Glej tudi: France Filipič, Vinje, Ljubljana, 1987, str. 6.

⁹¹ Tako je Delavska pravica v isti številki zapisala, da nihče ne more več sodelovati s komunizmom, če pa bo prišlo do sodelovanja v strokovnih organizacijah, bo to desetkrat pretehtano in skraćeno na minimum. Glej tudi Alenka Nedog, str. 216, France Filipič: Vinje, str. 7.

⁹² Alenka Nedog, str. 173.

litično izjavo, ki je močno ublažila teden dni prej izražena stališča, saj so v članku Slovenska demokracija zapisali: »Na bojišče stopa danes nov bojevnik za svojo svobodo — slovensko ljudstvo v najširšem pomenu besede. Še ga razdvaža preteklost, še ga slabijo kvarni internacionalni vplivi. Vkljub temu pa smo prepričani, da nas bo usodna ura vendarle združila v trdno politično enoto, ne glede, da se nekdo ogreva bolj za angleško, drugi bolj za rusko demokracijo.«⁹³

Samo tri dni po tej objavi, 22. oktobra 1939, se je oglasil dnevnik Slovenec, ki je menda v objavljenem članku v Delavski pravici zaslutil kanček simpatije krščanskih socialistov za idejo o tretjem taboru, ter zapisal: »S tem, da se je tako imenovano krščansko socialistično krilo odreklo slovenske katoliške skupnosti v političnem življenju, kar mirno vzamemo na znanje, ker je v praksi ta prelom že davnaj dovršen. K temu bi dodali samo še opombo, da se bo poslej krilo Delavske pravice lahko bolj neovirano uveljavljalo v novo snujoči se skupnosti, ki jo podpira tudi g. Ribnikar in ki se zdaj imenuje tretji tabor. Še lansko leto se je tretji tabor imenoval Ljudska fronta, kar pa je docela kompromitiran naslov. Zato bo zdaj bolj vlekel tretji tabor, ker so ljudsko fronto že zdavnaj pognali povsod po svetu, ne le v Španiji, temveč tudi v Franciji. Zanimivo je, da začenja ta tretji tabor poganjati prav v teh dneh in še bolj zanimivo je, da se ga prav v teh dneh začenjajo oklepiti pristaši JSZ. Nekateri ljudje so očitno izgubili pravo mero za presojo dogodkov ter mislijo, da bi v razmerah, ki si jih v svoji prestrašeni domišljiji slikajo za prihodnje, mogli v tretjem taboru bolje voziti kakor v slovenski katoliški skupnosti.«⁹⁴

V članku Komunistična akcija na Hrvatskem stopa na svetlo je Slovenec 25. oktobra 1939 ponovno opozoril na prisotnost ideje o tretjem taboru na Slovenskem. Ob novici, da je dr. Adžija v Zagrebu v listu Naše novine naznanil ustanovitev nove Stranke delovnega ljudstva na Hrvatskem, je Slovenec izrabil za ponoven napad na komunistično gibanje na Slovenskem tik pred konstituiranjem ZDLS. Zapisal je: »Pri nas na Slovenskem komunisti še niso prišli izpod tal, marveč delujejo še pod zemljo, dasi se že čuti v javnosti njihovo prizadevanje, da bi se prislonili na kakšno novo politično formacijo. Zato smo upravičeni, če sklepamo, da pravi očetje tako imenovanega »tretjega tabora« v Sloveniji niso daleč od tistega gibanja, ki zdaj na Hrvatskem nastopa pod vodstvom znanega dr. Adžije. Povedali smo, kaj mislimo o dogodkih, ki so se pokazali na Hrvatskem, ter opozarjamo slovensko javnost, naj se tega vprašanja odločno in resno loti!«⁹⁵

Kljub temu, da so se oktobra 1939 v Sloveniji napadi na komuniste in zlasti na idejo o tretjem taboru v tisku stopnjevali, so se pristaši kmečkega gibanja v Sloveniji, tako Lončarjevi privrženci kot mladokmetijci iz vrst Zveze kmečkih fantov in deklet, kot tudi bivši člani KDG, ki so bili zdaj jedro ZDLS, pripravljali na njeno konstituiranje. Vsi našteti so nato 29. oktobra 1939 bili tudi navzoči na sestanku v hotelu Lev, ki naj bi bil, po poročilu Hrvatskega dnevnika⁹⁶ Pokušaj fuzija triju stranaka, pa ga je policijski komisar, čim se je pričel, razpustil. Vsaj del udeležencev tega sestanka je v septembru in oktobru 1939 imel v rokah predlog oklica ZDLS, ter se lahko ob njem opredeljeval, zlasti do načina združevanja, ki ga je ponujal, kajti programske točke razglašalo so komajda mogle biti za opozicijo sporne. Ali se ni del udeležencev tega sestanka vendar predstavljal, da bo prišlo ob konstituiranju ZDLS preprosto do uresničenja ideje o povezavi kmečkega (SKS in mladokmetijci) dela na eni ter skupine bivše KDG na drugi strani zgolj v rahlo povezano asociacijo? Morda si je med udeleženci sestanka precejšen del predstavljal ZDLS na osnovi vseh dotedanjih razprav in časopisnih objav dejansko kot tretji tabor, ali kot osnovo

⁹³ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov, str. 188.

⁹⁴ Alenka Nedog, str. 173 in 174.

⁹⁵ Slovenec, 25. oktober 1939, št. 245, letnik LXII.

⁹⁶ Hrvatski dnevnik 31. oktobra 1939.

za združevanje v tretjem taboru, kakor so ga razlagali in opisovali v javnem in zasebnem nastopanju Dušan Kermavner, Ivan Bratko, pa tudi dr. Viktor Maček, dr. Igor Rosina in Vladislav Ribnikar. Ožji krog v ZDLS, predvsem komunisti, pa so seveda prišli na sestanek z določeno predstavo o koalicijski osnovi, kakor je bila nato definirana v tiskanem razglasu.

Ideja o tretjem taboru se je ponovno in tokrat zadnjič pojavila na straneh slovenskega tiska prav v poročilu o sestanku v hotelu Lev, ki ga je Slovenec prinesel 3. novembra 1939 pod naslovom Stebri delavsko-kmetskega gibanja v Sloveniji.⁹⁷ V uvodu svojega sestavka je Slovenčev dopisnik omenil, da se je zbralo kakih 150 ljudi in da sta bila sklicatelja sestanka dr. Viktor Maček in Franc Jevšnik, kar bi kazalo na to, da so navzoči predvsem nameravali obravnavati probleme SKS, da pa je potek sestanka pokazal, da gre pravzaprav za novo KDG, da gre za nekakšno delavsko-kmetsko zvezo. »Po udeležencih sestanka bi človek sodil, da gre pri tem res za tisto gibanje, ki je skrajno levičarsko. V to gibanje spadajo med drugim tudi s svojim političnim vodstvom nezadovoljni mladi kmetijci, ki so organizirani v ZKFid. Ta organizacija že davno ni več usmerjena v smislu nekdanjega kmetskega gibanja, ker so jo zajeli čisto drugi ljudje s čisto drugimi nazori.« Nato je Slovenčev dopisnik navedel nekaj imen tistih, ki so prišli na sestanek, med njimi Petra Korena, posestnika in veletrgovca iz Črnomlja, Franca Špeharja iz Vinice, dr. Lada Vavpetiča in dr. Viktorja Mačka, odvetnika iz Ljubljane, pisatelja Miška Kranjca in visokošolca Ivana Bratka, dr. Mraka iz Ljubljane in Ferda Godino, za katerega je navedel, da prihaja iz Dolnje Lendave, ob teh imenih pa je zapisal: »To naj bi bil menda tisti tretji tabor, ki ga v Ribnikarjevem glasilu tako vneto zagovarja g. dr. Igor Rosina, ki si želi, da bi tretji tabor šel odločno na levo v smislu kmečko-delavskega gibanja. S tem mu bo menda ustreženo, ker bodo v njem zastopane vse struje in podstruje, od mačkovih kmetijcev do radikalnih kmetskih fantov tja do levičarskega krila, čigar zastopnik je g. Miško Kranjec in njegov vzornik srbski levičar dr. Dragoljub Jovanović.«

Z zatonom ideje o tretjem taboru se je končala zgodovinska epizoda neke ljudskofrontne zamisli, ki ni do kraja dozorela, temveč se je samo nakazovala v slovenskem političnem prostoru kot doslej najširše zasnovani koncept združevanja demokratičnih sil. Lahko razglabljam o tem, v koliko je bila identična z zamisljo o organiziranosti in poslanstvu ZDLS. Vsekakor je ideja o tretjem taboru v realnosti krize v ljudskofrontnem povezovanju ob ravnanju slovenskih komunistov po kominternskem političnem konceptu, zoženem na prakso razrednega boja in edinovelnjavne ocene mednarodnega položaja, morala propasti. Pokopali so jo komunisti sami.

V našem sestavku ne moremo v podrobnostih slediti usodi ideje o ljudskofrontnem povezovanju od druge polovice 1939. leta, ko se je zrušilo sodelovanje komunistov v Sloveniji z demokratskimi meščanskimi skupinami in strankami do začetka februarja 1941, ko je prišlo do preobrata v odnosu jugoslovanskih komunistov do teh vodstev. Februarja 1941 je namreč CK KPJ v Komuniqueju št. 5 in v članku Nekoliko pripomb h Komuniqueju št. 5, ki ga je napisal Edvard Kardelj — sestavka sta bila objavljena v Proleterju št. 2⁹⁸ — naznanil jugoslovanski javnosti, da odstopa od svojih stališč, da se je mogoče povezovati z različnimi strankami in skupinami v skupnem boju za preobrazbo in demokratizacijo družbe samo z združevanjem z njihovimi člani od spodaj, temveč lahko komunisti sklepajo zaveznitva v tem boju tudi z voditelji, z vrhovi teh strank in skupin. Do navedenih odločitev CK KPJ v začetku 1941 je pripeljal daljši politični razvoj v državi, ki je potekal zlasti pod vplivom mednarodnega dogajanja, zlasti usodnih preobratov v vojni, ki je zajela skoraj že vso Evropo, po

⁹⁷ Slovenec, 3. november 1939, št. 252, letnik LXII.

⁹⁸ Proleter, februarja 1941, št. 2, leto XVI. Stevilka je veljala kot izgubljena, oziroma je bila neznana, dokler jo pred leti niso odkrili v Narodni biblioteki v Sarajevu. Avtorja je na to odkritje opozorila dr. Ubavka Vujošević, zgodovinarica v A CK ZKJ v Beogradu.

svoje pa je na položaj v državi tudi prispeval vedno hujši pritisk fašističnih sosedov nanjo.

V tem času je namreč vpliv komunistov na jugoslovansko družbo po upadu v jeseni in zimi 1939—1940 močno napredoval, tako da je smatral CK KPJ primerno spremeniti taktiko do nekdanjih zaveznikov v ljudskofrontnem gibanju in jih prek njihovih vrhov zopet pridobiti za skupen boj za demokratske svoboščine in nevtralnost Jugoslavije, za odpor proti fašizmu, sovražniku, ki je od znotraj in od zunaj ogrožal državo.

Ceprav so jeseni 1939 odpadle od ZDLS vse organizirane skupine, ki so prišle v poštev za sodelovanje in se je v slovenski družbi poglobila ločnica med orientacijo na zahodne zaveznike kot zaščitnike in rešitelje usode slovenskega naroda ter privrženci Sovjetske zveze, komunistov to ni izrinilo iz slovenske javnosti, ohranili pa so tudi pozicije drugod po državi. Ne samo da je ZDLS povezovala delovne sloje ob skupnih zahtevah prebivalstva, zlasti v boju proti druginji in policijskemu nasilju režima, komunisti so še vedno uveljavljali svoj vpliv v revialnem tisku (Sodobnost, Ljubljanski zvon, Obzorja), v mariborskem tedniku Edinost, v mladinskem tisku (Mladi Prekmurec, Slovenska mladina), v delavskih kulturnih društvih Vzajemnosti in Enakosti na Jesenicah, v večini društev DKFID in tudi v njihovem osrednjem vodstvu, v levičarskih visokošolskih društvih (Slovenski klub, Dom visokošolk, deloma v nacionalistični Jugoslaviji) in v celotnem študentskem narodnoobrambnem gibanju, v pedagoških krogih, v ženskem gibanju, predvsem pa v Ursovih sindikatih; te je konec 1940 režim v vsej državi radi prevlada vpliva komunistov v njih prepovedal, banska uprava Dravske banovine pa je že 25. septembra 1940 razpustila Podzvezo strokovne organizacije stavbincev za Slovenijo, češ da je pod vplivom komunistov organizirala stavke v Sloveniji.⁹⁹

Opozorili bi tudi na dejstvo, da so Ursovi sindikati od marca 1939 bili člani Osrednjega strokovnega odbora za Slovenijo, ki je v letih 1939 in 1940 odigral pomembno vlogo v boju proti fašizaciji sindikalnega gibanja v Sloveniji.¹⁰⁰ Res je KPS na svoji III. konferenci na Vinjah, konec junija 1940 v svoji resoluciji, v kateri je izrazilo poudarjena njena kominternska politika po paktu med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, napovedala poostren boj socialnodemokratskim, krščanskosocialističnim, narodnosocialističnim in jugorasovskim voditeljem, ki jih je vse razglasila kot reakcionarne zaviralce razrednega boja in delavske razredne enotnosti,¹⁰¹ toda ta stališča v Sloveniji niso več mogla ogroziti sprememb, ki so, zlasti v 1940 privedle k pripravljenosti vzpostavljati akcijsko enotnost v mezdni gibanjih in stavkah tudi s komunisti.

Z normalizacijo odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo v prvi polovici 1940 je bilo mogoče tudi javno popularizirati Sovjetsko zvezo, kar je seveda vplivalo na spreminjanje odnosov v slovenskem političnem življenju. Po porazu Francije in zasedbi Belgije, Nizozemske, Danske in Norveške ter umiku Anglije s kontinenta, je v slovenski javnosti bilo čutiti razočaranje nad zahodnimi zavezniki, in okrepilo se je zaupanje v Sovjetsko zvezo. Tako je lahko Boris Kidrič v avgustu 1940 v Sodobnosti komentiral tedanji mednarodni položaj v članku Po zlomu francoskega imperiālizma z ugotovitvijo »da se je orientacija na zapadni imperiālizem v danem položaju izkazala za škodljivo, objektivno protislovensko, da pa se je nasprotno želja po prijateljstvu z Vzhodom izkazala kot koristna slovenska orientacija,¹⁰² s čimer je tudi registriral nekaj tistega emforičnega vzdušja, ki je navdajalo zlasti mladino ob gledanju sovjetskih filmov kot Peter Veliki ali Pastir Kostja in ob novicah o vzpostavitvi di-

⁹⁹ Glej Alenka Nedog — Milica Kacin-Wohinz: Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1930—1941. Ljubljana 1987.

¹⁰⁰ Miroslav Stiplovšek: Osrednji strokovni odbor za Slovenijo 1939—1940. Zgodovinski časopis, 43/1989, št. 4, str. 571—588.

¹⁰¹ Enako.

¹⁰² Javor A. /Boris Kidrič/: Po zlomu francoskega imperiālizma. Sodobnost VIII/1940, str. 367 do 371. Glej tudi Alenka Nedog, str. 232.

plomatskih predstavništev v Moskvi in v Beogradu. Navsezadnje je takšen položaj v državi in zlasti v Sloveniji komunistom omogočil organizirano akcijo za ustanovitev pripravljalnih odborov Društva prijateljev Sovjetske zveze.¹⁰³ Nato se je ob tej akciji, ki je po svoji vsebini in obsegu presegala zamisel o tretjem taboru, sprožilo v drugi polovici 1940 ponovno zbliževanje krščanskih socialistov s komunisti,¹⁰⁴ ob koncu 1940 ter januarju 1941 pa tudi sporazumevanje levega krila Sokolov s komunisti.¹⁰⁵

V Komuniqueju št. 5, ki je z datumom januar 1941 bil razširjen v Sloveniji kot poseben letak, natisnjen v slovenščini, je CK KPJ predvsem predstavil reakcionarni značaj Cvetković-Mačkove vlade in pozival v boj proti njej. Na letaku so bile navedene zahteve, postavljene kot cilj tega boja, tako sklenitev medsebojne pomoči s Sovjetsko zvezo, demokratizacijo države, svobodo strokovne akcije, zborovanj in tiska, enakopravnost zatiranih narodov, postavitve ljudske vlade itd. V zvezi s temi zahtevami, je CK KPJ ob koncu letaka zapisal: »Mi komunisti smatramo, da je v tej zadnji uri potrebno, da se združijo vse sile, ki so pripravljene boriti se za gornje zahteve, ker samo taka enotnost lahko prepreči neogibno pogrezanje v vojno in narodno zaslužnje, ki ga pripravlja narodom Jugoslavije vlada Cvetković-Maček. Toda mi komunisti smatramo tudi, da bo taka borbena enotnost rodila sadove samo, če ne bo dosežena samo v vrhovih, marveč tudi skovana spodaj v globini ljudskih množic. Zato morajo biti komunisti na terenu, v mestih in vaseh, iniciatorji in organizatorji skupnih akcij enotne borbe za uresničenje teh zahtev v dobrobit vsem narodom Jugoslavije.«

Besedilo celotnega razglasa je stereotipno, polno besednih obratov, ki se ponavljajo v partijskih dokumentih tega obdobja. Skoraj sramežljivo in povsem na robu je nakazana doslej uradno nesprejemljiva omemba možnosti sodelovanja komunistov z vrhovi drugih strank in organizacij. Toda kakšen preobrat, še oktobra 1940 je na V. državni konferenci KPJ bilo deklarirano stališče popolnega bojkota vodstev drugih strank in skupin.

Da bi vendar v Komuniqueju št. 5 tako obrobno nakazano spremenjeno stališče CK KPJ do povezovanja z vrhovi drugih strank prišlo bolj do izraza, je Edvard Kardelj objavil v Proleterju, skupaj s komunikejem članek Nekoliko pripomb h Komuniqueju CK KPJ št. 5. V uvodu svojega sestavka je Kardelj opozoril, da komunike vsebuje določena nova stališča, ki naj jih komunisti temeljito proučijo, ter jih brez odlašanja uresničijo, ter nadaljeval: »Komunike št. 5 je dejansko platforma naše partije za sodelovanje in zvezo z delovnimi množicami ter posamezniki, ki to platformo sprejemajo in so pripravljeni, da se skupno s komunisti bojujejo za njeno uresničitev. Toda Komunike št. 5 se ne obrača samo od spodaj na delovne množice, ki še sledijo raznim malomeščanskim in buržoaznim strankam, temveč izrecno naglašuje možnost in potrebo sodelovanja in skupnega boja komunistov tudi s celotnimi političnimi skupinami, torej tudi z njihovimi vrhovi, ki sprejemajo takšno platformo in so pripravljeni bojevati se zanjo. Seveda komunisti tudi na začetku vojne niso v principu odbijali sodelovanja s takšnimi političnimi skupinami in strankami, ki bi sprejele takšno platformo, toda za praktično izvajanje takšne taktične linije v tistem času še ni bilo objektivnih pogojev. Kot se to navadno dogaja, tako je tudi na začetku sedanje imperialistične vojne preplaval kapitalistični svet, pa tudi našo državo, val vpliva vojnih hujskačev iz enega in drugega vojskujočega se tabora šovinizma, agitacije za »državlanski mir« in lažnega buržoaznega patriotizma.

¹⁰³ Alenka Nedog, str. 231.

¹⁰⁴ Glej opombo št. 76, posebej naj opozorimo na članek Staneta Kovača Bili smo na pravi poti ... v Naših razgledih 10. in 24. novembra 1989.

¹⁰⁵ Opozoriti velja na uvodno študijo Jurija Perovška Oris življenja in dela Josipa Rusa v knjigi Josip Rus: Pričevanja in spomini, Ljubljana 1989.

Prav ta val, ki je zajel vrhove buržoaznih in malomeščanskih strank brez izjeme, a do neke mere tudi dele delovnih množic, prav to začasno združevanje sil kapitalizma na platformi vojne in »obrambe domovine«, je buržoaziji v začetku vojne dalo njeno moč. V tem položaju je samo KOMUNISTIČNA STRANKA neomahljivo in pogumno dvignila prapor boja proti imperialistični vojni, proti šovinizmu in vojnim hujskačem, proti pritegnitvi narodov Jugoslavije v krvavi vojni vrtinec, razkrinkavala je lažni buržoazni patriotizem, za katerim se skrivajo imperialistične zahteve, razkrinkavala je lažno in reakcionarno podpiranje buržoazije »obrambe neodvisnosti« Jugoslavije, kar bi naj bil samo uvod k pridružitvi Jugoslavije angleško-francoskemu bloku, razkrinkovala je »patriotsko enotnost« reakcionarnih sil kot združevanje s ciljem ofenzive proti interesom delavskega razreda in vseh delovnih množic, razbijala je iluzije v »antifašizem« in »svobodarstvo« angleško-francoskega bloka kot tudi zavojevalno akcijo nemško-italijanskih agentov v naši državi. KOMUNISTIČNA STRANKA je učila delovne množice, da se lahko rešijo pred grozotami imperialistične vojne in zasuznjenju od enih ali drugih samo s svojim lastnim revolucionarnim bojem proti vojni in reakcionarnemu vojnohujskaškemu režimu, s svojim tesnim zbiranjem okoli KOMUNISTIČNE STRANKE, ki edina brani njihove interese, s svojim odločnim, neprestanim bojem za zvezo jugoslovanskih narodov z bratsko skupnostjo sovjetskih narodov, za pakt o vzajemni pomoči Jugoslavije in Sovjetske zveze.

Jasno je, da je v takih razmerah možnost sodelovanja z drugimi političnimi skupinami kot celotami bila enaka ničli. Nasprotno, v prvi fazi vojne je KOMUNISTIČNA STRANKA imela proti sebi enotno fronto vseh ostalih strank in skupin na buržoazni, vojnohujskaški platformi. Potreben je torej bil najodločnejši boj proti tej vojnohujskaški enotnosti, da bi se v nasprotju z njo uveljavila protiimperialistična, protivojna, internacionalistična politika naše partije, politika v interesu delavskega razreda, delovnih množic in resnične obrambe neodvisnosti narodov Jugoslavije in da bi se ob tej priliki mobiliziral celotni delavski razred in najširše plasti delovnih množic. Odtod torej dejstvo, da se na začetku imperialistične vojne in v njeni prvi fazi praktično ni postavljala možnost sodelovanja z nekaterimi drugimi političnimi skupinami in strankami kot celotami.«

Zakaj se je torej KPJ zdaj odločila za sodelovanje z vrhovi strank? Edvard Kardelj je v nadaljevanju svojega sestavka navedel, da je potek dogodkov v daljšem obdobju pripeljal do sprememb v notranjepolitičnem položaju, kar da je pospešilo in poglobilo diferenciacijo znotraj buržoaznih in malomeščanskih strank tako, da je del teh množic prešel na stran Komunistične stranke in da se je drugi del znašel na splošnih demokratskih in objektivno protiimperialističnih pozicijah, vendar je pripravljen, da se bojuje skupno s komunisti za osnovne zahteve delavskih množic. »Razumljivo je,« je zapisal Kardelj, »da se v takšnem položaju komunisti ne samo lahko temveč morajo in je to njihova dolžnost povezati s temi množicami, z grupacijami, ki so v njih nastale in z njihovimi vrhovi v skupnem boju za cilje, ki so danes za delovne množice odločilni.«

V našem sestavku smo opravili podrobnejšo analizo geneze programskih osnov ZDLS v daljšem obdobju ljudskofrontnih prizadevanj v času po zlomu šestojanuarske diktature do začetka druge svetovne vojne in ugotavljali ob tem, da je bila ZDLS dejansko programski nosilec določenih avtentičnih teženj v narodnopolitičnem razvoju slovenske družbe, in je na osnovi tega svojega programa lahko v določenem obsegu uspešno delovala kljub temu, da je bila potisnjena v ilegalno, in se je velik del slovenske družbe zaradi kominternske politike, ki so jo vodili komunisti v njej, obrnil proti njej. Ko smo v našem sestavku dajali velik poudarek enemu od osrednjih problemov slovenskega ljudskofrontnega gibanja, načinu združevanja samostojnih političnih formacij

na skupnih programskih osnovah, smo lahko ugotavljali velika nihanja v politični praksi ter ponovne krize v združevanju, zlasti kadar so pri komunistih kot iniciatorjev in vodilne sile v združevanju prevladovala težnje po organiziranju monolitne stranke. Ker je kali takšnih teženj nosila v sebi tudi ZDLS, je to, kar so seveda ugotavljali tudi drugi raziskovalci ZDLS, vplivalo na uspešnost njenega delovanja in celo oviralo njen nastanek. Lahko trdimo, da slovenski komunisti te dileme v predvojnem času niso nikoli do kraja razrešili, da se je ponovno uveljavila v vojnem času in tudi po njem.

Ko smo raziskovali način združevanja političnih strank in grupacij z različnim političnim profilom, so se zanimivo odpirali problemi odnosov v političnem previranju med delavskim življenjem (proletariatom) in ostalimi plastmi slovenske družbe, v KDG neposredno med delavcem in kmetom. Ti problemi v zgodovinoisju nikakor niso do kraja raziskani in posegajo globlje v strukturo slovenske družbe, kot se jih je doslej ocenjevalo.

Neposredno s temi problemi je v zvezi seveda kriza zaveznitstva v slovenskem ljudskofrontnem gibanju, ki se je tako značilno poglobila ob ocenah druge svetovne vojne in ob vrednotenju pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. V našem sestavku smo dali velik poudarek njenemu razreševanju, kakor se je začelo že sredi leta 1940, uradno potrdilo v vrstah KPJ pa je dobilo šele s Komuniquejem št. 5 CK KPJ in komentarjem k temu komuniqueju, ki ga je objavil Edvard Kardelj februarja 1941.

V celoti je sestavek poskušal ovrednotiti vlogo ZDLS v sklopu slovenske nacionalne zgodovine. Ta vloga je bila sicer že definirana v raziskavi Alenke Nedogove, vendar je bila v zadnjem času polemično obravnavana.¹⁰⁶ Ali je bila res samo neposrečen poizkus? Nedvomno je, da je zgodovinska vloga ZDLS, ki se v tedanjih razmerah ni mogla dvigniti iz ilegale, potrjena s tem, da je bila nositeljica avtentičnega demokratskega programa slovenskega naroda s postavljenimi cilji, ki še danes niso vsi doseženi, in je bila eno od izhodišč za nadaljnje uveljavljanje protifašističnega in narodnoobrambnega boja kot soustvarjalec političnega položaja v Sloveniji, ki je 1941 omogočil organizacijo narodnoosvobodilnega boja. V programsko organizacijski zasnovi ZDLS pa seveda kritično zgodovinoisje nakazuje kot njeno slabost in kot tujek določeno prevzemanje kominternske politike in njeno nedorečenost v organizacijskih principih. Toda vedeti tudi moramo, da je ta nedorečenost bila v resnici izraz iskanja ne do kraja raziskanih in definiranih predvidevanj, ki so v tem času tudi tako značilno botrovala zasnovi ideje o tretjem taboru.

Zusammenfassung

BEITRÄGE ZU DEN ANGABEN ÜBER DIE TÄTIGKEIT UND DIE BEDEUTUNG DES BUNDES DES WERKTÄTIGEN VOLKES SLOWENIENS IN DEN JAHREN VON 1939 BIS 1941

France Filipič

Der Beitrag enthält eine eingehende Analyse der Genesis der programmatischen Grundlagen der Volksfrontbestrebungen in Slowenien über einen längeren Zeitabschnitt hinweg. Der Verfasser stellt fest, dass die Volksfront (ZDLS) der programmatische Träger bestimmter authentischer Tendenzen in der nationalpolitischen Entwicklung der slowenischen Gesellschaft war. Aufgrund dieses Programms war dieser tätig, obwohl er sich in die Illegalität zurückgezogen hatte und obwohl sich ein grosser Teil der slowenischen Gesellschaft infolge der Kominternpolitik, die von den Kommunisten im Bund vertreten wurde, von diesem abgewandt hatte.

¹⁰⁶ Glej Janko Prunk: Obdobje ideologij, čas nestrpnih. Naši razgledi, 22. 9. 1989, št. 18, leto XXXVIII.

Der Verfasser legt den Hauptakzent in seinem Beitrag auf eins der zentralen Probleme der slowenischen Volksfrontbewegung, nämlich die Art der Zusammenarbeit und Vereinigung von selbständigen politischen Formationen auf der Basis gemeinsamer programmatischer Grundlagen. Er zeigt starke Schwankungen in der politischen Praxis auf und wiederholte Krisen im Integrationsprozeß, vor allem wenn die Kommunisten als Initiatoren und die führende Kraft das Bestreben zu stark erkennen ließen, eine monolithische Partei zu organisieren. Da auch der ZDLS den Keim zu solchen Bestrebungen in sich trug, wirkte sich das nach der Meinung des Verfassers auf den Erfolg seiner Arbeit aus und bildete sogar Hindernisse bei seiner Entstehung. Bei der Erforschung der Art der Integration der politischen Parteien und Gruppierungen unterschiedlicher politischer Profile, wurden auf interessante Weise die Probleme der Beziehungen sichtbar an den politischen Verwerfungen zwischen den verschiedenen Schichten der slowenischen Gesellschaft, in der Bauern- und Arbeiterbewegung unmittelbar zwischen den Arbeitern, den Bauern und den Intellektuellen.

Der Beitrag bildet die erste breiter angelegte Studie und komplexe Darstellung der politischen Konzeption des sogenannten »dritten Lagers«, der Idee der Integration der slowenischen demokratischen Kräfte, welche wahrscheinlich ihrem visionären Konzept nach 1939 über die Breite des damals entstehenden ZDLS als Begleiterscheinung hinausgriff. Sie wurde aber von der kommunistischen Bewegung 1940 abgelehnt und verurteilt.

Weiterhin widmet der Beitrag besondere Aufmerksamkeit der Lösung der in der Geschichtsschreibung sonst schon ziemlich gut erforschten Bündniskrise, die zwischen den slowenischen Kommunisten und ihren Verbündeten in der Volksfrontbewegung ausgelöst wurde bei der Stellungnahme zum Geschehen des Zweiten Weltkriegs, der Bewertung des Nichtangriffspaktes zwischen der Sowjetunion und Deutschland, anlässlich der Besetzung des polnischen Staatsgebiets durch die Sowjetunion während des deutschen Vormarschs in Polen und besonders des Angriffs der Sowjetunion auf Finnland. Der Verfasser hat im Zusammenhang mit der Lösung dieser Krise eine Dokumentation aus den ersten Monaten des Jahres 1941 veröffentlicht, die den Wandel der Standpunkte der slowenischen Kommunisten zu ihren ehemaligen Verbündeten beleuchtet, vor allem anhand eines bisher in der Geschichtsschreibung unbekannten Artikels von Edvard Kardelj, den er 1941 in dem Organ Proleter veröffentlicht hat. Edvard Kardelj wies nämlich in diesem Artikel die Kommunisten im Staat auf die Möglichkeit hin, sich im Kampf um die Demokratisierung des Staates auch mit den führenden Kräften der slowenischen demokratischen Oppositionsgruppen zu verbünden, was die KPJ ab November 1939 ihren Mitgliedern strengstens verbot.

Žarko Lazarević

USODA PREDVOJNIH KMEČKIH DOLGOV PO LETU 1945

Kmečki dolgovi so v obdobju 1918—1941 predstavljali akutni problem jugoslovanskega gospodarstva. V prvi polovici dvajsetih let se kmetje v primerjavi s kasnejšimi leti niso veliko zadolževali.¹ Tudi stari dolgovi v tem času še niso predstavljali večjega bremena, saj jih je izničila inflacija, ki je značilna za to obdobje. Obenem so bile cene kmetijskih pridelkov visoke in zahodnoevropsko tržišče na široko odprto za jugoslovanski agrarni izvoz. Preko visokih kmetijskih cen se je okrepila tudi kmetova kupna moč, kar je na drugi strani omogočalo konjunkturo tudi v industriji.²

Le redki znaki, kot na primer skokovito povečevanje števila prisilnih dražb,³ so kazali, da so se sredi prve polovice dvajsetih let kmetje pričeli ponovno intenzivneje zadolževati. Novo zadolževanje lahko opravičimo z investiranjem v med vojno zanemarjene kmetije in z intenzivnim nakupovanjem zemlje. Vplivala pa je tudi inflacija, ker so kmetje, poučeni z dotedanjimi izkušnjami, najemali posojila v upanju na nadaljnjo razvrednotenje denarja, kar bi jim omogočilo ob inflacijski rasti kmetijskih cen in nepremičnin z lahkoto vračati najete kredite.⁴ Proti koncu prve polovice dvajsetih let je na zadolževanje vplivala tudi restriktivna monetarna politika, stabiliziranje domače valute in porajajoča se hiperprodukcija na svetovnem tržišču.⁵

V drugi polovici dvajsetih let so pričele cene kmetijskih pridelkov na svetovnem tržišču naglo padati zaradi hiperprodukcije. Kmetijstvo v ZDA se je do tedaj, s preusmeritvijo vojaške industrije v civilne namene, industrializiralo, mehaniziralo in delno tudi že kemiziralo ter pričelo pošiljati na trg velike količine pridelkov. Istočasno je tudi zahodnoevropska agrarna produkcija, v zavetrju protekcionistične kmetijske politike, dosegla in marsikje preseгла predvojno nivo. To dogajanje je našlo odmev tudi v Jugoslaviji, ker se je ožil prostor njenemu izvozu, saj z zastarelim in razdrobljenim kmetijstvom ni mogla enakovredno tekmovati z industrializiranim, kakršno se je razvijalo v Zahodni Evropi in Ameriki.⁶

Zavedajoč se, da kmetijstvo zaradi daljše amortizacijske dobe ne prenese dragih kreditov, da pa so ti pogoj za napredek kmetijstva, je vlada 1925. leta po francoskem vzoru izdala »Zakon o kmetijskih kreditih«.⁷ Z njim je želela kmetom preko novo zgrajenega sistema kreditnih zadrug, ki so se imenoval »Krajevne zadruge za kmetijski kredit«, zagotoviti poceni posojila. Ta poskus se je ponesrečil, saj so bile nove zadruge le organ za razdeljevanje državnega denarja, namesto da bi razvijale lastno poslovno iniciativo. K neuspehu tega projekta je največ pripomogla država sama, ker vlada redno ni v celoti vplačevala obljubljenih dotacij, saj ni hotela, v skladu s politiko uravnoteženega

¹ Podatki iz zemljiške knjige za katastrske občine Dol, Stepanja vas, Brezovica, Sorica, Dolenčice in Godešič.

² Mijo Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958, str. 343—346; Nikola Vučo: *Agrarna kriza v Jugoslaviji 1930—1934*, Beograd, 1968, str. 1—43, 111, 112; Crtomir Nagode: *Gospodarstvo Slovencev v jugoslovanski državi pa v slovenski banovini*, Misel in delo, št. 8-9/1940, str. 197; Alojzij Trstenjak: *Zadolževanje na kmetih v Sloveniji*, Socialna misel, št. 7-8/1926, str. 159; *Narodni gospodar*, št. 7/1921, str. 131; Fran Gabrovšek: *Kmetijski kredit*, Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana, 1938, str. 90, 91.

³ Trstenjak, nav. delo, Socialna misel, št. 7-8/1926, str. 164.

⁴ Kakšne kredite naj dovoljujejo hranilnice in posojilnice?, *Narodni gospodar*, št. 4/1923, str. 57, 58.

⁵ Bogdan Stojasavljević: *Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929*, Zagreb, 1965, str. 175; Bran-ko Petranović — Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918—1988*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988, str. 284.

⁶ Vučo, nav. delo, str. 68—71, 84.

⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 6/1925, str. 421—426.

proračuna, dopustiti deficitarnega financiranja nove zadružne kreditne organizacije. V Sloveniji sta bili ustanovljeni le dve taki zadrugi.⁸

Kljub dobrim namenom pa ta zakon ni preprečil nadaljnega naraščanja kmečkih dolgov. S padanjem cen kmetijskih pridelkov so padali tudi kmetovi dohodki, tako da so stari dolgovi, obresti in davki, ki so ostali na inflacijski ravni, naenkrat postali neznosno breme za kmeta, ker jih ob padcu cen in s stabilizacijo dinarja ni mogel več sproti odplačevati.⁹

V Sloveniji je na povečano zadolževanje vplivala tudi večja ponudba denarja na tržišču, ker so sredi dvajsetih let slovenske banke dogovorno maksimirale obrestne mere za vezane vloge. Zaradi tega so kreditne zadruge umaknile denar iz bank in ga preusmerile v kmečka posojila, kjer je bila obrestna mera višja.¹⁰

Soočena z neuspehom in vedno večjo rastjo kmečkih dolgov, ki so, po anketi ministrstva za trgovino in industrijo, v letu 1928 dosegli že slabe 3 milijarde dinarjev,¹¹ od tega v Sloveniji med 600 in 700 milijoni dinarjev,¹² je vlada 1929. leta ukinila veljavnost »Zakona o kmetijskem kreditu«¹³ in ustanovila Privilegirano agrarno banko (PAB).¹⁴ Financiranje in s tem zagotavljanje poceni posojil za kmetijstvo so sedaj postavili na drugačne temelje. PAB so ustanovili kot delniško družbo, v kateri je imela država preko državnih finančnih institucij večinski paket delnic. Z obširno propagandno akcijo, v katero so vključili tudi državne uradnike, so zbrali znatna finančna sredstva in s tem zagotovili novi banki ustrezne pogoje za delo.¹⁵

Od kreditne dejavnosti PAB so imeli največ koristi večji kmetje, ker je banka, kot profitna ustanova pač, zahtevala trdno jamstvo za posojilo, ki ga manjši kmetje niso mogli nuditi. Tako so bili že na samem začetku izključeni ravno tisti, ki so bili najpotrebnejši poceni posojil.¹⁶ V Sloveniji PAB kot upnik skorajda ni nastopala, saj je do 1939. leta odobrila slovenskim kmetom komaj 11 posojil v skupni vrednosti 208.000 dinarjev,¹⁷ kar je pomenilo le 0,037 % vseh njenih posojil v državi.¹⁸ Slovenski kmetje se pri PAB niso zadolževali zaradi višje obrestne mere in dolgotrajnejšega ter zapletenejšega postopka kot pri domačih kreditnih zadrugah.¹⁹

Na začetku tridesetih let je prišlo zaradi velike gospodarske krize do katastrofalnega padca cen kmetijskih pridelkov. 1932. leta so tako dosegale le še dve tretjini tistih iz leta 1926.²⁰ V primerjavi z istim letom se je 1931. leta dohodek v kmetijstvu kar prepolovil.²¹ Seveda pa se padec cen tu ni ustavil. Tako so poljedelske in živinorejske cene dosegle najnižji nivo v letih 1933 in 1934, ko so predstavljale le še dobro polovico tistih iz leta 1926.²² Taki gospodarski trendi so pahnili kmeta v brezizhoden položaj, tako rekoč na rob propada.

Ker nihče pravzaprav ni vedel, kolikšen je obseg kmečkih dolgov, rezultati ankete iz 1928. leta pa niso bili več merodajni, je kmetijsko ministrstvo v letu

⁸ Narodni gospodar: Zakon o poljedelskem kreditu se še vedno ne izvaja, št. 10/1927, str. 160; Zadrugištvo, št. 2/1928, str. 30; Prva zadruga za poljedelski kredit v Sloveniji, št. 11/1928, str. 174; Poljedelski kredit, št. 6/1928, str. 95.

⁹ Vučo, nav. delo, str. 112.

¹⁰ Kaj narekuje sedanji položaj posojilnicam?, Narodni gospodar, št. 4/1926, str. 49–51.

¹¹ Bankarstvo, Stanje seljačkih dugova u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 1/1928, str. 38, 39; Vučo, nav. delo, str. 113.

¹² Velimir Bajkić: Seljački kredit, Beograd, 1928, str. 24.

¹³ Likvidacija direkcije za kmetijski kredit, Narodni gospodar, št. 10/1929, str. 159.

¹⁴ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 49/1929, str. 381–384.

¹⁵ Ali se vpis delnic PAB posreči, Narodni gospodar, št. 6/1929, str. 95; Mihajlo Vučković: Istorija zadrugnog pokreta u Jugoslaviji 1918–1941, Beograd, 1966, str. 77; Arhiv Slovenije, Dravska finančna direkcija, neurejeno, dopis direktorja finančne direkcije z dne 18. 6. 1929.

¹⁶ Vučo, nav. delo, str. 200.

¹⁷ Ivan Bratko: Kmetijski dolgovi, Tehnika in gospodarstvo, št. 6/1940, str. 38.

¹⁸ Avtorjev izračun po podatkih, citiranih v opombi 17.

¹⁹ Posojila PAB, Zadrugišni vestnik, št. 2/1930, str. 35.

²⁰ Vučo, nav. delo, str. 200.

²¹ Ivan Bratko: Gibanje cen in naše kmetijstvo, Obzorja, 1938, str. 352; o dohodku na posamezno kmetijo glej Maksim Goranović: Položaj seljaka u Jugoslaviji, Beograd, 1938, cir., str. 7, 8.

²² Ivan Bratko: Gibanje cen ..., Obzorja, 1938, str. 352.

1932 naročilo pri PAB anketo o kmečkih dolgovih.²³ Anketa je pokazala, da so se kmečki dolgovi v Jugoslaviji, v primerjavi z letom 1928, več kot podvojili in dosegli že slabih 7 milijard dinarjev, od tega v Sloveniji 1,2 milijarde dinarjev. Med najbolj zadolžene so sodili kmetje v Dravski banovini, kjer je bila tretjina kmetov zadolženih. Večino najetih posojil so kmetje porabili v neproduktivne namene. Neugodna je bila zlasti distribucija dolgov, ker so mali kmetje z do 10 hektarjev zemlje ustvarili kar dve tretjini dolgov. O težavnosti položaja je govorilo tudi dejstvo, da je bila polovica dolgov ustvarjena pri privatnih upnikih, kar smatramo za najtežjo vrsto zadolžitve. Dodatno je razmere otežila še odločitev denarnih zavodov, da zaradi krize omejijo izplačila hranilnih vlog.²⁴

V takih razmerah, ko je bila kmetova plačilna sposobnost in kupna moč nična, ni vladi preostalo nič drugega, kot da je aprila 1932 po vzoru nekaterih evropskih držav proglasila z »Zakonom o zaščiti kmeta« moratorij za kmečke dolgove.²⁵ V naslednjih štirih letih je vlada z različnimi dopolnitvami in novimi uredbami moratorij podaljševala, ne da bi se resno lotila tega vprašanja.²⁶ Neposredna posledica zakona je bilo zmanjšano zadolževanje kmetov, ki se spusti na raven srede dvajsetih let,²⁷ in prekinitve finančnih tokov v državi. Vsi ukrepi v letih 1932—1936 so imeli neznaten vpliv na razdolžitev kmetov, saj so se kmečki dolgovi v vsem tem času zmanjšali samo za dobre pol milijarde dinarjev.²⁸

Ko se je srédi tridesetih let gospodarska krivulja vendarle obrnila navzgor, se je kot nujno kazalo urediti problem kmečkih dolgov in prekiniti štiriletno negotovost, ki je imela negativne posledice tudi za ostale gospodarske veje. Potrebno je bilo kmeta ponovno narediti kreditno sposobnega. Z izdajo »Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov«²⁹ v septembru 1936 je vlada želela dokončno odpraviti akutni problem kmečkih dolgov. S to uredbo so kmetom, ki so dolgovali do 25.000 dinarjev, črtali polovico dolga. Breme polovice brisanega dolga sta si delila država in upnik. To je pomenilo, da je četrtno neznižanega dolga prevzela država in za to izdala upniku obveznice, ki so se obrestovale s 3 % in bile izplačljive v 20-letnih anuitetah. Preostalo četrtno so pokrili upniki v lastno breme na račun rezervnega fonda in polovice glavnice. V primeru, da upnikova sredstva niso zadostovala, je država pokrila tudi to razliko v obliki obveznic. Polovico dolga in obresti pa je od upnikov prevzela PAB in jih je knjižila v dobro upnika na njegov tekoči račun pri PAB. To terjatev naj bi PAB izplačala v 14-letnih obrokih s 3 %-obrestno mero. Tistim kmetom, ki so dolgovali od 25.000 do pol milijona dinarjev, je lahko sodišče na njihovo prošnjo znižalo dolg za največ 30 %. Če pa je znižani dolg še vedno presegal polovico vrednosti kmetije, ga je lahko znižalo za polovico. Dolgove premožnejših kmetov, ki so imeli več kot 50 hektarjev obdelovalne zemlje in nad pol milijona dinarjev dolga, PAB ni prevzemala. Znižani in prevzeti dolg naj bi kmetje odplačali PAB v 12-letnih obrokih s 4,5 %-obrestmi. Izterjavo anuitet pa so poverili davčni službi.³⁰ Da se je položaj kmetov s to uredbo le začasno izboljšal, je pokazalo plačevanje anuitet, s katerim so pričeli 1937. leta. Prvi dve anuiteti so kmetje plačali relativno uspešno, že pri tretji pa se je zataknilo, po nekaterih mnenjih

²³ Vučo, nav. delo, str. 200.

²⁴ Osnovno delo o rezultatih ankete je napisal Milan Komadinić: Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934, cir., str. 40—71; ostali avtorji kot Vučo (nav. delo), Stojšavljević (nav. delo), Bratko (nav. delo), Mirković (nav. delo), Tomasevič (Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia, Stanford—London, 1955) in Kerencić (Študij o naši vasi, Ljubljanski zvon, 1936) pa so le navajali podatke iz njegove knjige.

²⁵ Službeni list Kraljevske banske uprave dravske banovine (odslej SLKBUDB), št. 33/1932, str. 653—655.

²⁶ SLKBUDB, št. 85/1932, str. 1125, št. 104/1932, str. 1269—1270, št. 72/1933, str. 871, št. 97/1933, str. 1125—1128, št. 72/1934, str. 745—749, št. 13/1935, str. 109, št. 51/1935, str. 519, št. 82/1935, str. 773—780, št. 36/1936, str. 379.

²⁷ Glej opombo 1.

²⁸ Mirković, nav. delo, str. 380.

²⁹ SLKBUDB, št. 79/1936, str. 752—760.

³⁰ Ravno tam.

zaradi previsoko določenih obrokov in slabe letine. Plačevanje ostalih obrokov je že prekinila vojna.³¹

Mimo tako težkega položaja kmetov in problema kmečkih dolgov ni mogla tudi KPJ, ki je kmeta smatrala za naravnega zaveznika delavskega razreda.³² Tu seveda ne moremo širše razglabljati o politiki KPJ do kmečkega vprašanja, zato bomo navedli samo splošno smernico, to je stališče, da je potrebno dodeliti zemljo z vsem inventarjem tistim, ki jo obdelujejo, predvsem malim kmetom in to seveda brez odškodnine. Glede dolgov pa je zahtevala črtanje vseh kmečkih dolgov, da bi s tem obvarovali kmeta pred izkoriščanjem bank in raznih oderuhov.³³

Po osvoboditvi se partiji glede kmečkih dolgov ni zastavljala taka dilema kot pri zemljiški lastnini,³⁴ saj je imela že pred vojno jasno stališče do tega vprašanja. Tako je bil že oktobra 1945 izdan »Zakon o končni likvidaciji kmečkih dolgov«, s katerim so brisali vse kmečke dolgove, na katere se je nanašala »Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov« iz septembra 1936, če znižani dolg ni presegal 5000 starih jugoslovanskih dinarjev na dolžnika. Ne glede na višino dolga so črtali vse dolgove tistim kmetom, ki so aktivno sodelovali v NOB. Črtanja so bili deležni tudi v primeru, da je dolžnik oziroma član njegove družine (soprog, starši, otroci, vnuki, če so živeli skupaj do 6. 4. 1941) padel bodisi v NOB, bodisi kot pripadnik jugoslovanske vojske ali kot civilna oseba v času od napada na Jugoslavijo pa do 18. aprila 1941. Nadalje so črtali dolgove tistim, ki so padli kot žrtve okupatorjevega terorja in njihovih domačih sodelavcev ali bili ubiti v ujetništvu. V celoti so brisali dolgove tudi tistim, ki so zaradi vojne utrpeli škodo v taki meri, da niso bili več sposobni dolg poravnati, obenem pa so na tak ali drugačen način pomagali NOG. Za tiste, ki so tudi pomagali NOG in utrpeli manjšo škodo, so predvideli le delno črtanje dolgov. Vsi ostali kmetje pa so morali v času šestih mesecev po prejemu poziva plačati svoje dolgove brez kakršnihkoli obresti. O tem, kdo je kmet, in ali je upravičen do brisanja celotnega dolga ali samo dela, je odločal Okrožni ljudski odbor, ki je tudi pozival dolžnike na plačilo ostanka dolga.³⁶ Stare dolgove so preračunavali v razmerju 10 starih jugoslovanskih dinarjev za 1 dinar DFJ.³⁷

Po dobrem poldrugem letu so izdali še »Uredbo o likvidaciji poslov glede kmečkih dolgov«, s katero so določili, da se vsi po 31. marcu plačani zneski kmečkih dolgov razdelijo na dva dela. Polovico vsot se nakaže na račun proračunskih rezerv Okrajnih ljudskih odborov, kjer je bil dolg plačan, polovica pa je pripadla zveznemu proračunu kot njegov izredni dohodek. Okrajna sodišča so morala takoj ekstabulirati (brisati) zastavne pravice v zemljiški knjigi) terjatve tistih denarnih zavodov, ki jih je upoštevala »Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov« iz septembra 1936, to je PAB in njenih podružnic, raznih bank in kreditnih zadrug. Uredba je vse menice in druge zadolžnice, deponirane pri teh zavodih, razveljavila in določila komisijsko uničenje z zažigom.³⁹

Glede terjatev predvojnih kreditnih zadrug v Sloveniji, ki so ostale knjižene kljub določilom zgornje uredbe, ker jih ni prevzela PAB, so v letu 1949

³¹ Vučo, nav. delo, str. 208; Bratko, *Kmeti...*, Tehnika in gospodarstvo, št. 6/1940, str. 32, 36.

³² O tem glej obširneje Zdenko Čepić: *Agrarno in kmečko vprašanje v programih KPJ/ZKJ*, Borec, št. 10/1988, str. 936–948 in Zarko Jovanović: *KPJ prema seljaštvu 1919–1941*, Beograd, 1984, 343 str.

³³ J. B. Tito: *Zbrana dela*, knjiga 6, Program KPJ za vas, str. 114–118.

³⁴ O tem glej podrobneje Vera Kržišnik-Bukić: *Seljaštvo u socializmu*, Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske Krajine 1945–1948, Banja Luka, 1988, str. 77–96.

³⁵ Službeni list DFJ, št. 89/1945, Zakon o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova, str. 945–946.

³⁶ Ravno tam.

³⁷ Službeni list DFJ, št. 88/1945, Zakon o reguliranju predratnih obaveza, str. 937.

³⁸ Uradni list FLRJ, št. 33/1947, str. 395, 396.

³⁹ Ravno tam.

določili, da jih je potrebno brisati kot neobstoječe, ker so v tem času že pričeli z likvidacijo predvojnih kmečkih kreditnih zadrug.⁴⁰

Na kmečkih posestih v Sloveniji je kljub temu ostalo še precej zastavnih pravic, ki jih uredba iz leta 1936 ni zajemala in s tem tudi ne zakon iz 1945 in uredba iz 1947. leta. Šlo je predvsem za zastavne pravice za plačilo raznovrstnih davkov, taks in kazni. S posebno uredbo so v letu 1949 določili, da se vse take zastavne pravice brišejo. Zastavne pravice za neporavnane zapuščinske ali darilne takse oziroma davke na dediščine in darila so okrajna sodišča lahko brisala le, če njihova vrednost po zamenjalnem tečaju ni presegla 100 dinarjev.⁴¹

V Sloveniji so 1952. leta z »Uredbo o izbrisu zastavne pravice za stare terjatve«⁴² črtali vse tiste terjatve, ki so bremenile kmete in so bile knjižene do 31. decembra 1920 ne glede na znesek. Za vse tiste terjatve, knjižene v času od 1. januarja 1921 do 5. maja 1945, so določili izbris le, če preračunana vrednost ni presegla 1000 dinarjev. V primeru, da se upnik z izbrisom ni strinjal, je moral o tem obvestiti sodišče do konca junija istega leta.⁴³ Čeprav v uredbi ni navedeno, na katere vrste terjatev se lahko nanaša, po vpisih v zemljiško knjigo sklepamo, da gre za razne dolgove pri privatnikih in terjatve glede dednih odpravkov, dot in podobno.⁴⁴

Zusammenfassung

DAS SCHICKSAL DER BAUERNSCHULDEN AUS DER VORKRIEGSZEIT NACH DEM JAHR 1945

Žarko Lazarević

Die Bauernschulden stellten in der Zeit des ersten jugoslawischen Staates ein akutes Problem der jugoslawischen Wirtschaft dar, denn drei Viertel der Bevölkerung lebten von Landwirtschaft und so hatte jede Verschlechterung der Lage auf diesem Gebiet Rückwirkungen auf die übrigen Wirtschaftszweige.

Die jugoslawischen Bauern hatten in der ersten Hälfte der zwanziger Jahre keine besonderen Schwierigkeiten mit ihren aus der Vorkriegszeit stammenden Verschuldungen, da sie durch die Inflation nach dem Krieg ausgeglichen worden waren. Außerdem waren die Preise der landwirtschaftlichen Produkte hoch, wodurch die Kaufkraft der bäuerlichen Bevölkerung gestärkt und eine Konjunktur der Industrie ermöglicht wurde.

Schon in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre aber kommt es zu einer Wende, beginnen doch die Preise auf dem Weltmarkt und damit auch in Jugoslawien infolge einer Hyperproduktion auf dem Weltmarkt zu sinken. Auf Grund einer Umorientierung der Kriegsindustrie zu Zivilzwecken und durch zunehmende Verwendung von chemischen Mitteln vergrößerte sich in dieser Zeit der Ertrag gewaltig, was eine ständige Preissenkung zur Folge hatte.

Die jugoslawische Landwirtschaft mit ihrer zersplitterten Besitzstruktur und den überwiegend manuellen Anbauverfahren konnte unter diesen Umständen nicht als vollwertiger Konkurrent auftreten und wurde nach und nach von dem westeuropäischen Markt verdrängt. Zusätzlich wirkte sich auf den Rückgang der Preise der Landwirtschaftsprodukte die Stabilisierung des Dinars und die damit verbundene restriktive Monetarpolitik aus. Die Bauern nahmen deshalb immer höhere Kredite auf, in der Hoffnung auf eine weitere Geldentwertung, die ihnen angesichts eines inflationären Wachstums von Preisen eine problemlose Rückzahlung ermöglichen würde.

So erreichten die Schulden der Bauern bereits im Jahr 1928 eine Summe von 3 Milliarden Dinar. Die Regierung hat in der Absicht, noch weiteres Verschulden zu verhindern, einige Maßnahmen ergriffen, doch ohne Erfolg, fielen diese doch mit dem Ausbruch der großen Wirtschaftskrise zusammen, die zu einem enormen Schuldenan-

⁴⁰ Uradni list LRS (odslej UL LRS), št. 39/1949, Uredba o izbrisu zastavne pravice za terjatve bivših kreditnih zadrug, str. 274.

⁴¹ UL LRS, št. 39/1949, Uredba o odpisu državnih terjatev, nastalih po finančnih predpisih, veljavnih do osvoboditve, in o izbrisu zastavne pravice zanje, str. 273.

⁴² UL LRS, št. 2/1952, str. 11, 12.

⁴³ Ravno tam.

⁴⁴ Glej opombo 1.

stieg der jugoslawischen Bauern führte. Schon im Jahr 1932 verdoppelte sich die Ziffer aller Bauernschulden. Da die wirtschaftlichen Verhältnisse in absehbarer Zeit keine Tendenz zur Besserung zeigten, verkündete die Regierung, dem Beispiel einiger europäischer Staaten folgend, ein Moratorium auf die Bauernschulden. Eine solche Entscheidung hatte selbstverständlich auch Nebenwirkungen, unterbrach sin doch, den wenn auch schwachen Geldfluß im Staat.

Diese Unsicherheit dauerte bis zum Jahr 1936, als ein Erlaß über die endgültige Liquidierung von Bauernschulden herausgegeben wurde, durch den den Bauern eine Hälfte der Schulden getilgt, der Rest aber von der staatlichen Bank für die Landwirtschaft übernommen wurde, der die Bauern die verbliebenen Forderungen in 12 Jahresraten mit ermäßigtem Prozentsatz zu bezahlen hatten. Der getilgte Teil der Schulden wurde sowohl vom Staat wie auch von den bisherigen Gläubigern gedeckt. Die KPJ der Vorkriegszeit, die nach dem 2. Weltkrieg die Macht übernehmen sollte, versprach den Bauern eine vollkommene Tilgung ihrer Schulden, was nach dem Jahr 1945 auch durchgeführt wurde.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MEŠTNE HIŠE (1958), 128 strani.

— Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

ZAPISI

Avgust Lešnik

IZKLJUČITEV TROCKEGA IZ CENTRALNEGA KOMITEJA VKP(b)

Referat na mednarodnem simpoziju o Trockem, Wuppertal, 26. do 29. marca 1990.

Lenin je imel brez dvoma prav, ko je v svoji oporoki¹ napisal, da se v odnosih med Trockim in Stalinom skriva nevarnost za razcep v partiji. To je potrjevala tudi ostra razprava, ki se je začela že za časa Leninovega življenja² in v kateri se je Trocki odkrito izrekel zoper vodstvo partije, ki so ga tedaj sestavljali Zinovjev, Kamenjev in Stalin: Ključna točka tedanjega nesoglasja je bilo vprašanje notranje partijske demokracije.

Kritičnost Trockega je bila usmerjena predvsem na birokratizem v partiji, v čemer je videl veliko nevarnost za ves nadaljnji razvoj mlade socialistične družbe. V spisu *Novi kurz* (1923) je Trocki zapisal, da partija dejansko živi na neki način na dveh ravneh: višja raven odloča, nižja pa jemlje sprejete odločitve na znanje. Posebej v zadnjih mesecih je partijski aparat pokazal nekatere najbolj negativne in neznosne značilnosti: »osamitev pred množicami, birokratsko samozadostnost, popoln prezir do razpoloženja, mišljenja in potreb partije. Z birokratizmom prežeti aparat je od začetka s sovražno silovitostjo zavračal prizadevanja, da bi dali na dnevni red vprašanje kritične revizije notranjega reda v partiji.«³ Trocki nadalje piše, da so kljub številnim opozorilom tovariši spregledovali, da so prav oni sami poglavitna nevarnost za birokratizem. Birokratizem se ne širi in ne prodira od lokalnih organizacij k centru, temveč od centra navzdol. Trocki posebej poudarja, da birokratizem predvsem v partijskem vrhu nikakor ni preostanek vojnega obdobja, temveč posledica administrativnega načina reševanja problemov, kar se je razmahnilo predvsem v zadnjih letih.⁴ Za Trockega je eden najpomembnejših vzrokov za birokratizacijo še vedno neizogibna hierarhičnost sovjetske družbe kot tudi tesna povezava med državnim in partijskim aparatom. Diktaturo uresničuje proletariatski aparat prek sovjetske države. Komunistična partija je voditeljica proletariata in zato tudi njegove države. »Vse vprašanje je v tem, kako uresničiti to upravljanje, da ne bi prišlo do stapljanja z birokratskim aparatom države, da se ne bi izpostavljala birokratski degeneraciji.«⁵ Obenem je birokratizem eden od virov frakcij. Da bi se CK izognil frakcijam, bi morali vodilni organi partije prisluhniti glasu množice, ne pa da štejejo vsako kritiko za izraz frakcijskega duha in s tem vplivajo na zavedne in disciplinirane člane, da sistematično molčijo ali da se združujejo v frakcijah. »Če so frakcije nevarne — in to so — je hudodelsko zapirati oči pred nevarnostjo, ki jo predstavlja konservativna birokratska frakcija.«⁶ Trocki opozarja, da zaradi vse večje birokratizacije državnega in partijskega aparata ter nekaterih ekonomskih težav nastajajo za sovjetsko oblast številne nevarnosti, ki bi lahko pripeljale do kontrarevolucije. Trocki glede na politično plat teh problemov ponuja rešitev v demokratizaciji partijskega življenja; »središče aktivnosti je treba prenesti predvsem k bazi«; uresničevanje demokratičnosti je edino sredstvo za zmago nad »kastnim duhom funkcionarjev«.⁷ V istem spisu je Trocki zagovarjal tezo o enotnosti partije, vendar tudi na osnovi razlik, možnosti odkritega zagovarjanja lastnega mišljenja celo takrat, ko je v manjšini.

Odmev na ta stališča in reakcija vodstva sta bila silovita. Trocki je imel v vodstvu partije skoraj vse proti sebi, tako Stalinovo skupino kot tudi stare boljševike: prve, ker je njegova kritika pokazala na nastajanje takšne metode vodenja in ravnanja, za katero tedaj še ni bilo mogoče reči, da bo tako usodna za sovjetski in mednarodni socializem, ki pa je že takrat kazala vrsto negativnih potez, ter druge, ki jim je očital njihove dogmatske slabosti, zaradi katerih se v mnogih odločitvah momentih svojega revolucionarnega boja sploh niso znašli. Njihov srd je bil tolikšen, da je za-

¹ Marjan Britovšek: *Boj za Leninovo dediščino*, 1. knjiga, str. 237—273 (Leninov testament). Ljubljana 1976.

² Glej referat Marjana Britovška: *Dileme »Novega kurza«* Leva Davidoviča Trockega. *Zgodovinski časopis* 1990, št. 2.

³ Lav Trocki: *Novi kurz*, str. 12. Rijeka 1972.

⁴ Ibid., str. 13.

⁵ Ibid., str. 21—22.

⁶ Ibid., str. 30.

⁷ Ibid., str. 17.

hteval Zinovjev izključitev Trockega iz partije in celo zapor.⁸ Stalin je predlog Zinovjeva hladnokrvno zavrnil ter v Pravdi objavil vest, da se proti Trockemu ne pripravlja nikakršen postopek, saj si partijskega vodstva brez Trockega »ni moč zamisliti«;⁹ Stalinu je bilo zagotovo že jasno, da je boj s Trockim dobljen. Stalin je vse bolj nameščal svoje ljudi v CK in politbiro, prav tako pa tudi na odgovornejša sekretarska mesta v komitejih. Ko je bolj in bolj »oživiljval demokracijo« v partiji, je zelo lahko manipuliral prek vseh teh transmisij ne le s partijsko javnostjo, temveč tudi z izbiranjem delegatov za kongrese in konference. S tem je obenem uveljavljal tako prakso v življenju komunistične partije, da je ta vedno bolj izgubljala svoj revolucionarni značaj in postajala poslušno orodje v rokah birokratskega vrha. Naslednja leta so samo še potrdila to stanje. Po tem porazu se je Trocki za nekaj časa umaknil iz aktivnosti v notranjih partijskih bojih in ta čas izrazil predvsem za dokončanje zbornika esejev in kritik o ruski literaturi — Literatura in revolucija.¹⁰

Naslednja leta so že bila v znamenju notranjih bojov. Problem »socializma v eni sami deželi« je privedel do razkola med vodilno trojico. Stalin je prvič formuliral svoje ideje o graditvi socializma v eni deželi na jesen 1924. leta. Prepričanje o možnosti graditve socializma v eni deželi kmalu postane glavno merilo in dokaz lojalnosti partiji in režimu. Neposreden Stalinov cilj je bil pravzaprav diskreditirati Trockega in njegovo teorijo o permanentni revoluciji ter ponovno dokazati, da ni leninist.¹¹ V nasprotju s prepričanjem Trockega, da se bo revolucionarno gibanje uspešno razvijalo in doseglo zmago le, če bo postalo vseevropsko, medtem ko naj bi bilo obsojeno na zanesljivo smrt, če bi ostajalo v nacionalnih okvirih,¹² je Stalin postavil svojo formulo »samobitnosti« ruske revolucije.¹³ Tisto, kar je bilo v tej tezi resnično novega in presenetljivega, je njegova trditev o samobitnosti ruske revolucije; to pa je pravzaprav pomenilo temeljito revizijo celotnega stališča partije, kar zadeva pristop k perspektivam ruske revolucije. Trocki na Stalinovo tezo in kritiko tedaj ni odgovoril.

Do prvega resnega izbruha teoretičnih nasprotij okoli tega vprašanja je prišlo leta 1925. Objektivno okoliščino, zaradi katere je to vprašanje stopilo v ospredje, je predstavljalo dejstvo, da se je kapitalizem »začasno ustalil«, saj se je očitno končalo »obdobje vojn in revolucij«. Po drugi plati se je v Sovjetski zvezi končalo obdobje prenov, spričo tega pa je spet postalo posebej pomembno vprašanje temeljnih teženj v usmeritvah k nadaljnji izgradnji socializma. Subjektivni pogoj za to novo razpravo v partijskih okvirih je predstavljal spor med Stalinom na eni strani ter Zinovjevom in Kamenjevom na drugi, spor, ki je postajal vse ostrejši. Kot je znano, so se pogovori in razprave leta 1925 sukali okoli širokega kroga vprašanj: značaj državne industrije, pomen NEP-a, odnos do kmetov, razmere v partiji, odnos do Trockega. Ob tej priložnosti je bilo postavljeno tudi vprašanje o možnostih za izgradnjo socializma v Sovjetski zvezi. Zinovjev in Kamenjev sta spočetka v zelo previdni obliki, ne v tisku, marveč na enem sestankov politbiroja grajala Stalinove izjave, pri čemer sta ga še posebej dolžila, da podcenjuje svetovno revolucijo in nacionalno omejenost. Večina v politbiroju ni podprla Zinovjeva in Kamenjeva.¹⁴

Vprašanje možnosti za izgradnjo socializma v Sovjetski zvezi je bilo postavljeno na 14. konferenci VKP(b), aprila 1925. V prezidiju prvič ni bilo Trockega, čeprav je bil še vedno član politbiroja. Ne Zinovjev ne Kamenjev na 14. konferenci nista izustila ugovorov zoper tezo o možnostih za popolno zmago socializma v Sovjetski zvezi, marveč sta skupaj z drugimi delegati celo glasovala v prid predloženi resoluciji. Očitno je bilo, da jima ni do tega, da bi vprašanje o možnostih za zmago socializma v ZSSR postalo predmet notranjega partijskega razpravljanja. V letih 1923—1924 sta se Zinovjev in Kamenjev izrekla ne le proti frakciji trockistov, ampak proti vsem frakcijam, grupiranjem in podobnim težnjam v okviru partije. Celo leta 1925, ko sta oba že izoblikovala svojo frakcijo, sta nasprotovala Trockemu, CK pa dolžila, da je preveč popustljiv do Trockega. Na zborovanju v Leningradu, tik pred XIV. kongresom, je označil Zinovjev člane CK, da so napol »trockistični«.¹⁵

Po 14. konferenci je bila velikanska večina partijskega aktiva prepričana v možnost za zmago socializma v Sovjetski zvezi. Brez velike teoretične pretanjenosti so si aktivisti seveda želeli, da bi njihovo naporno delo revno in zaostalo deželo kar se da hitro pripeljalo do razcveta in obilja. Stalin je te težnje izkoristil do skrajnosti ter je navajal sleherni kolikor toliko nejasni izrek iz izjav Zinovjeva. Povod za napade zoper Zinovjeva je nudila njegova knjiga Leninizem,¹⁶ objavljena leta 1925. V njej je

⁸ Isaac Deutscher: *Trotsky II (Der unbewaffnete Prophet)*, str. 141. Stuttgart 1962.

⁹ *Pravda*, 18. december 1923.

¹⁰ Lev Trocki: *Literatura in revolucija*. Ljubljana 1972.

¹¹ Isaac Deutscher: *Stalin*, str. 260. Ljubljana 1977.

¹² Lav Trocki: *Permanentna revolucija*. Rijeka 1972.

¹³ Josif Stalin: *Pitanja lenjinizma*, str. 89—103 (Oktobar i teorija permanentne revolucije Trockoga). Zagreb 1981.

¹⁴ Roj Medvedjev: *Socializem v eni sami državi. Zgodovina marksizma 3/I*, str. 516. Ljubljana 1986.

¹⁵ M. Britovšek: *Carizem, revolucija, stalinizem*. II. knjiga, str. 143. Ljubljana 1980.

¹⁶ G. Zinovjev: *Leninizem*. Moskva—Leningrad 1925.

nasprotoval Stalinovi interpretaciji graditve socializma v eni sami deželi, ker je menil, da v takih okoliščinah osame in bede ni mogoče ekonomsko in kulturno prekositi zahodnega kapitalizma in tudi ne ukiniti razrednih razlik, zato je tudi ne države. Zinovjev je bil mnenja, da je socializem mogoče graditi, obenem pa zastavlja vprašanje: »Ali je dokončna zmaga socializma v eni sami deželi mogoča? To je vprašanje, ki ga je treba rešiti.«¹⁷

Na XIV. kongresu VKP(b) od 18. do 31. decembra 1925 je prišlo do dokončne ločitve med Stalinom, Zinovjevom in Kamenjevom; »nova« opozicija z Zinovjevom in Kamenjevom na čelu je izgubila boj. Trocki je stal ob strani. Navidezno ni sodeloval v sporu med večino in novo opozicijo. Dve leti pred tem sta bila Zinovjev in Kamenjev največja nasprotnika Trockega. Zinovjev je celo zahteval, naj z organizacijskimi ukrepi nastopijo proti trockistom, Trockega pa izključijo iz politbiroja. Svarila Trockega o nevarnosti birokratizacije je Zinovjev ostro zavračal. O vsakem sodelovanju s Trockim je trdil, da pomeni opuščanje leninizma. Z enako ostrino je nasprotil tudi Kamenjev.¹⁸

XIV. kongres je sprejel linijo CK, da ne bodo dopustili frakcijskih nastopov v partiji. Kljub temu je opoziciji uspelo, da je pojasnila svoje nazore. Zinovjev in Kamenjev sta zavračala gesla o graditvi socializma v eni deželi in o preobrazbi Sovjetske zveze iz agrarne v industrijsko deželo, nista pa imela nikakega učinkovitega nasprotnega programa.

Opozicija je v svojih nastopih zavračala tudi notranjepartijski režim, ki je pod geslom o enotnosti dobival vse bolj nedemokratske oblike. V tem smislu je opozicija skušala na kongresu doseči odstavek Stalina s položaja generalnega sekretarja. Kamenjev je izjavil: »Nasprotujemo ustvarjanju legende o voditeljih. Nasprotujemo temu, da bi bil voditelj vsemogočen. Nasprotujemo, da sekretariat odloča praktično o vseh političnih in organizacijskih vprašanjih, da se je povzpел nad politični organ partije... Ne zdi se nam normalno, temveč škodljivo za partijo, da dopuščamo položaj, v katerem združuje sekretariat v svojih rokah politiko in organizacijo in dejansko dekretira partijsko politiko... Pred celotnim kongresom ponavljam: prepričan sem, da tovariš Stalin ne more združevati funkcije celotnega boljševiškega štaba v svoji osebi.«¹⁹

Stalin je spretno diskvalificiral Kamenjeva in Zinovjeva s sklicevanjem na dejstvo, da sta revolucijo že enkrat izdala (glasovala sta proti Leninovi resoluciji za pričetek vstaje, oktobra 1917) in jo lahko ponovno izdala; izkoristil pa je tudi njuno takratno nestrpnost do Trockega, ki so ga na tem kongresu hvalili. S pasivnim vedenjem je Trocki izpustil odločilno priložnost za odpor proti birokratskemu vodstvu.

Zinovjeva so na kongresu podpirali člani leningrajske partijske organizacije, Kamenjeva pa moskovske; kljub temu so bile njihove sile poražene. Kongres je v celoti odobril politično in organizacijsko linijo CK ter odločno obsodil nastop opozicije. Triumvirat je nehal obstajati. Stalin je zmagal in v njegovih rokah je bila najvišja oblast. Trocki, Kamenjev in Zinovjev so se bližali dokončnemu porazu.

Zadnje obdobje odkritega spopada v partiji zoper tako imenovano »levo« opozicijo je trajalo približno leto in pol: od poletja 1926 do pozne jeseni leta 1927, ko so se Trocki, Zinovjev in Kamenjev, ki so začasno pozabili svoje nedavne zagrizene spore, združili ter se postavili na čelo nove »združene« opozicije. Teoretična platforma opozicije je zajemala skorajda vse temeljne teze tako trockistične opozicije iz let 1923–1924 kot tudi teze »nove-leningrajske« opozicije iz leta 1925. Oblikovanje nove Združene opozicije je še bolj zaostriło notranje partijske spore, ne da bi povečalo možnosti sil opozicije. Do koalicije med Trockim in Zinovjevom je prišlo tako nepričakovano, da je bilo partijsko članstvo presenečeno, saj je bilo še do nedavnega priča ostremu tozu polemik, ki sta jih vodila še pred kratkim. Združena opozicija je bila zaradi takšnih okoliščin šibkejša kot katerakoli prejšnja grupacija. Pristaši obeh protagonistov so ocenjevali to zvezo kot hudo politično napako.²⁰

Z okrepljeno aktivnostjo opozicije je spomladi 1926. leta notranji boj v partiji dobil nove razsežnosti. Prehod privrženecv Zinovjeva na idejne pozicije trockistov je omogočil oblikovanje nove opozicije. Na aprilskem plenumu leta 1926 sta Trocki in Kamenjev nastopila s predlogom, v katerem sta oblikovala osnovne postavke ekonomske platforme bodoče združene opozicije. Nasprotniki generalne linije, sprejete na XIV. kongresu, so zanikali možnost graditve socializma v eni deželi. Zahtevali so gospodarsko vraščanje Sovjetske zveze v svetovni kapitalistični sistem. Računali so, da bodo tako pospešili tempo industrijske rasti in odpravili pomanjkanje blaga. V situaciji, ko so bili obkoljeni od kapitalističnih držav, so trockisti in nova opozicija nasprotovali industrializaciji po Stalinovi koncepciji. Iz nezaupanja trockistov v mož-

¹⁷ Ibid., str. 293.

¹⁸ M. Britovšek: Carizem, revolucija, stalinizem. II. knjiga, str. 143. Ljubljana 1980.

¹⁹ Ibid., str. 146.

²⁰ XIV S'ezd VKP(b), stenografski zapis, str. 161. Moskva 1928.

²⁰ M. Britovšek: Stalinov termidor, str. 46. Ljubljana 1984.

nost zmage socializma v eni izmed zaostalih dežel je izhajal tudi odnos trockistov do metod industrializacije. Sredstva za industrializacijo so hoteli črpati iz vasi, s tem pa bi seveda prišli v nasprotje z načeli nove ekonomske politike in z nujnostjo krepitve ekonomskih vezi industrije s kmečkim gospodarstvom. Opozicija je torej terjala zaostritev boja zoper kulake in nepmane ter povečanje davkov, ki so jih plačevali le-ti. Hkrati so terjali povečanje ritmov industrializacije, razširitev in poglobitev demokracije v partiji, boj zoper birokratizacijo partijskega in državnega aparata itd. Pri tem je treba poudariti, da je združena opozicija napadala bolj Buharina kot Stalina, saj je imel Buharin v letih 1924—1928 dejansko vlogo **poglavitnega** teoretika sovjetske partije ter je vodil sestavljanje njenih poglavitnih programskih dokumentov in resolucij;²¹ vse temeljne izjave Buharina o vprašanju zmage socializma v Sovjetski zvezi, o funkciji NEP-a, o značaju državnih podjetij, o nalogah zadružništva so po teoretični plati natančnejše, tehtnejše in jasnejše od izjav Lenina; zapisal jih je v svojem poglavitnem delu iz dvajsetih let — Pot v socializem in delavsko-kmečka zveza (1925).²²

Na zasedanju plenuma CK v dneh od 14. do 23. julija 1926 je opozicija ponovno proklamirala svoj gospodarski program. Na plenumu je glavno breme ekonomske diskusije spet nosil Buharin, medtem ko se je Stalin v glavnem omejil na organizacijska in zunanje-politična vprašanja. Buharin je opoziciji priznal, da njena kritika ni brez osnov. »Če pri nas ne bi bilo nobenega birokratizma, če pri nas delavska mezda ne bi bila še vedno nizka, če pri nas vaška revščina ne bi živela v težkih pogojih, tedaj opozicija ne bi imela temeljev.«²³ K temu je še dodal: »Vsak monopol krije v sebi nevarnost določene degeneracije. Če pa gre za državni supermonopol, tedaj bodo podani vsi pogoji za degeneracijo naše industrije, temelječe na monopolu. To, kar je v kapitalistični družbi uresničeno s konkurenco, je treba pri nas uresničiti z zavestnim pritiskom, pod navalom zahtev množic.«²⁴ Teh besed, kot kaže, Buharin ni namenil le Združeni opoziciji, temveč v prikriti obliki tudi svojemu partnerju v duumviratu — Stalinu.

Kljub vsemu je bilanca spopada na julijskem plenumu za Stalina pozitivna. Stalin namreč CK posreduje podatke o »delovanju« Laševiča (pomočnika komisarja za obrambo), ki je v vojski organiziral napol tajno organizacijo simpatizerjev opozicije. Odkritje Laševičeve dejavnosti je bil rušilni udarec za opozicijo. Laševiča zamenjajo in izključijo iz CK, njegov zaščitnik Zinovjev pa izgubi mesto v politbiroju.²⁵ Stalin tedaj prvič uporabi kot orožje v boju proti svojim nasprotnikom grožnjo, da bodo izključeni iz partije; to je izzvalo zmedo v vrstah opozicije. Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Sokolnikov in drugi 4. oktobra 1926 podpišejo skupno izjavo, v kateri priznajo, da so kršili določila statuta partije in da sprejemajo obveznost, da bodo razpustili svojo »partijo v partiji«. Menili so, da bodo tako iz partije izključeni opozicionalci ponovno sprejeti v partijo. Toda Stalin je zavračal spravo s Trockim in Zinovjevom. V zavesti svoje moči si je prizadeval za to, da bi povsem uničil svoje nasprotnike in da bi vzpostavil gospostvo nad partijo. Opozicija je zahtevala, naj pred 15. konferenco začnejo razpravo o tezah za konferenco. CK je zavrnil zahteve opozicije in kategorično prepovedal razširjanje njihovih dokumentov. Organizacija opozicionalcev se je začela spreminjati v ilegalno. Stalin je očitno načrtno prisilil organizacijo v ilegalno, da jo je lahko v skladu s statuti povsem onemogočil. Na plenumu CK v dneh od 21. do 23. oktobra 1926 so ponovno razpravljali o dejavnosti opozicije. Stalin je napadel opozicijo kot »socialdemokratsko deviacijo« in zahteval, da njeni vodje priznajo svoje zmohe ter se pokesajo. Tedaj je vstal Trocki in imel enega od svojih največjih govorov; govoril je v imenu opozicije kot celote. Med ostalim je izrekel tudi daljnovidno sodbo: »Prvi sekretar predlaga svojo kandidaturo za mesto grobarja revolucije!«²⁶

Toda sestava politbiroja je takšna, da onemogoča kakršnokoli presenečenje s strani opozicije. Še več, Stalinu uspe izključiti Trockega iz politbiroja, tako da v tem telesu ni več nobenega predstavnika opozicije. Zinovjeva, ki je bil le nekaj poprej izključen iz politbiroja, Stalin najprej odstrani s položaja predsednika Komunistične internacionale, zatem pa ga obtoži pred njenim izvršnim komitejem, ki potrdi zamenjavo. 15. konferenca ruske partije je podprla spremembe v politbiroju.

Po teh dogodkih je v prvi polovici leta 1927 nastopilo premirje, zadnje pred dokončnim razpletom. Boj se vnovič razplamti na poletje tega leta v zvezi z nekaterimi kritičnimi dogodki na področju zunanje politike (prekinitev diplomatskih stikov Velike Britanije s Sovjetsko zvezo; poraz politike Moskve na Kitajskem — general Čang Kaj-šek je nastopil proti kitajskim komunistom, ki so tvorili sestavni del Kuomin-

²¹ M. Britovšek: Buharinovi ekonomski in politični pogledi. Zgodovinski časopis 1989/2.

²² R. Medvedjev: Socializem v eni sami državi. Zgodovina marksizma III/1, str. 519—520. Ljubljana 1986.

²³ Inprekorr 103/1926, str. 1724.

²⁴ Ibid., str. 1715.

²⁵ Boris Souvarine: Staljin, str. 303. Zagreb 1989.

²⁶ I. Deutscher: Razoručani prorok (Biografija Trockega, II. knjiga), str. 188—189. Zagreb 1976; Pjatnadcataja Konferencija VKP(b), str. 578. Moskva 1927.

tanga; prekinitev sporazuma med sovjetskimi in britanskimi sindikati).²⁷ V skorajda vojni napetosti, ki so jo povzročili ti dogodki, je opozicija svoja programska stališča označila za »platformo boljševikov-leninistov«; podpisalo jo je 83 privržencev. Toda Pravda ni hotela objaviti platforme, češ, da je to antipartijski dokument. Zinovjev in Kamenjev sta napisala v opozicijski platformi poglavje o kmetijstvu in kominterni; poglavje o industriji pa je napisal Trocki; kritiko stalinistov so takole formulirali: »V svojem precenjevanju birokracije si stalinisti olajšujejo maneve tako, da partijo dejansko izključujejo od sodelovanja pri političnih odločitvah.« V formulacijah, ki so se nanašale na mednarodne odnose, so bili še bolj ostri: »Vojna imperialistov proti Sovjetski zvezi ni samo verjetna, temveč je neogibna.«²⁸

Trocki je prav v tem času, na poletje leta 1927, dal svojo tako imenovano »clemenceaujevsko izjavo«, ki nam lahko služi kot ključ za razumevanje mnogih dogodkov, ki so se zgodili deset let kasneje, ko se je že približevala druga svetovna vojna. Bistvo izjave Trockega, njeno jedro pomeni trditve, da bo opozicija, če bo Rusija spet v vojni, zavzela od vladajoče skupine stališče, ki bo podobno tistemu, kot ga je pred časom zavzel Clemenceau do vlade Caillauxa in Malvyja v krizi, v kateri se je znašla Francija v letu 1917. (Clemenceau je najprej obtožil vladu, da je nesposobna in neučinkovita ter da je dejansko defetistična, zatem pa je preprosto vzel oblast v svoje roke in privedel vojno proti Nemčiji do njenega zmagoslavnega konca.) Izjava Trockega je z drugimi besedami pomenila, da obtožuje Stalina, Rikova, Buharina in Vorošilova, da nimajo sposobnosti predvidevanja, da niso učinkoviti in odločni; opozarja, da bo poskušal doseči spremembo režima, če bodo razmere kritične, da bi bilo tako možno učinkovito organizirati obrambo dežele ter izkoristiti njene naravne vire.²⁹

Generalni sekretar odgovori z nasprotno obtožbo, ki temelji na trditvi, da obstaja »združena protisovjetska fronta od Chamberlaina do Trockega«, kar je Trocku zavrnil kot nesmisel: »Nič ni toliko olajšalo delo Chamberlainu kot Stalinova napačna politika, posebno še na Kitajskem...«³⁰ Stalin izkoristi razpravo o vojni nevarnosti v svojo korist: »Glavni problem sedanjega trenutka je nevarnost nove vojne... v teh okoliščinah je nujno potrebno, da naša partija oblikuje čvrst blok.« Nasprotno pa Trocki poudarja, da je želja leve, da se bori za »socialistično domovino«, vendar pri tem ne pristaja na kakršnokoli »sveto edinstvo«; obenem ocenjuje, da je Stalin nesposoben zagotoviti zmago in postavlja alternativo: »Termidor ali opozicija.«³¹

Poleti in v zgodnji jeseni 1927. leta se je razprava med opozicijo in vodilnim jedrom vse bolj zaostrovala. Opozicija je v svoji Platformi, ki je bila namenjena XV. kongresu partije ob koncu leta 1927, zahtevala pospešeno industrializacijo, vključevanje delavcev in kmetov v upravljanje države, nadalje je zahtevala, da se partija izjasni proti slehernemu šovinizmu in nacionalizmu v vsakršni obliki (vztraja, da je treba objaviti Leninovo pismo o nacionalnem vprašanju, v katerem kritizira Stalinovo nacionalno politiko); vse to je prežemalo zahtevo po demokratizaciji odnosov v partiji in po prenehanju diskriminacije tistih, ki so drugačnega mišljenja. Opozicija je zlasti poudarjala, da ji ne gre za cepitev partije in ustanovitev nove, marveč za boj med težnjami v partiji, za enotnost na leninskih principih. O takšnih zahtevah opozicije bi bilo mogoče razpravljati v svobodni partijski diskusiji in jih verificirati. Toda Stalin tega ni želel; opoziciji so prepovedali objaviti platformo. Stalin se je zavedal, da bi v razpravi opozicija lahko uveljavila tudi nekatere druga svoja stališča, kar bi lahko imelo za končno posledico, da bi moral privoliti v delitev oblasti s Trockim in Zinovjevom. Zato so proti ilegalnim razširjevalcem platforme opozicije začeli ukrepati z izključitvami iz partije. Od 10. septembra dalje je Pravda redno poročala o izključitvah članov opozicije.³²

Na plenumu CK VKP(b) konec julija in v začetku avgusta 1927 so na podlagi referata Ordžonikidzeja (predsednika Centralne kontrolne komisije, ki je v juniju 1927 raziskovala Trockega kršitev partijske discipline³³) sprejeli resolucijo O kršitvi partijske discipline Zinovjeva in Trockega. V njej so poudarili, da je opozicija s Trockim na čelu izkoristila težave, ki jih je morala premagovati partija v boju za socialistično graditev dežele, da bi zadala udarec enotnosti partije in njenemu vodstvu, ne da bi oklevala zaradi pomisleka, da krši partijsko disciplino.³⁴ Plenum je ugotovil, da so privrženci opozicije prelomili obljubo, da bodo prenehali s frakcijsko dejavnostjo. Opozicijo so obdolžili, da je postala objektivno središče, okrog katerega se zbirajo protipartijske in protisovjetske sile, na njihovo razkrajajočo dejavnost pa računa tako

²⁷ Giuseppe Boffa: Povijest Sovjetskog saveza, str. 239–241, I. knjiga (1917–1941). Opatija 1985.

²⁸ M. Britovšek: Stalinov termidor, str. 88–89. Ljubljana 1984.

²⁹ L. Trotsky: The Stalin School of Falsification. New York 1937.

³⁰ L. Trotsky: Problems of the Chinese Revolution, str. 102. New York 1932.

³¹ B. Souvarine: Staljin, str. 316. Zagreb 1989.

³² M. Britovšek: Stalinov termidor, str. 90. Ljubljana 1984.

³³ L. Trocki: Izobličena revolucija (1927–1929), str. 296–324 (Trocki je optužen za kršenje partijske discipline – govori Trockega na zasedanju CKK, junija 1927). Rijeka 1972.

³⁴ KPSS v rezolucijah II, str. 387. Moskva 1953.

notranja kot zunanja kontrarevolucija.³⁵ Na plenumu so obravnavali tudi predlog o izključitvi Trockega in Zinovjeva iz CK VKP(b). Pod pritiskom so se privrženci opozicije z nekaterimi pridržki odrekli svojim kritičnim pripombam v zvezi z obrambo Sovjetske zveze in tako imenovanim termidorjem.³⁶ Ponovno so obljubili tudi, da bodo opustili frakcionaško dejavnost. Plenum je pozval Zinovjeva in Trockega, naj spoznata, da je članstvo v partiji nezdružljivo z njunim ravnanjem. Sklenili so, da bodo z dnevnega reda umaknili vprašanje njune izključitve iz CK in ju v svarilo samo strogo ukorili. Plenum VKP(b) je istočasno pozval opozicijo, naj takoj razpusti frakcijo in pozval vse komuniste, naj preprečijo nastope opozicije in oblikovanje protipartijskih grupacij.

Kljub prepovedi delovanja je opozicija s svojim bojem nadaljevala ter razmnoževala in ilegalno širila svojo platformo kot nekaj volilni manifest za XV. kongres VKP(b). Stalin je s pomočjo organov GPU preprečil nadaljevanje tega dela. Opozicijo so obtožili »zarotništva« in »povezovanja s kontrarevolucionarji«. O teh dogodkih so razpravljali na zaprti seji CK. Trocki je sicer protestiral,³⁷ kar pa je ostalo brez učinka; Trocki in Zinovjev sta bila izključena iz CK VKP(b) — zaradi ilegalne frakcionaške dejavnosti. Sklenili so, da bodo dokazno gradivo predložili v proučitev XV. kongresu partije.³⁸

Kljub izključitvam in aretacijam je opozicija še naprej krepila svojo dejavnost. Boj frakcij so vse bolj prenašali na ulice in v javne prostore. Na tisoče udeležencev je na zborovanjih poslušalo govore Trockega in Zinovjeva. Toda opozicija je preceñjevala svojo moč in zasidranost v ljudskih množicah, predvsem v delavskem razredu. Opozicionalci so sklenili, da bodo izkoristili 7. november (deseto obletnico oktobrske revolucije) za demonstrativni pohod in zborovanje. Po ulicah Moskve in Leningrada so demonstrirale opozicijske grupe z rdečimi zastavami in gesli: »Dovolite nam urešničiti Leninov testament! Dol z oportunizmom! Za enotnost Leninove partije!« Demonstracije 7. novembra je policija razbila. 15. novembra so na hitro sklicali zasedanje CK in CKK, na katerem so sprejeli sklep o izključitvi Trockega in Zinovjeva iz stranke in odstranili znane opozicionalce s partijskih položajev.³⁹ Stalin je dosegel svoj cilj: diskvalificiral je opozicijo in ji preprečil nastop na XV. kongresu VKP(b). Kongres sprejme resolucijo, ki oznanja, da »pripadnost opoziciji ter propagiranje njenih pogledov nista združljivi s članstvom v partiji«. Kongres je 18. decembra izključil iz partije 75 vodilnih članov opozicije (ne da bi pri tem upoštevali številne druge, ki so bili že pred tem izključeni ali pa so sedeli v zaporih). Naslednjega dne se opozicija razcepi. Trockistični del zavrne zahteve kongresa, zato oblasti deportirajo Trockega v Almo Ato (1928, 17. januar), Rakovskega pa v Astrahan. Zinovjev, Kamenjev in njuni privrženci pa posredujejo skupno izjavo, v kateri se odrečejo svojim pogledom.⁴⁰

Medtem se je 17. novembra 1927 ustrelil privrženec Trockega, Adolf Joffe, viden boljševiški funkcionar in diplomat. V poslovilnem pismu Trockemu (16. november) je zapisal: »Če lahko primerjam veliko z malim, lahko rečem, da je zgodovinsko eminentno pomemben zgodovinski dogodek Vaša izključitev in izključitev Zinovjeva, dogodek, ki mora v naši partiji neogibno začeti obdobje termidorja... Vi ste na pravilni poti, toda zavest, da bo Vaša resnica zmagala, temelji prav na dosledni nepopustljivosti, na neizprosni trdnosti, zavračanju slehernega kompromisa, kar je bilo vselej skrivnost Iljičevih zmag...«⁴¹

Joffejevo poslovilno pismo ni samo zelo pretresljiv človeški dokument, ampak tudi zanimiv zgodovinski vir, ki prikazuje položaj, v katerem je bila opozicija, nekdanjí Leninovi sodelavci. Joffe je menil, da pomeni izključitev Trockega likvidacijo revolucije. Ni samo napovedal začetka obdobja termidorja, temveč je tudi predvidel, da se bo revolucija končala v osebni diktaturi. Po njegovem mnenju ni bilo nikogar, ki bi v trenutni situaciji imel voditeljske in intelektualne sposobnosti Trockega. Upal je, da bo njegovo pismo predramilo Trockega iz njegove pasivnosti. Toda očitvidci, ki so se udeležili Joffejevega pogreba (19. novembra), so lahko opazili, da je stvar Trockega izgubljena... Združena opozicija ni imela opore v proletariatu.⁴² Stalin je že obvladoval celoten politični prostor v državi. Z odstranitvijo Trockega si je utrl pot do četrtsotletnega gospostva. Njegova moč je nenehno rasla. Kot temna senca se je širila nad deželo, v kateri ni bilo več nikakršne organizirane opozicije, ker so jo brez usmiljenja zadušili.

³⁵ Ibid., str. 390.

³⁶ L. Trocki: Izobličena revolucija (1927—1929), str. 325—338. (Govor Trockega, 1. avgusta 1927 na zasedanju CK in CKK — »Opozicija, opasnost od rata i problemi obrane.«) Rijeka 1972.

³⁷ Isto, str. 339—349. (Isključenje Trockog iz Centralnog komiteta; govor Trockega na plenumu CK in CKK, 23. oktobra 1927).

³⁸ KPSS v rezolucijah II, str. 431. Moskva 1953.

³⁹ M. Britovšek: Stalinov termidor, str. 97. Ljubljana 1984.

⁴⁰ I. Deutscher: Stalin, str. 285. Ljubljana 1977.

⁴¹ Pierre Broué: Trotsky, str. 532. Paris 1988.

⁴² M. Britovšek: Carlizem, revolucija, stalinizem. II. knjiga, str. 164. Ljubljana 1980.

Zusammenfassung

**DER AUSSCHLUSS LEW D. TROTZKIJS AUS DEM ZENTRALKOMITEE
DER KPdSU(B)**

Avgust Lešnik

Der Verfasser untersucht in der Abhandlung den Fraktionskampf um das Erbe Lenins an der sowjetischen Staats- und Parteispitze in den Jahren 1924—1927. In diesem Kontext analysiert er die gegensätzlichen theoretischen Ansichten Trotzkijs, Stalins und Sinowjews hinsichtlich der Perspektiven vom »Aufbau des Sozialismus in einem Land« so wie ihre unterschiedliche Auffassung von der Demokratisierung der Partei. Trotzkijs Kampf gegen die Bürokratisierung des Partei- und Staatsapparats blieb erfolglos, Stalin beherrschte — mit seiner Kaderpolitik — den gesamten politischen Raum im Staat. In dem scharfen politischen Kampf — auf Kongressen und Konferenzen — gewann Stalin die Schlacht, da er durch grobe politische Disqualifizierung die Arbeit der Opposition unterband und es ihm gelang, auf dem XV Kongreß der KPdSU(B) die beiden Männer der Oktoberrevolution — Trotzki und Sinowjew — aus der Partei auszuschließen. Darüber schrieb der bolschewistische Funktionär und Diplomat Joffe, Trotzkijs Ausschluß bedeute die Liquidation der Revolution und »ein Ereignis, das in unserer Partei unausweichlich ein Zeitalter des Thermidor eröffnen muß...«

Ignacij Voje

DELEŽ GREGORJA ČREMOŠNIKA PRI PROUČEVANJU EKONOMSKE ZGODOVINE SREDNJEVEŠKEGA DUBROVNIKA IN BALKANSKIH DRŽAV

Zbrali smo se, da počastimo stoletnico rojstva priljubljenega profesorja oddelka za zgodovino dr. Gregorja Čremošnika. Rojen je bil 24. februarja 1890 v Ločici pri Polzeli, kjer smo pred desetimi leti na rojstni hiši odkrili spominsko ploščo.¹ Ob njegovi stoletnici je delegacija oddelka za zgodovino (redni prof. dr. Vasilij Melik, redni prof. dr. Ignacij Voje, redni prof. dr. Miroslav Stiplovšek, doc. dr. Vasko Simoniti in višji pred. Stefan Trojar) obiskala njegov grob na ljubljanskih Žalah, se poklonila njegovemu spominu in položila cvetje.

Čprav je Gregorja Čremošnika življenjska pot po diplomi na graški univerzi leta 1917 zanesla v novo okolje — v Bosno, kjer je bil imenovan za sekretarja bosansko-hercegovega inštituta za proučevanje Balkana in kasneje premeščen kot kustos v Zemaljski muzej v Sarajevu, od tod pa leta 1935 v Skopje za profesorja za občo zgodovino srednjega veka na Filozofski fakulteti — je zadnje obdobje svojega življenja preživel v ožji domovini Sloveniji, med nami. Leta 1946 je bil poklican iz Beograda, kjer je kot begunec preživel vojna leta, v Slovenijo. Na oddelku za zgodovino FF v Ljubljani je prevzel stolico za zgodovino južnih Slovanov. Z njegovim prihodom je dobila ta stolica priznanega strokovnjaka slovenskega rodu. Studentje smo ga kmalu vzljubili, saj je pedagoški poklic opravljal z veliko zavzetostjo. Predavanjem je posvečal izredno skrb. Čprav je okvir njegovih cikličnih predavanj predstavljala politična zgodovina Srbov in Hrvatov v srednjem veku, je znal v izčrpane zgodovinske preglede vplesti dogajanja iz vsakdanjega življenja srednjeveškega človeka. Sijajni so bili njegovi ekskurzi o gospodarstvu srednjeveške Srbije, Hrvaške, Bosne in Dubrovnika; ob gospodarskih vprašanjih je obravnaval tudi družbena razmerja. Čprav je njegova izklesana fiziognomija in sloka asketska postava vzbujala v nas spoštovanje, je znal biti toplo človeški, preprost in neposreden.

Njegove stoletnice rojstva se spominjamo v času, ko se ideali, za katere se je vedno opredeljeval in vanje veroval, izničujejo. Prav v času, ko smo se pripravljali na njegovo stoletnico, sem prejel iz Sarajeva publikacijo, posvečeno 800-letnici listine bosenskega bana Kulina. Izdala jo je Akademija nauka i umjetnosti BiH.² Objavljeni so prispevki različnih, tudi zelo uglednih avtorjev. Ko sem knjižico prebral, sem bil razočaran in globoko prizadet. Gregor Čremošnik je virtuosno opravil raziskavo prve ohranjene cirilske listine iz leta 1189. Analiziral jo je s paleografske, jezikovne in vsebinske strani, vendar rezultati njegovega dela niso upoštevani. Z enim samim stavkom Nevenka Gošić opravi z Gregorjem Čremošnikom, ko zapiše: »Za poznavanje istorijata spomenika, te za izučavanje uzajamnog odnosa pojedinih sačuvanih primjerek Povelje bana Kulina i njihovih paleografskih osobina značajne su i studije Gregora Čremošnika.«³ Noben od avtorjev ne omenja, da je G. Čremošnik odkril original Kulinove listine, ki se danes nahaja v dubrovniškem arhivu, ampak navajajo staro tolmačenje, da predstavlja original leningrajski primerek. Kako so na delo G. Čremošnika gledali njegovi sodelavci in prijatelji v Sarajevu, dokazuje tekst v nekrologu, ki ga je v Glasniku Zemaljskog muzeja napisal Dimitrije Sergijevski: »Svi radovi Dr. Čremošnika svjedoče o njegovoj velikoj ljubavi prema disciplini koju je zastupao, velikoj erudiciji i temeljitom poznavanju materijala, i o njegovoj dubokoj pronicljivosti. Kao jedan od njegovih radova u kojem su se sjajno ispoljila sva ta svojstva, možemo navesti raspravu Original povelje Kulina bana. Ovaj rad, relativno kratak, sastavljen je s takvom ubjedljivošću i lucidnom jasnoćom, sa takvim, moglo bi se reći intimnim poznavanjem materijala, sa uživljavanjem u sve prilike toga doba u život tadašnjih 'kancelarija', da taj rad može poslužiti kao uzor budućim trudbenicima na polju slovenske paleografije.«⁴ Menim, da tega, kar je storila zdaj najvišja bosenska znanstvena institucija, Čremošnik ni zaslužil!

¹ Janez Šumrada, Ignacij Voje, Anton Svetina, Odkritje spominske plošče prof. dr. Gregorju Čremošniku, Zgodovinski časopis, let. 34/3, Ljubljana 1980, str. 349—352.

² Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189—1989, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka Knj. 23, Sarajevo 1989, 135 str. (avtorji posameznih prispevkov: Nevenka Gošić, Desanka Kovačević-Kojić, Sima Ćirković, Asim Peco, Slavko Vukomanović, Aleksandar Mladenović, Vera Jerković, Dragana Mršević-Radović).

³ Ibid., str. 52.

⁴ Dimitrije Sergijevski, In memoriam Dru Gregoru Čremošniku, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XIII, Sarajevo 1959, str. 7—8.

V razpravi, ki jo je Čremošnik napisal tik pred smrtjo in poslal Glasniku Zemaljskog muzeja v tisk, je zapisal »Najveći dio mojih radnih godina, a i najlepši, proveo sam u Muzeju u Sarajevu.⁵ Sarajevsko obdobje lahko smatramo za njegovo najplodnejšo dobo. K temu so prispevali stalni stiki z dubrovničkim arhivom, katerega bogati fondi so postali zakladnica za Čremošnikovo znanstveno delo.

Kot zgodovinar-znanstvenik je bil G. Čremošnik eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki je vse svoje neumorno ustvarjalno delo posvetil starejši zgodovini Srbije, Bosne in Dubrovnika. Ledino je oral pri proučevanju tiste veje južnoslovanske zgodovine, ki zahteva izrednih naporov in zato tudi velike ljubezni do dela, do stroke, to je diplomatike, paleografije in sfragistike cirilskih listin. Malo je pri nas znanstvenikov, tudi v širšem jugoslovanskem okviru, ki so se posvetili tem vprašanjem. To delo, ki je terjalo mnogo potrpežljivosti, vztrajnosti in predanosti, je lahko opravil samo človek njegovega kova. S kakšnim veseljem in nestrpnostjo je pregledoval in preučeval oruženele pergamentne liste, popisane s cirilsko pisavo. Ob snovanju načrtov za bodočnost (veliko tem je nakazal v svojih razpravah) mu je sredi dela omahnila 12. novembra 1958 roka za vedno. Na delovni mizi so ostali nedokončani rokopisi, ostali so fragmenti. Del nedokončanih njegovih rokopisov o cirilski diplomatiki in južnoslovanski sfragistiki⁶ je objavila kot torzo 18 let po Čremošnikovi smrti Akademija nauka i umjetnosti BiH in mu na ta način izkazala priznanje za njegovo delo. Zato me poteza bosanskih akademikov ob obletnici Kulinove listine še toliko bolj čudi.

Ko danes ocenjujemo Čremošnikovo znanstveno delo z daljše časovne odmaknjenosti, šele lahko ugotovimo, koliko trajnih vrednot je v njegovem delu. Kljub temu, da so raziskovalci po Čremošnikovi smrti nadaljevali z raziskavami dubrovniškega in tujih arhivov in pri proučevanju srednjeveškega razvoja Srbije, Bosne in Dubrovnika upoštevali nove metodološke prijeme, se še vedno vračajo k njegovim pionirskim delom, razpravam in izdajam virov. V njih iščejo pobude in ideje za nove raziskave.

V prvem obdobju svoje raziskovalne dejavnosti se je G. Čremošnik posvečal nekaterim zelo zanimivim in tehtnim vprašanjem gospodarske zgodovine Dubrovnika in sosednjih balkanskih dežel. Odprl je številna nova vprašanja, postavil nove hipoteze, ki so se pozneje izkazale kot pravilne. Potrebo študija gospodarskih vprašanj je utemeljil v uvodu ene svojih študij: »Najlošije stojimo u istorijskoj nauci sa znanjem najobičajnijih sitnica iz svakidašnjeg života. Sve može da bude važno za istoričara, i datum najuglednijeg vladara, i pisac najpraznijeg hagiografskog spisa i, Bog bi znao, čemu je sve starina utisnula pečat važnosti i zanimljivosti! Samo o pitanjima koja, danas jednako kao u prošlim vekovima, drmaju ekonomnim životom i razvojem naroda i država, slabo tko vodi računa.«⁷ Ko se je Čremošnik lotil proučevanja raznih gospodarskih vprašanj iz srednjega veka, ni bilo ne v domači ne v svetovni literaturi del, ki bi mu bila lahko za vzor. Pravzaprav edini vzornik mu je bil njegov učitelj na univerzi na Dunaju Konstantin Jireček,⁸ ki mu je tudi pokazal pot v dubrovniški arhiv. Razprave Čede Mijatovića⁹ so bile zastarele in niso bile plod arhivskega dela. Od tujih avtorjev se Čremošnik sklicuje predvsem na Kulischerja¹⁰, Schaubeja¹¹, Lamprechta¹², Schulteja¹³ in Kötschkeja¹⁴.

Čremošnik je vedno izhajal iz arhivskega gradiva, predvsem je delal zaključke na podlagi drobnega gradiva, raztresenega v notarskih in kancelarskih knjigah. Njegova je zasluga, da je pripravil za tisk gradivo iz prvih ohranjenih notarskih in kancelarskih knjig dubrovniškega arhiva, saj so prav te knjige podlaga za proučevanje gospodarske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in njegovega zaledja. Obe zbirki virov sta približali to gradivo širokemu krogu raziskovalcev. V prvi ediciji »Kancelarski i notarski spisi 1278–1301« (SANU 1932) je zbral v najstarejših ohranjenih dubrovniških arhivskih knjigah vse tisto gradivo, ki se nanaša na Srbijo in Bosno. Druga edicija »Spisi dubrovačke kancelarije — Zapisi notara Timazina de Savera 1278–1282« (JAZU 1951) pa predstavlja izdajo najstarejših ohranjenih notarskih imbreviatur srednjeveškega Dubrovnika. Večina tega gradiva se je ohranila iz obdobja do leta 1300, ko so viri še redki, so pa zato toliko bolj dragoceni. Čremošnik je bil izreden

⁵ G. Čremošnik, Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi, GZM, n. s. XIV, Sarajevo 1959, str. 9.

⁶ G. Čremošnik, Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena, ANUBiH, Grada Knj. XXII, Odjeljenje društvenih nauka Knj. 18, Sarajevo 1976, 154 str.

⁷ G. Čremošnik, Novčarstvo u starom Dubrovniku, Jugoslavenska knjiva, knj. 9/1, 1925, str. 16.

⁸ Konstantin Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, Almanach der Akademie in Wien, 1899; isti. Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879.

⁹ Cedomir, Mijatović, Studije za istoriju srpske trgovine XIII i XIV veka, Glasnik SUD, 33, 37 i 38, Beograd 1872–1873.

¹⁰ Josef Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. 2 Bde, München–Berlin 1928.

¹¹ Ad. Schaube, Handelsgeschichte der roman. Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge, München–Berlin 1906.

¹² K. Lamprecht, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, Leipzig 1886.

¹³ Al. Schulte, Geschichte d. mittelalt. Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien, Leipzig 1900.

strokovnjak za dešifriranje težko čitljivih pisav, med katerimi je pisava notarja Andrije Benešića, ki pripada temu obdobju, prav gotovo najtežja. Iz teh edicij virov, pa tudi iz številnih razprav se vidi, da je bil Čremošnik ne le eden najboljših poznavalcev dubrovnškega arhiva, marveč tudi najboljši strokovnjak za dešifriranje paleografskih ugank.

Zelo zgodaj je posegel v eno najbolj zapletenih vprašanj srbske srednjeveške države, to je, v vprašanje njenega denarnega sistema. Denarstvo je smatral kot odraz in osnovo gospodarstva neke države. Razna vprašanja srbske numizmatike, kot začetek kovanja srbskega denarja, njegova vrednost, čistina, oblika, je obdelal v več razpravah. Povzel bi le nekatere njegove ugotovitve, ki so ključne za reševanje srednjeveškega srbskega monetarnega sistema.

Ce je hotel dobiti odgovor na vrsto vprašanje, se je moral najprej nujno spopasti z vprašanjem izvora imena Brskovo, prvega srebrnega rudnika v Srbiji, začetka njegovega delovanja in seveda s poreklom oziroma prihodom Sasov, rudarskih strokovnjakov, ki naj bi začeli ta rudnik eksploatirati. Čremošnik je bil v Gradcu na univerzi učenec velikega slavista Matije Murka. Ne sme nas čuditi, da je Čremošnik zgodovinar, ostal tesno povezan še z drugo stranjo slavističnega študija, filologijo. Zato se je lotil enega najtežjih vprašanj srbske preteklosti — porekla imena rudnika Brskovo. V srednjem veku so Srbi imenovali Brskovo Brezova, Breskovo; v kotorskih in dubrovniških latinskih virih iz 13. in 14. stoletja se imenuje Brescoua, Brescoua, Brescoua, Briscoua, Briscua, Priscoue, Berscoa itd. Najprej je skušal pojasniti ime Brskovo.¹⁵ Bil je mnenja, da je ime Brskovo po vsej verjetnosti izhajalo od imena domovine Sasov-rudarjev, po nemški pokrajini Breisgau, ki se je v staronemškem jeziku izgovarjalo kot Brskowe. Vlado Corović ni sprejel te razlage. Med drugim je trdil: če so bili prvi rudarji v Brskovu iz Breisgaua, potem so bili to Švabi in ne Sasi. Prav tako je Corović poudaril, da mesto Briskowe, Brskut ni imelo zveze niti z rudarstvom niti s Sasi.¹⁶ Germanist Antun Mayer prav tako ni pristal na Čremošnikovo tezo.¹⁷ Čremošnik je kasneje delno sprejel ugovore Corovića in Mayerja,¹⁸ toda pred smrtjo se je v zadnji razpravi ponovno vrnil k prvotni tezi in med drugim zapisal: »Ako Brskovo nije dobilo ime po Breisgau t. j. u ono doba po Priscova i Prizcau, zar bi moglo pasti Njemcima u Brskovu (to su dva pisara koji pišu oblik Priscova i Prizcau) na pamet da tobože srpsko ime Brskovo prevedu u Priscova i Prizcau? Po mome mišljenju nikako. Da su u Brskovu naseljeni Njemci stalno slušali samo srpski naziv Brskovo, oni bi to ime adaptirali u neki »Brisou« ili »Brescoua« ili u štogod slično što je njemačkom izgovoru najbliže i najlakše, jednako kako su primorski Romani upotrebljavali najčešće Brescoua i Briscoua, a ne bi bili upotrebljavali egzaktan njemačka mjesna imena Priscova i Prizcau. Čim su upotrebljavali prava njemačka imena, ja mislim da su ta njemačka imena bila prvobitna, a Brskovo, da je samo srpska adaptacija tog njemačkog oblika.«¹⁹

Sporno in nepojasnjeno ostaja vprašanje lokacije starega trga Brskovo. Stojan Novaković in Konstantin Jireček²⁰ poudarjata, da je bil trg Brskovo na Limu. Ljuba Kovačević in Vlado Corović²¹ sta lokacijo starega trga Brskovo vezala na rudnik Brskovo na Tari blizu Mojkovca. Mihajlo Dinić v svojih delih lege trga Brskovo ne omenja, toda ko navaja smer dubrovnške karavanske trgovine, jo veže izključno na področje ob Limu.²² Čremošnik se v svojih delih odloči za lokacijo ob Tari in navaja kot potrditev za svojo tezo arheološke najdbe neke cerkvice na tem področju, ki se v virih omenja.²³

Prihod Sasov v Srbijo je zavil v temo. Mavro Orbin (1601) pravi v svojem delu »Kraljestvo Slovanov«, da jih je kralj Uroš I. poklical iz Nemčije, medtem ko v največji literaturi prevladuje mnenje, da so se Sasi v Srbijo umaknili iz Severne Ogrske ali Erdelja pred tatarskim vdorom leta 1241. Čremošnik se sicer ne sklicuje na Orbina, vendar je mnenja, da so Sasi prišli direktno iz Breisgaua v Srbijo ter da ne gre za slučajne begunce, ampak za premišljeno akcijo naselitve rudarjev na določenem mestu.²⁴

Na podlagi analize redkih arhivskih podatkov, predvsem pa proučitve numizmatičnih zbirk srbskega srednjeveškega denarja v Sarajevu, Beogradu (Kragujevska de-

¹⁴ R. Kötschke, *Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig 1921.

¹⁵ G. Čremošnik, *Razvoj srpskog novčarstva do kralja Milutina*, SANU Pos. izdanja Knj. CI, Beograd 1933, str. 6—10.

¹⁶ Vlado Corović, *Brskovo*, Glasnik Geografskog društva, zv. XX, Beograd 1934, str. 43.

¹⁷ Antun Mayer, *O imenu Brskova u Srbiji*, Numizmatika I, Zagreb 1933, str. 30.

¹⁸ G. Čremošnik, *ocena: Numizmatika*, Vjesnik Numizmatičkog društva u Zagrebu 1933. Narodna starina 35, Zagreb 1939, str. 143.

¹⁹ G. Čremošnik, *Nekoliko napomena o Brskovu*, str. 10.

²⁰ Stojan Novaković, *Brskovo*, Danj i carina svetoga Spasa i putovi s jadranskog Primorja u stare srpske zemlje. Rad JAZU, knj. XXXVII, Zagreb 1876: K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku* (prevedel Đorđe Pejanović), Sarajevo 1951.

²¹ Ljuba Kovačević, *Trg Brskovo i župa brskovska i ljubovička*, Glas SANU, knj. XXX, Beograd 1891: Vl. Corović, *Brskovo*.

²² Mihajlo Dinić, *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina*, Jugoslavenski istorijski časopis, let. III, Beograd 1937, str. 122.

²³ G. Čremošnik, *Razvoj srpskog novčarstva*, str. 16.

²⁴ Ibid., str. 7—9.

pojna najdba), Veroni (depojna najdba) je skušal ugotoviti, katere vrste denarja pripadajo posameznim vladarjem, kdaj naj bi jih kovali, kakšna je bila njihova teža in čistina. Kovanje denarja je povezal tudi s proizvodnjo srebra. Pri tej analizi je prišla do izraza izredna Čremošnikova sposobnost, oceniti takratno ekonomsko stanje in na tej podlagi izvesti določene sklepe.

Na podlagi nekega akta (dračka listina) iz leta 1214, v katerem se omenjajo »srbski perperji« (Yperperi Sclauonie) je Čremošnik mnenja, da je imela Srbija lasten denar že v času vlade Štefana Prvovenčanega. Sigurno pa je, da je njegov sin Štefan Radoslav koval bakren denar, baje pa naj bi bil ohranjen tudi primer srebrnega denarja tega kralja.²⁵ Z denarjem Radoslavovih mlajših bratov Vladislava in Uroša I. pa naj bi po mnenju Čremošnika stopili na trdna tla. Oba sta se zgledevala po denarni vrednosti tedaj najvplivnejše trgovske valute, beneške denarne enote. Zanimivo je, da je Vladislavov srebrni denar kovan po bizantinskem zgledu, vendar opremljen s srbskimi cirilskimi napisi, Urošev dinar pa deloma po beneškem (novci z zastavo), deloma pa po bizantinskem zgledu, vendar z latinskim napisom.

Dragutin je po mnenju Čremošnika edinstven vladar glede denarne politike. V času njegove kratkotrajne vlade doživlja Srbija najbolj vratolomne valutne eksperimente. Stalne denarne spremembe so brez dvoma povzročile psihozo materialne negotovosti in premoženjske nestabilnosti, ki je onemogočala zdrav gospodarski razvoj. Vladarsko obdobje Dragutina je značilno glede denarne politike zaradi dveh nasprotij: prvič zaradi izredne kvalitete srbskega srebrnega denarja in velikega števila njegovih emisij, in drugič zaradi nenadnega padca realne vrednosti denarja. Čremošnik predpostavlja, da se je to dogajalo z namenom izvajanja določene vladarjeve fiskalne politike. V prvih letih svoje vlade je Dragutin opustil takratno veljavno beneško denarno mero oziroma tečaj in je koval novce, ki so po čistosti srebra v njih in po teži presegali najboljše tedanje valuto v Evropi, beneški matapan. V ostali Evropi pa sploh niso imeli tekmecev. Dragutin je koval tako kvaliteten denar z določenimi nameni; pred seboj je moral imeti praktičen cilj. Srbija je v tem času izvažala velike količine srebra v Dubrovnik in preko njega dalje na Zahod. Carina na drage kovine je bila visoka in je v vsakem primeru prizadela producente. Toda v primeru, da se je izvažal denar, se carina ni plačevala, kot je to razvidno iz dubrovnškega carinskega zakonika iz leta 1277. Izrecno se namreč omenja svoboden promet z denarjem. Zaradi takšnih okoliščin postaja Dragutinov postopek zelo jasen in razumljiv. S pretvarjanjem srebra v čim večjih količinah v denar se je Dragutin izognil izgubi, ki bi nastala zaradi carine, če bi izvažal kovino. Beneška vlada se ni takoj znašla ob taki spremembi srbske valute in je sprejela leta 1280 le ukrep, ki bi ji lahko koristil. Izdala je uredbo o sprejemanju srbskega denarja v kovnici »pondus per pondus«. Toda že leta 1282 se je odločila za popolno prepoved prometa srbskega denarja na vsem svojem teritoriju. Tudi sprememba na srbskem prestolu, ko je Dragutin prepustil prestol svojemu bratu Milutinu, ni vplivala na denarno politiko Srbije. Kovnica v Brskovu je v začetku kovala denar za oba vladarja in to na osnovi sporazuma glede teže in čistine. Srbski denar ostaja na istem nivoju z beneškim matapanom do prvih let 14. stoletja. Tedaj pa pade Srbija iz enega ekstrema v drugega. Predvsem je Dragutin izredno zmanjšal čistino srebra na škodo drugih primesi, zmanjšal tudi težo in se spustil v zelo nevarne špekulacije. Čremošnik meni, da je v našem zgodovinospisju prav vprašanje kvalitete srbskega denarja vzbudilo izreden interes in tudi velika nesoglasja. Predvsem je bila razgreta tista stran, ki je na srbske novce gledala kot na denar, ki je bil ves čas slabši od beneškega. Sami Benečani so v prepovedi o kroženju srbskih dinarjev, z besedami, da so srbski novci »contrafacti nostris denariis grossis« napravili vtis, da gre za sumljivo dejavnost s strani srbskih vladarjev. Pod vplivom tega vtisa je prešel Dante v svoji »Božanski komediji« v odkrit napad na srbskega vladarja, ga poslal v pekel in ga obtožil, da je uspel odlično falzificirati beneške kovance. Čremošnik je odklonil tudi Jirečkovu tezo, da so Benečani prepovedali srbski denar zato, ker je bil 1/8 lažji od beneškega matapana. Dokazal je namreč, da je bil Jirečkov izračun napačen.²⁶

Čremošnikovo tezo, da so prišli Sasi direktno iz Nemčije, dali novemu naselju ime in da se je kovanje srbskega denarja začelo kovati že pred Vladislavom, potrjujejo najnovejša arheološka izkopavanja trdnjave stari Ras na Gradini na sotočju Sebečevske reke in reke Raške 11 km od Novega Pazarja proti Sopočanom. Izkopavanja so se začela leta 1972 in trajala več let (do 1976). V 4. zadnjem horizontu so med arheološkim materialom odkrili brez dvoma najpomembnejšo skupino najdb, ki zanesljivo pričajo o obstoju kovnice prvega srbskega denarja v Rasu. V najmlajšem sloju, ki izhaja iz časa tik pred propadom utrjenega mesta in srbske prestolnice, to pa naj bi se zgodilo ob koncu vlade kralja Radoslava, so odkrili 25 primerkov skledastega denarja kralja Radoslava. Na 17 komadih, ki so jih našli na enem mestu, je

²⁵ Ibid., str. 20–25, 71; isti, Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici, Slavia, časopis za slovensku filologiju, Ročnik VII. Praga 1928–1929, str. 571–572.

²⁶ G. Čremošnik, Razvoj srpskog novčarstva, na raznih mestih; isti, Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici, na raznih mestih.

bil odkovan le avers, kar predstavlja kovniško preizkušnjo. V teh najmlajših slojih so našli tudi 20 kovinskih ploščic, pripravljenih za kovanje denarja, ter dva bakrena vlička. Analiza pripravljene kovine je pokazala, da gre pri vseh primerkih denarja in ploščic za isto leguro. Osnovo je predstavljal baker z majhnimi primesmi srebra, svineca in cinka. Zanimivo je, kot ugotavljajo arheologi, da je možno na osnovi legure zanesljivo ugotoviti njeno poreklo. Kovina, iz katere je bil kovan Radoslavov denar, je iz Brskova.²⁷ Pri svojih ugotovitvah arheologi niso upoštevali Čremošnikovih raziskav srbskega denarja niti njegovih domnev. Zdi se mi, da so prav te najdbe dokazale, da so bile Čremošnikove hipoteze glede prihoda Sasov direktno iz Nemčije in zgodnjega začetka obratovanja rudnika Brskovo, pravilne.

Z izdajami edicij dubrovniških virov in nekaterimi svojimi študijami je Čremošnik opozoril na izreden pomen specifične notarske serije dubrovniškega arhiva, *Debita notariae*. Kvantifikacije trgovskega prometa se je v zvezi s kreditnim poslovanjem v Dubrovniku prvi lotil G. Čremošnik. Metodološko podlago za proučevanje te serije predstavlja Čremošnikova študija o gibanju in usmerjanju kreditne trgovine v letih 1282 in 1283. On je bil pri nas prvi, ki se je lotil te problematike in prišel do zanimivih ugotovitev. Na podlagi marginalnih beležk ob zadolžnicah je ugotavljal trgovski izvoz v Srbijo. Obseg kreditne trgovine, ki je bila namenjena izvozu v Srbijo, naj bi po Čremošnikovih izračunih znašal okrog 33.000 perperjev ali okrog 40 % celotne vrednosti kreditne trgovine v tem letu. Čremošnik je izračunal, da bi za to vsoto lahko kupili 3320 konj ali 1303 tone govedine, kar je 1 % vrednosti izvoza volne iz Anglije ali 10 % vrednosti celotnega prometa preko prelaza St. Gothkart. Leta 1283 je vrednost kreditne trgovine izredno padla, saj je izvoz v Srbijo dosegel samo 4700 perperjev. Vzrok za to nihanje išče Čremošnik v političnih razmerah v Srbiji. Izvoz v Srbijo leta 1282 naj bi bil tako velik zato, ker so zaradi svečanosti v zvezi s kronanjem kralja Milutina potrebovali večje količine trgovskega blaga, predvsem tkanin. Izvoz v Srbijo leta 1282 se je zmanjšal zaradi vojne med Srbijo in Bizancem, ki je povzročila ekonomsko slabitev srbske države.²⁸

Za izračun kvantifikacije trgovskega prometa v srednjeveškem Dubrovniku se je Čremošnik poslužil še ene originalne metode. Na osnovi plače dubrovniškega konzula v Srbiji je izračunal vrednost letnega izvoza dubrovniške trgovine v Srbijo v prvi polovici 14. stoletja. Leta 1325 je dubrovniška vlada prevrgla strošek za delovanje konzula na trgovce na ta način, da je uvedla novo carino na tisto blago, ki so ga izvažali v Srbijo. Na 100 perperjev vrednosti izvožene robe so plačali 5 grošev carine. Na tej osnovi je Čremošnik izračunal, naj bi vrednost izvoza v Srbijo znašala 96.000 perperjev. Kasnejši razvoj institucije konzulata je pokazal, da je Veliki svet podcenil vrednost izvoza. Po letu 1327 se je carinska stopnja na izvoženo blago občutno znižala. Določeno je bilo, da se od 100 perperjev vrednosti plača le 3 groše carine. Z ozirom na to carinsko stopnjo je Čremošnik izračunal, da je imel izvoz v Srbijo leta 1332 vrednost 160.000 perperjev (to znaša toliko kot vrednost 7000 ton govedine, 18.000 konj ali 750 vagonov pšenice).²⁹

G. Čremošnik je bil eden prvih zgodovinarjev pri nas, ki je opozoril na povezovanje trgovcev v trgovske družbe. Predvsem so ga zanimala pravne odredbe in predpisi, ki jih je iskal v statutih dalmatinskih mestnih komun, osredotočil pa se je na Dubrovnik.³⁰ Čeprav ni nadaljeval z raziskavami, je vendar dal pobudo za nadaljnja proučevanja številnih vprašanj o poslovanju trgovskih družb. Toliko večje pozornosti je vreden podatek o dobičku v zvezi z dubrovniškimi trgovskimi družbami. Iz leta 1282 navaja pogodbo o trgovski družbi, iz katere je razvidno, da je dobiček znašal 12 % vloženega kapitala.³¹ S temi vprašanji se je na podlagi piranskega arhiva intenzivno ukvarjal Ferdo Gestrin in brez dvoma dal najboljši prikaz delovanja trgovskih družb pri nas. Med drugim je opozoril, da je iz literature znan en sam primer podatkov o dobičku za tri komende istih družabnikov v letih 1156–1158. Traktator je z vključitvijo v komende pridobil s trgovskim poslovanjem 12,9 % vloženih sredstev.³² Dubrovniški material o trgovskih družbah je izredno bogat in še čaka na obravnavo.

G. Čremošnik se je posebej ukvarjal z raznimi vrstami posojil (predvsem javnih) in obrestnih mer v srednjeveškem Dubrovniku. Njemu gre zasluga, da je v kreditnih pogodbah razrešil klavzulo »de quinque in sex per anum«. Jirečkova in Mažuraničeva razlaga je bila, da ta klavzula pomeni 5–6 % obresti na posojilo. Čremošnik je ugotovil, da so to zamudne obresti, ki znašajo 20 % letne obresti, pri tem pa je duhovito zapisal: »Iz Jirečkovog i Mažuraničevog mnenja bi čovek mogao zaključiti samo to

²⁷ Marko Popović, *Stari grad Ras*, Beograd 1987, str. 44–45; isti, *Nalazi novca kralja Stefana Radoslava iz utvrđenja gradina u Rasu*, *Novopazarski zbornik*, zv. 1, Novi Pazar 1977, str. 37–48.

²⁸ G. Čremošnik, *Uvozna trgovina Srbije god. 1282 i 1283.*, *Spomenik SANU*, LXII, drugi razred 51, Zemun 1925, str. 61–69.

²⁹ G. Čremošnik, *Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu*, *GZM*, zv. XLI, Sarajevo 1929, str. 61–69.

³⁰ G. Čremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem veku*, *GZM*, zv. XXXVI, Sarajevo 1924, str. 69–82.

³¹ G. Čremošnik, *Novčarstvo u starom Dubrovniku*, str. 24.

³² Ferdo Gestrin, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*, *SAZU*, Dela 21, Ljubljana 1978, str. 73.

da soroba naučenjaka — blagi Jireček bi mi nehotimično malicijsnost oprostio — imali više posla sa uložnim knjižicama nego sa menicama».³³

G. Čremošnik se je v svojih delih ukvarjal tudi s cenami posameznih trgovskih artiklov in s plačili državnih uradnikov. Za Čremošnika je značilno, kako je iz plače slovanskega kancelarja ugotovil pomen slovanske pisarne v Dubrovniku. V prvi polovici 14. stoletja je znašala dve petini plače latinskega kancelarja, sredi 15. stoletja pa sta bili plači izenačeni.³⁴ Z manjšimi opombami je prešel Čremošnik v gospodarsko problematiko tudi v različnih razpravah, kjer tega po naslovu niti ne bi pričakovali, in celo v ocenah.³⁵ Tako je na primer ob analizi pečatov predzadnjega bosanskega kralja Stefana Tomaša ugotovil katastrofalni gospodarski položaj bosanske države.³⁶

Čeprav se G. Čremošnik ni specialno ukvarjal s slovensko zgodovino, slovenski zgodovinarji zelo cenimo njegovo znanstveno delo, s katerim je obogatil jugoslovansko zgodovinsko znanost. O tem priča nagrobni govor takratnega dekana in kolege prof. dr. Metoda Mikuža,³⁷ predvsem pa to dokazuje izredno poglobljena in izčrpna analiza Čremošnikovega znanstvenega dela v nekrologu, ki ga je napisal njegov kolega prof. dr. Bogo Grafenauer.³⁸ O prikazu človeškega lika pokojnega prof. dr. Gregorja Čremošnika pa prepustimo besedo njegovemu prijatelju, tudi že pokojnemu dr. Dimitriju Sergijevskemu (1959): »Ima i druga strana njegova lika, rekli bismo još važnija: to je njegov lik čovjeka. U Zemaljskom Muzeju ima još dosta službenika, njegovih bivših kolega, a u gradu Sarajevu njegovih bivših znanaca, koji se sjećaju ovog prijatelja, ozbiljnog, ali punog energije i života, ovog skromnog i dobrog čovjeka, mekane duše, a tvrdih moralnih principa; ovog nesebičnog, agilnog druga, uvijek spremnog da kolegi priskoči u nevolji. Bio je svakako i dobar pater familias i dobar Jugoslaven».³⁹ Tem besedam nimam kaj dodati. Bil je Jugoslovian v najbolj poštenem smislu, toda ostal je zaveden in pokončen Slovenec.

Čremošnik ostaja med nami s svojimi deli, idejami in kot vzornik. Trajen spomin nanj pa je, ovekovečen v upodobitvi njegovega lastnoročnega podpisa na pomniku na hodniku našega oddelka.

Zusammenfassung

DER BEITRAG GREGOR ČREMOŠNIKA ZUR ERFORSCHUNG DER WIRTSCHAFTSGESCHICHTE DES MITTELALTERLICHEN DUBROVNIK (RAGUSA) UND DER BALKANLÄNDER

Ignacij Voje

Zum 100. Geburtstag von Prof. Dr. Gregor Čremošnik (geb. am 24. 2. 1890 in Ločica bei Polzela) veranstaltete der Historische Verein von Ljubljana ein Gedenktreffen seiner Mitglieder. Gregor Čremošnik verbrachte seinen tätigsten Lebensabschnitt, von 1917 bis 1935, in Sarajevo als Kustos des Landes museums. Seine reiche schöpferische Tätigkeit auf dem wissenschaftlichen Gebiet geht auf die regen Beziehungen zum Dubrovniker Archiv zurück, aus dessen reichhaltigem Fonds er das Forschungsmaterial schöpfte. Nach der Befreiung wurde er 1946 aus Belgrad nach Ljubljana berufen, wo er an der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät den Lehrstuhl für die Geschichte der Südslawen im Mittelalter übernahm. Mit seiner Ankunft gewann dieser Lehrstuhl einen bekannten Fachmann slowenischer Herkunft.

Als Historiker und Forscher war Prof. Dr. Gregor Čremošnik einer der wenigen slowenischen Historiker, der seine ganze Schaffenskraft der älteren Geschichte Serbiens, Bosniens und Dubrovniks widmete. Wenn wir heute, aus einer weiteren zeitlichen Distanz, sein wissenschaftliches Werk betrachten, können wir das ganze Ausmaß und den bleibenden Wert seiner Forschungsergebnisse einschätzen. Čremošnik griff immer auf das Archivmaterial zurück, seine Schlußfolgerungen beruhen auf dem Studium von in Notariats- und Kanzleibüchern verstreutem Kleinmaterial.

³³ G. Čremošnik, *Novčarstvo u starom Dubrovniku*, str. 17, 22, 23.

³⁴ G. Čremošnik, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. Anal. Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, zv. I., 1952, str. 73–84.

³⁵ G. Čremošnik, *Dubrovački »Liber de introitibus stationum et territorium communis«*, GZM, zv. XLVII, Sarajevo 1934, str. 43–67; isti, *Prilog biografiji Mihe Madjeva, Historijski zbornik*, zv. IX, Zagreb 1956, str. 119–125.

³⁶ G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, zv. III, Sarajevo 1955, str. 5–56.

³⁷ Metod Mikuž, *In memoriam Gregorij Čremošnik (Beseda ob grobu)*, *Naši razgledi*, 22. XI. 1958, str. 533.

³⁸ Bogo Grafenauer, *In memoriam — Gregor Čremošnik*, *Zgodovinski časopis*, XII–XIII, Ljubljana 1958–59, str. 313–325 (z bibliografijo).

³⁹ D. Sergijevski, *In memoriam Dru Gregoru Čremošniku*, str. 8.

Er setzte sich mit einem der höchst verwickelten Probleme des serbischen mittelalterlichen Staates auseinander, nämlich dem seines Geldsystems. Verschiedene Fragen der serbischen Numismatik, wie z. B., wann man das serbische Geld zu prägen begann, dessen Wert, Feingehalt, Form, erörtert er in mehreren Abhandlungen. Wollte er zu einer Antwort auf eine Reihe von Fragen gelangen, so mußte er die Deutung der Herkunft des Namens Brskovo, des ersten Silberbergwerks in Serbien, in Angriff nehmen. Das Einsetzen der Silberförderung hier brachte er mit dem Zuzug der Sachsen, deutscher Fachleute für das Bergbauwesen, in Zusammenhang. Er stellte die These auf, die Sachsen wären nicht im Jahre 1241 auf der Flucht vor dem Tatarenangriff aus Nordungarn bzw. Siebenbürgen nach Serbien gekommen, sondern der Herrscher Serbiens hätte sie aus Sachsen kommen und sie an einem bestimmten Ort ansiedeln lassen, dem sie dann auch den Namen gegeben hätten. Er war auch der Meinung, dass man in Serbien bereits vor der Herrschaft König Vladislavs Geld zu prägen begonnen hatte. Die neuesten archäologischen Ausgrabungen (1972—1976) an der Festung Stari Ras auf Gradina in der Nähe von Novi Pazar bestätigten Čremošniks Annahme, die er aufgrund des Archivmaterials aufgestellt hatte.

Čremošnik behandelte eingehend die Zeit König Dragotins, als während dessen kurzer Herrschaft in Serbien eins der waghalsigsten Valutaexperimente durchgeführt wurde. Für die Geldpolitik jener Zeit sind zwei Gegensätze charakteristisch: erstens aufgrund der außerordentlichen Qualität des serbischen Silbergeldes — es konkurrierte dem Feingehalt und Gewicht nach mit dem venezianischen Matapan — zweitens aufgrund des plötzlichen Falls des realen Geldwertes, was negative Reaktionen bei den Venezianern hervorrief.

Auf Grund der Angaben in der Archivserie Debita notariae versuchte Čremošnik den Wert des Dubrovniker Exports nach Serbien in den Jahren 1282—1283 festzustellen. Um die Quantifizierung des Handelsumsatzes in mittelalterlichen Dubrovnik berechnen zu können, entwickelte er ein originelles methodologisches Verfahren. Den Wert der jährlichen Ausfuhr des Dubrovniker Handels nach Serbien in den Jahren 1325 und 1327 berechnete er auf der Basis des Gehalts des Dubrovniker Konsuls in Serbien und des damit zusammenhängenden Zollsatzes. Als einer der ersten wies er auf den Zusammenschluß von Händlern zu Handelsgesellschaften hin, befaßte sich mit verschiedenen Arten von Darlehen (vor allem den öffentlichen) und von Zinssätzen im mittelalterlichen Dubrovnik. Er stellte fest, daß die in den Schuldscheinen enthaltene Klausel »de quinque in sex per annum« einen jährlichen Verzugszinsfuß von 20 % bedeutete. Mit der Wirtschaftsproblematik (z. B. den Beamtengehältern) setzte er sich in Abhandlungen auseinander, deren Titel das nicht vermuten ließe.

JUBILEJI

JOŽE DULAR — PETINSEDEMDESETLETNIK

24. februarja 1990 je dopolnil petinsedemdeset let življenja prof. Jože Dular, upokojeni ravnatelj Belokranjskega muzeja v Metliki. Slovenski javnosti je znan kot pisatelj, muzealec, zgodovinar in etnograf, zgodovinarji pa ga še posebej poznamo kot sposobnega organizatorja našega društvenega dela.

Priimek izdaja Dolenjca, rekli bi lahko celo elitnega Dolenjca, saj je veliko ljudi na Slovenskem prepričanih o resničnosti trditve, da nosi ta priimek največ akademsko izobraženih Dolenjcev v zgodovini. Rodil se je v Vavti vasi, ob reki Krki, ki ga je kljub kratkemu otroštvu trajno zaznamovala. Osnovno šolo je namreč obiskoval v Ljubljani, gimnazijo v Novem mestu, v Ljubljani pa je na Filozofski fakulteti študiral slovenski jezik s književnostjo, francoščino, češčino in primerjalno književnost. Bolj kot profesorska kariera ga je vlekle pisateljstvo. Obetavne začetke pa je ogrozila vojna, povojni čas jih je kanil uničiti. Leta 1945 je bil začasno poslan v Metliko, iz začasnosti pa je nastal belokranjski Dular. Leta 1951 je zaključil učiteljsko tlako. Postal je ravnatelj novoustanovljenega Belokranjskega muzeja, ki ga je vodil do upokojitve leta 1981.

Začetki Dularjeve muzealske kariere so bili vse prej kot lahki. Začel je iz nič. Postaviti je bilo treba arheološki, zgodovinski, etnografski oddelek, biti je bilo treba tudi galerist in varstvenik naše kulturne dediščine. Izjemna delavnost, veliko znanje pa tudi dolenjska potrpežljivost so mu pomagale, da je večino zastavljenih ciljev uresničil. Leta 1969 je prevzel še novi Slovenski gasilski muzej, ki je postal osreden za to problematiko. Ko je po tridesetih letih zapustil ravnateljsko mesto, je njegov naslednik dobil izredno urejeno institucijo, katere pomen in ugled presegata regionalne okvire, v odhajajočem človeku pa vzor, ki ga bo težko dosegel.

Dularjevo vodenje osrednje belokranjske kulturne institucije je zahtevalo organizatorja in raziskovalca v eni osebi. Poskrbel je za tamkajšnji arhiv, študiral tekočo literaturo in opravil ogromno terenskega dela. S svojimi rezultati je tekoče seznanjal javnost v regionalnih glasilih, v osrednjih strokovnih se je pojavljal le takrat, kadar je smatral, da ima obravnavana tematika vseslovenski pomen.

Ceprav ima njegova bibliografija krepko preko tisoč enot,¹ je bila njegova pozornost usmerjena na monografske obdelave belokranjskih krajev in ljudi. Njegova Metlika skozi stoletja je izšla kar v treh izdajah, posebej je pisal o metliški godbi, njenih gasilcih, Adlešičih, Semiču, Vinici itd. Njegov odnos do obravnavanja preteklosti je vedno usmerjen k človekovemu vsakodnevnemu življenju in delu, politično življenje obravnava takrat, kadar ima neko vsebino in ni le golo politiziranje. Ohranil je nujno potrebno distanco do aktualnega političnega življenja, zato ni dobil nekaterih javnih priznanj in nagrad, ki jih je za svoj obsežen opus vsekakor zaslužil.

Kadar opisujemo Jožetu Dularju podobne ljudi, trdimo, da se v njih prepleta več osebnosti. V konkretnem primeru je ta stavek odveč. Jubilant je namreč izrazito racionalen človek, ki točno ve, kaj hoče in zmore. Hotel je biti predvsem literat, življenje pa je pred njega postavilo dodatne naloge, ki jih rešuje tudi sedaj, ko je upokojen. Leta 1987 nas je presenetil s čudovito zbirko pesmi *Dobra je ta zemlja*, kar lahko smatramo za njegovo osebno ambicijo, naslednje leto pa so izšli *Pomembni Belokranjci*, nekakšen biografski leksikon, letos Mlini na Kolpi umirajo, kar je njegova »uradna dolžnost«. Kaj bo na vrsti še letos, kaj drugo leto? Dular o svojih načrtih nerad govori, vemo le, da jih ima še precej. Zato mu ob življenjskem jubileju želimo predvsem zdravja in miru pri delu.

Stane Granda

¹ Izbrana bibliografija je objavljena v brošuri *Petinsedemdeset let profesorja Jožeta Dularja*, Metlika 1990, str. 28–36.

RAZPRAVE FILOZOFSKE FAKULTETE

1985

Narava in determinanta zavestnega odločanja

(Janek Musek)

Glosarij zbornika bratov Miladinovih

(Štefan Kociančič — Dragi Stefanija)

Dvanajstero mesecev

(Nataša Golob)

1986

Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki

(Jelka Pirkovič)

Slovensko-poljski slovar — poskusni snopič

(Tone Pretnar — Božena Ostromecka)

Slovenci v evropski reformaciji**Slovenski jezik v znanosti, 1**

1987

O prvih cerkvah in prazupnijah

(Janez Höfler)

Črnomelj

(Stane Bernik)

Lokev skozi čas**Karolinška arhitektura na Slovenskem**

(Ivan Stopar)

Rimska lončena posoda

(Iva Curk)

1988

Etnološka stičišča, 1**Slovenska kratka pripovedna proza 1892—1918, Bibliografija**

(Gregor Kocijan)

Janez Benigar

(Irene Mislej)

1989

Slovenski jezik v znanosti 2**Ajdovska jama**

(Milena Horvat)

Modeli slovenske literarne kritike. (Od začetkov do 20. stoletja)

(Boris Paternu)

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 201. Knjige lahko kupite z naročilnico ali pri prodajalcu knjig v avli fakultete in v Kulturno-informacijskem centru Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

SREČANJE »SREDNJA EVROPA V DVAJSETIH LETIH: KULTURA IN DRUŽBA«

Gorica, 7.—9. december 1989

O goriških srednjeevropskih srečanjih (Incontri Culturali Mitteleuropei) Zgodovinski časopis še ni poročal. Na mestu je zato, da sestankom, ki se v Gorici odvijajo od leta 1966, posvetimo nekaj splošnih ugotovitev.

Od konca petdesetih let je skupina mladih goriških italijanskih izobražencev iz katoliškega kroga želela ovrednotiti položaj Gorice, v katerem se je znašla po septembru leta 1947, ko je prenehala biti (upravno, gospodarsko in kulturno) središče zgodovinske dežele, ko je postala obmejno mesto. Videmski sporazum o malem obmejnem prometu (1955) je podrl železno zaveso (do nedavnega simbol evropske razdvojenosti) in Gorica je potlej svojo obmejnost s pridom vnovčevala predvsem na gospodarskem polju. Ko je pričela leta 1959 izhajati revija »Iniziativa Isontina«, je javnost pomislila, da lahko Gorica razširja svoja obzorja in potrjuje svojo novo vlogo tudi kot stičišče mednarodnih kulturnopolitičnih srečanj. Od teh spoznanj do uredničenja srednjeevropskih srečanj ni bila več dolga pot.

Sergio Tavano, eden pobudnikov srečanj, je v enem izmed kar številnih esejev, s katerimi je opravičeval pobudo, presodil: »Za razliko od vsenemških načrtov Mitteleupska kulturna srečanja v Gorici izražajo trdno voljo, da bi odvzeli izrazu imperialistični navdih in ga oplemenitili tako, da bo označeval civilizacijski in kulturni prostor, ki se je raztezal (in se pod površjem še razteza) od Trsta do Prage, od Ljubljane do Budimpešte« (Goriška srečanja 3/1968, št. 15—16, str. 49). S tem je želel odgovoriti tistim, ki so v besedi *Mitteleuropa* pomislili na zgodovino, na gospodarske ter politične cilje velikonemštva. V srednji Evropi so torej Goričani želeli ponovno spoznati *duh, ne pa telo*, kot je zapisal muzikolog Quirino Principe v zborniku »Cultura Mitteleuropea. Vent'anni di lavoro di studi e ricerche« (Gorica 1986, 11), v razpravi, s katero je označeval prvih dvajset let delovanja goriških srečanj. Mednarodna dejavnost se dolgo ni mogla sprijazniti z oznako srednjeevropski (mitteleupski). Pomislek je izpovedal tudi prof. Fran Zwitter v časopisni polemiki (Delo 15. 12. 1973, str. 31) v zvezi z neudeležbo slovenskih zgodovinarjev na 8. srečanju (Srednja Evropa v času): »Nimam seveda ničesar proti temu, da postane ta Mitteleuropa predmet mednarodne diskusije zgodovinarjev... Drugače pa je, če rabi ta izraz za oznako osnovnega prizadevanja vseh teh srečanj... Zato mislim, da so italijanski organizatorji teh srečanj, ki so imeli pred očmi pač samo kulturno sodelovanje in zbližanje, izbrali za naslov svojih prizadevanj nesrečen izraz.« Na sodbe prof. Zwitterja je v »Iniziativa Isontini« (60, 1974, str. 17—22) odgovarjal prof. Arduino Agnelli, avtor knjige »La genesi dell'idea di Mitteleuropa« (Milano 1971, 1973²; ocena v ZČ 27/1973, 164—165).

Regionalizem, ki zadnja leta preveva Evropo, je razblinil pomisleke. Nove evropske povezave (na primer delovna skupnost Alpe-Jadran) temelje v novi stvarnosti in tako se tudi goriška srednjeevropska srečanja ne spopadajo več s polemikami take vrste. V svoji skoraj četrstoletni zgodovini so doživela nekaj sprememb. Q. Principe je napravil periodizacijo in presodil, da so se odvijala na štirih stopnjah: prva je bila poskusna (1966—1968), drugo (1969—1972) je poimenoval kot leta srečanja idej, sledila so leta *novih predlogov* (1973—1977) in kot zadnja stopnja *preusmeritev poti* (od 1979). Srečanja so doživljala krize, kar se še najbolj očitno kaže konec sedemdesetih let; leta 1978 so odpadla, njih nadomestilo je bila okrogla miza o goriškem filozofu in publicistu C. Michelstaedterju. Leta 1988 (22. srečanje) je bil goriški mednarodni srednjeevropski sestanek, posvečen prvemu goriškemu nadškofu Carlu Attemsju (organizator tridnevnega simpozija je bil v prvi vrsti goriški Istituto di storia sociale e religiosa), posebej pa je prireditelj (Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei) pripravil okroglo mizo »Italija in Avstrija: Novo poglavje zgodovine« (glej ZČ 43/1989, 129). Goriški inštitut za srednjeevropska srečanja je pripravil še nekaj okroglih miz, predavanj, predstavitev in srednjeevropskih razstav. Njegovo izdajateljsko delovanje je bilo osredotočeno predvsem na izdaje prispevkov posameznih sestankov. Doselej je izšlo gradivo, ki je bilo prebrano na srečanjih 1966—1976, objavljeni so bili akti srečanj 1979, 1980, 1982; gradivo s srečanj v letih 1983, 1984, 1986, 1988 je v tisku, prav tako pa zagotavljajo organizatorji, da bo izšlo gradivo preostalih srečanj (1977, 1981, 1985, 1987). Inštitut je izdal v lastni založbi ali kot sozaložnik še nekaj drugih publikacij.

Pri navajanju nekaterih bolj splošnih podatkov smo povsem obšli vsebino goriških mednarodnih sestankov. Že od samega začetka so bili namenjeni obravnavi tem s področja kulture, pri čemer je bil ta pojem kar se da široko zastavljen. Začeli so s pesništvom, od tod je pot vodila k pripovedništvu, ljudski kulturi, k razčiščevanju problemov sodobne srednje Evrope, urbanistiki, arhitekturi, gledališču, filozofiji, slikarstvu, glasbi, humorizmu (satiri). Tem monografskim pregledom, ki so raziskovali po sodobnosti in preteklosti, so od leta 1979 sledile bolj specialne teme: življenje in delo jezikoslovca G. I. Ascolija (dvakrat), vladanje cesarice Marije Terezije, židovstvo, pa zopet problemi mitteleuropske ideje in kulture, psihoanalize in šolstva na srednjeevropskem prostoru. Vseh srečanj, počenši od prvega (na njem je sodeloval C. Zlobec), so se Slovenci (matični in zamejski) udeleževali kot predavatelji, diskutanti in poslušalci. Na 23 srečanjih (1966—1989) je doslej nastopilo skupaj 36 Slovencev (od tega 8 pripadnikov slovenske manjšine v Italiji), največ jih je imelo po en nastop; dva (E. Cevc in K. Gantar) pa imata že štiri. V letih 1973, 1980 in 1981 med aktivnimi udeleženci ni bilo nobenega Slovenca.

Na tem mestu nas mora seveda zanimati mesto zgodovine. Čeprav je bila na svoj način zastopana v domala vseh srečanjih, pa je bila prva izrazito zgodovinska tema obravnavana leta 1973; srečanje je bilo posvečeno *Mitteleuropi* skozi čas. Slovence je takrat z referatom o razmerju beneške revolucije (1848—1849) do srednje-vzhodne Evrope zastopal Jože Pirjevec. Gradivo tega sestanka je izšlo v knjigi »La Mitteleuropa nel tempo« (1981). Naslednje srečanje s preteklostjo je bilo leta 1980, posvečeno 200-letnici smrti cesarice Marije Terezije s posebnim poudarkom na krajevnih primorskih problemih. Sodelovali so samo italijanski strokovnjaki, gradivo je izšlo v knjigi »Da Maria Teresa a Giuseppe II: Gorizia, il Litorale, l'Impero« (1981). Več zgodovinskih problemov je obravnavalo 15. srečanje (1981) z naslovom »Per un'immagine della Mitteleuropa: Documenti e prospettive«. Slovenci niso sodelovali; gradivo tudi ni bilo objavljeno. Podobna ocena prikazane vsebine velja tudi za sestanek leta 1982 o judovski kulturi v odnosu do srednjeevropske književnosti. Referati so izšli v knjigi »Ebrei e Mitteleuropa: cultura, letteratura, società« (1984). O različnih oblikah šolstva na območju Alpe-Jadrana in Podonavja v preteklosti je govorilo 17. srečanje leta 1983. Referati še niso objavljeni, šest referatov so prispevali slovenski poznavalci. 19. srečanje (1985) se je ponovno vrnilo k problemu srednjeevropske kulture, problemi preteklosti so se prepletali s sedanostjo. 22. srečanje (1987) o prvem goriškem nadškofu Attems (1752—1774), razpetim med rimsko kurijo in habsburško državo, je nastalo (kot povedano) v sodelovanju z Inštitutom za družbeno in cerkveno zgodovino. Simpozij je bil temeljito pripravljen, pomembno je bilo tudi sodelovanje Slovencev (B. Grafenauer, F. Dolinar, L. Bratuž; glej Kronika 37/1989, 141). Simpoziju bo sledila objava referatov ter objava Attemsovih vizitacijskih poročil in pridig v slovenskem jeziku.

Napisanemu lahko dodamo, da so bili slovenski zgodovinarji kot referenti na Goriških srednjeevropskih srečanjih skromneje zastopani (dva iz vrst manjšine, pet pa iz matice) zlasti oziraje se na važnost problemov, ki so jih nekatera srečanja obravnavala. Pomislek poročevalca v »Primorskem dnevniku« (17. 1. 1982, št. 14), da so na mitteleuropskih srečanjih zlasti Slovenci, ki so živeli in še žive na Goriškem prezrti, je spodbudilo polemiko v katoliškem tedniku »Voce isontina« (30. 1. 1982; 15. 5. 1982 in 29. 5. 1982); na koncu je vendar potrdila pripravljenost italijanske strani za dialog tudi o preteklosti Goriške. Vrsta prireditev, namenjenih lokalni zgodovini, je kasneje pripravljenost v polni meri potrdila.

Preostane nam še poročanje o 23. goriškem srednjeevropskem srečanju, med 7. in 9. decembrom 1989. Njegova osnovna tematika je bila srednja Evropa v dvajsetih letih našega stoletja, poseben poudarek pa sta v tej problematiki imela kultura in družba. Srečanje se je odvijalo podobno kot predhodna (predsednik častnega odbora je bil ministrski predsednik G. Andreotti, znaten organizacijsko-finančni delež je prispevala avtonomna dežela Furlanija-Juljska krajina). Predavatelji naj bi prišli iz osmih držav, toda poljskih in najavljenega romunskega zastopnika ni bilo; uradni jeziki so bili italijanščina, nemščina in slovenščina (hrvatski predstavnik prof. M. Šicel je svoj referat prebral v slovenskem jeziku). Preko 60 poznavalcev srednjeevropskih problemov je prijavilo prirediteljem predhodno svojo udeležbo, izmed teh je 36 imelo referate in koreferate. Med samim srečanjem so nastale spremembe tako, da se je število nastopajočih zmanjšalo. Prireditelj je naglasil, kako je bila pravzaprav okrogla miza o Avstriji in Italiji leta 1988 (ob sedemdesetletnici konca prve svetovne vojne) uvod v simpozij o srednji Evropi dvajsetih let. Problema so se predavatelji (obenem s tistimi udeleženci, ki so posamezna zasedanja vodili) lotili večstransko. Uvodni predavanji sta imela zgodovinarja, in sicer Italijana Gustavo Corni z univerze v Chietiju, ki je govoril o političnih in družbenih razmerah v *Mitteleuropi* po prvi svetovni vojni, ter Pasquale Fornaro, sodelavec univerze v Messina, ki je poročal o boljševiskih revolucijah na Madžarskem, v Avstriji in na Bavarskem. Tako bi seveda lahko poročali o vsakem izmed tridesetih prispevkov, zaustavili pa se bomo predvsem pri zgo-

dovini, o kateri se je govorilo na dveh zasedanjih. Najprej so udeleženci prisluhnili pregledom o dvajsetih letih v nekaterih deželah (državah), ki sodijo v srednjeevropsko skupnost. Izrazito zgodovinsko sta bili naravnani predavanji prof. Vasilija Melika o Sloveniji v dvajsetih letih (omenil je tudi slovenske manjšine v Italiji in Avstriji) in Stanislawa Šmatlaka iz Bratislave, ki je na podoben način prikazoval Slovaško. Krajši časovni objem je zajel profesor univerze v Paviji Angelo Ara o Avstriji med monarhijo in republiko. Problemi Čehov, Hrvatov, Madžarov, Poljakov so se nekako razpršili v predavanjih, ki so bila namenjena književnosti, lepim umetnostim, arhitekturi, filozofiji itd. Italijanski zgodovinarji so nastopili s tremi predavanji, v njih so pozornost posvetili južni Tirolski v času po prvi svetovni vojni in tako imenovani Julijski krajini. Prof. Umberto Corsini iz Trenta je govoril o mitteleuropski tradiciji na južnem Tirolskem po aneksiji k Italiji, prof. Paolo Ziller iz Trsta pa je razpravljaval o prehodu avstro-ogrske uprave na južnem Tirolskem v italijanske roke. Fulvio Salimbeni s tržaške univerze je ob reviji *Le Nuove Provincie* (urednik F. Salata) razpravljaval o razmerah v Trstu, na Goriškem in v Istri. Žal sta predavanji Elia Apiha in Paola Santarcangelija odpadli.

Preostali predavatelji so seveda posegali v literarno zgodovino, muzikologijo in druga kulturološka vprašanja ter obravnavali idejne probleme (kulturna dezintegracija Mitteleurope, mit kontinuitete itd.). Če so bili nekateri prispevki zelo specialni (na primer literatura nemškogovorečih v nekdanjih deželah češke krone itd.), pa je odpadel pregled književnosti, upodablajočih umetnosti, gledališča, filozofije itd. pri Slovencih v dvajsetih letih. Odsotnost predavateljev je skušal s svojo intervencijo nadoknaditi Emilijan Cevc, ki je predsedoval enemu izmed zasedanj. O slovenski glasbi tistih let (Marij Kogoj) je nadvse laskavo govoril Quirino Principe, o umetnosti pa Fulvio Monai. Popoln izpad problematike primorskih (goriških) Slovencev sta s svojima intervencijama skušala ublažiti pisatelj Alojzij Rebula, ki je govoril o Alojziju Resu in njegovem zborniku *Dante* (1921), ter Branko Marušič, ki je pokazal na nekaj slovensko-italijanskih kulturnih povezav na Goriškem dvajsetih let. Ni znano, kdo nosi krivdo za precej nepopoln prikaz slovenske stvarnosti. Ze zaradi slovenske manjšine, ki živi na Goriškem, bi bila na tem mestu kar se da popolna informacija o Slovencih v tem zgodovinskem času več kot dobrodošla.

Goriški srednjeevropski sestanek seveda ni mogel mimo dogodkov, ki so predele vzhodne Evrope pretresli proti koncu leta 1989. S tem v zvezi je prebral posebno izjavo umetnostni zgodovinar Josef Kroutvor iz Prage, nekaj slovenskih dodatkov k temu pa je prispeval prof. Kajetan Gantar.

Organizator, ki je kot vsakokrat doslej srečanje uspelo pripravil, je zagotovil, da bodo referati (koreferati in diskusije) objavljeni v posebni knjigi. Ob goriški prireditvi so posebej počastili tržaškega germanista Claudia Magrisa ob izidu tretje izdaje njegove knjige o habsburškem mitu v sodobni avstrijski književnosti.

Za konec se seveda postavlja vprašanje strokovne vrednosti srečanj, kakršno se nam v svoji tematski raznolikosti predstavlja prav goriško. Nobenega dvoma ni, da je interdisciplinarnost na pohodu, in zgodovinarju na primer le koristi, če posluša muzikologa ali umetnostnega zgodovinarja in obratno. Na srečanjih se vendar srečujejo ljudje, ki prihajajo iz različnega okolja, tako kulturnega kot idejnega (kljub premikom, ki jih doživlja sedaj češkoslovaška država, ko bi pomislili na idejne preobrate, pa je bilo vendar v predavatelju iz Slovaške čutiti poudarke, ki sodijo v real-socialistični besednjak). Tudi na polju zgodovinopisja lahko taka srečanja odpirajo na stežaj vrata evropskim narodom in s tem tudi njihovim nacionalnim historiografijam. Namenoma sem rabil pridevnik *evropski*, ker je pojem srednja Evropa po sedanjih političnih mejah neopredeljiv (pomislimo le na Jugoslavijo, saj le nekateri njeni deli sodijo v srednjeevropski prostor). V bodoče bi morale namesto držav, ki pri goriški prireditvi sodelujejo, navajati dežele, mnogo lažje jih je tudi z zgodovinskimi dokazili uvrstiti v obravnavani zgodovinski in zemljepisni prostor. Najnovejša politična razmerja v Evropi pa nas znova navajajo k razmisleku: kaj je pravzaprav danes *Mitteleuropa*?

Branko Marušič

MEDNARODNI SIMPOZIJ O TROCKEM

Wuppertal, 26.—29. marec 1990

Neutrudnemu univ. prof. v pokoju dr. Theodorju Bergmannu iz Stuttgarta nedvomno pripada zasluga, da je že drugič zbral prek sto raziskovalcev na mednarodnem posvetovanju, tokrat o Trockem. Tako kot pred letom in pol (Mednarodni simpozij o Buharinu; Zgodovinski časopis 1989, str. 129) je tudi tokrat organizacijski odbor pod njegovim vodstvom vzorno organiziral posvetovanje o Trockem v zahodnonemškem revirskem mestu Wuppertal-Barmen, rojstnem kraju Friedricha Engelsa. Mednarodnega simpozija z naslovom — »Leon Trocki — kritik in zagovornik sovjetske družbe« — se je udeležilo prek 130 raziskovalcev iz 19 držav (Evrope, ZDA, Kanade, Mehike, Avstralije, Izraela in Kitajske). Na posvetovanju smo z referenti sodelovali trije Jugoslovani — dr. Putnik Dajić (Institut za evropske studije, Beograd), dr. Marjan Britovšek in podpisani.

Simpozij o Buharinu (oktobra 1988) je sovpadal s stoletnico rojstva, petdesetletnico nasilne smrti ter s sodno, znanstveno, politično in moralno rehabilitacijo enega najpomembnejših sovjetskih marksističnih teoretikov in politikov dvajsetih let. Tudi letošnji simpozij o Trockem (1879—1940) je sovpadal s petdesetletnico njegove nasilne smrti, toda brez pričakovane sodne rehabilitacije. Ob tem se na posvetovanju izoblikovalo splošno mnenje, da Trockemu ni potrebna nikakršna znanstvena, politična in moralna rehabilitacija, saj se je Trocki — s svojimi lucidnimi in preroškimi deli — rehabilitiral sam.

Ob otvoritvi simpozija je bilo prebrano pismo Tamare Deutscher (žene pokojnega Isaaca Deutscherja, uglednega biografa Trockega in Stalina) udeležencem posvetovanja. V pismu je med drugim zapisala, da upa, da se bo ob ognjevitih debatah v Wuppertalu Trocki prikazoval v svoji resničnosti, z vsemi neoprostljivimi slabostmi in z vsjo titansko veličino. Dejstvo je, »da do današnjega dne, za razliko od drugih žrtev Stalinovih ostudnih zločinov, Trocki še ni bil rehabilitiran; do današnjega dne njegov ugled še ni bil povrnjen in v panteonu boljševiskih revolucionarjev je njegovo mesto še vedno prazno«.

Zaradi večje preglednosti je organizacijski odbor referente oziroma njihove referate razdelil na štiri tematska področja: v prvem smo obravnavali vlogo Trockega od oktobrske revolucije do njegove izključitve iz političnega življenja Sovjetske zveze, v drugem prispevek Trockega k analizi sovjetske družbe, v tretjem njegov marksizem, v četrtem pa ostalo problematiko, vezano predvsem na vpliv njegovih idej na posamezna družbena gibanja. Ze sama tematska področja nakazujejo bogatost teoretičnega in praktičnega dela Trockega; še več, če imamo v vidu soodvisnost njegovega dela s prostorom in časom, v katerem je živel, je takšen interdisciplinarni pristop za zgodovinarja še toliko dragocenejši. Prav je, da na tem mestu opozorim na nekatere najbolj odmevne referate.

V okviru prvega tematskega področja je Antonov-Ovsejenko ml. z referatom Trocki — Stalin — Antonov-Ovsejenko (fragmenti političnega boja) načel vprašanje vloge Trockega v revoluciji in državljanski vojni. Na omenjeno temo so sledili referati Poljakov (Zgodovinski institut, Moskva): Trocki v državljanski vojni; Wallach (Univerza Tel Aviv): Trocki in Rdeča armada; Trukan (Zgodovinski institut, Moskva): Trocki in oktobrska revolucija; Starcev (Pedagoški institut, Leningrad) in Vasecki (Institut marksizma-leninizma, Moskva): Lenin in Trocki ter Spirin (Institut marksizma-leninizma, Moskva) in Zhou Shang-wen (Univerza Shanghai): Trocki in Stalin. Referenti so si bili enotni v oceni, da Trockemu kot ustanovitelju Rdeče armade nesporno pripada osrednje mesto v organizaciji obrambe mlade sovjetske države neposredno po Oktobru. Poglede Trockega na sindikalno gibanje v obdobju vojnega komunizma so obravnavali Kössler (Sociološki institut, Münster): Trocki in militarizacija dela ter Dajić (Institut za evropske študije, Beograd) in Bordjugov (Institut marksizma-leninizma, Moskva): Trockijeva sindikalna koncepcija. Obračun s tedanjjo delavsko opozicijo, v katerem je sodeloval tudi Trocki, čeprav v pogojih državljanske vojne, je brez dvoma tista nedemokratična točka v življenju Trockega, o kateri ni hotel nikoli govoriti.

Precejšnje zanimanje je vladalo za referate, ki so se nanašali na Trockijevo kritiko partijske birokracije in Stalinovo teorijo o možnosti izgradnje socializma v eni deželi, kar je končno pripeljalo tudi do izključitve Trockega iz VKP/b/ in kasneje tudi do izгона iz Sovjetske zveze. Tako je Britovšek obravnaval v svojem referatu Dileme Novega kurza (objavljen bo v Zgodovinskem časopisu), isto problematiko je obravnaval tudi Zheng Yifan (Institut za zgodovino mednarodnega delavskega gibanja, Peking): Novi kurz 1923. Johnstone (London) je razgrnil problematiko debate o izgradnji socializma v eni deželi (1924—1927); Daniels (Zgodovinski institut, Vermont — ZDA) pa Trockijeve poglede na proletarsko demokracijo in partijsko birokracijo 1923—1927; Broué (Institut Leon Trocki, Grenoble, biograf Trockega) je spre-

govoril o oblikovanju in vlogi Združene opozicije (Trocki, Zinovjev, Kamenjev) v boju proti Stalinu, podpisani pa o izključitvi Trockega iz CK VKP/b/ (glej ta Zgodovinski časopis). V nadaljevanju so bili predstavljeni referati, ki so se nanašali na vlogo Trockega v Kominterni: Firsov (Institut marksizma-leninizma, Moskva) in Bayerlein (Aachen) sta obravnavala Trockijevo vlogo pri oblikovanju kominternske politike v začetku dvajsetih let, predvsem z vidika perspektiv svetovne proletarske revolucije; Haferstroh (Mehringov institut, Leipzig) njegovo vlogo pri oblikovanju kominternske taktike v pogojih svetovne gospodarske krize; Vatlin (Institut marksizma-leninizma, Moskva) pa je govoril o stališčih Trockega do fašistične nevarnosti in nujnosti oblikovanja Enotne fronte (1929—1933).

Referenti so predstavili še Trockijevo vlogo in njegove poglede na reševanje ekonomskih vprašanj tedanje sovjetske družbe v času NEP (Raptis — Atene, Shapiro — London in Selden — New York). Poudarili so, da je Trockijeva opozicija zahtevala gospodarsko vraščanje Sovjetske zveze v svetovni kapitalistični sistem, povečanje ritmov industrializacije, ki naj črpa sredstva za svoj razvoj iz povečanja davkov kulakom in nepmanom ter obenem zavračala možnost graditve socializma v eni deželi. Trockijeva opozicija je istočasno zahtevala razširitev in poglobitev demokracije v partiji ter napovedala boj zoper birokratizacijo partijskega in državnega aparata. O slednjih vprašanjih, ki so ohranila aktualnost vse do današnjih dni, so razpravljali: Mandel (Bruselj), Marie (Pariz), Maitan (Pariz) in Hürtgen (Berlin).

V okviru drugega tematskega področja so referenti analizirali Trockijevo kritiko tistih vzvodov v takratni sovjetski družbi, ki so pripeljali do oblikovanja sistema stalinizma, ki se je kasneje pod plaščem »leninizma« razširil na vse ostale socialistične države. Tako je Kozlov (Institut marksizma-leninizma, Moskva) načel vprašanje Trockijeve kritike sovjetskega termidorja in bonapartizma; Linden (Institut za socialno zgodovino, Amsterdam) je obravnaval Trockijeve teorije degeneracije delavske države; Löwy (Pariz) Trockijevo kritiko sovjetske birokracije; Mayzel (Tel Aviv) Trockijevo kritiko sovjetske službe državne varnosti ter Moreau (Ottawa) Trockijeve ocene možnosti izgradnje socializma v Sovjetski zvezi.

V tretjem tematskem področju so referenti opozorili na izredno bogato in raznovrstno idejno dediščino, ki nam jo je zapustil Trocki in ki ima svojo aktualno vrednost še danes. V tem kontekstu so referenti obravnavali vrsto različnih vprašanj. Tako je Knei-Paz (Jeruzalem) v svojem referatu orisal temeljne doneske Trockega k teoriji marksizma; Mora (Mexico) je razmišljal o Trockijevi teoriji permanentne revolucije; Mackenbach (Frankfurt) je govoril o pogledih Trockega na moralo, estetiko in filozofijo; Kan Ada (Uppsala) o pogledih na vlogo žene in družine; Steiner (Berlin) je govoril o Trockem kot sociologu; Traverso (Pariz) je razmišljal o Trockijevih pogledih na židovsko vprašanje v referatu z naslovom Potopis ne-židovskega Žida; Savelčev (Univerza Kazan) je govoril o Trockijevih vplivih na razvoj kulture v Sovjetski zvezi ter Lebedewa in Lehnert (Berlin) o Trockijevi kulturni koncepciji.

V zadnjem tematskem področju so referenti razmišljali, v kolikšni meri je »trockizem« vplival na kitajsko revolucijo — Benton (Univerza Leeds), Yin Xuyi (Peking); na špansko revolucijo — Goldfield (New York); na boj kolonialnih ljudstev — Casciola (Foligno). Sledil je zanimiv referat o odnosih med Trockim in Kollontajevo — Alexander Kan. V zaključnem delu simpozija so referenti spregovorili še o izdajah Trockijevih izbranih del in možnostih izdaje le-teh v vzhodnih deželah Evrope. V tem kontekstu je precej pozornosti vzbudil referat Kerstine Herbst (Berlin), ki je kritično spregovorila o obravnavi Trockega v sovjetski historiografiji do leta 1985.

Pričujoče poročilo zajema seveda samo nekaj ključnih misli in povzetkov iz najbolj odmevnih referatov. Ob tem moram poudariti, da so bili referati na visoki znanstveni ravni, snov so podajali eksaktno in argumentirano in z zanimanjem lahko pričakujemo zbornik s simpozija, kot so obljubili organizatorji (ob tem naj opozorim, da so organizatorji Buharinovega simpozija obljubo izpolnili, saj so prispevke z omenjenega simpozija izdali pod naslovom: »Liebling der Partei«, Nikolai Bucharin — Theoretiker und Praktiker des Sozialismus. Hamburg: VSA — Verlag, 1989). Ob tem bi veljalo še poudariti, da simpozij ni samo osvetlil življenje in delo tega velikega sovjetskega marksista ter mu tudi na ta način izkazal dolžno spoštovanje, pač pa je odprl tudi mnoga globlja vprašanja, ki so vezana na razvoj in perspektivo socializma; še več, kljub 70-letnemu »razvoju« socializma, je ta — zaradi neupoštevanja Trockijevih opozoril — še vedno na začetni točki.

Av gust Lešnik

RAZSTAVE

SLOVENCİ V LETU 1789

Razstava Narodnega muzeja

Praznovanje dvestoletnice francoske revolucije v Franciji, Evropi in pri nas je spodbudilo različne kulturne prireditve in druge manifestacije. Med osrednje prireditve na Slovenskem v spomin na to revolucionarno dogajanje je vsekakor sodila razstava Narodnega muzeja Ljubljana — Slovenci v letu 1789, avtorice Jasne Horvat. Razstavo, ki smo si jo lahko ogledali v utesnjenih prostorih Narodnega muzeja od 11. novembra 1989 do 28. februarja 1990, je ena v nizu razstav, ki sledijo programski zasnovi te ustanove v smislu projekta predstavitve zgodovine Slovencev in slovenske civilizacije.

Razstava Slovenci v letu 1789 je v veliki meri izkoristila priložnost, pokazati narodno bogastvo, ki je vse preveč skrito v muzejskih depojih in odmaknjeno od publike in strokovne javnosti. Muzejska razstava, rezultat temeljite muzeološke in historične raziskave, je v veliki meri rekonstruirala preteklost, ne v smislu videnja preteklosti v muzejskih predmetih, temveč v razumevanju različnih oblik medsebojnega vpliva dogodkov v vsakdanu določene historične dobe. Razstavljeni predmeti so verno osvetlili, pojasnili in konkretizirali misel obdobja v smislu celostne predstavitve dogajanje v obliki sinteze preteklosti. Muzejski predmet je namreč eden najbolj legitimnih preostankov preteklosti in kot tak prvovrsten zgodovinski vir, ki ga je razstava ponovno oživila. Muzejska interpretacija druge polovice 18. stoletja si za cilj ni postavila ožvitev obdobja v njegovi celovitosti, pač pa ga je z izbranimi poudarki skušala jasno in pregledno prezentirati. Postavitev je med drugim prinesla zgodovinsko sporočilo časa, obenem pa posredovala sporočilo kvalitetnega strokovnega sodelovanja številnih ustanov in strok, kar vse je omogočilo postavitev te razstave.

Novost, ki jo je češči obiskovalec muzejev vsekakor opazil, je bila v primerjavi z dosedanjimi praksami muzejske prezentacije muzejskega predmeta več kot očitna. Avtorici in oblikovalcu razstave je v pretežni meri uspelo integrirati muzejske predmete v tisti kontekst, iz katerega izhajajo, torej predmetu vrniti značilnosti, ki jih je s prihodom v muzej izgubil. Muzejski predmeti so bili konceptualno obravnavani in predstavljeni v smislu hkratnega spoznanja in izobraževanja. Po drugi strani pa so predmeti postali spodbuda in izziv raziskovalne obravnave, kar pa na žalost iz več vzrokov ni bilo izkoriščeno. Slovenske institucije s področja varstva kulturne dediščine in humanistične raziskovalne organizacije niso izkoristile priložnosti, da bi hkrati ob razstavi organizirale in koordinirale strokovno delo v obliki kolokvijev, okroglih miz, posvetovanj ipd.

Predmeti in druga sredstva komunikacije dejansko predstavljajo zgodovinske dogodke in oživljajo preteklost, tako da so ti odnosi razumljivi v predstavi celovitosti nekega obdobja. Avtorica razstave si je prizadevala predstaviti muzejske predmete tako, da bi bila jasno razumljiva njihova funkcija in njihov medsebojni odnos. V komaj opaznem nizanju predmetov je bilo moč čutiti postavitev ideje v muzejskem kontekstu, le-ta pa je osnovni pogoj za razumevanje razstave. Pomen predmeta na razstavi je povsem odvisen od poznavanja njegove prvotne funkcionalne namembnosti — kdo in v kakšnih okoliščinah ga je naredil, kdo ga je uporabljal? Te in podobne informacije razstavljeni predmeti sami po sebi obiskovalcu ne morejo dati. Na razstavi tudi ni bilo čutiti kakršnekoli hierarhije predmetov; predmeti v celoti so ubrano prezentirali rekonstruirano preteklost. Iz celotne postavitve se je namreč jasno dalo razumeti različne oblike medsebojnega vpliva med dogodki, način vsakdanjega življenja in vplive dogodkov na življenje v določeni zgodovinski dobi. Na ta način je avtorici elegantno uspelo rešiti pereč problem, s katerim se srečuje vsak snovalec razstave.

Prva pomembna razsežnost razstave je v samem 18. stoletju; razstava je namreč posvečena bistvenim pojavom tistega časa, čeprav nosi v naslovu mejno letnico 1789. Med drugim seveda predstavlja tudi bistvene dogodke leta 1789 na Slovenskem, vendar sega tudi v preteklost, da bi obiskovalec razumel čas, dogodke in posledice tega obdobja. Razstava je dala kompleksno predstavitev obdobja prosvetljenega absolutizma v slovenskem delu habsburške monarhije, s posebnim poudarkom na obdobju od sedemdesetih let 18. stoletja do leta 1789, ko se je v prostor in čas zarežala francoska meščanska revolucija. To je obdobje pol stoletja razsvetljenega absolutističnega vladanja cesarice Marije Terezije (1740—1780) in cesarja Jožefa II. (1765—1780—1790), obdobje reform in uvajanja nekaterih novosti, ki so bistveno posegle v čas in prostor

ter imele dalekosežne posledice. Rdeča nit razstave je uveljavljanje razuma oziroma racionalizma z reformnimi spremembami države na vseh področjih družbenega življenja in prizadevanja za enakopravnost slovenščine z začetki slovenskega narodnega prebujenja. Razsvetljenska misel je dotedanje navidez nepremostljive materialne, nacionalne, državne ter miselne meje in ovire v Evropi lahko preskočila. Obdobje pred francosko revolucijo predstavlja začetek nekega novega časa in nove, drugačne družbe. Terezijansko-jožefinski čas je prinesel novosti v nacionalnem vprašanju, narodnostne konture so se vse bolj izostrovale, razvijal se je zgodnji kapitalizem. Te bistvene značilnosti obdobja so bile na razstavi tudi vizuelno posebej poudarjene. Razstava se končuje z začetkom francoske revolucije in s silovito reakcijo po porazu reformne politike cesarja Jožefa II., v okviru slovenske nacionalne zgodovine pa s prvo uprizoritvijo Linhartove drame Županova Micka.

Razstavljeno gradivo je bilo razporejeno v štiri razstavne dvorane, pri čemer posamezna dvorana ni predstavljala povsem zaključeno celoto. Posamezne teme so bile označene s posebno barvo dodatnih podstavkov s spremnimi teksti in oznakami na legendah s popisom razstavljenega gradiva. Razstavljene predmeti, ki so predstavljali državo, so bili označeni z rumeno barvo, razum z modro, kmet z rjavo, gospodarstvo z drugim odtokom rjave barve, cerkev vijoličasto, slovensko narodno prebujenje z rdečo itd. Muzejski predmeti, kot osnovni muzejski komunikacijski element, dela likovne umetnosti, arhivsko gradivo, knjige, makete, zemljevidi in spremni teksti so skušali opozoriti na tipične značilnosti časa.

Prostorska stiska, v kateri deluje osrednja slovenska muzejska ustanova, je opozorila na težke razmere, s katerimi sta se morala soočiti avtorica in oblikovalec razstave. Razstava se je namreč, milo rečeno, gnetla v pretesnih prostorih Narodnega muzeja. Prostorski problem na eni strani in obilica muzejskih predmetov, ki so bili na voljo, je avtorica reševala s stilno analizo notranje bivanjske opreme. Zastarela in neadekvatna razstavna oprema je vse poskuse prostorske razbremenitve in preglednosti v veliki meri izničila ter narekovala ad hoc rešitve. Neustrezna in razstavljenim muzealijam neprilagojena razstavna oprema je narekovala kompromisne rešitve, med njimi na prvem mestu omenjam nepreglednost pomožnih legend razstavljenega gradiva. Ta stiska pa nikakor ni bila ustrezna zrcalna podoba veličine časa, ki so nam ga razstavljene eksponati impresivno ponujali.

Prva soba s poudarkom na rekonstruirani delovni sobi razumnika, opremljena s sočasnimi predmeti, je obiskovalca opozarjala na racionalizem, ki je dajal tisto moč in energijo, ki je razblinjala temo preteklosti. Spisi francoskih razsvetlencev s temeljnim naukom o naravnem pravu, o delitvi oblasti, o novih oblikah vladavine, o verski strpnosti ipd. so namreč zahtevali, da mora človek vse, kar obstoji, preveriti z lastnim razumom. Talent, marljivost in znanje so bili garant uspeha slovenskim razumnikom, ki so se odpravili v svet in se uveljavili izven meja ožje domovine. Po drugi strani pa so znanstveniki evropskega slovesa raziskovali na našem področju in v svojih znanstvenih delih seznanjali svet s posebnostmi slovenskih dežel. Izmed razstavljenih precioz naj omenim del razstavljenе zbirke mineralov mecena in fužinarskega podjetnika Žiga Zoisa, pa del botanične zbirke Karla Zoisa, ki je v svojem bogatem herbariju zbral preko 2100 primerkov rastlin. Vzporedno je bilo predstavljeno plemstvo, ki je na Slovenskem predstavljalo le 1 % celotne populacije in ki se je sporačidno le zavedalo posebnosti slovenskih dežel in med drugim tudi gojilo slovenščino kot kulturno posebnost.

Reforma vojske, administracije in denarja so bili bistveni reformni premiki, ki so pomembno vplivali na nadaljnji razvoj in ustroj monarhije. Terezijansko-jožefinska doba je bila doba razsvetljenskih reform, doba novega usmerjanja države (simbolika razstavljenih enotnih merskih enot). Konvencionalna srebrna denarna osnova je postala temelj denarne reforme, novost pa pomeni tudi pojav prvih bankovcev v srednji Evropi leta 1762. Razstava se je nazorno dotaknila preureditve sodstva (ukinitve torture in omejitev pristojnosti patrimonialnih sodišč) in reformo vojske (leta 1770 je bilo ukinjeno dotedanje vojaško najemništvo in uvedena rekrutacija z dosmrtno vojaško službo). Prevzem upravnih poslov od dvora odvisnih uradov posameznih dežel, ki so bile razdeljene na okrožja na čelu z okrožnimi glavarji in ki jih je postavljala država, so bili osnova novega in učinkovitega državnega administrativnega aparata, s čimer je postalo državno uradništvo pomemben reformni element. Lastninska struktura je doživljala bistvene spremembe, povezane z izvedeno reformo davčnega sistema. Terezijanski kataster je obdavčil lastno posest zemljiških gospodstev in dohodke iz te zemlje. Pripravljen, pa ne izpeljan reforma davčne in urbarialne regulacije na osnovi jožefinskega katastra je spreminjala položaj plemiča v položaj rentnika. Reforme so med drugim urejale tudi promet na Slovenskem, saj je prav čez to ozemlje potekalo nekaj vitalnih prometnic, ki so povezovale glavno mesto Dunaj z glavnim pristaniščem Trstom.

Življenje na gradu je bilo predstavljeno z izbranimi kakovostnimi predmeti, tako da so delno nakazani interierji, napolnjeni s predmeti iz vsakdanjega življenja opozarjali na bogastvo in okus dobe. Odbrano gradivo po vrsteh in kakovosti je odgo-

varjalo sočasni opremi plemiških domov, torej stanju, zabeleženem v zapuščinskih inventarjih in drugih sočasnih virih. Razstava je med drugim opozarjala, kako se je oprema povezovala s tradicijo; k opremi so se namreč dodajale le modne novosti, ki so le redko v celoti spreminjale celostno podobo interierjev.

Druga razstavna dvorana je bila v celoti namenjena predstavitvi razmer na vasi, ki se je v obravnavanem obdobju pod vplivom fiziokratizma bistveno spreminjala. Pomembnost zemlje je poudarjala raztresena zemlja v delu razstavne dvorane, kjer je bilo razstavljeno poljedelsko orodje. V vitrinah so bili razstavljeni originalni patenti, da pa bi se obiskovalci lahko sami seznanili z vsebino patentov, s takratno slovenščino in načinom pismenega izražanja, so jim bile na razpolago fotokopije patentov. Med razstavljenimi je zaradi svoje pomembnosti izstopal patent, ki je namesto zakupnega uvažal kupno kmečko posestno pravo, pa robotni patent, ki je omejil tlako. Čebelarstvo na slovenskem podeželju je vsekakor sodilo med pomembnejše gospodarske panoge in je bilo z razstavljenimi panjskimi končnicami še posebej poudarjeno. Marija Terezija se je zavzela za razvoj čebelarstva in je leta 1770 postavila za prvega učitelja čebelarstva na novo ustanovljeni čebelarski šoli na Dunaju priznanega slovenskega čebelarskega strokovnjaka Antona Janšo. Na drugi strani so odbrani predmeti omogočili delno rekonstrukcijo bogatejše kmečke hiše in nakazali spremembe v njeni opremi. Izbor muzejskih predmetov je navsezadnje tudi odrazil muzeologije iz srede 19. stoletja, ko so za muzeje odbirali in zbirali le lepe in kvalitetne predmete, ob tem pa zanemarjali in odklanjali predmete, ki so bili na kmetijah najpogostejši.

V tretjo razstavno dvorano je obiskovalca popeljala predstavitev delovanja manufakture v Selu pri Ljubljani, ki je opozarjala na obstoj sočasnih večjih obratov in obrti na Slovenskem (Desselbrunnerjeva manufaktura sukna, železarstvo in trgovina z železom, žebjarstvo, razvoj steklarskih manufaktur itd.). Na podlagi ohranjene Zoisove poslovne korespondence je bil izdelan poseben zemljevid, ki je prikazoval razvejanost trgovinskih povezav družine Zois. Obiskovalec se je lahko seznanil z orodjem in drugimi delovnimi pripomočki, ki so jih pri svojem delu uporabljali rudarji, rokodelci in obrtniki. Med drugim sta bila razstavljena sodček in maketa voza, ki sta služila za transport žebeljev. Kranjska je bila po arhivskih virih sodeč ena vodilnih dežel v proizvodnji žebeljev v monarhiji.

Vedute slovenskih mest so obiskovalca popeljale v meščanski interier in ga seznanjale z načinom življenja v naših mestih. Predmete iz meščanskega življenja je poudarjal navidezni dialog med namiznim posodjem iz kositra in beloprsteno keramiko. V drugi polovici 18. stoletja je kositer dobil tekmeča v izdelkih iz beloprstene keramike, ki je zaradi podobne tehnike oblikovanja (vliivanja) posnemala kositrne oblike. To posodje so v manufakturah izdelovali serijsko, torej ceneje, zato je beloprstena keramika sčasoma povsem izpodrinila kositrno posodje. Med mesti razstava posebej poudarja Idrijo z rudnikom, ki je bil tudi v tem času državni erar. Predstavljena je bila naraščajoča proizvodnja živega srebra in uvedene tehnične novosti. V letih 1767–1772 so bile po načrtih domačina Jožefa Mraka zgrajene idrijske klavže, ki jih je Albert Struna imenoval kar slovenske piramide. Mesta so bila še vedno predvsem bivališča obrtnikov, združenih v cehe, ki so ohranjali omejeno število mojstrov v posameznih krajih. Med večja mesta na Slovenskem in v sosesčini so sodila: Koper, Izola, Piran (pod Beneško republiko), Idrija, Beljak, Celovec, Maribor, Gorica in Ljubljana (cca. 10.000 prebivalcev). Najbolj razvito mesto na tem področju je bil Trst z okoli 28.000 prebivalci.

Cerkev na Slovenskem je bila predstavljena z bogatim in raznovrstnim muzejskim gradivom, s poudarkom na tipičnih svetih predmetih tistega časa (cerkvena oblačila, posoda, svetila, liturgične knjige, božjepotne podobice ipd.). Vzporedno je predstavljen jožefinizem, tipična habsburška notranja politika druge polovice 18. stoletja, ki si je zadala za cilj podrediti katoliško cerkev vplivu in kontroli državne administracije. Na drugi strani se je v okviru katoliške cerkve vzporedno širil janzenizem, ki je težil za reformo cerkve, prosvetljeno in očiščeno religijo, versko strpnost in se bori proti praznovanju in baročnim pobožnostim. Leta 1781 je Jožef II. razglasil versko toleranco; pri tem pa mu je bil v veliko oporo ljubljanski škof Herberstein. Končno je tudi slovenščina po obdobju protestantizma našla svoje mesto v verskem življenju. V drugi polovici 18. stoletja je izšla vrsta knjig z versko vsebino, med drugimi nov prevod nove zaveze, prevedena je bila maša, izhajati so začele slovenske cerkvene pesmi, molitveniki, katekizmi itd. Leta 1782 je bila na Slovenskem ukinjena vrsta samostanov, med njimi tudi najbogatejši in zgodovinsko najpomembnejši, kot npr.: Vetrin, Studenice, Žiže, Olimje, Stična, Kostanjevica, Bistra, Velesovo idr. Iz premoženja ukinjenih samostanov je bil ustanovljen verski fond. Reforma šolstva je bistveno posegla v dotedanje neurejene šolske razmere v monarhiji. Leta 1770 je Marija Terezija s posebno resolucijo razglasila šolske zadeve za »politicum«, s čimer je prišlo šolstvo pod državne pristojnosti. Štiri leta kasneje je izšla splošna šolska uredba, ki je uvedla splošno šolsko obveznost s poudarkom, da se vsi prebivalci cesarstva naučijo nemškega jezika. V šolo si je utrla pot tudi slovenščina in natisnjeno je bilo

nekaj učbenikov v slovenščini za potrebe pouka, ki so bili na razstavi posebej označeni.

Predstavitev uveljavljanja slovenskega jezika, kakor smo ga delno lahko sledili po posameznih temah skozi vso razstavo, zaključuje tretja dvorana. Slovensko narodno prebujenje se začelja z letom 1768, ko je Marko Pohlin izdal Kraynsko gramatiko. Ožbolt Gutsman je v svoji Slovenski slovnici branil materinščino pred tistimi, ki so imeli predsodke pred njo, in se boril za enoten slovenski knjižni jezik. V pesniškem almanahu Pisanice je bila prvokrat priobčena slovenska posvetna umetna pesem, med njimi omenjam Devov operni libreto Belin. Višek slovenskega narodnega prebujenja je predstavljal Zoisov krožek, ki je zbiral krog izobražencev, med njimi so bili Blaž Kumerdej, Jurij Japelj, Anton Tomaž Linhart idr. Preporoditelji so na osnovi racionalistične prosvetlilske miselnosti izgrajevali literarni in kulturni preporod, ki je bistveno vplival na utrjevanje narodne zavesti pri Slovencih. Zadnji del razstave nas spominja na 28. december 1789, ko je bila v ljubljanskem stanovskem gledališču prvič uprizorjena Linhartova Županova Micka, kar predstavlja začetek slovenskega gledališča. Da bi na ta dogodek obiskovalce še posebej opozorili, so bili na začetku in koncu razstave razvrščeni kostumi iz uprizoritve gledališkega dela Bratka Krefta Kranjski komedijanti v ljubljanski Drami.

Razstavo zaključuje dogodek v Franciji — izbruh francoske revolucije. Na tem mestu je posebej izpostavljena Deklaracija o pravicah človeka in državljana, ki jo je sprejela francoska narodna skupščina 26. avgusta 1789. Deklaracija je izrazil primer uresničitve idej o človekovih pravicah, kot so se postopoma oblikovale v dobi razsvetljenstva. Na voljo je bil slovenski prevod deklaracije, ki si ga je lahko vsak obiskovalec vzel s sabo. Na tem mestu je potrebno omeniti, da bi bil najprimernejši rok otvoritve razstave Slovenci v letu 1789 14. julij (napad na Bastiljo) ali 26. avgust (sprejetje deklaracije o pravicah človeka in državljana), pa so očitno objektivni vzroki (denar) pomaknili otvoritev v jesenski termin.

V četrti razstavni dvorani so bile razstavljene stenske tapete z gradu Jablje, Zoisov invalidski voziček (najstarejši znani po Zoisovih načrtih izdelani invalidski voziček na Slovenskem), klavikord (glasbeni instrument iz 18. stoletja) in nekaj primerkov pohištva. Pravo olajšanje v primerjavi z ostalimi prenatrpanimi razstavnimi dvoranami! Dvorana je bila namenjena tudi za tiskovne konference, okrogle mize, predavanja in posvetovanja, vendar iz različnih vzrokov ta priložnost ni bila izkoriščena. Med spremnimi razstavnimi prireditvami je potrebno na prvem mestu omeniti predstavitev Linhartove gledališke igre Županova Micka, ki so jo igralci Mestnega gledališča ljubljanskega predstavili v razstavnih prostorih 28. decembra 1989, torej natanko 200 let po prvi uprizoritvi tega prvega slovenskega dramskega dela. Zaradi prostorske utesenjenosti je bilo število gledalcev na žalost omejeno.

Obsežen razstavni katalog, ki ga je uredila avtorica razstave Jasna Horvat, oblikoval pa Marjan Loboda, je postal sestavni del razstave, v katerem so kustosi kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja in strokovni zunanji sodelavci pobliže predstavili dobo z osvetlitvijo posameznih družbenih procesov in dogodkov. V prvem delu kataloga so predstavljena posamezna področja zgodovine in kulturne zgodovine druge polovice 18. stoletja, ki dodatno osvetljujejo posamezne razstavne teme, drugi del kataloga pa obsega katalog razstavljenega gradiva. Katalog in razstavo uvajata dva daljša članka, ki sta povzela bistvene poteze časa in dogodkov, ki so to obdobje zaznamovali. Specializirani strokovni članki v prvem delu kataloga osvetljujejo posamezna področja slovenske in evropske preteklosti, med drugim npr. konstituiranje slovenske posvetne književnosti, oris šolskih in cerkvenih razmer na Slovenskem, stanovanjsko kulturo, uporabno umetnost in umetno obrt. Prenekateri članki dodajajo, drugi pa prinašajo nova spoznanja k dosedanjemu zgodovinskemu vedenju obdobja pred francosko revolucijo na Slovenskem. Prispevek o glabi poudarja, da so se v tem času pojavile na področju glasbenega ustvarjanja na Slovenskem važne spremembe, med katerimi izstopa prva (vendar neohranjena) slovenska opera »Belin«, za katero je tekst napisal Janez Damascen Dev, uglasbil pa jo je Jakob Župan. V nadaljevanju so predstavljene denarne reforme Marije Terezije in Jožefa II., prometne razmere, mesta in rudniki, botanična raziskovanja, Družba za kmetijstvo in koristne umetnosti v Ljubljani, manufakture beloprstene keramike, zvonarna in li-varna Samassa v Ljubljani, urarstvo na Slovenskem, Kornova knjigarna v Ljubljani, pa božjepotne podobice ter nekatere značilnosti kmečke arhitekture v 18. stoletju na Slovenskem. Strokovni prispevki predstavljajo nekatere značilnosti časa in mnogi med njimi so zaradi komparativnih spoznanj in svoje relativne narave prava osvežitve. Posebne pozornosti je vreden prispevek o uporabi in umetni obrti in vrsti drugih dejavnosti, ki z muzeološkimi poudarki in zaključki osvetljujejo danes pogosto zanemarjeno izvirnost v obliki in spoštovanje do ravnotežja z naravo. Vsi ti prispevki pomagajo pri odstranitvi prenekaterih tančic v dosedanjem vedenju o razmerah na Slovenskem v tem za evropsko zgodovino prelomnem obdobju.

Razstavo je spremljala intenzivna in povsod prisotna profesionalna propaganda, ki je preko različnih medijev vabila slovensko kulturno občestvo na ogled. Propa-

gandi je Narodni muzej za razmere in dosedanje prakso v slovenskih muzejih namenil nenavadno veliko pozornost in finančnih sredstev, ki so omogočala neprestano prisotnost razstave v slovenskem kulturnem koledarju. Razstavo so spremljali strokovni prispevki v slovenskih časnikih in revijah, komentarji in intervjuji na radiu ipd. Navkljub temu pa npr. sredina javna vodstva po razstavi niso naletela na odmev, kot bi ga lahko pričakovali. Razstavo je spremljal priložnostni plakat razstave, obiskovalcem pa so bili na voljo tudi blokci z emblemom razstave, koledarčki za leto 1990 in slovenski prevod Deklaracije o pravicah človeka in državljana. Razstavo Slovenci v letu 1789 v Narodnem muzeju si je v času od oktobra 1989 do februarja 1990 ogledalo nad 25.000 obiskovalcev.

Koncept razstave je bil za razmere v slovenski muzeologiji nov in predstavlja dragocen element v mozaiku postavitve celostnega prikaza slovenske zgodovine. Razstava je v svojem jedru prinašala sveže sporočilo časa s ponujenim osebnim doživetjem čara preteklosti. Postavitev namreč ni temeljila na osnovi logične in estetske razporeditve predmetov, ampak na rekonstrukciji preteklosti z njenimi zakonitostmi in značilnimi znamenji. Razstava je bila avtorsko zamišljena kot odgovor na vprašanje, kako smo Slovenci živeli v letih pred francosko revolucijo. Zahvaljujoč postavitvi predmetov v kontekst, iz katerega primarno izhajajo, je avtorici razstave uspelo obuditi v življenje obdobje druge polovice 18. stoletja. Muzejski predmeti iz avtentičnega okolja so ponovno pridobili tipične in celostne značilnosti. Ponovno ustvarjenemu in pridobljenemu kontekstu je avtorica dodala še potrebna spremna pojasnila. S tem je bilo obiskovalcu omogočeno videnje, razumevanje in občutenje naravnega in konkretnega okolja predmetov. Bistvo razstave ni bilo predstavljanje tedanjih resničnih življenjskih razmer, temveč svojevrstno doživetje te resničnosti, ki jo je nudila muzejska razstava. Na ta način razstava ni izvenela v golem predstavljanju muzejskih predmetov, nasprotno, to je bila razstava idej časa in prostora! Avtorici je uspela zadana konceptualna naloga, saj so razstavljeni predmeti predstavljali ne le sebe, ampak so poosebljali vse, kar v sebi vsebuje zgodovina.

Narodni muzej je z nekaterimi razstavami v zadnjem desetletju, s poudarkom na celostni predstavitvi stanja narodove materialne in duhovne kulture določenega časa in prostora, opozoril na spremembo v muzeološkem konceptu postavitve razstav. Z novimi pristopi je tako postal osrednje mesto muzeološke prezentacije slovenske zgodovine in narodne kulture. Razstava Slovenci v letu 1789 je kakovostni korak naprej v predstavljanju kulturne dediščine in v posredovanju in komuniciranju znanja. Narodni muzej namreč že dlje časa vodi politiko muzejske postavitve zgodovine Slovencev, projektu pa so se odzvali vsi slovenski muzeji in nekatere druge specializirane kulturne ustanove. Razstava je odsev svojega časa in ponuja gledalcu mnogo dragocenih sporočil. Prisotnost razstave in njena vpetost v evropske slovesnosti v spomin na 200-letnico francoske revolucije je nenazadnje tudi odraz odnosa sredine do zgodovine in potrjevanje njene kulture. V povezavi z zgoraj omenjenim je razstavi uspelo postati nekakšna oblika kolektivnega spomina, ki ga obiskovalcem ponuja predvsem z vzdušjem preteklega obdobja. V danih političnih in gospodarskih razmerah na Slovenskem je razstava opravila pomembno nalogo v krepitevi občutka zavesti o pomenu varovanja in ohranjanja slovenske kulturne dediščine.

Jože Podpečnik

OCENE IN POROČILA

Ivan Turk, Metka Culiberg, Janez Dirjec, **Paleolitsko najdišče Divje babe I v dolini Idrijce — zatočišče neandertalcev.** Maribor : Obzorja, 1989. 73 strani, 32 slik. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 170)

Jeseni 1989 je kot 170. številka zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije pri založbi Obzorja izšla knjižica o paleolitskem najdišču Divje babe nad Reko v dolini reke Idrijce. Vsi trije avtorji, uslužbenci Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU v Ljubljani (Turk in Dirjec sta sodelavca Inštituta za arheologijo, Culibergova pa dela na Biološkem inštitutu »Jovan Hadži«) in že eminentni raziskovalci stare kamene dobe in okolja, v katerem je živel tedanji pračlovek, so se zavedali težavne naloge pisanja poljudnega vodnika. To so na začetku knjižice, ki je posvečena dr. Mitji Brodarju in prof. dr. Francu Osoletu, še posebej omenili. Gre namreč za dejstvo, da je najdišče še vedno v fazi terenskih in kabinetnih raziskav. To pomeni, da so vsi dosedanja izsledki le trenutni in da se bo védenje o »Divjih babah« v prihodnosti delno spremenilo in verjetno, ko bo na razpolago še več novih podatkov, tudi bistveno dopolnilo in povečalo.

Skoraj točno proti severu orientiran vhod v dobrih 40 m dolgo jamo Divje babe 1, kot so jo poimenovali avtorji,¹ se nahaja 450 m nad morjem pod strmim robom Šebreljske planote. Tam se teren pod cerkvijo sv. Ivana strmo (45° in več), deloma skokovito spušča do struge reke Idrijce, ki pod jamo teče na nadmorski višini okoli 233 m. Jama je v celoti izoblikovana v neplastovitem cordevolskem² dolomitu na območju do 200 m široke, v smeri sever — jug potekajoče šebreljske pretrte cone, ki je odcepljena od knežkega preloma, ležečega v smeri jugovzhod — severozahod. Jama sta »arheološko odkrila« F. Osole in M. Brodar in sicer po predhodnem opozorilu šebreljskega domačina Jožeta Skrabarja. Vsi trije so bili leta 1977 na obisku izkopavanj v jami Trhlovci pri Divači (vodja dr. F. Leben, Inštitut za arheologijo ZRC-SAZU, Ljubljana) in takrat je Skrabar pokazal živalske kosti, ki jih je nabral kar po površju v Divjih babah. Omenjeni strokovnjaki so jih spoznali za fosilne in jih z vso verjetnostjo prisodili jamskemu medvedu. Tako sta F. Osole in M. Brodar 8. septembra 1977 prvič obiskala Divje babe in se *in situ* takoj odločila, da je treba jamo poskusno sondirati.³ V organizaciji Inštituta za arheologijo je bilo sondiranje jamskih sedimentov uspešno izvedeno leta 1978. Sistematična izkopavanja vse od leta 1980 dalje izvaja omenjena ustanova, najprej pod Brodarjevim in v najnovejšem času pod Turkovim vodstvom.

Vsebina vodnika je razdeljena na nekaj poglavij. Uvodu sledi poglavje o stratigrafiji in paleoklimi, obširno je predstavljena geokronologija, malo manj natančno so opredeljene paleolitske najdbe, prijetno presenečenje in hkrati zelo dobrodošla sta slovarček strokovnih izrazov in seznam uporabljene literature. Vsemu temu je na koncu dodan še angleški prevod.

Ledenodobni sedimenti v Divjih babah so do sedaj odkopani do globine 11,5 m (jamsko dno na prekopanem področju zaenkrat še ni bilo doseženo). Skupno so strokovnjaki označili 26 plasti. Od teh so jih zgornjih dvajset podrobneje preučili in jih razdelili v šest ciklusov, ki jih lahko stratigrafsko predstavimo od najmlajšega do trenutno najstarejšega. **Prvemu ciklusu** pripada holocenska humusna plast 1 s sporadičnimi najdbami prazgodovinske keramike in s kostmi domačih živali. V globino sledi nato **drugi ciklus** s plastmi od 2 do 7. Plast dve vsebuje ostrorobi grušč, ki je lokalno zlepljen v brečo s kalcitnim vezivom. Ostale plasti so sestavljene iz diagenetsko različno preoblikovanega grušča in osnove. Plast 4 je močnejše krioturbatno nagubana, v plasteh 3 in 7 so ostanki podora. Palinološke raziskave so pokazale, da je v teh plasteh prisoten predvsem pelod iglavcev (bor, smreka, macesen) in le v manjši meri listavcev (jelša, lipa, leska, črni gaber). Antrakotomske analize so pokazale, da je lesno oglje iz tega ciklusa pripadalo boru, smreki, jesenu in gabru. Ostanki pleistocenske

¹ Jama vodi jo v jamskem katastru Jamarske zveze Slovenije pod zaporedno številko 812: Spodnja jama »Divje babe« (sinonim: Jama v Divjih babah — dolnja; domačini namreč celoten, težko dostopen teren pod sv. Ivanom imenujejo Divje babe). Po teh podatkih (jama je 19. 7. 1950 prvi obdelal pokojni slovenski koleopterolog Egon Pretnar) je dolga 40 m, višinska razlika med vhomom in zaključkom jame je +1 m in nadmorska višina 340 m (cf. R. Gospodarič et al., Osnovna speleološka karta Slovenije, list Bled 3 /1:50.000/, Postojna 1976, 46). Za razliko od zgornje jame »Divje babe« (kat. št. 811) poznamo še več jam s tem imenom: npr. Divje babe nad Doblarjem (desni breg Soče, kat. št. 711, cf. P. Habič et al., Osnovna speleološka karta Slovenije, list Tolmin 4 /1:50.000/, Postojna 1976, 56) itd.

² Cordevol (geološko) = spodnji del zgornje triade.

³ Podatki v arhivu F. Osoleta: Seznam kraških jam 2 — eventualna najdišča paleolitika; po Osnovni speleološki karti Slovenije, list Bled 3 (1980), 13 (tipkopis).

favne pripadajo predvsem jamskemu medvedu, druge živali so le poredko zastopane (npr. rjavi medved, volk, alpski svizec, navadni jelen, gams). Paleolitske najdbe so izkopali v plasteh 4 (A-kulturni horizont), 6 (B-kulturni horizont) in 6/7 (C-kulturni horizont). **Tretji cikel** sestavljata plasti 8 in 9 iz različno korodiranega grušča in osnove. Grušč v plasti 8 je močno prepojen s fosfati, nekje zlepljen v brečo, drugje prepojen s tanko fosfatno skorjo. Poleg večjih podornih skal so med gruščem našli tudi ostanke kapnikov. Živalski ostanki so v veliki večini spet pripadali jamskemu medvedu, ostalih vrst je malo. Odkriti pelod je bil prisojen boru, smreki, jelši, lipi in brezi, oglje pa samo boru. Paleolitske najdbe so redke in pripadajo horizontu D (plast 8).

Četrty cikel obsega plasti 10—14. Vse sestavljata delno zaobljen grušč in »meljnata« (cf. Turk) frakcija. Sedimenti so delno zlepljeni s fosfatnim vezivom. Med favno prevladuje jamski medved. V plasteh tega ciklusa so odkrili pelod bora, smreke, jelke, vrbe in breze, oglje iz paleolitskih kurišč je vsebovalo ostanke bora in smreke in le delno jesena in topola. Paleolitskih najdb je v tem ciklusu največ in tvorijo kulturni horizont E. **Petemu ciklusu** pripadata plasti ostrorobega grušča 15 in 16. Slednja je tudi krioturbatno nagubana in prepojena s fosfati, ki imajo svoj izvor v sedimentih četrtega ciklusa. V teh plasteh so odstranili večji skalni podor, ki verjetno dokazuje živahno tektonsko aktivnost. Analizirani pelod je pripadal boru, oglja v teh plasteh niso našli. Favni ostanki so redki in poleg jamskega medveda pripadajo le še kuni. V kulturnem smislu je ta cikel plasti sterilni. V **šesti ciklusu** sodijo gruščnate plasti od 17 do 20. V tem ciklusu sta dve prepojitvi s fosfati (pl. 18 in 20), v plasteh 19 in 20 je breča s kalcitnim vezivom. Živalski ostanki pripadajo jamskemu medvedu, volku, kuni in navadnemu jelenu. Večina lesnega oglja iz kurišč je iglavskega izvora (bor, smreka), od listavcev je zastopan le jesen. Odkriti pelod pripada izključno boru. Paleolitski ostanki so redki in so označeni kot horizont F (plasti 17 a₂ in 18), G (pl. 19/20) in H (plast 20). — Na osnovi favniških, florističnih in kulturnih najdb ter radiometričnih datacij (¹⁴C), ki so jih naredili na inštitutih v Zagrebu, Kölnu in v Kanadi, postavljajo avtorji plasti 20 do 2 v čas od konca starejšega (W I) do prve polovice srednjega (W I/II) würma po alpski geokronološki lestvici. Razpon absolutnih starosti plasti se giblje od več kot 53.000 let pred sedanjostjo (plast 20) do okoli 35.000 let pred sedanjostjo (plast 2). V klimatskem smislu pa avtorji stratigrafski niz hipotetično razlagajo (žal ne najbolj posrečeno) sledeče (str. 12): — plasti 20—15: stadial (v začetku toplejši in bolj suh kot naslednja dva stadiala), — domnevni interstadial, — plasti 14—8: stadial (v začetku zelo mrzel in ves čas zelo vlažen), — domnevni interstadial, — plasti 7—2: stadial (manj vlažen od predhodnega, proti koncu zelo vlažen in hladen).

Tako razlago bi lahko strokovnjak z ustrezno izobrazbo iz geologije kvartarja primerno komentiral! Med slikovnimi prilogi v tem delu vodnika so zelo nazorno prikazani npr. kronostratigrafski pregled plasti in poskus vzporedbe v širšem evropskem prostoru (sl. 3, str. 5) in pregled živalskih vrst po plasteh (sl. 5, str. 9). Upravičenost prikaza standardiziranih krivulj vseh posamičnih zob in kosti jamskega medveda (sl. 6, str. 10), nadalje standardizirane krivulje povprečnih velikosti kostnih fragmentov in posamičnih zob jamskega medveda (sl. 7, str. 13), standardiziranih histogramov kostnih odlomkov okončin mladih in odraslih medvedov (sl. 8, str. 15) itd., je za poljudno publikacijo močno vprašljiva; prejkone bi objava bolj sodila v strokovno revijo. Se pripomba k podpisom pod ilustracijami: nekoliko moti (ni na evropskem nivoju), da se angleški prevod ne začne v novi vrstici (to je predvsem nerodnost urednika serije) — veliko prostora namreč s tem ni prihranjenega.

V nadaljevanju se malo podrobneje pomudimo pri poglavju o paleolitskih najdbah (str. 28 ss). Vse arheološke najdbe v horizontih A — H naj bi po avtorjih pripadale kulturi srednjega paleolitika ali moustériena. Njen nosilec je neandertalec, izumrla podvrsta človeka (*Homo sapiens neandertalensis*). Njegovih skeletnih ostankov v Sloveniji zaenkrat še niso odkrili (svetovno znane so najdbe neandertalskih osebkov iz Krapine, Vindije in Velike pečine v Hrvaškem Zagorju) niti v enem od osemnajstih moustérienskih najdišč.⁴ Moustérien časovno obsega obdobje od začetka zadnje medledene dobe (interglacial Riss/Würm) do polovice srednjega würma (prva polovica interstadiala W I/II) ali absolutno gledano med 120.000 do 35.000 leti pred sedanjostjo. Med arheološkimi najdbami je bilo v Divjih babah izkopanih 405 kamenih artefaktov iz kremenca slabše kakovosti (lokalni roženci in tufi). Artefakti so bili v večini primerov v jamo prinešeni že izdelani. Razbitine, odkruški in luske so redki, vendar kljub

⁴ Poleg Divjih bab so v predalpskem svetu še naslednje jame: Jama pod Herkovimi pečmi pri Radljam, Spehovka pri Zg. Dolici, Mornova zijalka pri Šoštanju, Njivice pri Radečah, Matjaževa kamre pri Rovtahn in Apnarjeva jama pri Libojah; na Notranjsko-primorskem krasu poznamo do danes Betalov spodmol in Vilharovo jama pri Postojni, Postojnsko jama, Parsko globino pri Pivki, Županov spodmol pri Saječevah in Črni kal nad Koprom. Na Dolenjskem je edino jamsko najdišče Marovška zijalka v Mačjem dolu pri Sentlovrencu. Poleg naštetih jam so znana še štiri najdišča na prostem: Blatni vrh pri Jurkloštru, Kostanjevica ob Krki, Hruševca pri Vrhniki in Dobravlje na Krasu.

temu zadosten dokaz, da so tedanji ljudje v jami orodja, če že ne izdelovali, vsaj popravljali. Zapis o artefaktih je v vodniku skromen. Deloma je to zaradi še nedokončanih raziskav razumljivo, vendar opis ni prav nič lapidaren — Turka in Dirjeca namreč bolj kot arheološke najdbe zanimajo paleontološki ostanki, Culibergova pa je tako ali tako biologinja. Škoda, že zaradi naslova knjižice. Še beseda, dve o nekaj nejasnostih. Med drugim avtorji vodnika pravijo (str. 29), da celotni poznani zbirke moustérienskih kamenih orodij ni ravno pester, saj po njihovem obsega le kakšnih deset osnovnih orodnih tipov. Ta trditev ni povsem resnična, saj je v letih 1950—1960 danes že pokojni francoski strokovnjak François Bordes razdelil srednjepaleolitska (moustérienska) orodja v 63 tipov.⁵ Te tipe orodij je razdelil v 10 skupin, ki obsegajo: 1. levallois orodja, 2. moustérienske konice in limase, 3. strgala, 4. mlajšepaleolitske tipe orodij, 5. orodja z izjedo in nazobčana orodja, 6. strgače, rezače in sekače ter obličje, 7. pečljate konice in orodja s pečlji, 8. obojestransko ploskovno obdelana listasta orodja, 9. prodnjake, dvostrane prodnjake in polprodnjake, 10. rabljene in površno obdelane odbitke, psevdorodja. Tem skupinam se kot orodja, ki še nastopajo tudi v srednjem paleolitiku, pridružujejo pestnjaki (najmanj 15 tipov). Po mnenju avtorjev je zbirka orodij iz Divjih bab zelo enostavna, saj pravijo, da do sedaj izkopani orodni ansambel sestavljajo **t. i. netipična orodja**.

Tako preproste pa zadeve v paleolitski arheologiji le niso! Mnenje avtorjev je komaj sprejemljivo, saj je pod terminom npr. atipičen sveder (št. 35 sensu F. Bordes, o. c.) označeno orodje zelo tipično! Zato pri branju tega poglavja žal dobimo vtis, da avtorji (spet predvsem Turk in Dirjec, ki sta arheologa), ne priznavajo mednarodno priznane in v svetu vsesplošno rabljene tipološke liste za srednji paleolitik.⁶ Navedena trditev še toliko bolj pride do izraza, če si npr. ogledamo barvno sliko 21 (str. 40). V spremnem besedilu piše, da je upodobljeni artefakt primerek lepo retuširanega strgala na klini iz tufa. Drži le petrografski podatek, saj je orodje resnično izdelano iz tufa. Strgala na klini pa tipološke liste ne poznajo! Morda je avtorje zavedla dolžina orodja in so tako nehotе uporabili ta termin, ki pa je čista skovanka. V paleolitski arheologiji poznamo sicer različna praskala na klini, vendar so to tipična mlajšepaleolitska orodja, ki z moustérienom nimajo prav nič skupnega. Naš obravnavani artefakt predstavlja namreč primerek dvojnega ravnega strgala (tip 12),⁷ ki ima poleg vsega na bazi še ostanek diedričnega talona in je bil prejkone izdelan s posebno, t. i. levallois tehniko odbijanja. Napaka, še hujša, je žal tudi v angleškem tekstu, kjer piše, da je to »a well retouched rasper on a blade«. Kot je znano, angleško govoreče dežele uporabljajo za strgalo termin »side scraper« (za razliko od praskala: »end scraper«). V našem primeru bi se angleški tekst moral glasiti: »side scraper — double straight«. Podobna napaka je tudi na sl. 20 desno (str. 38), kjer piše, da je to primerek ravnega strgala. Ni res! Desni primerek je strgalo s stanjšanim hrbtom (tip 27), ki je po dorzalni (hrbtini) strani poleg vsega še ploskovno retuširano. V poljudnoznatenstvenih tekstih se take napake ne bi smele pojavljati, ker gre pri tem za (sicer nenamerno) zavajanje najširšega kroga bralcev in ljubiteljev arheologije. Kljub tem drobnim spodrsrljajem večina v vodniku predstavljenega teksta prav nič ne izgubi na veljavi. Morda imam o za odvečno le preobširno opisovanje paleontoloških značilnosti (predvsem jamskega medveda), saj je naslov vodnika kljub vsemu »Paleolitsko najdišče... itd.« Zato naj na tem mestu še enkrat poudarimo, da je z arheološkimi najdbami najbogatejši E-kulturni horizont: do sedaj je dal 262 sileksov, od tega je kar 154 tipološko opredeljivih orodij (cf. S. Petru, o. c., 52 s), ki jih Petrujeva bolj ali manj upravičeno stavlja v nazobčani moustérien. Avtorji vodnika se kulturno podrobneje ne opredeljujejo in zaenkrat ostajajo pri moustérienu v širšem smislu. Artefaktov v ostalih kulturnih horizontih je premalo, da bi jih v okviru moustériena še naprej delili (poleg nazobčanega poznamo še levallois moustérien, moustérien z acheuléensko tradicijo, tipični moustérien in moustérien tipa La Quina oziroma La Ferrassie ali charentien). Ta delitev bo v Divjih babah morda možna kasneje, ko bo na voljo več najdb (izkopavanja se bodo zanesljivo nadaljevala še vrsto let). Še pripomba k tekstu na str. 32—35, kjer avtorji obravnavajo »čisto arheološke probleme«, ki na vsak način sodijo v strokovno revijo ali pa za debatno mizo in nikakor ne v poljudno publikacijo. Tudi ne drži trditev, da v Sloveniji spadajo vsa moustérienska najdišča ali v W I ali pa v prvo polovico interstadiala W I/II (str. 35): Avtorji so pozabili na najdbe »toplodob-

⁵ Več kot četr stoletja je to mednarodno priznana tipološka lista, cf. F. Bordes, Le complexe moustérien: moustériens, levalloisiens et tayaciens. L'Anthropologie 55, 1951, 1 ss; idem, Typologie du Paléolithique ancien et moyen. Memoire No 1, Bordeaux 1961.

⁶ Kljub temu pa v seznamu literature citirajo za slovenske (in jugoslovanske) razmere prevedeno in prirejeno Bordesovo tipološko listo, cf. V. Pohar, Tehnika izdelave in tipologija staro- in srednjepaleolitskega kamenega orodja. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 7, 1979, 15 ss.

⁷ Do enakih rezultatov je prišla v svoji raziskavi tudi Simona Petru (Sedimentl, paleontološka in kulturna vsebina v srednjepaleolitskih jamskih postajah Slovenije, Odsek za geologijo VTOZD Montanistika FNT v Ljubljani, 1989 /dipl. naloga v tipkopisu/ 52). Škoda je le, ker avtorji njenih izsledkov (če so ji že prepustili material v obdelavo), ki so znanstveno povsem na solidni višini, v vodniku niso upoštevali.

nega« moustériena iz R/W interglaciala, npr. B-kultura Betalovega spodmola, najdbe iz Jame pod Herkovimi pečmi pri Radljah in Vilharjeva jama pri Postojni.⁸

Ce povsem za konec v tem kratkem komentarju vodnika (v katerem še najbolj pogrešamo dober zemljevid z lego najdišča) pogledamo sl. 29 (fotomontaža na str. 61) z naslovom »Divje babe 1 nekoč in danes«, vidimo, da slika vsekakor ni primerna v kontekstu vodnika in je velika napaka urednika serije, da je dovolil objavo take zmotvirane fotografije! V tem primeru gre vsekakor za šalo (čeprav raziskovanje stare kamene dobe res ni šaljivo — to predobro poznajo tako avtorji sami, kot še mnogi drugi, ki so kdaj sodelovali pri takem in podobnem terenskem delu),⁹ zato bi vsi trije možakarji na fotografiji morali kaj urno poskakati v zrak in bežati pred obema grizljivima, ki »hlačata« iz jame. Taka ilustracija pa bi bolj sodila v Pavliho ali Kaj, in ne v ugledno serijo kot so Kulturni in naravni vodniki Slovenije.

Draško Josipovič

Karl A. Wittfogel, Orijentalna despocija. Uporedno istraživanje totalne moči. Zagreb : Globus, 1988. 478 strani.

Knjiga K. A. Wittfogla »Vzhodna despotija« se je v prevodu pojavila na jugoslovanskem knjižnem trgu s precejšnjo zamudo. Pred mnogimi leti, ko je prvič izšla (1952), je vzbudila precejšnjo pozornost. Nekateri so pritrdjevali njegovi razlagi »nezahodnih« družb, drugi so jo zavračali. Eni in drugi so pripadali različnim teoretičnim usmeritvam. Nekateri med njimi, na primer A. Toynbee, so sodili, da Wittfogel z razlago teh družb obnavlja stari grški mit o slabi Aziji in dobri Evropi. Nekateri so zavračali protikomunistični značaj njegove knjige. Avtor je v uvodni besedi k izdaji knjige leta 1962 (izšlo je več izdaj in tudi prevodov) zapisal, da sta dva aspekta knjige takoj pritegnila pozornost, poskus opredeljevanja specifičnosti »nezahodnega«, polupravljalskega sistema despotske oblasti in razlaga komunističnega totalitarizma kot totalne upravljalske in še bolj despotske variante tega sistema (str. 5). Po njegovem mnenju socialistične oziroma komunistične dežele (za te predvsem gre, a ne samo za te) nadaljujejo razvoj orientalskega despotizma. Pri tem avtor omenja Sovjetsko zvezo in Kitajsko. Ta razvoj se od nastanka države in razredne družbe do današnjih dni loči od razvoja »zahodnih« dežel. To je očitni politični zaključek knjige.

Wittfogel je bil v dvajsetih in v začetku tridesetih let pisec marksistične usmeritve oziroma komunističen marksist, kakor je sam o sebi zapisal. Zgodovino Kitajske je začel raziskovati v času Weimarske republike. Svoje spise je objavjal v različnih revijah, tudi v SZ. Napisal je tudi knjigo »Wirtschaft und Gesellschaft Chinas« (Leipzig, 1931). V obravnavanem delu obžaluje, da ruski prevod te knjige ni izšel (str. 23, 39). Napisal je tudi knjigo »Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft« (Wien, 1924). Sodeloval je v znani razpravi o azijskem produkcijskem načinu v dvajsetih in v začetku tridesetih let. Pred fašizmom se je umaknil v ZDA, nekaj časa bival na Kitajskem (1935—1937), pozneje je bil profesor za kitajsko zgodovino na washingtonski univerzi. V obravnavani knjigi je strnil poglede ne le na Kitajsko, ampak tudi na razvoj »nezahodnih« družb. Nekateri pristaši azijskega produkcijskega načina, ki ga povezujejo z razvojem azijskih oziroma neevropskih ljudstev, imajo njegovo knjigo za klasično delo tega produkcijskega načina.

Wittfogel jo je (poleg uvodne besede in predgovora) razdelil na deset poglavij. Tem je dodal obsežno bibliografijo in imensko kazalo. Žal knjiga nima stvarnega kazala. Delo ima avtor za komparativno študijo, nakazuje razlike med »zahodnim« in »vzhodnim« razvojem. Pritrditi mu kaže, da razumevanje sveta zahteva tudi razumevanje njegovega vzhodnega dela. Tega še vedno premalo poznamo. Wittfogel sodi, da sta Marx in Lenin za razumevanje »vzhodnih« dežel mnogo storila, celo zaokrenila pojasnjevanje njihovega razvoja. V knjigi je zapisal, da ni imel predstave o možno daljnosežni analizi »vzhodnega« despotizma, ko je pozimi 1922—1923 začel pod vplivom M. Webra študirati hidravlične družbe in državno ureditev. Leta 1924 je, tudi pod vplivom Marxa, ugotovil, da v azijski družbi vlada birokratsko-despotska država. Globlji pogled v značaj sovjetske družbe mu je omogočil boljše razumevanje strukture in ideologije birokratskega despotizma. Pri ponovnem preverjanju Marxovih idej

⁸ Betalov spodmol: F. Osle, Betalov spodmol, obdelava in vrednotenje gradiva, zbranega v letih 1947—1953; elaborat (C2-0537) v tipkopisu, 1—2, FNT-montanistika, Ljubljana 1987; Jama pod Herkovimi pečmi: F. Osle, Paleolitik iz jame pod Herkovimi pečmi. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 8, 1980, 7 ss; Vilharjeva jama: F. Osle, Srednji paleolitik. Praistorija jugoslavenskih zemelj 1, 1979, 161 ss in M. Brodar, Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971—1982. Arheološki vestnik 36, 1985, 28.

⁹ Izkopavanja so zaradi zahtevnosti pristopa do najdišča zahtevala, na žalost, svoj davek. Pri obisku izkopavanja se je 24. 7. 1984 smrtno ponesrečil prof. Jože Stucin iz Cerknega (glej »In memoriam«: I. Turk, Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Šebreljah. Idrijski razgledi 29—31 (1984—1986), 1986, 5 ss).

je spoznal, da ta ni ustvaril pojmovanja »azijske« družbe, ampak jo je našel oblikovano pri klasičnih nacionalnih ekonomistih. V mnogem se je z njimi strinjal, a ni izvedel zaključka, ki je nujno sledil iz njegove razredne teorije, da je bila v agrarnem despotizmu Vzhoda managerska birokracija vladajoči razred (39–40). Celo več. Wittfogel je zapisal, da je Marx značaj »vzhodnega« vladajočega razreda zameglil. V razmerju do starejših piscev pomeni njegovo mistificiranje značaja tega razreda korak nazaj (363). Ni izključeno, da je Marx azijski produkcijski način enačil z arhaičnim, zato v tej zvezi ni mogel pisati o vladajočem razredu. Z omenjeno »dopolnitvijo« Marxa, a ne le z njo, se je Wittfogel oddaljil od Marxa in prestavil svoj pogled na hidravlično, vzhodno, azijsko, agromanagersko, agroburokratsko družbo oziroma vzhodno despotijo, kakor nezahodno družbo imenuje. Sodi, da najbrž v teh deželah brez zunanjega vpliva nikjer ni prišlo do sprememb. Kolonialna vladavina v Indiji in drugih deželah je ustvarila predpostavke za netotalitarni razvoj. Te dežele so danes politično svobodne in površno modernizirane. Njihove voditelje pa močno privlači ideja birokratsko-managerske ureditve, ki daje državi vseobsegajočo avtoriteto, nebirokratski in privatni sektor pa drži v pokorščini in ga slabi. Za Rusijo meni, da je bila dežela obrobno področje vzhodnega sveta pod močnim vplivom Zahoda. Zahodni vpliv je izzval radikalne spremembe v mišljenju in politiki. Spomladi 1917. leta so poskušale ruske antitotalitarne moči izvesti socialno revolucijo, ki jo je Marx 1853 predvideval za Indijo. Te moči so jeseni istega leta premagali boljševiški prvoborci nove totalitarne ureditve. Antitotalitarne moči so bile poražene, ker niso znale izkoristiti latentne demokratične energije v kratkotrajni odprti zgodovinski situaciji (42). Wittfogel meni, da je Lenin proti koncu življenja veroval, da se Rusija razvija v smeri »azijske restavracije«. To predvsem zato, ker ni prišlo do zmage socializma v razvitih industrijskih deželah in ker v deželi ni bilo neposrednega demokratičnega nadzora tipa pariške komune, ki ga je terjal tudi Marx, zato je prišlo do birokratizacije družbe. Gospodarji sovjetske Rusije so zadržali značilnosti agrodespotske družbe, monopolistični položaj svoje vladajoče birokracije. Nacionalizirani industrijski aparat nove polmanagerske ureditve ji je dal nove moči organizacije, propagande in fizične prisile. To je omogočilo uničenje drobnih kmečkih proizvajalcev kot gospodarske kategorije. Popolna kolektivizacija je pretvorila kmete v poljedelske delavce, ki so morali tlačniti za enega samega gospodarja, novo »aparatsko državo« (414–417).

Rusija se je v 20. stoletju zelo hitro industrializirala, Kitajska pa je ostala agrarna dežela. Tudi tu so komunisti uvedli polmanagersko ureditev. S kolektivizacijo poljedelskega gospodarstva pa se je dežela spremenila v popolno managersko ureditev. Tudi za druge azijske dežele, razen Japonske, je Wittfogel prepričan, da se ne bodo razvile v mnogocentrične in demokratične družbe Zahoda, čeprav so se začele v mnogih nekomunističnih deželah »diverzne« spremembe, izzvane v glavnem z zunanjimi močmi. Za te dežele je bila Kitajska mnogo bolj privlačna kakor Rusija, ki so jo imele za evropsko deželo. Azijski socialisti in nacionalisti (Nehruja ima Wittfogel za socialista; zapisal je, da se je 1927 v Bruslju udeležil prvega mednarodnega kongresa »Lige proti kolonialnemu zatiranju«, ki so ga organizirali komunisti, kar mu očitno zameri) so bili sovražni zahodnemu imperializmu. To je bil vzrok za popularnost, ki so jo uživali komunistični režimi v nekomunistični Aziji. Drugi zelo pomemben vzrok je bil občutek intelektualne sorodnosti in navdušenja, ki so ga mnogi nekomunistični politiki kazali za komunistično managersko državo. Kapitalistična kolonizacija v tristo letih kolonizacije na Vzhodu ni razvila nikakršne mnogocentrične družbe, ki bi temeljila na močnem srednjem razredu, organiziranem delavstvu in neodvisnih kmetih. Zakaj tako, Wittfogel ne pojasnjuje. Po neodvisnosti se je večina nekomunističnih dežel Vzhoda zavzela za parlamentarne oblike vladavine. V nekaterih deželah, na primer v Indiji, nadaljuje Wittfogel, voditelji resno pojmujejo svoje demokratično prepričanje, a v različnih institucionalnih vezeh lahko imajo iste oblike vladavine popolnoma različen značaj. Pri tem se Wittfogel sklicuje na primere iz rimske zgodovine. Ne kaže prezreti, dodaja Wittfogel, da so v večini ustav suverenih azijskih držav neposredno ali posredno proglasili načelo podržavljenja za osnovno obeležje svojih režimov. Azijski voditelji niso nikoli razumeli Marxove »azijske« misli, njegove teorije azijskega produkcijskega načina, po kateri je privatna lastnina usodno sredstvo za premagovanje »azijske« družbe, ki jo je država prerasla. Če te Marxove misli ne razumejo zahodni socialisti, bi jo morali vsaj azijski. Javno mnenje v zahodnih deželah tudi ni trdno v svoji oceni oblik in funkcij managerske birokracije in tudi ne v oceni oblik in funkcij privatne lastnine ter privatnega podjetništva. Zahodni avtorji, učitelji, politiki, ki ne razumejo smisla svoje institucionalne in kulturne dediščine, so slabo pripravljeni na uresničenje svojih ustvarjalnih možnosti. Slabo so pripravljeni za boj proti komunističnemu totalitarizmu. Vojaška pripravljenost in odločna gospodarska politika sta vsekakor nujni, a sta samo dve predpostavki med njimi. Najvažnejše in najnujnejše je globoko spoznanje večlinijskega toka zgodovine ter spoznanje možnosti in nalog, ki jih ta dejstva omogočajo svobodnemu človeku (422).

Pred leti sem večkrat dokazoval (Teorija formacij družbe, Ljubljana, 1979 itd.), da je Marx azijski produkcijski način povezoval z arhaično družbo. Res se je, kakor trdi Wittfogel, Marx opiral na nacionalne ekonomiste, a ne le na te, ki so pisali o Aziji. Pozablja pa, da je bil Heglov učenec. Wittfoglu verjamem, da je začel pod vplivom M. Webra študirati azijsko hidravlično družbo in državno ureditev. V tistem času so marsikoga pritegnile Webrove primerjalne študije in razlaga azijskih družb. Znani ekonomist J. Varga se je v svojem prvem članku, v katerem se je v dvajsetih letih zavzemal za azijski produkcijski način, nanj skliceval. Zato in tudi zaradi nekaterih drugih vzrokov menim, da se opravičeno zastavlja vprašanje, v kakšni meri je M. Weber s svojimi pogledi na azijsko družbo v dvajsetih letih vplival na razlago Marxovega pojmovanja azijskega produkcijskega načina kot razredne družbe v Aziji. Wittfoglovo pričevanje takemu razmišljanju ne nasprotuje. V istem času so (nekateri) japonski marksisti Marxovo pojmovanje azijskega produkcijskega načina razlagali kot prehodno obdobje med arhaično in razredno družbo. Res je, da je med marksisti že Plehanov, najbrž prvi, če takega mnenja ne pripisujemo Marxu in Engelsu, sodil, da sta se Evropa in Azija različno razvijali. Prepričan je bil, da je Marx po Predgovoru »H kritiki politične ekonomije« svoje mnenje o zaporedju družbenih oblik spremenil in je azijski produkcijski način postavil vzporedno z antičnim in fevdalnim načinom proizvodnje. Zakaj je Plehanov tako sodil, ni raziskano oziroma pojasnjeno. Njegova sodba, vsaj zdí se, je ostala v njegovem času brez odmeva. Nanj se tudi zagovorniki azijskega produkcijskega načina v dvajsetih letih niso sklicevali. Vzhodne dežele pa je imel za despotske. Mednje je prišteval tudi Rusijo, kjer je obstoj fevdalizma zanimal. Tako sodi tudi Wittfogel. Lenin je v tem, a ne le v tem, Plehanovu nasprotoval. Lenin ni, bil nikoli, pristaš azijskega produkcijskega načina, zato se mu v poznejših letih, kakor sodi Wittfogel, ni mogel odreči. Tako se Wittfogel pri razlagi »hidravličnih« družb (najbrž) neopravičeno sklicuje na Marxa in Engelsa, povsem neopravičeno pa na Lenina in Trockega. Pri tem nekatera Marxova stališča nesporemljivo in na nerazumljiv način razlaga. Tako je znano zaporedje produkcijskih načinov (azijski, antični, fevdalni, buržoazni) v Predgovoru »H kritiki politične ekonomije« zapisal, da je tu Marxa politika vodilo pero Marxa teoretika (366). Omenjeno zaporedje pa Marx ni zapisal le v omenjenem besedilu. Strinjam pa se, da ima Marxovo zaporedje, kakor je zapisal, miselno-tipološki, ne pa zgodovinsko-evolucijski značaj, če s tem označujemo, da omenjeno zaporedje ne velja za vse dežele. Tej trditvi pritrujuje Marxovo razpravljanje o razvoju nekaterih dežel in tudi njegovo načelno stališče.

Večina zagovornikov azijskega produkcijskega načina pred drugo svetovno vojno je ta način proizvodnje povezovala z razredno dokapitalistično strukturo azijskih (razen Japonske) oziroma azijsko-afriških dežel (Egipt). Wittfogel sodi, da je produkcijski način oziroma hidravlična družba (v središču, periferiji in superperiferiji) obsegala še Južno in Srednjo Ameriko, mnoge dežele Afrike od nastanka razredne družbe do današnjega časa, mavrsko Španijo, cesarski Rim, Bizanc, Rusijo, Turčijo do današnjega časa itd. Razredna družba je nastala z državo. Wittfogel je zapisal, da se primitivni režimi ločijo od državnih, če voditelji svoje funkcije opravljajo profesionalno.

Za razpravljalce o azijskem produkcijskem načinu pri nas je značilno, da ga različno pojmujejo in razlagajo. B. Đurđev je bil prvi, ki je o njem razpravljal pred več kot tremi desetletji. Povezoval ga je z družbeno strukturo med arhaično in razredno družbo oziroma s kastovsko ureditvijo družbe. Za njim o azijskem produkcijskem načinu dalj časa niso razpravljali. Danes prevladujejo razprave, ki ga povezujejo z »vzhodnimi« družbami. Raziskati bo treba, v kakšni meri je k temu pripomogla Wittfoglova knjiga.

Wittfogel je knjigo zasnoval kot primerjalno študijo »hidravličnih« in »zahodnih« družb. Bralec bo v njej našel mnogo koristnega in mnoga opozorila, ki pričajo o razlikah med vzhodnimi in zahodnimi družbami. V korist njegovega prizadevanja bi bilo, če bi se pri navajanju razlik omejil le na nekatere hidravlične družbe v določenem časovnem zaporedju ali upošteval predvsem te in druge le v manjši meri kot dokazilo o razširjenosti teh družb. Tako pa primere, ki naj pričajo o razlikah in v prid njegovim stališčem navaja iz različnih družb v zelo različnih časovnih razdobjih, iz stoletij pred našo ero do najnovejšega časa. Tako navajanje primerov ni v prid knjigi.

Wittfogel sodi, da je v hidravličnih družbah razredna družba nastala endogamno ali z osvajanjem. Te družbe so nastale, najbrž bi morali reči prvotno, na osnovi velikih gradbenih del, ki so bila nujna za poljedelsko proizvodnjo. Prvotno zato, ker so po avtorjevi sodbi hidravlične družbe nastale tudi tam, kjer ni bilo umetnega namakanja. Wittfogel meni, da so velika namakalna dela terjala 20–30 % delovnega časa kitajskih poljedelcev, v indijskih vaseh celo več kot polovico (55). Za tako delo je bilo poleg izkušnje in predvidevanja nujno skupno delo, njegovo premišljeno vodenje, upravljalška spretnost in organizacijska sposobnost vrhovnega vodstva in njegovih pomočnikov. Nujno je bilo tudi kaznovanje in prisila. Tako je reakcija na naravo odločilen element v nastajanju hidravlične ureditve. Zato je hidravlična družba, ki ima tudi nekatere lastnosti drugih agrarnih družb, specifična po naravi in pomenu dveh

osnovnih elementov: hidravlični organizaciji in agrarni hidravlični despotiji. Delovna povezanost obeh elementov ustvarja operativno celoto, ki se lahko obdrži tisočletja, najbolj despotika med vsemi predindustrijskimi visokimi kulturami je preživela vse svoje institucionalne tekmece (176).

Wittfogel sodi, da je bila kijevska Rusija fevdalna oziroma zgodnjefevdalna in fevdalna; pripadala je zgodnjefevdalnemu in fevdalnemu svetu Evrope. To utemeljuje s tem, da je vladar sprejemanje političnih odločitev »delil z ljudsko skupščino (veče) in senatom (bojarska дума)«. Plemiči so imeli absolutno zemljiško lastnino, ki so jo baroni Zahodne Evrope izbojevali šele konec srednjega veka. Plemiči, mesta, vsaj večja, niso plačevali nikakršnega davka. Tako je bilo tudi na Zahodu. Podložniki so plačevali davek suverenu. Tatari, ki so hidravlično ureditev prevzeli na Kitajskem, so razdejali neorientalsko kijevsko Rusijo in ustvarili predpostavke za despotsko državo moskovske in pomoskovske Rusije (210, 230). Tako naj bi tudi v Rusiji nastala vzhodna despotija. Dežela je, pripominja Wittfogel, v tem primeru izjema, a dokazuje, da agrarne despotije lahko nastanejo tudi v veliki oddaljenosti od najbližjih hidravličnih središč. Neagrarna osvajaalna plemena lahko uvedejo agromanagerske institucije. V tem primeru osvajalci uporabljajo in prenašajo organizacijske in fiskalne metode hidravlične fiskalne politike, čeprav se sami komaj ukvarjajo s poljedelstvom, celo v nehidravlični obliki. Nomadi, poudarja Wittfogel, lahko v določenih okoliščinah prenesejo te metode na področja, ki so zelo daleč od kulturnih in političnih meja najbližjega večjega hidravličnega področja. Wittfogel celo dodaja, da bi bilo teoretično mogoče, da agrarne despotije nastanejo neodvisno od hidravličnih družb. Taki primeri, meni, zaradi številnih primerov agrarnih despotij ne bi bili v škodo njegovi osnovni tezi. Zdi pa se mu, da imajo zgodovinsko pomembni agrarni despotizmi, ki ne opravljajo nikakršne hidravlične funkcije, svoje izhodišče v hidravličnih družbah. Ta povezanost pa ni potrebna za njihov nadaljnji razvoj (203). Zdi se malo verjetno, da bi se nomadi na Kitajskem navzle despotizma in tega prenesli v Rusijo, kjer naj bi se uveljavil. Wittfogel je zapisal, da so Tatari lahko prenesli despotizem v določenih okoliščinah. Teh pa ni nakazal. Po njegovem mnenju so vzhodni despotizmi veliki graditelji. Poleg namakalnih naprav in sistemov so gradili monumentalne spomenike in velike ceste. V Rusiji takih gradenj ni bilo. Graditve Petrograda, ki jo je začel Peter I., ne kaže povezovati s hidravlično teorijo. Taka misel je bila zapisana v našem tisku. Med omenjenima razdobjema ruske zgodovine so bile določene razlike. O vzrokih, vsaj nekaterih, so različno sodili ruski zgodovinarji. Njihove sodbe avtor navaja. To velja tudi za sovjetske zgodovinarje, ki jih je prezrl. Ne kaže prezreti, da so določene spremembe v ruski družbi lahko nastale tudi kot posledica boja zoper dokaj dolgo razdobje tuje nadvlade, tudi spremembe v strukturi vladajočega razreda. Dodati moram, da so vsaj nekateri ruski zgodovinarji, katerih dela poznam in jih Wittfogel omenja, označili rusko pomongolsko družbo za fevdalno. Pomembnejša ugotovitev kot to je, da Wittfogla bolj zanimajo razmerja med vladajočimi, kakor med temi in vladanimi. Na to kažejo njegove oznake kijevske Rusije, ki sem jih povzel, in njegove primerjave med vzhodnimi despotijami in zahodnim razvojem.

V prvem razdobju razprav o azijskem produkcijskem načinu, ki so ga avtorji povezovali z dokapitalistično razredno strukturo azijskih ljudstev, so sodili, da je bila v azijskih deželah v tem razdobju država lastnik zemlje. Tako je sodil tudi del razpravljalcev, a ne samo ti, o tem načinu proizvodnje v novejšem času. Pred mnogimi leti je eden uglednih raziskovalcev Starega Vzhoda zapisal, da je to mit, ki ga nihče ni dokazal. V splošnem so lastninska razmerja v vzhodnih deželah malo raziskana. Razlage in ocene so večkrat nasprotujoče. Wittfogel sodi, da je lastnina pravica neke osebe, da razpolaga z neko stvarjo. Lastninska pravica vključuje odnos lastnika do drugih ljudi in predstavnikov države. Ti so deležni iste omejitve kakor privatni lastniki, a hkrati morajo ohraniti obstoječo posestno ureditev. Zato je lastnina, zaključuje Wittfogel, pravna in socialna institucija in tudi političen fenomen. Lastninske pravice so lahko po substanci različne, tudi če so po obliki enake (233). Zavrača omenjeni mit. Sodi pa, da je »regulirana zemlja« v hidravličnih družbah presegla privatno lastnino. Ta je bila tudi v industriji oziroma obrti in trgovini (245). Despotiki režim, dodaja Wittfogel, ki je dopuščal privatno lastnino zemlje, je skrbel, da ni dosegla prekomernega obsega. Celo več. V hidravličnih družbah so privatno zemljiško lastnino, Wittfogel jo imenuje birokratsko, prvenstveno ustvarjali vladar in njegovi funkcionarji s tem, da so zemljo, ki jo je nadzirala država, dali posameznim osebam. Na Zahodu je privatna lastnina nastala z razslojevanjem plemenske družbe. V hidravličnih družbah so jo posamezniki po pravilih, ki jih je določala država, lahko odtuževali. Nujen obseg, nadaljuje Wittfogel, je bil zelo različen. V nekaterih deželah je bil zelo skromen. Izjema je bila Kitajska. V tej deželi je v zadnjih stoletjih prvega tisočletja pred našo ero do 5. stoletja naše ere prevladovala. V obdobju dinastije Qing je zemlja mandžurskih, mongolskih, kitajskih velikašev obsegala 4 %, privatna lastnina pa 93 % zemlje. Pred tem ni smela preseči polovice. Zakaj je bil v omenjenem času na Kitajskem njen delež tako velik, meni avtor, ni mogoče pojasniti. Dodaja pa, da tudi v tem

primeru ni dosegla tiste svobode, kakršno je imela v mnogocentričnih nehidravličnih družbah. Tradicionalna kitajska politika ji je dopuščala več svobode kakor absolutistični režimi drugih hidravličnih kultur (288). Državno nadzorovana zemlja naj bi imela tri oblike. 1. Zemlja, ki jo je v lastni obliki izkoriščala država. To je »javna« zemlja (parki, garnizonska polja itd.), regulirana v ožjem smislu. Obsegala je majhen del. Na Kitajskem desetino ali še manjši del obdelovalne zemlje. 2. Državno nadzorovana zemlja. Ta oblika je, meni Wittfogel, najmanj določena. To je kmečka zemlja, s katero ne upravljajo uradniki. Ta zemlja tudi ni bila dodeljena (vaškim) skupnostim, tudi lastnina obdelovalcev ni bila. Posestnik jo je lahko odtujil. Če so jo periodično delili, jo je lahko dal v zakup ostalim vaškim prebivalcem, a je ni smel prodati, le včasih je bilo to dovoljeno. 3. Zemlja, ki jo je država dodeljevala za službo, za kratek čas, dosmrtno ali dedno. Zemljo so dodeljevali tudi verskim organizacijam (templicam, džamijam itd.). Praviloma so jo nadzorovali posvetni uradniki. Zemljo so dodeljevali tudi za sinekuro, pokojnino itd. (270).

Omenil sem, da Wittfogel Japonske ne uvršča med vzhodne despotije. Meni pa, da so tak njen značaj često precenjevali, ker je del Azije, njena kultura pa ima skupna obeležja s kitajsko in indijsko. Poleg tega so Japonci razvili najrazvitejše namakalno poljedelstvo, kar jih pozna zgodovina. Hidravličnega pa niso razvili zaradi posebnosti vodnih zalog, ki niso terjale velikih sistemov, s katerimi bi upravljala država. Stevilne planine delijo otoke na manjša področja. Tem ustrezajo manjše oblike namakalnega poljedelstva in obramba pred poplavi. Japonska je, je zapisal Wittfogel, ustvarila nekatere elemente orientalske despotske države. Vladarji so zelo zgodaj ustvarili netrdno državno skupnost. Prvi dramatični vrh v smeri orientalske despotije je bila Taikva reforma 646. leta. Terjala je enoten postopek pri gradnji nasipov, kopanju kanalov, ustvarjanje cestne mreže za cesarsko pošto, periodični popis prebivalstva in njegovo shranjevanje. Državna tlaka je nadomestila dosedanje lokalne (in kvazifevdalne) obveznosti službe itd. Navedene elemente ima Wittfogel za obeležje orientálnih despotij. Dodaja pa, da je ta reforma imela zaradi umetnega namakanja v mnogo večji meri vzhodni značaj kakor merovinški in karolinški absolutizem. Zmagale pa so sredobežne moči, ker ni bilo velikih namakalnih sistemov. Razlik med japonskim in zahodnim fevdalizmom pa ne smemo prezreti.

Wittfogel ugotavlja, da je od A. Smitha dalje močno razširjena misel, da je privatna lastnina in iz nje pridobljen dohodek odločilen element v nastajanju razredov. Kljub pomanjkljivosti je bila v družbenih znanostih ta misel v začetku 20. stoletja zelo plodna. Tudi danes je bistvena za razumevanje družb, v katerih prevladuje močna neodvisna privatna lastnina. Pomembna ostaja tudi za razumevanje nekaterih sekundarnih aspektov družb, ki so zasnovane na moči države, a je ni mogoče uporabiti kot temeljno obeležje (297—298). V teh družbah so ljudje državnega aparata vladajoči razred, ostali, nad katerimi se vlada, tvorijo drugi glavni razred. Vladani imajo negativno (nimajo nikakršnega deleža v poslih državnega aparata) in pozitivno (niso sužnji) lastnost. Sužnji v teh deželah niso bili številni. Pridobivali so jih v vojnah, uporabljali pa predvsem tam, kjer so jih lahko nadzorovali, na dvoru, v državnih delavnicah, rudnikih, kamnolomih. Sužnji v privatni posesti so bili predvsem hišni sluge. Sužnje so uporabljali tudi za demonstrativen teror, žrtvovanje bogovom. Wittfogel se sklicuje na raziskovalce in ugotavlja, da v splošnem v gospodarstvu hidravličnih družb niso imeli večjega pomena, čeprav so bili v nekaterih deželah zelo številni (Indija, Kitajska, islamske države). Bili so osebno nesvobodni, prepuščeni samovolji gospodarjev (313—315). Zdi se, da je avtor vlogo suženjstva podcenil. Pričevanja imamo, da so tudi domačini postali sužnji. Zapisal pa je, da je bilo mnogo prikritih spopadov med sužnji in njihovimi birokratskimi gospodarji, a najbrž ne samo med sužnji in njimi. Omenja tudi suženjsko vojno, ki se je 869 začela v jugovzhodni Mezopotamiji in trajala 14 let. Tu je bilo veliko suženjev, dodaja, v nenavadno velikih privatnih podjetjih vzhodno od Basre, kjer so pridobivali sol (323).

Vladajoči razred je bil od vsega začetka razslojen. Odločilen razlog je bil položaj v hierarhiji moči. Bogastvo je bilo kdaj pa kdaj pomembno, a je bilo drugotnega pomena. Njegovo aktivno jedro so tvorili vladar in njegov dvor, uradniki in ministeriali. Dvor so tvorili najvišji uradniki, vladarjev pomočnik, vezir, »ministrski predsednik«. Na vladarjevo razpoloženje in postopke je lahko močno vplivala njegova žena, tudi priležnice, njegovi in ženini sorodniki. Z uradniki avtor označuje osebe, ki so opravljale dolžnosti vlade. To so bili civilni in vojaški uradniki. Dobivali so plače ali imeli dohodek od zemljišča. Mali ministeriali so pripadali spodnjemu birokratskemu sloju, bili so pisarji in sluge. Pisarji so opravljali največji del uradniških poslov v osrednji vladi, pokrajinah, okrožjih itd. Sluge so bili vratarji, kurirji (glasniki), nadzorniki zaporov, v polvojnem stanju policaji. Ta sloj je bil v vseh hidravličnih družbah zelo številčen. Wittfogel povzema, da je v zadnjem razdobju cesarske Kitajske na vsakega višjega uradnika prišlo več kot 40 nižjih uradnikov (301—302). Periferni sloj vladajočega razreda so tvorili posvetni poluradniki, trgovski in davčni agenti oziroma zakupniki davkov ter predstavniki vladajoče religije. Prvi so bili privatni podjetniki v tem

smislu, da so uporabljali privatna sredstva in delno zaposlovali lastno osebje, da so dosegli svoj cilj. Zato so, meni Wittfogel, pripadali k vladajočemu razredu. Drugi so zavzemali podoben položaj oziroma rang (gre le za vladajočo religijo) kot uradniki, tudi če jih ni imenovala država (310—311).

Wittfogel je zapisal, da socialnih nasprotij ni mogoče enačiti z razrednim bojem. Zanj je značilno, da udeleženci tvorijo precejšen in reprezentativen del kake skupine. Vključuje množično akcijo, je političen boj, mogoč le znotraj vladajočega razreda. Avtor opisuje nasprotja in spopade med omenjenima razredoma in skupinami znotraj njiju. Kmetje, najštevilnejše in razslojeno prebivalstvo, so se na različne načine upirali. Primere, ki jih navaja, poznamo tudi iz zgodovine evropske družbe. Uradniki, dodaja, ki so podlegli nasprotnikom, so lahko hkrati izgubili čast, lastnino in življenje, kar ni značilno za zahodni razvoj. Opozarja na veliko vlogo, ki so jo v zgodovini vzhodnih družb imeli evnuhi in tudi osvobojeni sužnji. Zavrača pa mnenje, da je kitajski izpitni sistem omogočal, da so navadni ljudje lahko postali uradniki. Že v času najstarejših dinastij so ljudje uradniška mesta prevzemali po prednikih. V času dinastije Han (206 pred našo ero do 220 naše ere) je bilo le 8 % uradnikov iz navadnih družin. V mongolskem času (1234—1368) je 85 % uradnikov, za katere se je dalo ugotoviti socialno poreklo, izhajalo iz najvišjega sloja, 75 % iz uradniških družin, 11 % je pripadalo vladarski hiši, 15 % so bili navadni ljudje. Poznejši cesarji so poskušali na različne načine vplivati na zasedbo uradniških mest, a niso uspeli.

Taki so pogledi K. Wittfogla, vsaj v grobem, na »vzhodno« družbo. Omenil sem, da bo bralec našel v knjigi marsikaj koristnega. Pogrešam pa opis funkcioniranja teh družb in dokazilo, da so bile vzhodne države despotske. Wittfogel najbrž kaže pritrđiti, da v teh deželah stanovi, mesta, cehi, kjer so bili, niso imeli tiste samostojnosti kakor v zahodnih deželah. To pa najbrž še ni dokaz za despotizem. Tudi centralizacija, oblasti sama po sebi še ni despotizem. Wittfogel sodi, da so vzhodna mesta bila administrativna in vojaška središča. Nekateri starejši pisci so jih imeli za vojaška. V kakšni meri sta ti obeležji veljali za vzhodna mesta, ne morem soditi. Zdi pa se, da to ne velja za vsa mesta pred vdorom Evropejcev. Najbrž je na ta mesta mislil tudi Wittfogel. Sprejedal pa je, da pojem despotizma uveljavlja za »vzhodne« dežele tudi za novejši čas. Podobno je ravnal, vsaj kaže tako, tudi pri pojasnjevanju lastninske pravice do zemlje. Avtorjevo pojasnjevanje »državno nadzorovane zemlje« je nedorečeno in nerazumljivo. V vzhodnih deželah je pred vdorom Evropejcev bila kmečka zemlja. V mnogih deželah so bile vaške srenje lastniki zemlje. Tudi fevdalne oblike lastnine ne bi izključil. Tudi nekateri zagovorniki azijskega produkcijskega načina menijo, da je na Kitajskem bila težnja k fevdalizaciji družbe, a ni prevladala. Drugi pišejo o fevdalizmu v Indiji itd. Tudi Wittfogel je pred desetletji imel kitajsko družbo za fevdalno. Wittfogel je v knjigi večkrat zavrnil enolinijski razvoj človeške družbe. Takega razvoja ni bilo. Tudi za Evropo ni značilen. Menim pa, da je preuranjeno pritrjevanje Wittfoglovi razlagi »vzhodnih« družb. Ta lahko velja kot delovna hipoteza ob mnogih drugih, ki jih najdemo v literaturi.

Ludvik Čarni

Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189—1989. (Posebna izdanja; XC, Odjelenje za društvene nauke, 23). Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1989. 135 strani.

V Sarajevu so počastili osemstoto obletnico izstavitve Kulinove listine, ki je tako prva do danes ohranjena cirilska kot prva (jezikovno) srbskohrvvaška listina, s posebno publikacijo. Toda kakor je človek prvi hip zadovoljen spričo dejstva, da pomembne kulturne obletnice ni zagrnil molk pozabe, je brž, ko odpre knjigo, pravzaprav knjižico, še daleč huje razočaran, nezadovoljen: na obletnico je padla senca neznanstvenosti, zgodil se je škandal. Nekoč je Ivan Cankar zapisal: »Vse je mogoče na svetu, ali to ne sme biti mogoče,« ko je govoril o D'Annunziovem pohlepu po slovenski zemlji. In vzklik je na mestu tudi sedaj, le da stvar ni samo v zaničevanju dela slovenskega človeka, temveč tudi v zaničevanju znanosti. Dejstvo je, da so ravno Slovenci prispevali ključni delež v raziskovanjih Kulinove listine: Franc Miklošič je prvi objavil primerek (1858), ki ga je nato Gregor Čremošnik praktično natanko sto let pozneje (1957) prepoznal za izvirnik, Milan Rešetar, ki zaradi svojega slovenskega rodu ni nikak Rešetar, kakor mnogokdaj slišimo, temveč Rešetar, pa je na poti od Miklošiča do Čremošnika napravil nadvse pomemben korak, ko je z angažiranjem slovitega paleografa Ottenhala ugotovil, kdo je avtor latinskega dela primerka listine v Sankt Peterburgu, sedaj Leningradu. Avtorji sarajevske knjižice so raje kot tem tehtnim glasovom prisluhnili Josipu Vrani in njegovim koleričnim protičremošnikovskim izpadom po tem, ko je Čremošnik utemeljeno zavrnil njegova izvajanja, ki so izšla pod naslovom Da li je sačuvan original isprave Kulina bana (Radovi Staroslavenskog in-

stituta, knjiga 2, Zagreb 1955, 5 in sledeče). Vrana je z nezaslišano oblastnostjo in grobstvo v letu 1961 napadel tedaj že mrtvega Čremošnika v pisanju z naslovom Koji je od triju sačuvanih primeraka originalna isprava Kulina bana? (Radovi zavoda za slavensku filologiju, IV, Zagreb 1961, 73 in sledeče). Če torej spodbijemo to Vranovo razpravljanje, spodbijemo tudi najnovejšo sarajevsko knjižico.

Začnimo z latinsko paleografijo, kjer Vrana urbi et orbi oznanja Čremošnikovo nesposobnost prepoznavanja pisav dubrovniških pisarjev, čeprav je bil naš znanstvenik doslej nepreseženi poznavalec tako dubrovniške pisarne kot tamkajšnjega pisarstva. Vrana trdi, da je primerak, ki ga je Čremošnik prepoznal za izvirnik listine bana Kulina, v latinskem delu pisala roka klerika Blaža, ki da ima na vesti tudi prepis listine panhipersevesta Demetrija, sinu Progonovega, gospodarja Kroje — to listino pa je Čremošnik pripisal roki anonima, ki je pisala latinski del drugega nepeterburškega primerka Kulinove listine (ta primerak bomo v našem razpravljanju imenovali očitni prepis). Po Vranovem mnenju pa je nadalje ta primerak v latinskem delu spisala roka notarja Gatald(us)a. Glede na to, da premore ta očitni prepis, ki nikoli nikomur ni veljal za izvirnik, v svojem latinskem delu značilno in neutajljivo manieristično potezo pisarja, namreč kljukico v levo pri črkah s stebлом (npr. veliki i je zapisan takole: (glej primer I), mali b pa takole: (glej primer II; vendar ta poteza ni čisto stoodstotno prisotna pri vseh črkah, ki bi jo omogočale, je pa vseeno zelo značilna in pogosta!), te pisave v razmerju do kritičnih dokumentov ni težko razpoznati. Kdor si dodobra ogleda besedo iuro v prvi vrstici listine panhipersevesta Demetrija, bo hitro opazil enako potezo. Tudi hudo stisnjen izgled pisave teh dveh listin govori v prid Čremošnikovega povezovanja, še bolj pa mala črka g, ki v teh dveh listinah izdaja težnjo svojega spodnjega dela najprej v desno, nakar šele sledi rep v levo (torej nekako takale oblika: glej primer III).

Ce pregledamo sedaj Vranove povezave, ne naletimo na podobne harmonije dejstev. Stisnjena pisava listine panhipersevesta Demetrija je že na prvi pogled nekaj čisto drugega, če ne petdesetega, kot Blaževa pisava listine iz avgusta 1215. leta, ki pa bi jo po Vranovi misli pisala ista roka, in to tista, ki naj bi imela na vesti tudi od Čremošnika spoznani izvirnik listine bana Kulina! Blaževa listina iz 1215. leta sicer tudi premore značilno manieristično potezo pri črkah s stebлом, toda odločno drugačno kot je ona pri panhipersevestovi listini in očitnem neizvirniku Kulinove listine: Blaževa poteza v levo ni kljukica, temveč vodoravna črtica (glej primer IV)! Prav slabo kaže Vrani tudi v razmerju med od Čremošnika spoznanem izvirnikom Kulinove listine in Blaževu listino iz leta 1215: Blažev mali g kaže enakšno očitno težnjo najprej v desno in šele nato v levo pri spodnjem delu črke, kot jo srečujemo, kakor smo že rekli, tudi pri listini panhipersevesta Demetrija in pri očitnem neizvirniku Kulinove listine (a ta dva dokumenta je z zgoraj navedenih razlogov pripisovati drugi, ne Blaževi roki!), medtem ko česa takšnega pri malih g-jih Čremošnikovega izvirnika Kulinove listine ni opaziti: tam je mali g pisan drugače: desna vertikalna omejevalnica po stiku z levo, torej po zaključku zaokroženega dela črke, ni prelomljena, temveč se nadaljuje v smeri desne omejevalnice zaokroženega dela; skratka: desna omejevalna poteza male črke g je pri Čremošnikovem izvirniku ena, medtem ko za Blaževu česa podobnega ni moč trditi (glej primer V). Vranov Gataldus, ki bi moral pisati pri črkah s stebloom značilno kljukico (ker mu je pač pripisan očitni neizvirnik Kulinove listine), pa je v prepisu listine zahumskega kneza Dese iz leta 1151 kar nenaodoma ne (veliki i v prvi vrstici omenjene listine ima prilično ravno potezo v levo na svoji zgornji skrajni meji, torej (glej primer VI), pri malih črkah pa sploh ni nobene takšne poteze).

Mislim, da je to povsem dovolj za sklep, kako Vranovo prepoznavanje pisarjev okoli Kulinove listine pač ne vzdrži, vsaj kar zadeva latinski del ne: to je ugotovljivo že iz reprodukcij pisav, ki jih je priložil svoji razpravi Koji je od triju sačuvanih primeraka originalna isprava Kulina bana, pretres izvirnikov pa bi dodal še nove podrobnosti. Če pa kdo še zaupa Vrani, naj si ogleda malo črko h še v eni Blaževi listini, v oporoki iz leta 1208 (kajti Vrana določene variantnosti črk listine iz avgusta 1215 razlaga s slovesnejšo Blaževu pisavo, ki da jo nekoliko razlikuje od Čremošnikovega izvirnika Kulinove listine in od te oporoke) in jo primerja s črko h Čremošnikovega izvirnika listine bana Kulina, katere mali h je nekaj neskončno elegantnejšega od značilnega hudo ogletega istovrstnega h-ja (glej primer VII) na oporoki iz leta 1208 (druga vrstica, beseda archidiaconi) — mali h Čremošnikovega izvirnika Kulinove listine premore na črkini desni omejevalnici očiten lok, torej nekako takale oblika (glej primer VIII). Vranove hudo netolerantne misli o Čremošnikovih latinskopaleografskih zmožnostih in povezavah okoli Kulinove listine in časa njenega nastanka torej ne vzdrže resnega pretresa, zato je tudi ne iz teh misli zgrajeni sklepi.

Kar zadeva Vranove trditve iz razprave Koji je od triju... o tem, da je Nino-slavova tretja listina Dubrovčanom (Miklosich, Monumenta serbica, dokument št. XXXVI) iz leta 1234 (str. 74), ni to z ničemer utemeljeno in povsem samovoljno datiranje dokumenta, ki je nastal brez dvoma za prvo listino tega bana in v času krize

v odnosih med srbskim kraljem in Dubrovčani (od tod tudi Miklošičeva datacija 1240). Tudi prva Ninoslavova listina je pri Vrani povsem neutemeljeno datirana med leti 1214 in 1217, čeprav je v dokumentu omenjen kot dubrovniški knez »Žan' Dan' dulo«, zavoljo česar je omejevanje listine med pri Vrani (str. 75) navajani letnici povsem neresna stvar.

Vrana nadalje napihнено govori o tem, da je dokazal neutemeljenost Čremošnikovih razlag (označi jih celo za filozofiranje!), kar velja tudi za pojasnjevanje našega znanstvenika, zakaj več primerkov Kulinove listine (str. 74) — po njegovem ni mogoče, da bi se več primerkov rabilo pri slovesni prisegi na dogovor, češ da se to tako ni počelo, pač pa da so v Dubrovniku preprosto spisali svoj latinski predlog pogodbe, ki so ga potem na banovem dvoru prevedli v ljudski jezik in dopisali pod latinski osnutek (ki bi tako vendar bil izvirno besedilo, čemur pa se je Vrana nekako upiral v svoji prvi razpravi Da li je sačuvan...) in s tem sta obe pogodbeni stranki bili zvezani v dogovor. Tako je Vrana razsodil zato, ker je bil tak postopek pri nekaterih srbskih listinah, ki so se ohranili v več primerkih. Toda šele v 13. stoletju (čas kralja Štefana Vladislava), v 12. pa imamo drugačen postopek, in to prav okoli časa izdaje listine bana Kulina: 27. septembra 1186 se Štefan Nemanja in knez Miroslav preprosto cirilsko podpišeta pod Dubrovniški latinski tekst. Podpišeta torej sama vladarja, hkrati pa ne navedeta datuma, ki to pot ni del overovitvenih instrumentov druge (cirilske) pogodbene strani (to sta le podpisala), temveč le prve (dubrovniške). Enako je tudi pri Miroslavovi pogodbi z Dubrovnikom z dne 17. junija 1190. Takšen bi pač bil postopek tudi pri Kulinovi listini, če bi jo spisali v Dubrovniku; ampak v njenem cirilskem delu je vendar poudarjeno, kako jo je spisal banov pisar Radoje! Pisar pri listini kralja Štefana Vladislava, na katero se sklicuje Vrana, sploh ni naveden, niti datum! To so pomembne strukturne razlike, ki jih ni mogoče spregledati (res pa je ta listina overjena s pečatom; toda glede na to, da je Vrana povsem brezupno in brezumno iskal pečat tudi na Kulinovi listini, je ta besedilna razlika še kako pomembna: saj Vladislavova listina in nje izstavitev po njegovem mnenju govori o istem kot Kulinova!).

Je pa še ena, še večja težava v Vranovem razlaganju: Kulinova listina s svojo edinstveno uzakonitvijo podkupovanja prav nič ne pristaja okvirju razvite dubrovniške pravne kulture, se pa dobro prilaga Bosni, ki prvič stopa v mednarodne trgovske pogodbene odnose (ne pozabimo, da je primitivna določba o mogočih svojevoljnih darovih banu s strani dubrovniških trgovcev tudi v latinskem besedilu!). Poleg tega je težko verjeti, da bi se Dubrovčani ne zavarovali v primeru spora (to se celo v tako kratki cirilski listini, kot je tista srbskega vladarja Štefana Prvokronanega, Miklosich, Monumenta serbica, dokument številka 19) — klavzule o tem ima tudi še Ninoslavova prva listina, ki jo je spisal gramatik Desoje: torej je Bosna okoli pol stoletja po navezavi prvega uradnega trgovskega stika s tujino že čutila potrebo po takšnih določbah. Da je Dubrovčani ne bi, če bi bila Kulinova listina njihovo duševno delo, je težko verjeti, ker vendarle gre za silno delikaten prvi stik med deželama. In naprej: da je predel o darovih zares sad primitivnosti, je znak tudi v tem, da ga ni več v Ninoslavovi prvi listini gramatika Desoja, ki se na Kulinove določbe izrecno sklicuje: edino tega za listino zares neprimerne dela ni več, vsi drugi so ponovljeni! To dokazuje, da se sčasoma celo Bosna vključuje v tok splošnega evropskega prava, ki v pravoopisujočih in pravoustvarjajočih dokumentih, kakršne so listine, podkupovanja pač ne tolerira, kaj šele izrecno dopušča. Pri prvem pravnem stiku Bosne s tujino je takšna določba seveda še razumljiva, a le v primeru, da so določbe v listini formulirane v Bosni, ne na starih kulturnih tleh Dubrovnika. Kar zadeva Vranovo sklepanje iz občasnih nadomestitev polglasnikov v krepkih pozicijah z e-jem (str. 75), je treba reči, da je ob pomanjkanju vzporednih in primerljivih dokumentov — zapisov neromanskega ljudskega govora iz konca 12. stoletja njegova misel vsekakor predaljšana, trditev, da v Bosni tedaj ni bilo romanskega življa (tudi str. 75) pa vsaj ob poromajenih Vlahih povsem zgrešena.

Nadalje Vrana trdi (str. 75), da značilnosti od Čremošnika ugotovljene cirilske pisarske šole niso samo bosenske — v primeru črke P tega niti Čremošnik ni nikjer trdil, saj je opozoril, da je tripotezni P značilen za Bolgarijo, toda črka B je pa zares nekaj čisto posebnega! —, toda na za Kulinovo listino kritičnem prostoru in v njenem času so. Štiripotezni P na očitnem prepisu (kajpak v njegovem cirilskem delu) pa je pojasnljiv na mnogo načinov, recimo s težnjo cirilskega prepisovalca po čim večji identiteti med izvirnikom in prepisom v eni najznačilnejših črk izvirnika, da spekulacij okoli pisarjevega porekla niti ne omenjamo...

Skratka: skrbneje ko človek motri Vranov vehementni spis, to pravo filipiko zoper Čremošnika, tem očitnejše so njegove miselne luknje: besedno je kajpak zelo prepričljiv, ker je silno samozavesten in nesramen, a to v znanosti kot argument pač ne šteje, niti v znanstveni polemiki ne. Toda očitno postane nekaj: groteskno Vranovo iskanje pečata na primerkih Kulinove listine ni bil slučaj, trenutni zdr, marveč je bilo to početje globoko utemeljeno v njegovem neznanju, da ne rečemo še česa hujšega. In takšnemu človeku so avtorji sarajevske knjižice podelili popolno in docela

nekritično vero, in to nasproti Čremošniku, ki mu niti približno podobnih spodrsrljajev ni mogel nihče očitati! Nekaj hudo zaudarjajočega je v takšnem ravnanju. Še posebej zato, ker takšnega zametovanja Čremošnikovega dela učenjaki iz miselnosti ozkega trikotnika Sarajevo—Novi Sad—Beograd niti z besedico ne utemeljujejo. Ljudje od drugod v sarajevski knjižnici ne sodelujejo, verjetno zato, ker bi kalili prijetno harmonijo tamkajšnjih avtorjev z neprijetnim humanističnim kriticismom, ki je tem ljudem popolnoma tuj.

Tako lahko takoj označimo pisanje Nevenke Gošić Stopedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina, ki je — kolikor je produktivno — prepisano iz prvega dela Čremošnikovih Bosanskih i humskih povelj srednjega vijeka (namreč vse produktivno v članku Gošićeve je povedano že tu, a ni nikjer niti naznačene citiranosti!). Čremošnikovi spisi so označeni za »značajne«, nič drugega ni rečeno o njih. To je dosti premalo! Nekoliko več sreče je imel Milko Kos, ki mu je v zdaj obravnavanem umotvoru odmerjenega celo več prostora kot Čremošniku, kar je glede na težišče dela obeh slovenskih zgodovinarjev groteskno. Pisanje Gošićeve ni samo odveč (in to je, kolikor je produktivno, ker je le nepotreben dvojniki), temveč je tudi škodljivo, ker je zavajajoče, zgrešeno: s sprejetjem Vranovih domislic, ki določajo tekst kritične izdaje na začetku knjižice, je slabše, kot da ga ne bi bilo, torej izrazita negativna vrednost. Pri kritični izdaji bi morebiti bilo pogrešati prevod besedila listine v kak moderen svetoven jezik; spričo edinstvenosti uzakonitve podkupovanja bi Kulina listina zagotovo zaslužila svetovno znamenitost — žal svet ne razume srbsko, čeprav srbska miselnost deviza to tako samozavestno zatrjuje. Avtorici seveda ni mogoče zameriti nepoznavanja nadaljnjih utemeljitev Čremošnikovih tez izpod peresa podpisanega (ker so pač izšle šele lani, in to kajpak v slovenščini — o tem, zakaj so overovitveni instrumenti le v cirilskem delu Kulinove listine; katero besedilo je prvotno itd.), ji je pa zameriti popolno nekritičnost do Vrane.

O jezikoslovnih prispevkih Asima Peca, Slavka Vukomanovića in Aleksandra Mladenovića na tem mestu ne bomo govorili. Vere Jankovićeve pisanje z naslovom Paleografske odlike Povelje Kulina bana je, v kolikor govori o primerljivosti peterburškega primerka (le z njim se ukvarja) z Miroslavovim evangeliarjem, le odkrivanje že zdavnaj odkritega smodnika (Čremošnik, Mošin); neupoštevanje Čremošnikovega cirilskopaleografskega dela privede nato do sklepov, ki so na ravni onih o bosanci v drugi izdaji Enciklopedije Jugoslavije (do ugotovitve bi jim pomagal edino leposlovec, kakor je na mestu rečenem pomemben argument pisanje Miroslava Krlež!), zatojere moremo v našem pretresu sarajevske knjižice brez skrbi dalje! Prispevek Sime Cirkovića Bosna i Vizantija je ponavljanje že več kot enkrat obelodanih razpravljanih. Poleg tega ni v skladu z naslovom publikacije, saj ni usmerjeno niti na listino niti na čas bana Kulina — zlasti neko splošnejše poglavje o slednjem bi si vse-kakor bilo želeli, saj bi tako dobili vpogled v okoliščine nastanka listine.

Soliden je prispevek Desanke Kovačević-Kojić z naslovom Kulinova Povelja i bosansko-dubrovački odnosi, toda niti ta ne izčrpuje vseh možnosti, ki jih npr. daje primerjava Kulinove in Ninoslavove prve in tretje listine Dubrovčanom: glede na to, da se prva listina bana Ninoslava izrecno sklicuje na določbe Kulinove in da govori, naj trgujejo Dubrovčani — Vlasi hodijo po Bosni kot za Kulina »slobodno«, potem je jasno, da je s Kulinovo listino bil napravljen velik in uspešen posel. Dejstvo, da v tej Ninoslavovi listini ni več famoznega fragmenta o svojevolijskih darovih banu, govori o civilizacijskem in kulturnem napredku bosanskega dvora, a tudi o tem, da je ta klavzula najverjetneje ovirala trgovanje in so zato Dubrovčani poskrbeli, da je o prvi priliki izginila iz njihove trgovske pogodbe z Bosno. Tretja listina govori o tem, da Ninoslav prisega kakor njegovi predniki — ne le eden, Kulin, temveč še drugi, kar pomeni vsaj bana Stefana, očeta Sibislavovega, gospodarja Usore v drugem desetletju 14. stoletja; nadalje pa to pomeni, da je pred prvo Ninoslavovo listino veljala vse-skozi Kulinova, saj se le-ta naravnost sklicuje nanjo. Da je Kulinova listina bila uporabljana na terenu, kajpak v Bosni, pa je ugotovil že Čremošnik, saj je poudarjal prepogbenost očitnega neizvirnika. Kulinova listina je bila nadvse pomemben praktičen dokument — kajpak le v prepisu, izvirnik je bil preveč dragocen, da bi tvegali njegovo prenašanje po negotovih trgovskih poteh. Prav tako je bil predragocen njegov prvi prepis, s katerim so tudi prisegali banovi opolnomočenci in je imel kot tak veliko veljavo.

Dragane Mrčević-Radović razprava Od Kulina bana i dobrih dana gotovo predstavlja najvišji dosežek historičnega dela sarajevske knjižice in prinaša nekaj novega, vendar nima neposredne zveze z naslovom, zato spisa tu ne moremo obravnavati.

Da sklenemo: račun historikov sarajevske knjižice je težak, ni nič, temveč je izrazito negativen. Ne bi pa bil tak, če bi se vsaj malo upoštevalo Čremošnikova dognanja. Toda to je že problem ravni raziskovalca.

Tudi reprodukcije vseh treh primerkov Kulinove listine so prava katastrofa: ni ne naravne velikosti ne čitljivosti. Poseben ocvirek sarajevske knjižice predstavljajo tudi sinopsisi na začetku razprav, ki so v resnici povzetki, le da so kot sinopsisi objav-

ljeni v jeziku srbskega in hrvaškega imena, kot povzetek pa v angleščini. Zares inventivno olajševanje napornega znanstvenega dela in njegovih besedilnih form!

Sarajevska knjižica ni upoštevala tiste Keynesove misli, da je v nekem času pravičen tisti rezultat, ki upošteva vsaj tedaj znana in ugotovljiva dejstva; prisegla je na devizo: če se dejstva ne skladajo z našo mislijo, toliko slabše zanje! Toda k sreči o znanstveni resnici ne odloča licitacija človeškega semnja ničevosti, torej ne beseda in ne molk: zgodovinske resnice ni mogoče spremeniti. Le zavest o nji — a to početi, to je bedno dejanje človeškega napuha. »Vse je mogoče na svetu, ali to ne sme biti mogoče.«

In še nekaj: sarajevska knjižica dokazuje, da je imel Gregor Čremošnik samo eno domovino, ne dveh, saj v Bosni in Srbiji njegovo osrednje delo, ki je veljalo ravno tamkajšnji zgodovini, obdaja svetohlinska zarota molka; le slovenski zgodovinarji se spominjamo njegovih nepozabnih znanstvenih podvigov — a ne le iz pietete do rojaka, temveč predvsem iz zavezanosti znanosti.

Najneprijetnejše mi je ob koncu zapisati naslednje: lani sem ob osemstoti obletnici izstavitve Kulinove listine v Delovih Književnih listih zavajal slovensko in drugo javnost, ko se mi je zapisalo, da je Čremošnikova misel sprejeta v krogu poznavalcev... Za to se opravičujem. Hkrati še za dve napaki: očitni prepis je bil napačno zapisan roki klerika Blaža in omejevalnima letnicama 1206 in 1222. Josip Vrana je nadalje trdil samo, da je cirilsko besedilo enakovredno izvirno latinskemu, ni pa govoril o prevodnosti tega dela listine, kakor zmotno stoji tamkaj.

Igor Grdina

Tabela primerov:

Primer I:	1
Primer II:	1
Primer III:	3
Primer VI:	1:1
Primer V: torej 9 (Čremošnikov izvirnik): 9 (Blaž)	
Primer VI:	1
Primer VII:	1
Primer VIII:	1

Minoritski samostan na Ptuju 1239—1989. Uredila Jože Mlinarič in p. Marijan Vogrin. Ptuj—Celje : Minoritski samostan, 1989. 448 strani, 65 ilustracij.

12. in 13. oktobra 1989 so minoriti z znanstvenim simpozijem počastili častitljivo 750. obletnico minoritskega samostana sv. Petra in Pavla na Ptuju. Le malo znanstvenih srečanj se pri nas lahko pohvali s tem, da zbornik predavanj izide že pred samim srečanjem. Urednikoma Jožetu Mlinariču in p. Marijanu Vogrinu se je to posrečilo. Na otvoritvi simpozija smo dobili v roke zajeten zbornik prispevkov, ki ima po besedah ptujskega gvardijana in sourednika zbornika p. Marijana Vogrina namen »razgrniti nekaj slik o delovanju manjših bratov na naši zemlji v duhu svojega ustanovitelja« (11).

Franciškov manjši bratje so nedvomno globoko posegli v zgodovino našega ljudstva. »Razpeti med svojim idealom in resničnostjo« (14), so skupaj z našim ljudstvom »bili podvrženi zakonitostim življenja, predani valovom, ki so jih zdaj dvigali visoko proti nebu, zdaj pa potapljali pod vodno gladino«, kot je slikovito zapisal v uvodu urednik Jože Mlinarič (14). Postali so kratko malo sestavni, da, neločljivi del življenja slovenskega naroda.

V zborniku je objavljenih 14 prispevkov. P. Metod Benedik (Francišek in Franciškov redovi, 15—18) je svoj prispevek posvetil Franciškovim duhovnostim, ki je od 12. stoletja dalje postala gonilna sila gibanja, ki je preželo Evropo. Različno pojmovanje Franciskove duhovnosti pa je gibanje notranje razcepilo na tri različne redovne skupnosti, ki jih danes poznamo pod imeni minoriti, franciskani in kapucini. Skrivnost Franciskove duhovnosti, ki je s tako prepričljivostjo osvajala ljudi vseh slojev in izobrazbe, je bila v njegovem prepričanju, da mu je »Najvišji sam razodel (kako) mora živeti po vzoru evangelija« (17), skrivnost njegovega uspeha pa je bila v dejstvu, »da svojega nauka ni le učil, ampak ga je tudi dosledno živel« (19).

P. Genaro Bove (Manjši bratje na Štajerskem in Koroškem, 29—46) je v svojem prispevku predstavil prihod minoritov v slovenske dežele in zgodovino Štajersko-

koroške province do konca 17. stoletja. Zanimive so predvsem avtorjeve ugotovitve glede nezaupanja osrednjega vodstva reda v Rimu do sobratov v deželah »okuženih« s protestantizmom (36 sl.). Podreditev samostana predstojnikom, ki niso znali jezika in ne poznali razmer v deželi, je povzročila vrsto nevednosti tako predstojnikom kot samostanu, imela pa je tudi negativne posledice za okolico ptujskega samostana.

Osrednji prispevek v zborniku je *Jože Mlinarič* posvetil minoritom na Ptuj (Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800, 47—148). V uvodu je Mlinarič podal najprej kratek pregled problematike redovne zgodovine manjših bratov (47—51), nato pa na podlagi ohranjenih dokumentov skušal rekonstruirati burno zgodovino delovanja minoritov na Ptuj. Zaradi obsežnih posesti, ki so jih imeli minoriti na Štajerskem in njihove aktivnosti na praktično vseh področjih javnega in kulturnega življenja, je Mlinaričev prispevek istočasno dober del poglavja cerkvene, verske, gospodarske in socialne zgodovine v tem delu Slovenije. Dragoceno je tudi njegovo kritično sočudenje za ugotovitvami starejše literature na tem področju.

Mlinaričev članek časovno nadaljujeta še dva prispevka. *Anton Ožinger* (Zgodovina samostana in župnije sv. Petra in Pavla od začetka 19. stoletja do konca 1. svetovne vojne, 149—177) je svoj sestavek zgradil na podlagi ohranjenih pastoralnih vizitacij župnije sv. Petra in Pavla. Dragoceni so predvsem podatki o rasti (155—159), ter moralnem in verskem življenju župnije in seveda o pastoralni dejavnosti patrov samih. *P. Marijan Vogrin* (Zgodovinska podoba samostana od leta 1918 do današnjih dni, 179—321) je orisal burno zgodovino minoritskega samostana v času podrejenosti hrvaški provinci (179—187), rast župnije in dejavnost v njej. Precejšnje poglavje je posvetil tragediji druge svetovne vojne. Bombardiranje cerkve 4. januarja 1945 je oropalo Slovenijo enega najlepših sakralnih spomenikov v srednji Evropi. Dalje govori Vogrin o neuspelih prizadevanjih za obnovo cerkve in samostana in nato o »zlati dobi obnove«, v kateri je do častitljive 750-letnice samostana leta 1989 minoritom vendarle uspelo vzorno obnoviti samostan in nekdanji prezbiterij porušene cerkve. Podatki o gospodarskem stanju samostana pomagajo osvetliti gospodarsko in socialno zgodovino Ptuja in okolice v tem času.

Jože Curk (Gradbeno-zgodovinski oris samostana in cerkve, 233—265) je podal zanimivo gradbeno zgodovino samostana in cerkve. Skrbno analizo ohranjenih drobcov samostanske cerkve in samostana je dopolnil s poglobljenim študijem arhivskih virov in primerjavo s sorodno samostansko arhitekturo v bližnji Avstriji. Tako nam je razkril potek celotnega gradbenega razvoja cerkve od njenih prvih začetkov konec 13. stoletja preko renesanse in baroka, do usodnega 4. januarja 1945, ko je bila cerkev barbarsko uničena, samostan pa zelo poškodovan.

Jedro prispevka *Marijana Zadnikarja* (Umetnostno-zgodovinski pomen in usoda samostanske cerkve, 267—293) je ponatis članka, ki ga je avtor o tej problematiki objavil že leta 1950 v *Varstvu spomenikov III*. Članek ima nedvomno svojevrstno dokumentarno vrednost in je dragoceno pričevanje o odnosu do kulturnih spomenikov v času neposredno po drugi svetovni vojni. Za pričujoči zbornik pa bi zaradi časovne oddaljenosti navedenega članka morda vendarle kazalo opozoriti na novejšo raziskavo na tem področju in uskladiti podatke z navedbami J. Mlinariča (286), J. Curka (271) in M. Vogrina (277).

Tudi pri *Sergiju Vrišerju* (Baročna podoba cerkve sv. Petra in Pavla, 295—306) gre za nekoliko razširjen ponatis članka iz Ptujskega zbornika leta 1985. Minoritska cerkev na Ptuj je bila nedvomno edinstveno pričevanje o kulturnem vzponu baroka na Ptuj, zato ni opravičila za nerazumljivo barbarstvo tik pred konec druge svetovne vojne, ko so jo bombardirali, in v desetletjih neposredno po njej, ko je niso dovolili obnoviti. Prav usoda minoritske cerkve na Ptuj je v vsej tragiki pokazala, kam vodi, če o kulturni dediščini odločajo ljudje, ki do nje nimajo nobenega odnosa ali pa se dajo voditi sovraštvu, ki presega vse razumne meje.

Marjetica Simoniti (Liturgična oprema, 307—323) je v svojem sestavku opozorila na samostanski inventar kot izredno pomemben vir za slovensko kulturno in umetnostno zgodovino. Za Ptuj so ohranjeni inventarni zapiski za leta 1793, 1800, 1807, 1810, 1813, 1815, 1820, 1832. Iz teh inventarjev si je avtorica izpisala podatke o razmeroma bogati liturgični opremi v samostanu. Žal je bila večina te opreme samostanu odtujena. Na pomembnost in bogastvo te vrste kulturne dediščine pa nas je v času simpozija opozorila priložnostna razstava na ptujskem gradu z naslovom *Pretiosa sacra et documenta historica*. Podobno nevhvaležno vlogo si je zadala tudi *Marjeta Ciglencečki* (Samostanska oprema v preteklosti, 325—344). Na podlagi ohranjenih virov je avtorica skušala rekonstruirati inventar samostana. Njena rekonstrukcija in primerjava z ohranjenimi samostani ji je nato omogočila rekonstruirati tudi način življenja v samostanu v posameznih obdobjih, kar daje njenemu prispevku seveda še posebno privlačnost.

Nada Jurkovič (Vloga samostana pri razvoju šolstva na Ptuj, 345—350) je v svojem kratkem prispevku opozorila na problem slovenske šole na Ptuj, za katero so si prav minoriti ves čas aktivno prizadevali. Članek *Kristine Šamperl-Purg* (Mesto

Ptuj in vloga minoritov v narodnostnih vrenjih na prelomu iz 19. stoletja v 20. stoletje, 351—364) je izredno dragocen prispevek o pomembni vlogi ptujskih minoritov pri narodnem osveščanju meščanov Ptuja in okolice. Glavno sredstvo pri njihovem narodnobuditeljskem delu je seveda bila pridiga, z delom v čitalnici, pri slovenskem pevskem zboru in slovenski posojilnici pa so minoriti posegli tudi v kulturno in politično življenje v tem delu Slovenije.

Jakob Emeršič (Minoritska knjižnica, 365—388) je svoj prispevek posvetil knjižnici kot osrednjemu ohranjenemu kulturnemu spomeniku samostana. Kljub burni redovni zgodovini vse do današnjih dni se je vendarle posrečilo ponovno katalogizirati in urediti knjižnico. Avtor z zadovoljstvom ugotavlja, da se je vendarle ohranilo nekaj izjemnih spomenikov naše kulturne preteklosti, med katerimi kaže posebej omeniti vsaj fragment Teodozijevega kodeksa iz 9. stoletja in Trubarjev prevod novega testamenta (1557—1561). Zadnji prispevek je v glavnem delo *Marije Hernja Masten* ob sodelovanju *Petra Pavla Klasinca* (Arhivsko gradivo samostana, 389—419). Članek je nedvomno neprecenljive vrednosti za vse, ki se soočajo z zgodovino samostana na Ptuju. Avtorica je v različnih arhivih zbrala listine, ki kakorkoli zadevajo zgodovino samostana in nato v kronološkem redu objavila njihova regesta (390—404), registrirala je vse kopalne knjige (404), urbarje (405—407), rokopise (407) in zgodovino štajerskih samostanov (407—409). Posebej je opozorila na gradivo, ki se nahaja v zgodovinskem arhivu na Ptuju (409—414), v štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (414—415), arhivu minoritskega samostana na Dunaju (415—416) in arhivu minoritskega samostana na Ptuju (417).

Na splošno je zbornik vzorno urejen. Njegova posebna odlika sta registra oseb (421—428) in krajev (429—432). Motijo morda nekatera nepotrebna ponavljanja v posameznih člankih. Zbornik je tudi bogato ilustriran. Dragoceni so predvsem zgodovinski posnetki. Pri listinah bi si morda želeli več jasnosti, da bi lahko vsaj ključne tekste bilo mogoče prebrati na fotografiji. Vendar te pripombe ne morejo razvrednotiti bogastva, ki ga jubilejni zbornik ptujskih minoritov nudi tako po svoji vsebini kot po oblikovni in uredniški plati. Razmeroma dolgi povzetki v nemškem, angleškem in italijanskem jeziku pa z vsebino zbornika dokaj obširno seznanijo tudi slovensčine nevedšega bralca.

France M. Dolinar

Miroslav Bertoša, Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u 17. i 18. stoljeću. Pula : Grozd, 1989, 254 strani.

Fenomen razbojništva, ki mu pri nas pravimo tudi rokovnjaštvo, je zakoreninjen v zgodovini vseh družb. Prav v 17. in 18. stoletju je bilo razbojništvo široko razširjeno po vsej Evropi. Politične, ekonomske, demografske, ambientalne in moralne krize od 16. do 18. stoletja so pogojevale in ustvarjale svet marginalnih slojev, to je svet številnih kmečkih tolpe, potepuhov, tatov in razbojnikov. Ti sloji z družbenega roba so v glavnem zanimali policijo, na svoj način pa se je odzvala tudi obsežna in raznovrstna literatura, ki obravnava v Evropi to in podobno snov prav od srede 18. stoletja naprej, kot del modnega leposlovja. Pri nas imamo zgodovinski roman Jurčič-Kersnikove Rokovnjače. Ta svet marginalcev pa vse do najnovejšega časa pravzaprav ni bil predmet obravnave t. i. »velike zgodovine«, čeprav je bil ta svet neodtujljivi, lahko bi rekli naravni del evropske predindustrijske družbe.

Knjiga Miroslava Bertoše Zlikovci i prognanici, ali če ta naslov slovenimo Hudodelci i pregnanci, obravnava svet razbojništva v 17. in 18. stoletju v tistem delu Istre, ki je pripadal Beneški prejasni republiki. Istra je bila v tem obdobju »bolno telo«, kot jo je označil nek sodobnik sredi 18. stoletja. Dežela je bila polna raznovrstnih razbojnikov. Vesti, ki so prihajale v vladne magistrature v Benetke so vsebovale na tisoč različnih pritožb in jadicovanj o različnih zločinih — tatvinah, ropih, ubojih, ugrabitvah deklet, cestnih ropih, napadih na predstavnike oblasti itd., hkrati pa tudi o slabi oborožitvi oblastnih zasledovalcev, nezanesljivi milici ter črni vojski in slabih zaporih. Razbojništvo je dobilo tak razmah, da so postale celo zveze med posameznimi kraji nemogoče. Sredi 17. stoletja je bil skoraj na vsakih 1000 prebivalcev en uboj, stoletje kasneje je bil na vsakih 200 prebivalcev en razbojnik.

V nasprotju z velikimi sintezami, ki predstavljajo nekaj makrokozmos, v katerem je lahko vse klasificirati, tipologizirati in shematizirati, nam avtor Miroslav Bertoša predstavlja mikrokozmos, mali svet, ki je mravljišče različnosti. Pod svoj raziskovalni mikroskop ne postavlja globalne premike, ampak predvsem raznolikosti in specifičnosti. Skozi branje nam razkriva surovi svet, v katerem ljudje postajajo pregnanci in hudodelci, predstavlja svet žrtev in preplašenih kmetov in ponižanih ljudi, predstavi individualne razbojnike, hudodelske klane in njihove vodje, razbojniške družine in njihove usode.

Vzroke za razbojništvo vidi avtor v gospodarskem in populacijskem propadu ter novi kolonizaciji zapuščenih ruralnih in urbanih aglomeracij. Gospodarska kriza in prejšnja depopulacija, h kateri so pripomogle tudi razne epidemije ter etnična različenost kolonistov je privedla do globokega nasprotja s staroselci. Večinoma koloniste, seveda pa tudi staroselce je peljala v glavnem pot siromaštva na družbeni rob — v svet nasilja. Zanimivo je, da se v Istri ni razvil »socialni banditizem«, ki je prizadel le fevdalne gospode, bogataše in predstavnike oblasti, ne pa tudi siromašno kmečko prebivalstvo. Istra tudi ni poznala mita in kulta »plemenitega hudodelca«, ni imela torej svojega Robina Hooda, ki je predstavljal svojevrstno mednarodno paradigmo socialnega banditizma. Ruralno razbojništvo, v katerem nam avtor odkriva tudi globoke družbene vzroke, se je v Istri vedno sprevrglo v navadno razbojništvo, ki je zbrisalo svoj osnovni izvor. Istrski hudodelci in pregnanci niso imeli nobenega obzira do ogroženega kmečkega prebivalstva. Nasilni so bili in brez milosti so ropali bogate in revne. V Istri je bil tako prisoten anti-mit v podobi okrutnega hudodelca, ki ni bil prizanesljiv do nikogar. Na mesto mita je stopil strah.

Miroslav Bertoša je svoje delo zasnoval na množici virov, katerim je dal možnost, da sami spregovorijo. Kakovost knjige je v tem, da Miroslav Bertoša bralcu zgodovino predvsem odkriva, ne pa dokazuje, hkrati pa tudi odstira tančico, pri čemer spoznavamo življenje, ki ga je »velika zgodovina« skoraj popolnoma zanemarila.

Vasko Simoniti

Anna Millo, *L'élite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891—1938.* Milano : Franco Angeli, 1989. 361 strani.

Preteklost Trsta, njegovega gospodarstva, kulture in politike je predmet najrazličnejših publikacij, ki pa ne jamčijo vedno za kritičen in poglobljen pretres tržaške zgodovine. Samozagledanost v ozko lokalno dimenzijo mesta, pristranskost in emotivna prizadetost so pogoste hibe tistih tržaških proučevalcev in zgodovinarjev, ki ostajajo zvesti nostalgичnemu narodopisju. Takemu toku se sicer postavlja ob rob skupina zgodovinarjev, ki v sozvočju s smernicami sodobnega italijanskega zgodovinskega proučevanja tržaško preteklost ne kot unicum, temveč kot stvarnost, ki je kljub svojim političnim, kulturnim in narodnostnim posebnostim del širšega zgodovinskega prostora.

Kritični tržaški historiografiji pripada tudi delo Anne Millo o tržaškem vodilnem razredu. S pomočjo diplomatskih virov, policijskih aktov in upravne dokumentacije je osvetlila izvor, svetovnonazorsko opredeljenost, podjetniško kulturo in politično udeleževanje tržaške elite. Po zgledu angleškega zgodovinarja Lawrencea Stona se je odločila za večplastno proučevanje tiste skupine ljudi, ki je v Trstu po eni strani krojila politično življenje, po drugi pa vodila najpomembnejša podjetja, zavarovalnice in banke. Da bi primerno raziskala življenjske modele, družabno življenje, odnos do dela, družine in do kulture, se je avtorica poslužila raznovrstnih virov, tudi takih, ki jih politično zgodovinarji večkrat zanemarja. Proučila je dnevnike, korespondenco, prve telefonske imenike, seznam članov prvega tržaškega avtomobilskega kluba in najbolj ekskluzivnih športnih in literarnih društev v Trstu. Časovni prerez, ki si ga je izbrala, se začne v letu 1891, ko je Trst doživel konec trgovskega emporija in bliskovit industrijski razcvet. Ob koncu 19. stoletja je hitra industrializacija mesta sovpadala s prodorom nemškega kapitala; nemški delničarji so krepili svoj položaj v najpomembnejših industrijskih obratih, v zavarovalniških družbah in bankah. Tržaški kapital je ohranil monopol le še v manjših obratih, zlasti na področju predelovalne industrije. Istočasno je narasla tudi moč slovenskega in slovanskega kapitala, ki sta po mnenju Anne Millo povzročila v tržaških vodilnih krogih občutek ogroženosti in utesnenosti. Tržaški vodilni razred, predvsem njegov politični del, je namreč izrazilo negativno ocenjeval prodor nemškega in slovanskega kapitala, boječ se, da bi Trst kot italijanski otok utonil v slovanskem morju.

Avtorica trdi, da sta znotraj tržaškega vodilnega razreda delovali dve skupini, politična in gospodarska elita, ki so ju ločevali izvor, status, a tudi povsem različen odnos do centralnih oblasti. Gospodarska elita je bila po izvoru večnarodnostna, njeni člani so bili pripadniki višje buržoazije in aristokracije; gospodarske posle so opravljali v tesnem sodelovanju z vladnimi krogi. Najvidnejši tržaški podjetniki, veletrgovci, ravnatelji zavarovalniških družb so bili grškega, nemškega in židovskega izvora in niso kot tujerodci občutili etničnega antagonizma, ki je razvnel takratne tržaške politike. Politična elita si je medtem pridobivala konsenz med srednjim slojem z iredentističnim programom in s politiko narodnostnega zaostrovanja. Za vodilne tržaške politike liberalnonacionalne usmeritve je bila priključitev Trsta k Italiji edino možen odgovor »slovanskemu obkoljevanju«.

Kljub različni politični usmerjenosti sta si politična in gospodarska elita sporazumno razdelili območje posega: gospodarstveniki so prevzeli vodstvo krajevnih gospodarskih ustanov, politiki pa upravljanje občine. Medtem ko so prvi uspešno trgovali v srednjeevropskem prostoru in krepili svoj finančni položaj v tržaških bankah in finančnih družbah, so liberalnonacionalni politiki nacionalistično in lokalistično upravljali tržaško občino. Za tržaške nacionalistične veljake je bilo mesto v občinski upravi uglednejše kot poslanstvo na Dunaju, saj je tržaška občinska uprava vsled protislovenske gonje postala simbol italijanstva. Nacionalistično usmerjeni občinski voditelji so ovirali vsakršno politično uveljavitev Slovencev, oškodovali so jih pri delitvi služb in zakupov in zanemarjali so vse tiste okraje, kjer je pretežno živelo slovensko prebivalstvo. Avtorica ugotavlja, da so bili življenjski modeli obeh skupin tržaške elite v marsičem različni. Družine velikih trgovcev in podjetnikov so živele v razkošnih rezidencah, prve so si nabavile telefone in avtomobile, obleke so kupovale na Dunaju. Družine političnih predstavnikov so živele v skromnejših pogojih, čeprav so delile z gospodarsko elito zanimanje za glasbo, literaturo in življenje v naravi. Podobnost v zanimanjih pa še zdaleč ni pomenila možnosti mešanih poročnih zvez; v obeh skupinah je bila poroka strogo endogamna.

Pri osvetlitvi tržaškega vodilnega razreda se je Anna Millo še posebno zaustavila ob pripadnikih židovske skupnosti, ki so bili ključen člen tako vodilnih gospodarskih kot političnih krogov. Židovski podjetniki so tako kot ostali gospodarstveniki ohranili lojalnost do centralne oblasti. Drugače pa so se obnašali tisti Židje, ki so se udeleževali v političnem življenju. Po izvoru iz Veneta in drugih italijanskih dežel so bili navdušeni zagovorniki iredentističnega programa in liberalnonacionalne politike. Židovskega rodu, je bil na primer Felice Venezian, avtoritarni voditelj liberalnonacionalne stranke, ki je bil zagovornik najostrejšega nacionalizma. Za časa njegovega vodstva so vodilni predstavniki nacionalnoliberalne stranke vstopili v prostozidarske vrste in si v njih pridobili možnost neposrednega kontaktiranja z italijanskimi liberalnimi krogi. Do tržaških političnih krogov je sicer italijanska vlada vseskozi vodila protislovno politiko, po eni strani jim je mežikala, po drugi pa je odklanjala njihov iredentistični program.

Ob prehodu v 20. stoletje so se tudi v vrstah vodstva liberalnonacionalne stranke pojavila prva nesoglasja. Liberalnonacionalno vodstvo je bilo enotno glede nacionalističnega vprašanja, vendar je zrna struja očitala konservativnejši, da pozablja na malomeščanstvo in na delavstvo. Konservativci, ki so bili v večini, so namreč menili, da se da socialno vprašanje rešiti s primernimi karitativnimi ustanovami. Nižji sloji naj bi ne potrebovali izobrazbe in boljših življenjskih pogojev, temveč le disciplino in pomoč, za katero bi bili hvaležni dobrotniku. Millojeva naglaša, da je bila razvejana karitativna dejavnost tržaške elite izraz odgovornosti in ljubezni do trpečega. Težko je sicer sprejemati to tezo, ki izhaja iz proučitve nekaterih oporočnih aktov, saj, kot je že opozoril Philippe Ariès, dobrodelna dejavnost višjih razredov največkrat zmanjšuje prepad med vero oziroma krščanskim ubožtvom in kapitalistično etiko oziroma bogatenjem.

Po izbruhu prve svetovne vojne se je politično in gospodarsko življenje Trsta in njegove elite sunkovito spremenilo. Avstrijske oblasti so internirale v notranjost države vidnejše politike, medtem ko so zlasti mlajši iredentisti zbežali na italijansko stran. V italijansko vojsko so vstopili številni pripadniki tržaških gospodarskih krogov, ki so dotlej podpirali avstrijsko monarhijo. V neštetih družinah se je vnel spor med tistimi, ki so ostali zvesti Avstro-Ogrski, in med tistimi, ki so že računali na zmago Italije. Že v vojnem času so italijanski nacionalistični krogi v sozvočju s tržaškimi iredentisti agitirali za prenos glavnih tržaških zavarovalniških družb na italijansko ozemlje. Trdili so, da so tržaške zavarovalniške družbe izraz italijanskega kapitala in da je za tržaško gospodarstvo vsakršna vez s srednjeevropskim prostorom nepomembna.

Po koncu vojne se je tudi tisti del gospodarske elite, ki je ostal zvest Dunaju, prilagodil novi državni razmejitvi in ponudil sodelovanje novim oblastem iz prepričanja, da so tržaški gospodarski krogi najprimernejši posrednik pri prodiranju italijanskega kapitala na balkansko in podonavsko območje. Tržaški liberalnonacionalni politiki so zatrjevali, da morajo nove oblasti zajamčiti Trstu povezovalno vlogo z Vzhodno Evropo in mu priznati geografsko in politično posebnost v italijanskem državnem okviru. Vendar izkazana lojalnost ni v Trstu preprečila vzpona fašističnih veljakov, ki so prevzeli ključna vodilna mesta tako v gospodarstvu kot v politiki. Liberalnacionalisti, ki so v fašistih dobili odličnega zaveznika, so se morali umakniti s političnega prizorišča. Fašisti so razpustili njihovo stranko in njihove organizacije v prepričanju, da je liberalnacionalna stranka kljub protisocialistični in protislovenski usmeritvi del preteklosti in kot taka nevskladjiva z novim režimom. Nove upravne kadre je fašistična oblast poiskala v srednji in mali buržoaziji, na vodilna mesta je postavila ljudi, ki so se odlikovali v škvadrističnih dejanjih. Tudi najvidnejši predstavniki židovskega porekla so v začetku tridesetih let postali žrtev prav tiste

politike, ki so jo podpirali. Vodilna mesta so morali zapustiti ljudje, ki so še po letu 1938 slepo verjeli v dobrohotnost Mussolinijeve politike.

Studija tehtno podaja značilnosti tržaškega vodilnega razreda, čeprav pušča odprta in neraziskana nekatera ključna vprašanja tržaške polpretekle zgodovine. Avtorica ni na primer pojasnila odnosa, ki ga je gospodarska elita imela do slovenskega vprašanja. Uporaba nekaterih pristranskih virov, kot so na primer poročila italijanskega konzula, prav gotovo ne pojasnjuje etnične nestrpnosti v Trstu na prehodu stoletja. Podobno ostaja v publikaciji odprto vprašanje, do katere mere in v kateri obliki je avstrijska oblast favorizirala slovensko skupnost kot protiutež italijanski. Dokaj težko je tudi sprejemljiva teza, da je italijanska elita živela povsem odmaknjeno in da ni imela nikakršnega razmerja niti s slovenskim kapitalom niti s slovenskim življenjem.

Marta Verginella

Vincent A. Yzermans, *The Spirit In Central Minnesota. A Centennial Narrative of the Church of Saint Cloud. 1889—1989*. Saint Cloud, Minnesota : The Diocese of Saint Cloud, 1989. XXVIII + 1133 strani.

Kar značilno je že, da cerkvene ustanove, in ne samo te, ob pomembnejših obletnicah pripravijo zbornike ali orise prehojene poti. Pri tem gre običajno za seznanjanje z začetki organizacijske strukture, mejami, posamezniki, ki so imeli odločilen vpliv pri ustanavljanju, ter z nadaljnjo potjo. Odvisno od koncepta nemalokdaj dodajo tudi predstavitev obstoječega stanja, zemljevide in fotografsko gradivo. Vse te značilnosti ima zgodovina škofije Saint Cloud v ameriški zvezni državi Minnesota, ki je bila pripravljena ob stoletnici ustanovitve nove delne Cerkve. Njeno prvotno geslo je bilo *Spiritus vivificat* in tu je avtor dobil pobudo za naslov zgodovinskega prikaza. Ker so se v Minnesota, tudi v Saint Cloud, naselili številni slovenski rojaki in ker so temelje novih naselbin kot tudi škofije postavljali slovenski misijonarji in drugi člani Cerkve, velja knjigo, ki je izšla v dveh zvezkih, predstaviti.

Pogostokrat so se cerkveni zgodovinarji pri svojem delu omejili na opisovanje gesta nosilcev višjih cerkvenih služb, pri tem so puščali ob strani vlogo in pomen temeljnih skupnosti in posameznikov v njih; svoj pristop so skratka začeli 'od zgoraj navzdol' in ne 'od spodaj navzgor'. Da bi se avtor izognil takšnemu načinu, je v prvem zvezku predstavil škofo in pomembne dogodke, ki so zaznamovali čas njihovega vodstva, v drugem pa je dal poudarek na župnije, njihov izvor, rast in verne člane. Sem je uvrstil prikaz značilnih dejavnosti župnij v ameriškem svetu, kot so različna združenja, bratovščine, župnijske šolske ustanove, redovniške skupnosti in podobno.

Za boljše poznanje slovenskega deleža pri ustanavljanju cerkvenega življenja v Ameriki velja poudariti vsaj nekatere vidike objavljenega dela; pri tem je poudarek na prvem obdobju, manj je predstavljeno delo priseljencev po drugi svetovni vojni.

Na začetek poglavja, ki govori o misijonarju Francu Pirceu (1785—1889) in sovpada s predzgodovino nove škofije Saint Cloud, so postavljene njegove besede, ki označujejo še drugo fazo delovanja: »Pohitite, dragi Nemci, da boste prehiteli druge in dobili najboljše kraje, ki jih je za naselitev mogoče dobiti v Ameriki. Gotovo boste našli najboljše kos zemlje, najbogatejše področje, vso svobodo in za vas bo tudi duhovno poskrbljeno« (Wahrheitsfreund, 8. junij 1854). Uveljavil se je kot kolonizacijski organizator, eden najbolj učinkovitih v Minnesoti, in delavec med Indijanci. 1838 je postavil temelje prve župnije v Minnesoti, v Grand Portageu. Njegovo delo in način, ki so ga pri tem uporabljali začetniki cerkvenega življenja, kaže model, po katerem so nato nastajale cerkvene strukture v takrat še vedno misijonski Ameriki (to je ostalo do leta 1908).

Poseben korak v Pirčevem delu predstavlja pot v Evropo leta 1864 in vrnitev s skupino petnajstih študentov ter duhovnikom Jožefom Buhom (1833—1922), ki so postali njegovi sodelavci ter v naslednjih letih imeli tolikšen delež v zgodovini Cerkve v Ameriki kot nobena druga skupina, čeprav jih je prišlo kar nekaj. Imeli so neposreden vpliv kar na tri generacije. Zato so v knjigi pogostokrat omenjeni, nekateri med njimi pa so še posebej prikazani, kot npr. Ignacij Tomazin (1843—1916), »eden najbolj zavzetih in tragičnih duhovniških likov v škofiji«, misijonar med Indijanci Očipvejci v rezervatih White Earth in Red Lake, od koder so ga obakrat izgnali, ker se je preveč zavzemal za člane indijanskih skupnosti ter med leti 1865 in 1900 ustanovil 14 novih župnij. Celo poglavje je namenjeno škofu Jakobu Trobcu (1838—1921), tudi članu omenjene Pirčeve skupine, ki je škofijo Saint Cloud vodil v letih 1897—1914 in obdobju dal odločilen pečat. Ob njem je istočasno mogoče videti usodo slovenske izseljske družine iz Polhovega Gradca, katere velik del je odšel po svetu. Trobec je v svojem škofovanju ustanovil 37 novih župnij, mnoge od teh so bile etnične, kar je sploh bila značilnost župnijske organizacije v začetkih, in le nekatere teri-

torialne; kasneje se večja število slednjih. Posvetil je 68 novih cerkva ter poleg dela za druge narodnosti pomagal tudi pri informiranju slovenskih rojakov, ki so se želeli izseliti.

Narodnostni značaj župnij kažejo številne značilnosti. Od teh je zgovorna izbira zavetnikov, poimenovanje samih krajev, npr. Belgrade, Sobieski, Kraintown (pozneje Sv. Anton), Sv. Štefan. Med ustanovitelji kažejo njihova imena na poreklo in značaj naselbine. Maja 1867 je Jožef Buh maševal v kraju Brockway Township v hiši Gregorja Pogačnika, ustanovitelji župnije pa so bili: Pogačnik, Peternel, Kapus, Novak, Prešeren, Rekar, Peternel, Hlebanja, Žumer, Simonič in drugi. S priseljevanjem je tod nastala močna slovenska naselbina in dobila ime Sv. Štefan.

Med cerkvenimi ustanovami, katerih vpliv je segal tudi preko cerkvenega okvira, je benediktinska opatija Saint John's Abbey v Collegevilleu. S šolami in gospodarstvom je pomagala številnim Slovencem, da so se lahko vključili v ameriški svet. Krajše obdobje jo je vodil opat Bernard Ločnikar (1848—1894), eden več slovenskih članov te meniške skupnosti.

Obsežno delo predstavlja stoletno zgodovino škofije Saint Cloud, ki sodi po svojem obsegu med manjše, z mnogimi segmenti, ki označujejo nastajanje in razvoj te cerkvene upravne enote, s posebnostmi nastajanja ameriške družbe. Pri tem objektivno prikaže vlogo slovenskih izseljencev in duhovnikov. Avtor je pri pisanju uporabljal gradivo iz številnih arhivov, časopisne članke in že objavljeno literaturo. Tudi zaradi kritičnega aparata bo lahko v pomoč pri proučevanju slovenske navzočnosti v novem svetu.

Bogdan Kolar

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 10. Ljubljana : Slovenska matica, 1989. 243 strani.

Z deseto, torej jubilejno številko, sklepa Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike prvi dve desetletji svojega izhajanja. Novi urednik Sandi Sitar je v Besedi ob desetem Zborniku prikazal prizadevanje za ustanovitev centra za zgodovino znanosti pri Slovenski matici sredi šestdesetih let, ki se žal ni uresničilo. Duša teh prizadevanj je bil pokojni dr. Lavo Čermelj. Po tem začetnem neuspehu je naravoslovna sekcija pri Slovenski matici (oziroma njen ožji odbor) sklenila, da bo začela izdajati Zbornik z zdajšnjim naslovom. Prvi zvezek je izšel leta 1971. Nato se je z bolj ali manj rednimi presledki zvrstilo deset zvezkov. Do smrti (8 zvezkov) je zbornik urejal prof. dr. Fran Dominko. V omenjenem uvodnem zapisu je dan tudi program za nadaljnje delo. Tudi ta zbornik je urejen na standarden način. Razdeljen je v oddelek razprav in oddelek za gradivo.

V razpravah je prvi prispevek Janez Strnad: Ernst Mach kot fizik (ob stopetdesetletnici rojstva). V njem obravnava na kratko življenjsko pot tega, nekoliko mlajšega sodobnika našega Jožefa Štefana; njegove poskuse v fiziologiji, raziskave dinamike plinov, kritiko Newtonove mehanike, njegov vpliv na Einsteina, Machovo načelo, njegovo nasprotovanje atomski zgradbi, Machovo didaktiko fizike in pripombe k Machovi filozofiji fizike.

Vladimir Ribarič je ob petdesetletnici smrti utemeljitelja ljubljanske seizmologije prispeval razpravo Albin Belar (1864—1939) in začetki slovenske seizmologije. Belar je bil vsestransko razgledan in delaven naravoslovec, največ moči pa je posvetil seizmologiji. Iz razprave so vidne najpomembnejše faze naše seizmološke znanosti od ustanovitve prve seizmološke postaje v tedanji Avstro-Ogrski leta 1897 do objavljanja mesečnika »Die Erdbebenwarte« s priložo »Neueste Erdbebennachrichten« (1900) in do izdelave prvega brezžičnega aparata za sprejem signalov točnega časa, ki ga je Belar konstruiral skupaj z baronom Codellijem (1910). Opisan je žalosten konec ljubljanske seizmološke postaje po letu 1918 in klavrna Belarjeva prisilna upokojeitev, ki pa ga ni odvrnila od seizmološkega dela, saj si je na svojem domu v Gorjah pri Bledu zgradil zasebno postajo, kjer je delal do leta 1930.

France Adamič opisuje Razvoj organiziranega raziskovalnega dela v kmetijstvu. Ob devetdesetletnici Kmetijskega inštituta Slovenije. Predhodna ustanova tega inštituta je bilo Kmetijsko-kemijsko preizkuševališče za Kranjsko v Ljubljani, ki ga je leta 1898 ustanovila Kranjska kmetijska družba s podporo Deželnega odbora in Mestne občine Ljubljanske. Preizkuševališče je opravljalo raznovrstne analize za kmetijstvo in živilstvo, občasno pa tudi za industrijo in obrt. Prikazane so organizacijske spremembe tega zavoda do zdaj, vsebinsko širjenje delovanja po prvi, zlasti pa po drugi svetovni vojni in pomembnejši dosežki.

Peter Svetik je prispeval Oris razvoja geodezije na Slovenskem. V njem obravnava razvoj zemljemerstva, zdajšnje geodezije, na splošno, na Slovenskem pa od rimske dobe naprej. Posebej je opisano zemljemerstvo do urbarjev, od urbarjev do kata-

stra, posebej še v zvezi z obdavčenjem zemljišč (terezijska davčna rektifikacija, jožefinski in franciscejski kataster). Poudarjen je zlasti pomen zadnjega, ki je osnovan na triangulaciji in pravi geodetski izmeri. Na njem temelji še zdaj 90 odstotkov katastrskih operativ v Sloveniji. Opisan je pomen geodezije in kartografije za gospodarstvo. Omenjeni so tudi najpomembnejši geodetski strokovnjaki.

Ljudmila Bezljaj-Krevel je napisala Pregled zgodovine razvoja poštne službe na slovenskem ozemlju. Precej podrobno je opisana poštna služba v rimskem obdobju, njen zlom s propadom rimskega imperija in počasno nastajanje v srednjem veku s paralelnimi poštnimi službami, ki so jih imeli kraljevski dvori, cerkev, samostani, univerze, mesta. Postopna centralizacija državne uprave je terjala tudi organiziranje poštne službe, za katero je cesar Maksimilijan pooblastil bergamsko družino Taxis, ki je dolgo obvladovala to dejavnost v Avstriji. Njeni daljnji potomci, grofje Thurn — Taxis so še zdaj lastniki devinskega gradu, knezi istega imena pa so lastniki znamenitega regensburškega gradu in veliki nemški bogataši. Precej podrobno je obdelana poštna služba pri nas v zvezi s turškimi vpadi in Vojno krajino tja do začetka 18. stoletja.

Med gradivom je sestavek Sandi Sitar: Iz predzgodovine radijske in televizijske tehnike na Slovenskem. V njem se spominja avtor 60. obletnice začetka javnih radijskih in 30. obletnice televizijskih oddaj. Posebej opozarja na izvirne prispevke slovenskih strokovnjakov (baron Codelli, prof. M. Osana, dr. Šlebinger) na tem področju.

Martin Sever je prispeval spis Dvesto let organiziranega meroslovja na Slovenskem. V njem opozarja na izredno partikularnost merskih enot in njihove rabe pri nas, kot sicer tudi drugod po Evropi, in potrebo po poenotenju merskih enot, ko se je gospodarstvo začelo intenzivneje razvijati. Več poskusov poenotenja je bilo neuspešnih. Sele Mariji Tereziji je uspelo urediti merstvo in uzakoniti meroslovni red (Zimmentierungspatent). Ta red je v sestavku opisan hkrati s predpisi (v slovenščini), ki so ga uvajali pri nas. S tem je zdajšnja Slovenija že pred več kot dvesto leti med prvimi v Evropi posodobila in uredila merstvo.

Tine Kurent je napisal sestavek Gematrija v merah arhitekture na Slovenskem. Gematrija je po avtorju prevajanje besed v števila in obratno. Tako dobijo besede numeričen pomen, števila pa je bilo mogoče prebrati kot besede. V začetku je gematrija rabila za dokumentiranje, nato za skrivno zapisovanje pomembnih imen, količin in datumov, kmalu pa je prišla v službo mistike, čaranja in umetnosti in naposled je postala družabna zanimivost. Med slovenskimi arhitekti so gematrična sporočila v svoje kompozicije vgrajevali Ivan Vurnik, Jože Plečnik in Tone Bitenc.

Jože Čar je napisal Prispevek Idrijskega rudnika in Idrije k slovenski tehniški in prirodoslovni zgodovini. V njem obravnava vpliv podržavljenja omenjenega rudnika na njegov strokovni in znanstveni razvoj. Glede na to, da so v Idriji delovali pomembni naravoslovci in tehniki, je tudi njen prispevek temu ustrezen.

Lidija Wagner je objavila Gradivo za bibliografijo zgodovine naravoslovja in tehnike. Navedla je 65 knjig in 127 člankov. Gre za objave po letu 1945. Žal ni navedeno, po kakem kriteriju je avtorica zbiral gradivo, kar bi v očitno prvi prispevek vsekakor sodilo. Tako so v gradivu članki iz nekdanje poljudne revije Tovariš, ni pa npr. upoštevana strokovna revija Socialistično kmetijstvo in gozdarstvo, poznejša revija Sodobno kmetijstvo niti Zbornik Biotehniške fakultete v Ljubljani, v katerih je precej podobnih, toda bolj kakovostnih sestavkov, kot jih je avtorica sicer vključila v svoj prispevek. Nejasen je tudi izbor prispevkov iz Biološkega vestnika, Gozdarskega vestnika in Lovca. Pri morebitnem nadaljnjem objavljanju te bibliografije bi vsekakor kazalo naknadno opredeliti kriterije. Bibliografija za zgodovino pomembnih prispevkov s tako heterogenega področja kot sta naravoslovje in tehnika, bi najbrž moralo biti skupinsko delo (vsaj v smislu posvetovanja s strokovnjaki različnih strok), sicer se lahko zgodijo nedopustne pristranosti, ki razvrednotijo dobro zamišljeno delo,

Jože Maček

Nekaj pripomb k razpravi Ljudmile Bezljaj-Krevel O zgodovini pošt

Nov, deseti zvezek Zbornika za zgodovino naravoslovja in tehnike nam med drugim postreže z razpravo (vsaj tako je klasificirana v kazalu vsebine) Ljudmile Bezljaj-Krevel o preteklosti pošte na Slovenskem.¹ Ljudmila Bezljaj-Krevel (B.-K.) je kustosinja v Tehniškem muzeju Slovenije in se že več let ukvarja s pošno zgodovino v zvezi s postavitvijo stalne razstave Slovenskega poštnega muzeja v Škofji Loki. Pričakovali bi torej poznavanje strokovne literature in virov. Sam naslov razprave je dokaj nenavaden, zato bom ob prvi priložnosti pobaral eminentne moze v uredniškem odboru o razlagi besedne zveze »pregled zgodovine razvoja«. Že prevod naslova v

¹ Ljudmila Bezljaj-Krevel, Pregled zgodovine razvoja poštne službe na slovenskem ozemlju, str. 127—159.

angleškem sinopsisu je razumljivejši (The Development of Postal Services on Slovenian Territory).

Presenečenja na prvi strani se vrsté, v opombi št. 1 je obljubljen seznam virov in literature, uporabljenih za pregled, vendar se obljuba ne izpolni. »Slovenski prostor je bil z lego med vzhodnimi Alpami in Jadranom že od kamene dobe dalje pomembno križišče.« Po tem stavku sklepamo o raznih oblikah prometa širših razsežnosti čez naše ozemlje ter o gibljivosti kamenodobnega človeka, seveda v tedanjih ozemeljskoreliefnih, klimatografskih in prehranjevalnih pogojih. Prav tako bi kaj več rad zvedel o »Alpskih Ilirih« ter o dveh pokrajinah Histrii in Venetii (str. 129), saj mi je doslej znana le pokrajina Histria et Venetia, ki je bila kot deseta pokrajina priključena Italiji po prihodu Rimljanov; ne vem, kaj je Odenburg (130), poznam pa nemško ime za Sopron — Odenburg in slovensko Sopronj.

Bodi dovolj uvodnih cvetk. O rimskem cestnem omrežju ter poštinih vzpostavah bi se kazalo obrniti na poznavalca teh zadev pri nas Stanka Pahiča. Od vlade cesarja Maksimilijana I. naprej se Slovenci srečujemo s cesarsko pošno institucijo v upravi družine Taxis, vendar je pri nas sprva bolj opazna prisotnost dvorne kurirske službe.² V Jugoslaviji je o tem doslej največ objavil Zagrebčan Velimir Sokol, poštnozgodovinski zanesenjak, sicer dr. iuris. O njegovih ugotovitvah bi dodal, da so nekatere netočne, saj temelje na starih, predvojnih virih. Seveda so njegova prizadevanja pomnila začetek pravega strokovnega poštnega zgodovinopisja od srede 50-tih let naprej. B.-K. je napravila napako, saj očitno ne pozna najboljše knjige Sokolovega dela 450 godina pošte u Zagrebu 1529—1979., Zagreb 1979, 104 str. + pril. Podobno ji je tuj oris poštne preteklosti Jugoslavije Nikole V. Gulana Organizacija i eksploatacija poštanskog saobraćaja, Beograd, 1982, zv. I., II., kjer je celoten zv. I. posvečen jugoslovan-skim deželam.

Tudi pri prepisovanju B.-K. ni stodstotno zanesljiva. Postaje dvorne kurirske službe medsebojno zagotovo niso bile oddaljene približno štiri kilometre (142), temveč štiri poštne milje (= 30 km), v nasprotnem bi recimo med Ljubljano in Kranjem bilo vsaj 5—6 postaj za izmenjavo poštinih konj.

Nastajanje obrambnega zidu proti Turkom je usodno vplivalo na pošno organizacijo celotnega slovenskega ozemlja. Strokovnjak za obrambni ustroj notranjeavstrijskih dežel dr. Vasko Simoniti je o vojno-poštinih zvezah na Kranjskem pisal pred desetletjem, a kaže, da B.-K. tega ne upošteva.³ Tudi mladega, nadarjenega zgodovinarja Borisa Golca knjiga Zgodovina in razvoj PTT dejavnosti v Zasavju, Trbovlje 1986, 116 str. (avtor je ob izidu obiskoval 3. letnik srednje šole!) ne pritegne zanimanja B.-K.

Karlovac je postal sprva le center Hrvatske in ne vse Vojne krajine (146), Slavonska V. K. je imela sedež generalata v Varaždinu. Prav v to mesto je prišla posadka nemških vojakov že 1538., od srede 40-tih let 16. stoletja je izredna strateška točka habsburške obrambe, še bolj po padcu Kanjiže 1600. Že tedaj so vzpostavili redno, neprekinjeno obratujočo pošno zvezo s postajami Gradec—Lanča (kmalu Wilton) — Ernovž—Maribor—Ptuj—Varaždin, ki nikoli ni bila prekinjena. Hitrost prenosa je bila fascinantna (za nujne pošiljke 28 ur), zato velja in bo veljala vsa moja pozornost tej komunikaciji; v Evropi ji tedaj niti približno ni bilo enake. Frekventirala je večkrat tedensko, ob kritičnih situacijah vsakodnevno, zato trdim, da je metamorfoza vojne v civilno zvezo tukaj nastopila zgodneje kot drugje.

Poljski kralj Sigismund II. Avgust je pošno zvezo Krakov—Benetke (via Gradec—Ljubljana) uradno afirmiral 18. oktobra 1558 in ne kar leta 1563 (147). Glede na zgoraj povedano ne drži, da je Karlovac že proti koncu 16. stoletja postal središče vseh poštinih poti, ki so šle iz Avstrije prek Slovenije na Hrvaško (148), vsaj varaždinske ne. Z varaždinsko pošto so iz Gradca šla pisma in ukazi še v Križevce, Đurdevac, Koprivnico, Legrad itd., da o korespondenci za madžarske obmejne utrdbe (Kanjižo!!) ne govorim. Linija se je v Ptuj cepila preko Krapine še v Zagreb z dopisi banu ter hrvatskim organom, torej je Karlovac bil le končna postaja, po obsegu korespondence neznatna. Zaman bomo v razpravi iskali kakršnekoli podatke o samih poštah 16. stoletja, čeprav so v slovenskem prostoru stalno ali priložnostno delale postaje od Gorice

² Več bi B.-K. lahko prebrala v: Andrej Hozjan, Zapisi o poštinem prometu in prvih poštah na slovenskem Stajerskem, Kronika 36, št. 3, 1988, str. 169—174. Morda je razpravo oddala celo pred izidom te številke Kronike. Obstaja pa še en dober razlog morebitnega nečitiranja članka. V njem bi neizogibno trčila ob moje diplomsko delo Oblike prenosa vesti in poštne komunikacije na slovenskem Stajerskem med leti 1500—1722. Filozofska fakulteta Ljubljana, december 1987, ki ga je še toplo dobila v roke. Zelen sem po svojih močeh prispevali k takrat nastajajoči zbirki Slovenskega poštnega muzeja. Kaže, da je B.-K. delo pozorno prebrala, saj sama citira iste tuje avtorje (pa nobenih drugih!) kot jaz, namreč Viktorja Thiela, Antona Mella (150) ter Paula Mechtlerja (152), od katerih je posebno o pošti pisal le zadnji.

³ V. Simoniti, Sistem obveščanja pred turško nevarnostjo v 16. stoletju, Kronika 28, 1980, str. 93—99; isti, Slovenska historiografija o turških vpadih in obrambi pred njimi, ZC, Ljubljana, 42, 1988, št. 4, str. 512. Simoniti je o obveščanju izčrpno pisal v disertaciji, tamkajšnje poglavje smatram za najtehtnejši slovenski prispevek raziskavam vojaških poštinih zvez doslej (Obrambna organizacija pred turškimi napadi v slovenskih deželah v 16. stoletju, tipkopis, Ljubljana, 1988, str. 163—182).

do Radgone, Zg. in Sp. Lendave ter Nedelišča pri Čakovcu (omenjena, ker so semkaj tekali ormoški kurirji; verjetno je v vasi in okolici še živel kaj malega Slovencev).

Poštarne razmere v 17. stoletju obdela B.-K. na štirih straneh oziroma brez fotopriloga na treh; čeprav je tedaj na Kranjskem in v Primorju ustanovljenih več poštarnih postaj, o Štajerski ni sledu (152—156). Poštarne karte (157) ni izpod rok J. B. Homanna niti ne iz leta 1730, kot piše pod njo; avtorja Guillaumea de L'Isle najdemo v originalnem francoskem naslovu vrh karte (M[onsieur] de L'Isle), izdelane 1733. Tudi angleški povzetek (Summary, 158—159) ni šel brez napak. Odkod nadvojvodi Karlu II. ime Karl Ludwig? Če je bila Paarova pošta podržavljena leta 1722, to ni druga, temveč tretja dekada 18. stoletja (poslednji stavek).

Gledano kot celota je razprava polna drobnih napak, največkrat na račun citiranja zastarelih, netočnih virov. B.-K. ne navede niti ene tuje povojne monografije, razprave ali članka (katalog s poštne razstave 1985 bi ji lahko služil kot seznam literature) o poštarni zgodovini, tikajoče se našega ozemlja v času od 16.—18. stoletja, čeprav jih je kar nekaj izšlo v Avstriji, Nemčiji (ZRN), na Madžarskem ter na Poljskem. Ne gre jih tu naštevati, dovolj je omeniti imena avstrijskih (dr. Rüdiger Wurth, dr. Christine Kainz, dr. Karl Kral, Gerald Heschl) in nemških (dr. Martin Dallmeier, dr. Max Piendl) zgodovinarjev pošte, specialistov za prav to dobo. Vsi so pisali in pišejo tudi o poštarnih zvezah čez ozemlje Slovencev. Za pisanje kvalitetnega pregleda starejših poštarnih ustrojev je treba obvladati tako domačo kot tujo novo literaturo.

Andrej Hozjan

Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Ljubljana : Partizanska knjiga, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1989. 260 strani. (Gradivo in razprave 9)

Avtor knjige Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, dr. Vlado Valenčič je najboljši poznavalec arhiva in zgodovine mesta Ljubljane od srednjega veka dalje do konca avstrijske dobe. Vsa leta, od 1950 do 1974, ko je bil v Mestnem arhivu (sedaj Zgodovinski arhiv Ljubljana), je delal na fondih omenjene dobe. Ves čas pa je veliko pisal. Izdal je lepo število knjig, razprav in člankov. Vse je gradil na osnovi arhivskih virov, literatura mu je bila le kot pomagalo. Še vedno piše. Njegove tekste odlikuje tekoč in lep jezik. Odlika je tudi v tem, da piše zares znanstveno, a obenem vsakomur razumljivo. Za pričujočo knjigo je prejel Nagrado mesta Ljubljane leta 1989 in Kajuhovo nagrado 1990. Knjiga je doživela izredno lep sprejem tudi v sredstvih javnega obveščanja, na radiu in televiziji, v časnikih in časopisih ter v strokovnih revijah. Oblikovalec knjige je bil arhitekt profesor Janez Suhadolc. Knjiga je bogato ilustrirana z dokumenti in s fotografijami iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana, precejšnje število fotografij pa je naredila Darinka Mladenovič, ki je posnela po Ljubljani več zanimivih objektov, zlasti pa portalov hiš.

Z rastjo naselja v večje, ko ni bilo več samo nekaj hiš, je nujno prišlo do poimenovanja posameznih delov. Verjetno ne bomo daleč od resnice, da prava poimenovanja prihajajo kar sama po sebi, pa naj bodo prebivalci tistega naselja oziroma dela naselja s tem zadovoljni ali ne. Da se ljudje stoletja v svojih značajskih potezah niso bistveno spremenili, so dokaz še danes z ene strani vsiljevanja določenih imen in branjenje raznih neprimernih imen naselij ali ulic z druge strani.

V svetu že dolgo obstajajo knjige o zgodovini posameznih hiš ali pa ulic. Ljudi je zgodovina njihove hiše ali ulice vedno zanimala. Tako imamo za nekaj slovenskih mest kot so Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Ormož in še druga t. i. knjige hiš. Za Zagreb imamo npr. Stare numeracije kuća u Zagrebu. Leta 1985 je izšla v Magdeburgu zajetna knjiga Was Magdeburger Strassennamen erzählt /Kaj pripovedujejo magdeburška ulična imena/. Kdor bi kaj več raziskoval to področje, bi lahko ugotovil, da je bilo vprašanje hiš, numeracij, ulic že večkrat predmet zgodovinske obravnave. Kako je bilo to v Ljubljani? Ljubljana vse do lanskega leta ni imela na enem mestu zbranih zgodovinskih podatkov o ulicah. Sezname ulic so bili objavljeni sicer že večkrat na raznih krajih, od kod pa imena, ni bilo jasno. Zato je leta 1980 pri Geodetski upravi Ljubljana dr. Valenčič s sodelovanjem Rezke Traven objavil knjigo Ljubljanske ulice s štirimi prilogami kart Ljubljane. To je abecedni seznam vseh 1225 ulic, s kratko razlago, po kom so ulice, ceste ali trgi dobili ime. Leta 1986 je izšlo dopolnilo k izdaji iz leta 1980. Tu so zajeti še kraji v okolici Ljubljane.

V knjigi, ki jo tu obravnavamo, je avtor celotno snov razdelil na štirinajst poglavij, dodal pa še imensko kazalo ulic, cest in trgov. Časovno začenja s prvimi omembami posameznih delov Ljubljane od 13. stoletja dalje, ko se Ljubljana že deli na tri trge, in raziskuje, »kdaž in kako so posamezna imena nastajala in se spreminjala« (str. 6). Pri nekaterih ulicah je imel avtor veliko dela, ko je poizkušal razvozlati posamezna imena ulic, ki jih vse doslej še ni uspelo (npr. Salendrova ulica). Avtor kljub

skrbnemu iskanju ni uspel dobiti podatka, kdaj so prvičkrat v Ljubljani ulice označili z napisi (str. 33). Nadalje sledi razvoju mesta in poimenovanju posameznih njegovih delov. Med drugim spoznavamo, kakšna je bila tehnika označevanja ulic in kako so v kakšni dobi zaradi malomarnosti ali pa pomanjkanja denarja ulični napisi zbledeli ali zaradi drugih vzrokov niso bili več uporabni, lahko pa jih enostavno ni bilo več. Posebej se je posvetil vprašanju slovensko-nemških imen in napisov. Iz leta 1848 je prvi slovenski seznam vseh ulic v mestu in predmestjih (str. 43). Zanimiv je podatek, da je bil magistrat sprva (leta 1874) bolj za razdelitev mesta v mestne okraje kot pa za poimenovanje po ulicah in trgih. Primerjava z drugimi deželnimi mesti Avstrije je verjetno prevesila v korist predlagatelja, M. Winklerja, tovarnarja na Dunaju (str. 51). Leta 1876 je Ljubljana potrebovala 357 uličnih tabel in 1487 hišnih tablic (str. 70). Tedaj so veliko (80) ulic imenovali na novo.

Slovensko in nemško nasprotje glede uradnega jezika v drugi polovici prejšnjega stoletja se je odrazilo tudi v poimenovanju in napisih ulic v Ljubljani. Ljubljančani so bili v tem primeru neverjetno odločni in so svoje tudi dosegli. Sprva je šlo za to, ali bo pri dvojezičnem napisu prvo slovensko ali nemško ime, kasneje pa tudi za to, s kako velikimi črkami bo kaj napisano, in po letu 1894 ni bilo več po Ljubljani dvojezičnih napisov. Mestni svet je leta 1894 »samovoljno« na desnem bregu Ljubljanice namestil samo slovenske ulične napise, pet let kasneje pa še na drugem bregu Ljubljanice. Veliko vlogo pri tem ni odigral samo mestni svet, temveč predvsem župan I. Hribar. Zanimiva je Hribarjeva obrazložitev proti dvojezičnim napisom: »Vara se, kdor misli, da bo le enega samega Nemca prepričal s slovensko potrpežljivostjo. Našo prizanesljivost bodo tolmačili kot slabost. Odločni moramo biti proti tistim, ki izrivajo naš jezik iz uradov v krajih, kjer je na tisoče Slovencev... Tujci se bodo navadili na slovenske napise, kot so se v Trstu na laške ali v Zagrebu na hrvatske ter bodo spoznali, da je Ljubljana slovensko mesto.« (str. 77–78.)

Ker mi je po arhivski strani bližji čas pred sredo prejšnjega stoletja, bom opozoril na nekaj majhnih stvari, za katere menim, da bi bilo prav, da bi bile še v knjigi: npr. Kolezija se pojavlja v virih prej in ne šele »okrog leta 1600« (str. 15). Oznaka mlina in malo kasneje žage Kolezija je že leta 1582 (Glej Zgodovinski arhiv Ljubljana, Rokopisne knjige, COD 13/2, 1582, i. f. 79'). Obstaja seznam hišnih posestnikov v originalu iz leta 1772 in verjetno je Vrhovec razpravo Die erste Häusernumerierung Laibachs gradil na osnovi tega seznama. Seznam je v Land-Crainischer Schematismus auf das Jahr 1772 in ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, sig. NUK II L 3590 f. (str. 22). Omenim naj še, da so se že leta 1805 ravnali po novi zakonodaji, ko ni več bila št. 1 (ena) pri Karlovških vratih, kot v letih 1770–1802, temveč pri najpomembnejši hiši v mestu, to je na rotovžu.

Pri branju sem opazil, da dr. Valenčič ne omenja objavljenih popisov hišnih lastnikov v Ljubljani za leti 1805 in 1815. Zanimiva sta tudi zato, ker ima tisti iz leta 1805 v podnaslovu zapisano »nach dem alten und neuen Conscriptions-Numerus« /po starih in novih hišnih številkah/; drugi pa »nach dem neuen Conscriptions-Numerus« /po novih hišnih številkah/. Prav tako obstaja seznam hišnih posestnikov za Ljubljano iz leta 1828. Posebej se nisem ukvarjal s primerjavo ulic v vseh objavljenih seznamih hišnih posestnikov, ki jih tu omenjam, lahko pa pomenijo kakšno dopolnitev, saj jih drugače verjetno (ali pa tudi ne?) ne bi objavljali. Nekoliko manj je mogoče pomemben seznam iz leta 1828, ker je avtor uporabljal katastrski načrt mesta iz leta 1826, ki »vsebuje(jo) imena večjega števila ulic« (str. 38).

Več je bilo preimenovanj ulic v Ljubljani ob raznih prelomnih časih: po prvi svetovni vojni, med italijansko okupacijo in v začetku 50-tih let. Pokazalo pa se je kmalu in se čuti še tudi danes, da so bile v zgodovini mesta Ljubljane nekatere odločitve prehitre in premalo premišljene. Določena imena, ki niso bila sprejeta med ljudmi, je nesmiselno še nadalje vsiljevati. Toda tudi za to delo velja, naj se ne mudi, drugače ne bo nič boljše. Kajti hitenje iz ene skrajnosti v drugo je kratke sape.

S knjigo Zgodovina Ljubljanskih uličnih imen smo dobili izredno dragocen priročnik, da bo lahko vsak našel zgodovino o svoji ulici. To nas tudi običajno poleg zgodovine hiše, kjer stanujemo, najbolj zanima. Imensko kazalo vseh nekdanjih in sedanjih uličnih imen, skupno okrog 1400, nam omogoča, da lahko hitro najdemo »svojo ulico«. Izredno koristna bo tudi vsem turističnim delavcem Ljubljane, najbolj pa turističnim vodičem. Naj mi bo dovoljeno, da v imenu vseh teh in še drugih ljubiteljev zgodovine rečem dr. Valenčiču — Hvala!

Vinko Demšar

Istra kroz stoljeća. 1—8. Pula—Rijeka 1979—1989.

Leta 1979 je izšlo prvo »kolo« (letnik) knjižne zbirke Istra kroz stoljeća. Njeni izdajatelji so od začetka bili Čakavski sabor iz Pulja, Istarska naklada iz Pulja ter reški založbi »Otokar Keršovani« in EDIT. Skupina založnikov se je naslednja leta deloma menjala, osmi letnik (1989) so kot izdajatelji podpisali Čakavski sabor in Naučna biblioteka iz Pulja, reški založbi »Otokar Keršovani« in Izdavaški centar ter Centro di ricerche storiche iz Rovinja. Namen knjižne zbirke je, da z objavljanjem izvirnih knjig, s ponatisi, prevodi in priredbami omogoči bralcu, da se seznanja z različnimi pogledi na istrsko preteklost in današnjost. Tako izhajajo v zbirki strokovne razprave s področja arheologije, zgodovine, jezikoslovja in družboslovja ter leposlovna dela. Vsebinsko različne knjige povezuje zemljepisno dovolj natančno opredeljeno območje Istre.

V desetletju 1979—1989 je izšlo osem letnikov (1 — 1979, 2 — 1980, 3 — 1981, 4 — 1983, 5 — 1984, 6 — 1985, 7 — 1986, 8 — 1989), kar pomeni, da izdajateljem ni uspelo ohraniti ritem vsakoletnega izida. V načrtu je, da bi celotna knjižna zbirka dosegla 12 letnikov (kol). Ker ima vsak letnik po šest zvezkov, znaša izkupiček doslej objavljenega 48 knjig. To pa seveda ne pomeni prav toliko naslovov, saj nekatera dela obsegajo po dve ali celo tri knjige.

Zbirko je spočetka vodil književnik in publicist Zvane Črnja, urednik izdajateljskega sveta pa je bil Anton Bubić. Prvi in drugi letnik sta imela poleg tega sveta še poseben uredniški odbor, ki ga je vodil že omenjeni Črnja. Z drugim letnikom je zbirka dobila svet urednikov; kot glavni urednik pa je na vseh dosedanjih objavah nastopal Črnja. Vsaka knjiga ali natančneje vsako delo ima še svojega urednika; vse izdaje so opremljene s povzetki v italijanskem jeziku.

Namen tega predstavitvenega poročila je, da v prvi vrsti označi dela, ki segajo v istrsko preteklost. Leta 1979 so izšle tri knjige, ki morejo posebej pritegniti pozornost zgodovinarja. Mate Križman: *Antička svjedočanstva o Istri* daje izbor pričevanj grških in rimskih piscev. Ti pisani viri o Istri so objavljeni v izvirniku in hrvaškem prevodu, opremljenem s potrebnimi komentarji. Giuseppina Martinuzzi (1844—1925) iz Labina je ena izmed prvih istrskih socialistk. Knjiga *Socializam i domovina* (urednik Giacomo Scotti) prinaša izbor njenega publicističnega in literarnega dela. Njeno leposlovje (tudi v službi politične agitke) je objavljeno dvojezično, publicistika pa je v hrvaškem prevodu (Martinuzzi je namreč pisala v italijanščini). Knjiga *Kulturne i povijesne teme* prinaša izbor publicistike Otokarja Keršovanija (1902—1941); med članki in esaji je tudi nedokončano besedilo Teze za hrvatsku povijest, hrvatska vzporednica Kardeljevemu Razvoju slovenskega narodnostnega vprašanja. Studijo o Keršovaniju je napisala Zorica Stipetić. Preostale tri knjige so leposlovne (A. Tentor, D. Gervais, M. Balota alias M. Mirković).

Tudi v drugem letniku je leposlovje zastopano s tremi avtorji (M. Rakovac, E. Kumičić, F. Tomizza), zgodovino pa zastopata Frane Petrić: *Deset dijaloga o povijesti* in Mija Mirković: *Matija Vlačić-Ilirik*. Frane Petrić (1529—1587), humanist, doma s Cresca, se je podpisoval kot Franciscus Patricius (Francesco Patrizzi). Knjigo Della historia dieci dialoghi je izdal v Benetkah leta 1560. V zbirki je ta knjiga izšla v izvirniku ter v hrvaškem prevodu. Studijo o uglednem Kvarnercu, renesančnem zgodovinarju, je napisal Franjo Zenko. Monografija M. Mirkovića o M. Vlačiću (Matthias Flacius Illyricus 1520—1575) je izšla prvič leta 1938 (zadnja avtorjeva redakcija je iz leta 1960) in je »najpomembnejši znanstveni dosežek« (F. Gestrin v ZČ 17/1963, 258) gospodarskega zgodovinarja, ki se je uveljavljal tudi kot pesnik (psevdonim Mata Balota). Knjigi je napisal uvod Josip Bratulić.

Leta 1981 je v dveh knjigah izšel izbor gradiva, ki ga je objavil istrski NOB tisk (hrvaški in italijanski). Knjigi *Istarska partizanska štampa* je pripravil Herman Buršić, pri italijanskih tiskih mu je pomagal Giacomo Scotti. V tretjem letniku je ponovno zastopan Mate Balota in sicer z delom *Puna je Pula* (prvič izšlo leta 1954). Avtor ga je posvetil Pulju; posebej se je zaustavil pri opisu prevratnih dni leta 1918. Josip Voltić (Giuseppe Voltiggi, 1750—1825) je bil pravnik. Knjiga *Bečka pisma-Ričoslovnik* prinaša prevod Voltičevih Lettere viennesi (1789) in izbor iz njegovega slovarja Ricoslovnik illiricskoga, italianskoga i nimacskoga jezika (1803). Voltičeva dunajska pisma so posvečena aktualnostim časa, v katerem so nastala, njegov slovar pa je nekaj mejnik v hrvaški leksikografiji. Knjigo je uredil Josip Bratulić. Omeniti je še knjigo poezije Zvane Črnje in proze Vladimirja Nazorja.

Četrto »kolo« (1983) vsebuje še tretjo knjigo *Istarska partizanska štampa*, potem Frane Petrića *Deset dijaloga o retorici*. Knjiga prinaša hrvaški prevod in izvirnik Della retorica dieci dialoghi (iz leta 1562). Knjigo o retoriki je Petrić napisal dve leti za svojimi razgovori o zgodovini; retoriko opravičuje kot znanstveno disciplino. Spremno besedo je napisal Franjo Zenko. Knjigo *Hrvatske narodne pjesme Istre i kvarnerskih otoka* je napisal Ive Rudan. Izbor spisov Matka Laginje (1852—1930) *Književna dela i rasprave* sta pripravila Petar in Mirjana Strčić. Med Laginjinimi

spisi je omeniti zlasti članke o vinodolskem zakoniku (1875) ter zgodovinske prispevke o Kastvu. Leposlovju sta namenjeni dve knjigi (poezija L. Zaninija in roman E. Kuničiča).

Leta 1984 je v dveh knjigah izšel izbor poezije in proze Vladimirja Nazorja (Istarske teme) in pripovedno delo Viktorja Cara Emina (roman Presječeni poti) Tone Peruško (1905—1967) je eden najbolj poznanih istrskih kulturnikov zadnjih desetletij, izbor njegove publicistike je izšel v knjigi *U svome vremenu* (uvod je napisal Stjepan Vukušić). Peruško je pisal o kulturnih vprašanjih, o zgodovini in o politiki svojega časa. Mijo Mirković (Mate Balota) je avtor knjige *Stara pazinska gimnazija* (prvič izšla leta 1950). Spomine na pazinsko gimnazijo, na kateri se je Balota šolal (1910—1914), dopolnjujejo študije, ki so jih napisali Z. Črnja, T. Peruško in M. Franičević. Posebnost je knjiga Kornelija Budinicha (1873—1935) *Arhitektonske študije*. Avtor je bil Rečan, svoje arhitekturne projekte je uresničeval na Reki, v Trstu, po Istri in drugod. O arhitekturi je pisal (njegovi spisi so izhajali v raznih jezikih) in izbor tega pisanja prinaša knjiga v prevodu (prevajalec je bil, vsaj kar zadeva krajevnih imen, neprecizen; Štanjel je postal Sv. Danilo, Štivan pri Devinu je lociran na Reko); knjigo je uredil Andrija Mutnjaković.

Šesti letnik (1985) vsebuje dva zvezka *Ekonomске historije Jugoslavije* Mije Mirkovića; s tem je delo doživelo že peti ponatis (prvič izšlo leta 1958). Uvodno študijo je napisal Vladimir Stipetić. Izrazito zgodovinska knjiga je Miroslav Bertoša: *Etos i etnis zavičaja*. Objavljene razprave, eseji, fragmenti so namenjeni predvsem istrski historiografiji in istrski zgodovini s posebnim poudarkom na čas med 16. in 19. stoletjem. Peter Strčić, ki je napisal uvod, sodi, da more knjiga zaradi sodobnih metodoloških stališč »plodno delovati na naše historiografsko gibanje«. Petar Šimunović in Josip Bratulić sta po statistiki iz leta 1946 (izdelani za pariško mirovno konferenco) Cadastre national de l'Istrie pripravila delo *Prezimana i naselja u Istri* v treh zvezkih; dva sta izšla v šestem letniku. Urednika in sestavljalca knjige sta prispevala tudi uvod. Leposlovje zastopa Lucifero Martini z romanom *Opredeljenje*.

V sedmem letniku (1986) je izšel tretji zvezek dela *Prezimana i naselja u Istri* (zvezek prinaša abecedna kazala). Dve knjigi *Obzori istarskog narodnjaštva* prinašata izbor gradiva iz najbolj poznane lista istrskih Hrvatov Naša sloga (1870—1915). Podobno knjigo, vendar v krajši obliki, je že leta 1952 zasnoval Frane Barbalić (Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine prema bilježkama iz »Naše sloge«). Izbor je pripravil Josip Percan, napisal je tudi daljšo razpravo o Naši slogi. Danilo Klen je avtor knjige *Šćavunska gesla. Galije i galijoti na istočnoj obali Jadrana*, ki je izviren doprinos k pomorski zgodovini Jadranskega morja. Študijo o piscu je prispeval Petar Strčić. Maja Bošković-Stulli je spominu svojega soproga Bernarda posvetila izbor istrske ljudske proze *Zakopano zlato*. Leposlovje zastopa roman P. A. Quarantotti Gambinija *Crvena ruža*.

V osmem letniku (1989) se nadaljuje Percanov izbor iz gradiva, ki ga je objavila Naša sloga (*Obzori istarskog narodnjaštva*). Izbor iz spominov Carla de Franceschija (izšli prvič leta 1926 v Archeografo triestino) je pripravil Miroslav Bertoša (dodal je še predgovor in potrebne opombe). De Franceschijeve *Uspomene* so dragocen vir za poznavanje istrskih razmer v 19. stoletju. Tri knjige Dragovan Šepić: *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije* predstavljajo pravzaprav popravljeni in dopolnjeni ponatis dela Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918 (1970). Uvod in Šepićevo bibliografijo je sestavil Petar Strčić. Andrija Mutnjaković je priredil izbor literature o slavoloku Sergijcev v Puli — *Slavoluk Sergijevaca*; izvor prinaša v prevodu več besedil, nastalih v razponu skoraj enega stoletja.

Knjižna zbirka Istra kroz stoljeća je izjemen založniški podvig. Ko bo čez nekaj let zaključena, bo 72 zvezkov predstavljalo pravo monografsko enciklopedijo Istre.

Branko Marušić

Beiträge zur historischen Sozialkunde. Wien : Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1970—

Letos mineva dvajseto leto, odkar sta avstrijsko Društvo za zgodovino in narodopisje in Institut za socialno in gospodarsko zgodovino začela izdajati časopis z zgorajim naslovom, ki je nato še podnaslovljen kot Časopis za nadaljnje izobraževanje učiteljev. To, da je ta publikacija pri nas tudi formalno prisotna šele pred njenim drugim jubilejem, je prav gotovo naključje, saj smo prepričani, da jo pozna mnogo slovenskih zgodovinarjev in narodopiscev, prav gotovo pa tisti, ki so kakorkoli vključeni v raziskovalno dejavnost. Zato menimo, da smo z letošnjim dogovorom o izmenjavi publikacij med Dunajskim inštitutom za socialno in gospodarsko zgodovino in

Filozofskim inštitutom Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU samo omogočili tekoč vpogled v vse številke od leta 1989 naprej.

Za tiste pa, ki »Prispevkov« vendarle še ne poznajo, navedimo nekaj oblih podatkov: kot rečeno, je časopis začel izhajati 1970 in sicer izide vsako leto blok štirih tematskih števk (blok zato, ker je numeracija strani za cel letnik enotna). Vsako številko dopolnjuje »Didaktična sredina«, na katero pa smo opozorjeni v podnaslovu časopisa. Dejansko gre za šest strani »Prispevkov k didaktiki stroke« (Beiträge zur Fachdidaktik), katerih vsebina je običajno namenjena didaktični teoriji, večkrat pa na teh listih (drugačne barve) zasledimo poročila o strokovnih prireditvah. Skratka, časopis je tako vsebinsko kot oblikovno nadvse pregledno strukturiran.

In vsakokratna vsebina: Dejali smo že, da so posamezne številke tematsko urejene, mirno pa lahko dodamo, da so to pogosto kar nekakšni mini-zborniki, saj jih urejujejo avtorji kot E. Bruckmüller, H. Knittler, M. Mitterauer, R. Sandgruber, R. Sieder in drugi. Pri tem tako ti kot njihovi sodelavci izbirajo najrazličnejše teme. Oglejmo si nekaj najzanimivejših naslovov: Städtische Büeürgerfreiheit als Ursprung staatsbürgerlicher Grundrechte (št. 3/72); Wortgeschichte und Sozialgeschichte (št. 4/73); Feudalismus (št. 3/77); Technik und Gesellschaft im Mittelalter (št. 2/29); Problemfelder einer Sozialgeschichte der Kirche (št. 4/79); Malerei und Gesellschaft (št. 1/80); Von mittelalterlichen Ständeversammlungen zur Parteiendemokratie (št. 4/80); Frauenerarbeit in der Geschichte (št. 3/81); Musik und gesellschaftlicher Wandel (št. 2/84); Volksfrömmigkeit (št. 1/85); **Hunger** (št. 2/85); Texte zur Frauengeschichte (št. 3/85); **Probleme der Klassenbildung: Die Arbeiterschaft** (št. 2/86); **Geschichte der Sexualität** (št. 1/88); **Namengebung** (št. 2/88); **Bürgertum im 19. Jahrhundert** (št. 3/88); **Fasching** (št. 4/88).¹

Iz citiranih primerkov lahko sklepamo, da je vsaka do sedaj izdanih števk posvečena drugi temi. Nasprotno pa način koncipiranja izbranih tem podlega dokaj utečeni formuli. Iz števk, ki so bile avtorju dosegljive, je namreč razvidno, da so pisci uvodne študije in nosilnega prispevka hkrati tudi uredniki posamezne številke. Takšna koncepcija sama po sebi ni nekaj novega, pač pa je bralec ugodno presenečen nad pedantnostjo vsakokratne vsebinske organizacije. Tako se pisci uvodne študije v njej ne ukvarjajo samo z napovedjo okvirne teme, temveč se posvečajo tudi osnovnemu kategorialnemu aparatu, t. j. značilni terminologiji, ki se je vzpostavila skozi preteklo proučevanje obravnavane teme.

Na primer: Roman Sandgruber nas v svoji številki **Magie der Industrie** takoj v začetku seznani z osnovno problematiko izraza »industrijska revolucija«, s strukturo »industrializacijskih kriterijev«, ... z različnimi interpretacijami pojma »podjetnik« in s tem avtorjem specializiranih prispevkov vsaj do neke mere prihrani obče pojmovno razčiščevanje. Prav tako je preiščena tudi razporeditev posameznih razprav. Večina števk »Prispevkov« namreč dokazuje, da s samo tematizacijo niso izčrpane vse možnosti, temveč je pomembno tudi to, kako obravnave iste teme sledijo ena drugi. Velikokrat celota izven povsem drugače, če se tudi v razredbi upošteva neka notranja dramaturgija. Poglejmo: Literarno-metaforičnemu in vabljenemu naslovu **Magie der Industrie** sledi Sandgruberjev tekst »Die industrielle Revolution« (z vsemi omenjenimi funkcijskimi značilnostmi večplastnega uvoda). Prav tako nič manj poet-skega duha ne kaže njegova soavtorja, Vera Maria Streller in Bernhard Denschner. Prva je svoj sestavek, prvi od treh strokovnih prispevkov številke, poimenovala z »Unternehmer. Fortschrittsträger, Ausbeuter, Dämon?« (V podnaslovu: Aus dem Alltagsleben von Wiener Unternehmern um 1900), Denschner pa je svojemu pisanju, ki je uvrščeno na konec, dal naslov »Mythen der Industrialisierung«. Sredi tega zvezka sta nato umeščeni še dve bibliografski enoti — Sandgruberjev članek »Lebensstandard und Industrialisierung« in obvezna didaktična priloga (Roman Sandgruber, Niederösterreichische Landesausstellung 1989. Magie der Industrie. Ein Kurzführer; Heinz Blaumeister, Margit Sturm, Zur Industriegeschichte Niederösterreichs). Čisto na koncu nastopi Sandgruber sam še enkrat, le da tokrat samo kot avtor priložnostnega kolaža,² kratkih replik industrija, industrializacija, ki so jih zapisali znani (Goethe,³ Rilke,⁴ Musil) in neznani avtorji⁵ in s tem samo še podkrepi našo ugotovitev, da gre za pravo dramaturško urejanje vsebine.

¹ Podčrtani naslovi so dosegljivi na Filozofskem inštitutu Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, v prihodnje pa bomo poskušali kompletirati tudi vse starejše številke.

² »Das überhandnehmende Maschinenwesen«. Eine Text-Collage.

³ »Das überhandnehmende Maschinenwesen quält und ängstigt mich, es wälzt sich heran wie ein Gewitter, langsam, langsam; aber es hat seine Richtung genommen, es wird kommen und treffen.« (Johann Wolfgang Goethe. Wilhelm Meisters Wanderjahre, zweite Fassung 1829), Beiträge zur historischen Sozialkunde, 2/89, str. 59.

⁴ »Rasend rauschen rings die Räder.
Rollend, grollend, stürmisch säusend,
Tief im innersten Geäder
Kämpft der Zeitgeist freiheitsbrausend.

Stemmen Steine sich entgegen,
Reibt er sie zu Sand zusammen,
Seinen Fluch un seiner Segen
Speit er aus in Rauch und Flammen. (...)

Karl Isidor Beck, 1846, Beiträge zur historischen Sozialkunde, 2/89, str. 60–61.

Sam zaključek torej dejansko ne more biti drugega, kot priporočilo predstavljenega časopisa, s katerim avstrijski zgodovinarji skorajda razvajajo, tako svoje kolege kot bralce zunaj stroke.

Oto Luthar

Milan Sagadin, Kranj — Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja. Ljubljana : Narodni muzej, 1988. 158 strani, priloge. (Katalogi in monografije ; 24).

Odmev na oceno (ZČ 44, 1990, str. 150—154).

Kljub stiski s časom in zame že nekoliko odmaknjeni tematiki se moram oglašiti v zvezi z oceno moje obravnave izkopavanj na križišču pred Iskro v Kranju, ki jo je za Zgodovinski časopis prispevala Paola Korošec — da namreč z odpravo nekaterih napak ne bi vnesli drugih.

O kakšnem grobišču je govora, je razvidno že iz podnaslova knjige, zato povsem zadošča, če v tekstu govorim le o dveh etnično-kronoloških horizontih.

Avtorica ocene se pri najdbah, za katere so možne širše datacije, očitno vseskozi opredeljuje za zgodnejše možnosti kot jaz. Pri nekaterih bolj upravičeno (npr. grobova 153 in 176, vendar je njuna popolna vklopljenost v grobišče očitna, pri citiranju paralel pa je po mojem mnenju metodično pravilneje upoštevati mlajše in sintetično delo, posebno če gre za istega avtorja), pri drugih najdbah pa je ta odločitev manj upravičena (glavnik, steklo, sponka za ogrlico — glej opombe 320 a do 323 a, op. 379 ter V. Bierbrauer, Invillino I, MBV 33, 1987, Text, 162s; ibid. 278, 281 in 293s, tip Ic, Tafel 152, 4, 12 in Tabelle 8 — zlasti še glede na našo najdbo T 48, 5; pa tudi S. Ciglencečki, Potek alternativne ceste Siscia—Akvileja... AV 36, 1985, 265s — T 5, 53, 54, 55 itd.). Pri vseh pa so te možne zgodnejše datacije nakazane že v tekstu. V vsakem primeru pa je treba grobišče obravnavati kot tvorbo, ki kaže logično zgradbo in razvoj, zato kontekst grobišča ni zanemarljiv element. S tega stališča mi tudi ni sprejemljiva datacija spona iz groba 266 (in spona iz groba 3 v Batujah) v pozno antiko, saj bi potemtakem zaradi te edine najdbe po avtoričinem mnenju morali suponorati poznoantično fazo celotnega batujskega grobišča, ki vendarle kaže zelo enotno podobo. Podobno je s spono iz našega groba 13. Že po opisu groba je jasno, da zaradi povsem specifičnih dislokacij nekaterih delov skeleta spona z veliko večjo verjetnostjo prisodimo grobu 13 kot grobu 15. Če pa že vztrajamo, da ne spada v ta grob, je prav lahko tudi mlajša in torej rezultat kasnejšega posega v grob 13, ki je povzročil tudi omenjene dislokacije (glej npr. M. Richter, Hradištko u Davle, Monumenta archaeologica 20, 1982, sl. 105, 13 — 2. in 3. četrtina 13. stol.). Pripomba o sponah v grobovih 6 s Hajdine in 14 z Bleda — Pristave je odveč, ker sem obe navedbi že sam izločil iz obravnave.

Veliko novost mi predstavlja avtoričino pripisovanje stekelc iz groba 183 (t.i. »vetri dorati«) slovanskemu obdobju 9. stoletja. Če moramo res že spregledati grobno konstrukcijo in položaj groba na grobišču, pa so vendarle povezave tega predmeta s poznoantično kulturo (in paralela z grobiščem v Lajhu) toliko očitne, da bi pričakoval vsaj takšno argumentacijo pri zanikanju te trditve, kot je bila navedena v nje- no potrditev.

Vendar so vse te pripombe pravzaprav manj pomembne. Poglavitni rezultati, ki jih skušam utemeljiti v svojem delu in ki jih ocenjevalka zanika, so naslednje: izločitev mlajše faze ketlaške kulture, pomen groba 169 za datacijo začetka ketlaške kulture in pojav grobišč ob cerkvi v času ketlaške kulture.

Prva trditev temelji predvsem na izrazito pogostih kombinacijah nekaterih (tudi po dosedanjih razdelitvah) starejših elementov (noži, prstani, uhani, obsenčniki) v grobnih celotah ter na njihovem položaju v vertikalni in horizontalni stratigrafiji. Za obsenčnike in uhane v tekstu izrecno poudarjam, da je ločevanje na podlagi tehnologije izdelave nemogoče (45s) oziroma da ne gre za ločevanje na podlagi tehnologije izdelave (47s). Protiargumente bi torej pričakoval predvsem na področju, na katerem so bile trditve postavljene.

Pri interpretaciji groba 169 pa je treba izhajati iz **dejstva**, da grobna celota ni pomešana. To je preprosto dejstvo, ki je razvidno tako iz opisa kot iz dokumentacije (risarske in fotografske). Vsi predmeti so bili najdeni izrazito na mestu nošenja, grobna jama pa v tistem delu povsem nedotaknjena (ohranjena je tudi deska pod skeletom). Vse špekulacije v zvezi s tem so povsem odveč — če nastopa problem pri interpretaciji, je to problem interpretacije. Sicer pa — povsem podobna pasna spona je bila najdena tudi v Brodskem Drenovcu (I. Vinski-Gasparini — S. Ercegović, Rano-srednjovekovno groblje u Brodskom Drenovcu, Vjesnik arh. muzeja u Zagrebu, 3. serija I, 1958, T XIII, 5 — prva desetletja 9. stoletja), Z. Vinski v citiranem članku pa

datira kapičasto apliko celo nekoliko kasneje kot Beloševič. Nož iz našega groba 169 (ki je tudi interpretiran kot nož, le v opombi ob rentgenskem posnetku je nakazana možnost, da gre za britev) pa ni primerljiv z noži iz grobov v Romans d'Isonzo. Manjkata mu tako trn kot konica, torej nima ne zavitega zaključka trna ne pravokotno zaključene nožnice — kar ostane, pa je zelo splošno. Ostanke tkanine v rji so lahko tudi ostanki oblačil pokojnika.

Nerazumljivo mi je avtoričino zanikanje, da gre v našem primeru za grobišče ob cerkvi. Dokumentacija verjetno res ni popolna, vendar povsem zadošča, da vidimo odnos med ohranjenimi temelji in grobovi (str. 66). Vrzel govori o sočasnosti grobišča in stavbe in sploh ni osamljen primer. Poleg Batuj, ki naj jih ne bi smeli uporabljati za primerjavo (!?), imamo v neposredni bližini tako situacijo tudi pri župni cerkvi v Kranju, na blejskem otoku in v Mostah pri Zirovnici. Večina teh grobišč s cerkvami je bila raziskana po objavi omenjenega temeljnega članka J. Kastelica v AV 15/16, zato ne preseneča, da ga bistveno dopolnjujejo. Sicer pa je o cerkveni organizaciji tudi v času 9. stoletja — upošteva je arheološka odkritja — več pisal J. Höfler (O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Razprave FF, 1986; Gradivo za historično topografijo predžofinskih župnij na Slovenskem, pražupniji Radovljica in Kranj, Acta ecclesiastica Sloveniae 10, 1988, 201ss), ki dopušča večje število cerkva na našem ozemlju tudi že v začetku 9. stoletja.

Milan Sagadin

Milan Pahor, **Slovensko denarništvo v Trstu**. Denarne zadrage, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880—1918. Tnt : Tržaška kreditna banka, 1989. 150 strani.

Če sprejemamo tezo, da je poglobljeno poznanje lastne preteklosti osnova pravilne ocene sedanjosti ter pogoj za načrtovanje bodočnosti, potem je delo Milana Pahorja in sodelavcev o slovenskem denarništvu v Trstu prišlo v naše roke v pravem trenutku. V času, ko nam Slovencem z različnih prižnic dokazujejo neboljnost ter nezgodovinskost pobud po lastni samostojnosti, je pogled v preteklost osvežujoč in nas navdaja z optimizmom. Narodni politični vstop slovenskega naroda v družbo velikih zgodovinskih narodov, dedičev francoske revolucije, je bil od konca 18. stoletja do današnjih dni izredno težak ter posut s težavami in žrtvami, ki so jih narekovale in pogojevale zgodovinske okoliščine evropske zgodovine zadnjih 200 let.

Žilavost in vitalnost slovenskega naroda je omogočila, da se ob koncu stoletja lahko še uvrščamo med zgodovinske narode v Evropi. Marsikateri tudi večji evropski narod še čaka na čas lastne uveljavitve in vstopa v zgodovino. Spoznanje vsega bogastva nacionalne ideje prihaja ta čas v Evropi in v svetu vse bolj do izraza in v tem kontekstu bijemo bitko za lastno emancipacijo. Vsega tega ne bi bilo, če ne bi kot narod sledili evropskim tokovom rasti in uveljavitve tudi manjših narodnih skupin v preteklosti in v današnjih dneh. Izpostavljeni pritiskom romanske, nemške ter ogrske skupine držav in narodov, smo Slovenci v nelahkih pogojih le obdržali vajeti lastnega razvoja v lastnih rokah in sicer v različnih zgodovinskih obdobjih različno. Prilagodljivost, podjetništvo in trma tega naroda, ki sedi na teritoriju raznovrstnih sečišč in interesnih sfer, mu je omogočila razvoj in obstoj.

V ta kontekst lahko umestimo tudi zgodovinski prikaz, ki ga je bralstvu ponudil avtor. Obdobja so namreč v preteklosti in tudi danes vedno pogojevala center. V tem smislu so se predvsem v Trstu, poligonu najrazličnejših pobud in velikih finančnih ter državnih interesov ob koncu prejšnjega in na začetku tega stoletja, Slovenci znašli kot malokdo. Dotok finančnega kapitala iz vseh centrov srednje Evrope, velik demografski priliv iz kompaktno slovenskega zaledja, velike perspektive, ki jih je Dunaj namenjal svojemu oknu v svet, so v Trstu ustvarjale pogoje rasti posameznika in razvoja slovenskega življa. Linearnosti razvoja seveda ni bilo.

To ni bila zelena trata, kjer bi se na novo lahko formirala gospodarska in preko nje tudi nacionalna zavest. Meščanstvo je bilo tu že formirano ter v rokah družin, ki so kot oblastniška elita obvladovale tako politično kot gospodarsko področje. Prostor si je bilo treba, kljub avtohtonosti slovenskega prebivalstva, ki so mu stereotipi obnašanja pripisovali le sekundarno vlogo mandrierja, malega kmeta, trgovčiča ali dni-narja, šele izboriti. Vse bolj jasno je, kljub zameglitvam historično-materialističnega tipa, ki so obremenjevale evropsko zgodovino pisje zadnjega pol stoletja, da sta se inteligenca in meščanstvo kazala kot pospeševalca historičnih procesov. Pri tržaških Slovencih je to še posebej razvidno, kar dokazuje v polni meri tudi Pahorjeva odlična študija »Slovensko denarništvo v Trstu«, ki v svojih poglavjih predvsem pa v uvodnih raziskavah neizpodbitno dokazuje, da je nacionalno vprašanje v Trstu reševal prav sloj inteligenca, srednjega uradništva in meščanstva, ki se ni več zadovoljevalo z nemško ali italijansko literaturo, pogovorom in banalnostmi, temveč je o teh stvareh hotelo razpravljati v svojem jeziku. Iz tega je zrastle marsikaj: čitalnice, dru-

štva, časopisi, politične stranke, gledališča, skupna prizadevanja za narodno priznanje, pa tudi bančništvo, posojilništvo, akumulacija kapitala in podjetništvo, ki je v pogojih vse večje demokratičnosti ter enakopravnosti takratne avstrijske družbe dosegalo pogoje enakega štarta z drugimi tu v Trstu prisotnimi narodi.

Težko in nerad povzemam historični determinizem Josipa Vidmarja, ki v karakteristikah nekega naroda vidi osnovo za njegov uspeh ali propad, a vendarle! Ob politični in gospodarski enakopravnosti, ki kljub vsemu še to ni bila, so Slovenci v Trstu dokazovali vse večjo vitalnost, moč, željo po napredku, kar niso bile predpostavke someščanov drugačne narodnosti. To je bila želja naroda, ki se je odkupil zgodovini, da bi si priboril prostor pod soncem, kot katerikoli drugi subjekt ali narod v Evropi. Dokazov za to je nebroj, od vidnih simbolov tržaškega slovenstva, kot je bil Narodni dom na centralnem trgu Caserma, do pobud v bančništvu in podjetništvu, ki so v Trst privabliale vse večje vsote slovanskega kapitala. Ob uradnem in vidnem Trstu, tem neposredno državnem mestu z lastno razvpito avtonomijo, ki mu še Dunaj ni mogel do živega v nekaterih vprašanih birokratskih kompetenc, kjer so ljubo-sumno in kot mit povelečevali svojo drugačnost na podlagi italijanstva, je rasel in se vse bolj razvijal slovenski Trst, na osnovi zdravega gospodarstva, pridnih rok, bistro pameti in predvsem znanja in intelektualnega potenciala. Še pred Ljubljano, ki je svoj slovenski videz dobila šele po ptujskih in ljubljanskih demonstracijah 1908. leta, je slovenski del Trsta že eksplicitno kazal znake svoje neizpodbitne prisotnosti v tem mestu.

Ob ustavljeni asimilaciji, ob vse večji demokratizaciji državnega volilnega aparata, ter ob reformi lokalnih upravnih volitev je hegemonija tržaške oblastniške elite vse bolj trepetala in negotovo zrla v lastno prihodnost. Veliki evropski premiki ter koncepcije Drang nach Süden, ki so ob italijanskih imperialističnih apetitih risali karto bodočih interesnih sfer v Evropi, so Trst vse bolj definirali kot ključni element v prevladi enega koncepta nad drugim. Vse bolj jasno definirani slovanski interesi v Avstroogrski so položaj še bolj zapletali in nakazovala se je nova komponenta, na katero je bilo treba računati kot na realno moč in se z njo spopasti. To je zgodovinski okvir, v katerega posega Pahorjevo delo, kot prikaz neke lokalne zgodovine, vendar z valencami obče zgodovine takratne Evrope.

V dokumentiranem pregledu se pred nami, v izredno lični in pregledni knjigi zvrstijo desetletja slovenske tržaške zgodovine od narodnih in političnih razmer na sredi prejšnjega stoletja do gospodarskih razmer ob prelomu stoletja. V povsem realni ter na virih sloneči predstavitvi se pred vedoželjnim bralcem zvrstijo pobude za nastanek in razvoj združništva do višjih oblik organiziranja Tržaške posojilnice in hranilnice. Izredno zanimiva je kolokacija Fabianijevega Narodnega doma v tržaškem mestnem tkivu, kot multikulturen poskus simbioze kulture in gospodarstva, kar pomeni izredno napreden nacionalni program politično enotnih Slovencev, ki so le v socialdemokraciji imeli neko latentno opozicijo. Iskristost teh pobud iz začetka tega stoletja pooseblja visoki nivo narodne samobitnosti ter visoko kulturo dialoga tedanjih vodilnih tržaških slovenskih politikov, ki so znali iz osebnih interesov kovati tudi nek splošni, obči interes.

Delo so sooblikovali še Dragica Maver, Giuliana Gerdol, Aleksej Kalc, Daniela Ruppel in Sandi Volk. Za odlično opremo knjige sta poskrbela Andrej Pisani in Diego Kolarič, lektorirala pa je Majda Kavčič Baša. Znanstveni aparat je naveden na koncu knjige, slikovno gradivo pa so posodili Filip Fischer, Mario Magajna, Davorin Krizmančič in Janko Furlan.

Ker je knjiga izšla pod pokroviteljstvom Tržaške kreditne banke ob 30-letnici, naj povem še nekaj besed o sličnih pobudah sponzorstva. Smiselnost in zavest naročnika za izdajo monografije je nedvomno upravičena. Kot navaja v uvodnem zapisu avtor predstavitve te pobude, je današnje slovensko bančništvo na Tržaškem dedič preteklih pobud, prav tako kot smo sami dediči naše zgodovine — narodove zgodovine. Zeleti bi bilo, da se ob profesionalnem delu, ki gre dandanes vse bolj v specializacijo in alienacijo nekih splošnih danosti, slovenski bančniki ne bi odtujili od slovenske kulture in da bi bili vse bolj njen integralen del. Knjiga, ki na žalost ni na prodaj oziroma da nje ne more prav vsak, bi morala v vsako slovensko družino, s prevodom pa bi lahko širše obveščala tudi italijansko bralstvo o naši prisotnosti v teh krajih.

Boris Gombač

Đuro Šmicberger, **Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v NOB.** Ljubljana : Partizanska knjiga, 1988. 222 strani. (Knjižnica OF ; 9)

43 let od konca vojne smo s knjigo D. Šmicbergerja *Partizanska sedma sila* dobili poskus pregledne predstavitve partizanskega tiska, ki doslej še ni bil deležen znanstvene raziskave. Avtor, tudi sam sprva »bataljonski kulturnik«/»novinarski vajenec« (90), je iz obsežnega gradiva, raztresenega po številnih arhivih in knjižnicah (Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, NUK, Univerzitetna knjižnica v Mariboru, Zgodovinski arhiv CK ZKS, Arhiv Društva novinarjev Slovenije, Muzej ljudske revolucije v Ljubljani, Goriški muzej Nova Gorica, Osrednja knjižnica Koper), iz spominskih spisov in izvirnih pripovedi še živčih akterjev napisal zanimivo in berljivo knjigo, v kateri poskuša prikazati raznovrstnost partizanskega tiska. D. Šmicberger predstavlja pravzaprav le ilegalno **periodiko**, ki je nastajala v letih 1941—1945 v partizanskih enotah, na »zasedenem« oziroma »osvobojenem« ozemlju, poleg tega pa še tiste liste, ki so jih izdajali zaporniki oziroma taboriščniki. Posebej omeni tudi radio Kričac in Radio OF.

Avtor obravnava periodiko po poglavjih, ki zajemajo interesne skupine bralcev: **Partijski listi** (Delo, Ljudska pravica idr.), **Listi množičnih organizacij** (tj. mladinski in ženski časopisi; npr. Mlada Slovenija/Mladina idr. ter Našim ženam/Naša žena idr.), **Strokovna glasila** (npr. Kmečki glas, Delavska enotnost idr.). Med slednja spadajo tudi **Vojaška glasila**, ki jih avtor izvzame verjetno predvsem zaradi specifične situacije — vojne (npr. **Slovenski partizan/Naša vojska**, omenja tudi številna glasila po vojaških enotah, ki so izšla le malokrat/enkrat, v., tokopisu ali šapirografirana). Najbolj odmevnima listoma med prebivalstvom (namenjena splošnemu naslovniku) nameni posebni poglavji: to sta **Slovenski poročevalec**, ki je med vsemi glasili izhajal najbolj kontinuirano, in sicer od maja 1941 naprej (številka približno na teden), in **Partizanski dnevnik** kot takratni edini ilegalni dnevnik v okupirani Evropi (izhajal od jeseni 1943). Dosti prostora nameni avtor **lokalnemu tisku**, ki se je razmahnil predvsem zaradi količinske omejenosti osrednje periode (v prvih letih) in presplošnosti člankov le-te. Pisec poleg Gorenjske, Koroške in Štajerske posebej izpostavi Primorsko, ki je imela zaradi svojega zgodovinskega položaja večjo potrebo po slovenskem tisku in ji je vodstvo NOB tako s kadri kot s propagandnimi sredstvi posvečalo več pozornosti (53); partizanski tisk je imel na Primorskem dvojno vlogo: ne le »dvigovati« ljudi v upor proti okupatorju, ampak tudi prosvetljevati ljudi, saj dotlej niso imeli slovenskih šol. Cilj narodnoosvobodilnega boja je bil »osvoboditev in združitev vseh Slovencev« (prim. s programom Zedinjena Slovenija iz leta 1848), torej tudi priključitev Primorske Jugoslaviji.

V drugem delu knjige (**Razvoj novinarstva**) dobimo podatke o udeležencih sporočanja, tj. o tvorcu sporočila, ki pošilja sporočilo naslovniku. V začetnem obdobju so bili **avtorji** člankov (in uredniki časopisov) predvsem politični delavci, ki so imeli izkušnje pri takem delu še iz predvojnega časa (T. Tomšič, E. Kardelj, B. Zihel, E. Kocbek, predvsem pa B. Kidrič, ki je veljal za »vzgojitelja novinarjev« (110)). Na podlagi okrožnice CK KPJ, ki je novembra 1942 prinesla navodilo o vzpostavitvi dopisniške mreže, so začeli vojnodopisniški službi posvečati precej pozornosti z vzgojo kadrov; iskali so »inteligentne, razvoja sposobne, zainteresirane ljudi, tudi če trenutno niso večši pravilnega pisanja. Glavno je, da so to ljudje, ki znajo gledati in opazovati, ki so duševno bistri in gibčni.« (134). **Naslovniku** so posvečali veliko skrb. Voditelji NOB so se zavedali, da jim pri mobilizaciji množic lahko v veliki meri pomaga prav tisk. Predvsem Partija je že iz predvojnega časa vedela, kako velike važnosti je tisk za vzgojo lastnih kadrov (t. i. propaganda) in za aktivacijo ljudi (t. i. agitacija). Vsebina objavljenih člankov v periodiki NOB je bila do popolnosti podvržena času oziroma situaciji, v kateri so nastajali. V okviru enostranske komunikacije, tj. take, pri kateri pošiljatelj in sprejemnik zaradi prostorske in časovne distance ne menjata vlog, so nastajala besedila, tvorjena z namenom, ne le naslovnika o nečem informirati, ampak predvsem vplivati na njegova stališča in ravnanje. Če upoštevamo dejstvo, da vojne razmere niso bile naklonjene ustvarjanju in razširjanju tiska, je treba priznati, da so vendar nastajale kvalitetne izdaje (prim. poglavje **Oprema in fotografija**).

Za prelomnico v rasti periodike velja kapitulacija Italije in leto 1944 pomeni najplodovitejše leto. Naklada glavnih (tiskanih) glasil se je gibala okrog 4000 izvodov, bralo pa jih je verjetno (v skladu z geslom: »Ko prebereš, daj naprej!«) veliko več ljudi (12). Delo zaključuje avtor s seznamom partizanskih novinarjev (vprašanje, kako popoln je), številnimi opombami in, žal, pomanjkljivo in netočno navedeno strokovno literaturo. Knjiga **Partizanska sedma sila** prinaša zanimivo branje, ki lahko pritegne naključnega bralca, še posebej pa je »vznemirljiva« za strokovnjake, ki se zanimajo za tovrstno problematiko.

Marja Bešter

OBVESTILA O IZHAJANJU ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. Da bi pospešili in olajšali delo uredništva, naj avtorji prispevkov za ZČ rokopise oddajajo pretipkane na straneh s 30 vrsticami po približno 65 znakov. Vsak tekst naj bo opremljen z avtorjevim imenom, z njegovim naslovom (vključno s telefonom in z občino stalnega prebivališča) ter s številko žiro računa ali z izjavo, da avtorju ni potrebno odpreti žiro računa, ker njegovi honorarji v tekočem letu ne presegajo z zakonom predpisane vsote. Avtorji razprav ter obsežnejših člankov morajo posebej priložiti še povzetek, ki naj ne presega desetine obsega razprave ali članka, ter vsebinski — ne samo formalni — izvleček na desetih tipkanih vrsticah (po vzgledu iz ZČ naj bodo izvlečku dodani podatki o avtorju, naslov prispevka, bibliografski podatki). Povzetke lahko avtorji pošljejo že v izbranem tujem jeziku, izvlečke pa v slovenščini in po možnosti že tudi v angleškem prevodu. Za prevod povzetkov in izvlečkov sicer poskrbi uredništvo, prav tako za klasificiranje člankov po UDK.

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Uredništvo seveda lahko zahteva strokovne popravke in dopolnitve rokopisov ter si pridrži pravico do jezikovnega lektoriranja prispevkov. Pri opravljanju prvih tiskarskih korektur naj avtorji popravljajo le tiskarske napake, samo izjemoma so dopuščeni najbolj nujni avtorski popravki teksta. Korekture v lomljenih straneh opravi uredništvo samo. Avtorji razprav prejmejo po 30 brezplačnih separatov.

S prejemom teksta in odobritvijo rokopisa za tisk ter z izplačilom honorarja po veljavni tarifi ZČ (ta je v okvirih zneskov republiškega sporazuma o honorarjih) uredništvo pridobi vse pravice do natisa teksta v skupni nakladi do 3000 izvodov, ob dodatnem honorarju pa tudi do nadaljnjih objav. O izvrševanju zgornjih določil uredništvo ne sklepa pogodb. Ponatis člankov in slik iz ZČ je mogoč samo s predhodnim dovoljenjem uredništva in z navedbo vira.

2. Za tretji letošnji zvezek ZČ so v tiskarni že postavljene razprave Luigija Tavana o prvem goriškem nadškofu K. M. grofu Attems in Slovencih, Monike Senkowske-Gluck o uradništvu v ilirskih provincah, Latinke Perović o zgodovini socializma v Srbiji in prvi del razprave Rajka Bratoža o vplivu oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor.

3. V uredništvu načrtujemo, da naj bi letos poleti kot sedmi zvezek Zbirke ZČ izšla razprava Marte Verginelle iz te številke ZČ, kot osmi zvezek pa zgoraj omenjena razprava Rajka Bratoža.

4. Za ponatis smo pripravili spet dva zvezka starejših razprodanih letnikov ZČ. V juniju naj bi tako izšel v drugi izdaji ZČ 10-11/1956—1957, kasneje poleti pa ZČ 8/1954.

5. Do zaključka redakcije nismo mogli dobiti podrobnejšega programa jesenskega 25. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti. Pač pa bodo člani ZZDS še pred poletnimi počitnicami po pošti prejeli vabilo s programom in potrebnimi informacijami.

Janez Stergar

SLOVENSKA MATICA, Ljubljana, Trg osvoboditve 7, (061) 214 190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla):

- Slovenska matica 1864—1964 (zbornik razprav in člankov)
 Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864—1964
 Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964—1983
 Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)
 Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem
 Vojeslav Molè: Iz knjige spominov
 Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta
 Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom
 Francè Koblar: Moj obračun
 Franc Petek - Janko Pleterski: Spomini koroškega politika
 Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940—1980
 Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja
 Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)
 Andrej Capuder: Rapsodija 20 (roman o obdobju med obema vojnama)
 Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)
 Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)
 Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)
 Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)
 Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)
 Marjan Rožanc: Roman o knjigah (avtobiografsko delo)
 Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946—1949)
 Milko Kos: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)
 Anton Novačan: Jeruzalem—Kairo. Spomini 1942—1945 (uredil Bruno Hartman)
 Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta
 Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj (uredil, spremno besedo in opombe napisal Janko Prunk)
 Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih
 Fran Šuklje: Iz mojih spominov I. (izbral in uredil Vasilij Melik)
 Božo Otošec: Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem
 Boris Pahor: Ta ocean strašno odprto (korespondenca z E. Kocbekom)
 James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev (o Žužkovih iz Slivnega oz. Vižovelj pri Devinu)
 Janez Strnad: Zgodbe iz fizike (o zgodovini velikih odkritij)
 Niccolò Machiavelli: Politika in morala (prevedel in z opombami opremil Niko Košir; knjiga vsebuje tudi znamenito besedilo »Vladar«)

Slovenska matica pripravlja za prihodnja leta med drugim vrsto izdaj temeljnih del slovenske historiografije in nekaterih najzanimivejših starejših slovenskih memoarnih del.

UDK 930.272-003.349:929 Čremošnik G.

GRDINA Igor, asistent, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Askerceva 12

Gregor Čremošnik in cirilska paleografija

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 159—169, 24 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Gregor Čremošnik (1890—1958), edini slovenski cirilski paleograf, je uvažal v cirilsko paleografijo terminologijo in sistemadko po zgledih latinske paleografije, kar ob odkritju posebnega tipa cirilske pisave (srbske diplomatske minuskule) in odkritju bosanske pisarske šole predstavlja njegov najpomembnejši prispevek na področju cirilske paleografije.

Avtorski izvleček

UDK 342.725 (497.12 Celje) "1900"

CVIRN Janez, mag., kustos, Pokrajinski muzej Celje, YU-63000 Celje, Muzejski trg 1

Jezikovna politika celjske občine na prelomu stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 199—214, 69 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor na podlagi arhivskega gradiva mestne občine Celje in drugih virov na konkretnih primerih prikaže jezikovno politiko celjske mestne občine in slovenske napore za enakopravnost slovenskega jezika v šoli, uradin in javnem življenju.

Avtorski izvleček

UDK 316.344.23 (45.33 Dolina) "18"

VERGINELLA Marta, profesor zgodovine na srednji šoli, raziskovalka in publicistka, I — 34123 Trst/Trieste, Romagna 11

Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 171—197, 74 cit.

Sn. (It., Sn., En.)

Avtorica obravnava razvoj družine in njene strukture v Dolini (San Dorligo della Valle) pri Trstu. Vaško skupnost sestavljajo večinoma družine malih kmetov, ki se poleg kmetovanja ukvarjajo tudi s krušarstvom. Iz županijskih matičnih knjig povzeti podatki kažejo, da demografske spremembe delujejo v tesnem razmerju z gospodarskimi in družbenimi spremembami. Tipologijo družine in poročne zveze določa posest, a tudi število odraslih članov. Večplasten vpogled v družinsko življenje omogoča tudi analiza najpomembnejših etap posameznikovega življenja (rojstvo, poroka, smrt). Tako družinska kot kolektivna razmerja se v Dolini spreminjajo ob koncu 19. stoletja, ko se poveča industrijski vpliv Trsta.

Avtorski izvleček

UDK 05+07 (497.12) "1890/1940" :944 "1789"

ROZMAN Franc, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Sporočila francoske revolucije v slovenskem delavskem tisku

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 215—220, 11 cit.

Sn. (Fr., Sn., En.)

Razprava govori o odmevih na francosko revolucijo v slovenskem delavskem tisku socialistične in komunistične smeri, od začetkov v 90. letih prejšnjega stoletja do leta 1940. Upošteva vse priložnostne zapise od politično naravnanih do kulturnih. Odmev revolucije v tem tisku je bil relativno skromen.

Avtorski izvleček

UDC 316.344.23 (45.33 Dolina) "18"

VERGINELLA Maria, History Teacher at Grammar School, Researcher and Publicist, I-34123 Trieste/Triest, Romagna II

Family in Dolina (San Dorlgo della Valle) by Trieste in the 19th Century
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 171-197, 74 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The authress deals with development of a family and its structure, the village community consisted mostly of small farmer families, who were beside farming occupied also with baking and selling of their good bread (the so called "krustarstvo"). The data, taken from the parish registers, indicate that demographic changes are in close mutual relation with economic and social changes. Typology of a family and marriages is determined by the estate, and also by the number of adult family members. A multi-strata view into a family life makes possible also the analysis of the most important periods of life of an individual (birth, marriage, death). Both family and collective relations changed in Dolina at the end of the 19th century, when the industrial influence of Trieste increased.

Author's Abstract

UDC 06+07 (497.12) "1890/1940" :944 "1789"

ROZMAN Franc, Dr., Councillor of Science, Institute for Contemporary History, YU-61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1

Messages of French Revolution in the Slovene Labour Press

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 215-220, 11 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The author deals with reflections of French Revolution in the Slovene press with socialist and communist orientation from the beginnings in the nineties of the 18th century until 1940. He takes into account every occasional note from politically oriented to cultural ones. Reflections of revolution were relatively modest in that press.

Author's Abstract

UDC 930.272 :003.349 :929 Cremošnik G.

GRADINA Igor, Assistant, University of Edvard Kardelj, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Gregor Cremošnik and Cyrillie Paleography

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 159-169, 24 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Gregor Cremošnik (1890-1958), the only Slovene Cyrillie paleographer, has introduced terminology and systematics into the Cyrillie paleography following the example of Latin paleography, what was his most important contribution in the field of Cyrillie paleography along with his discovery of a special type of Cyrillie writing (Serbian diplomatic minuscule) and Bosnian clerical school.

Author's Abstract

UDC 342.725 (497.12 Celje) "1900"

CVIRN Janez, M. A., Custodian, Regional Museum Celje, YU-63000 Celje, Muzejski trg 1

Language Policy of the Celje-Commune on the Turning of the Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 199-214, 69 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of the archive material of the Celje-Commune and other sources the author with concrete examples presents the language policy of the Celje-Commune, as well as Slovene efforts to achieve the equal status of the Slovene language at school, in offices and public life.

Author's Abstract

UDK 05+07 (497.12) "1929/1940":344 "1789"

VIDOVIĆ-MIKLAVČIĆ Anka, strokovna svenčnica, Institut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberarne proveniencije 1929—1940

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 221—233, 60 cil.

Sn. (Fr., Sn., En.)

V referatu sta obravnavani dve vprašanji, prvič, koliko je liberalno-unitarni disk v letih 1929—1940 pisal o francoski revoluciji in drugič, kakšna je bila vsebina sporov. Analiza zbrane gradiva kaže, da je največ pozornosti posvetil tisk leta 1929 ob 140-letnici velike revolucije, ki je bila hkrati tudi 120-letnica nastanka Napoleonovih Ilirskih provinc in pa 1939 ob 150-letnici jubileja. V pretežni meri se sodbe o francoski revoluciji pokrivalo z idejnopolitičnim profilom glasil posameznih strank, organizacij in glavnih. To pa potrjuje že znano dejstvo, da je bil liberalni tabor v zadnjem desetletju stare Jugoslavije vse bolj razcepljen in to od demokratične levjce do nacionalistične desnice.

Avtorski izvešček

UDK 347.456:316.343.64 (497.12) "1918/1941"

LAZAREVIĆ Žarko, mag., asistent, Institut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Usoda predvojnih kmečkih dolgov po letu 1945

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 265—270, 44 cil.

Sn. (De., Sn., En.)

V razpravi podaja avtor kratek pregled problematike kmečkih dolgov v Jugoslaviji v času kraljevine. Skozi prvo polovico tridesetih let so se jugoslovanske vlade ukvarjale s tem problemom, vendar še niso uspeli rešiti vse do leta 1936. KPJ je že pred vojno kmetom obljubljala popolno črtanje dolgov, kar je tudi uresničila v času prihoda na oblast.

Avtorski izvešček

UDK 329 (497.12) ZDLS "1939/1941"

FLIPIĆ France, pisatelj in zgodovinar, YU-62000 Maribor, Kamniška 28

Prispevki k podatkom o delovanju in pomenu Zveze delovnega ljudstva Slovenije 1939—1941

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 235—264, 106 cil.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor je v svojem sestavku opravil podrobnejšo analizo geneze programskih osnov ZDLS v daljšem obdobju ljudskofrontnega gibanja v Sloveniji in ugotavljal, da je bila ZDLS dejansko programski nosilec določenih aventurističnih težnj v narodnopolitičnem razvoju slovenske družbe. Nadalje je avtor osvetlil dileme organiziranosti ZDLS med njem odločanjem ali naj se formira kot zveza samostojnih političnih formacij ali kot stranka. V sesavi je tudi širše in v luči novih dokumentov obravnavana t. l. »kritja zavezništva« med komunisti in demokratičnimi političnimi skupinami v Sloveniji v letih 1939—1941. V celoti je sestavek poskušal ovrednotiti vlogo ZDLS v sklopu slovenske nacionalne zgodovine.

Avtorski izvešček

UDK 330.342.13 (497) :329 Čremošnik G.

VOJE Ignacij, dr., redni profesor, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 278—284, 39 cil.

Sn. (De., Sn., En.)

V počastitev 100-letnice rojstva prof. dr. Gregorja Čremošnika je avtor predstavil rezultate njegovega proučevanja gradiva dubrovnškega arhiva. Predvsem je opozoril na njegov delež pri reševanju zapletenih vprašanj srbskega srednjeveškega denarnega sistema in začetka kovanja denarja, na načine izračunavanja kvantifikacije dubrovnškega trgovskega prometa s Srbijo in na razne vrste posojil in obrestnih mer.

Avtorski povzetek

UDC 329 (497.12) ZDLS "1939/1941"

FILIPIC France, Writer and Historian, YU-62000 Maribor, Kamniška 28

Contribution to the Data on the Activity and Significance of the Alliance of Working People of Slovenia in 1939-1941

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 235-264, 106 notes

Sn. (De., Sn., En.)

In his contribution the author gives a more detailed genesis analysis of the programme elements of the Alliance of Working People of Slovenia (AWPS) during a longer period of Popular Front movement in Slovenia. He states that AWPS was in fact the programme carrier of certain authentic tendencies in the national-political development of the Slovene society. He describes dilemmas concerning the way of AWPS organizing - either as an association of independent political formations or as a party. Giving some more details in the light of new documents he deals with the so-called "alliance crisis" between the communists and democratic political groups in Slovenia in the years 1939-1941. In his contribution the author tries to evaluate the role of the AWPS in the frame of Slovene national history.

Author's Abstract

UDC 330.342.13 (497):929 Čremošnik G.

VOJE Ignacij, Dr., Regular Professor, University of Edvard Kardelj, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Askercева 12

Contribution of Gregor Čremošnik to Researches of Economic History of Medieval Dubrovnik and Balcan Countries

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 278-284, 39 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Honouring the Centenary of birth of professor dr. Gregor Čremošnik the author describes the results of his studying the material kept in the Archives in Dubrovnik. He calls attention to his contribution at solving complicated questions concerning the Serbian monetary system and the beginning of coinage, the ways of the quantification calculation of the Dubrovnik trade with Serbia, as well as different kinds of loans and rates of interest.

Author's Abstract

UDC 65+07 (497.12) "1929/1940":944 "1789"

VIDOVIĆ-MIKLA VČIĆ Anka, Councillor, Institute for Contemporary History, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

French Revolution in the Press of the Liberal Provenience in 1929-1940

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 221-233, 60 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The authoress discusses two questions: first, how much the liberal-unitarian press was writing about the French Revolution in 1929-1940, and second, in what way it was writing about it and what was the message of its articles. The analysis of collected material indicates that the press devoted most of its attention to the 100th anniversary of the Revolution and to the 120th anniversary of foundation of Napoleon's Illyrian Provinces in 1929 and to Revolution's 150th anniversary in 1939. Estimations of the French Revolution are, however, mostly a reflection of ideal-political profile of the organs of individual parties, organizations and movements. This confirms the already known fact that the liberal circles were more and more disunited in the last decade of the old Yugoslavia and that from the democratic left to the nationalistic right.

Author's Abstract

UDC 347.456:316.343.64 (497.12) "1918/1941"

LAZAREVIĆ Zarko, M. A., Assistant, Institute for Contemporary History, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Destiny of Prewar Farmers' Debts after 1945

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 265-270, 44 notes

Sn. (De., Sn., En.)

In his discussion the author gives a short survey of the problems concerning the farmers' debts in Yugoslavia in the time of Monarchy. During the first half of the Thirties the Yugoslav authorities worked at that problem, but didn't succeed to solve it until 1938. Before the Second World War the Communist Party of Yugoslavia promised the farmers an absolute debt canceling. It kept its word when it took over the power.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 17,20 din	32/1978, št. 4 — 13,20 din
2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 26 din	33/1979, št. 1 — 15,60 din
4/1950 (1987) — 22,40 din	33/1979, št. 2 — 14 din
5/1951 (1987) — 33,20 din	33/1979, št. 3 — 13,20 din
6-7/1952-53 (1986) — 40 din	33/1979, št. 4 — 11,60 din
8/1954 — pred ponatisom	34/1980, št. 1-2 — 20 din
9/1955 (1989) — 40 din	34/1980, št. 3 — 10,80 din
10-11/1956-57 (1990) — 160 din	34/1980, št. 4 — 10,80 din
12-13/1958-59 — razprodan	35/1981, št. 1-2 — 15,60 din
14/1960 — razprodan	35/1981, št. 3 — 11,60 din
15/1961 (1989) — 18 din	35/1981, št. 4 — 10 din
16/1962 — razprodan	36/1982, št. 1-2 — 14,80 din
17/1963 (1978) — 24,80 din	36/1982, št. 3 — 10,80 din
18/1964 (1980) — 23,60 din	36/1982, št. 4 — 10,80 din
19-20/1965-66 (1985) — 30 din	37/1983, št. 1-2 — 13,20 din
21/1967 — razprodan	37/1983, št. 3 — 10,80 din
22/1968, št. 1-2 (1983) — 14 din	37/1983, št. 4 — 10,80 din
22/1968, št. 3-4 — razprodan	38/1984, št. 1-2 — 13,20 din
23/1969, št. 1-2 (1989) — 15,60 din	38/1984, št. 3 — 10 din
23/1969, št. 3-4 (1989) — 13,20 din	38/1984, št. 4 — 10,80 din
24/1970, št. 1-2 (1981) — 13,20 din	39/1985, št. 1-2 — 14 din
24/1970, št. 3-4 (1988) — 14,80 din	39/1985, št. 3 — 13,20 din
25/1971, št. 1-2 (1985) — 15,60 din	39/1985, št. 4 — 10,80 din
25/1971, št. 3-4 (1986) — 14,80 din	40/1986, št. 1-2 — 16,40 din
26/1972, št. 1-2 (1980) — 18 din	40/1986, št. 3 — 13,20 din
26/1972, št. 3-4 (1984) — 16,40 din	40/1986, št. 4 — 14,80 din
27/1973, št. 1-2 (1989) — 28 din	41/1987, št. 1 — 16,40 din
27/1973, št. 3-4 (1988) — 16,40 din	41/1987, št. 2 — 15,60 din
28/1974, št. 1-2 (1988) — 16,40 din	41/1987, št. 3 — 14,80 din
28/1974, št. 3-4 — razprodan	41/1987, št. 4 — 14,80 din
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 1 — 13,20 din
29/1975, št. 3-4 — 20 din	42/1988, št. 2 — 13,20 din
(kmalu razprodan)	42/1988, št. 3 — 14 din
30/1976, št. 1-2 — 16,40 din	42/1988, št. 4 — 13,20 din
30/1976, št. 3-4 — 14,80 din	43/1989, št. 1 — 13,20 din
31/1977, št. 1-2 — 20 din	43/1989, št. 2 — 13,20 din
31/1977, št. 3 — 16 din (kmalu razprodan)	43/1989, št. 3 — 14 din
31/1977, št. 4 — 12,40 din	43/1989, št. 4 — 24 din
32/1978, št. 1-2 — 16,40 din	44/1990, št. 1 — 40 din
32/1978, št. 3 — 13,20 din	44/1990, št. 2 — 48 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 100 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 200 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 5 dinarjev zaračunamo dejanske pošne stroške.

Ponatise vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 10 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. **A**
1990

941/949

120030127,2

COBISS •